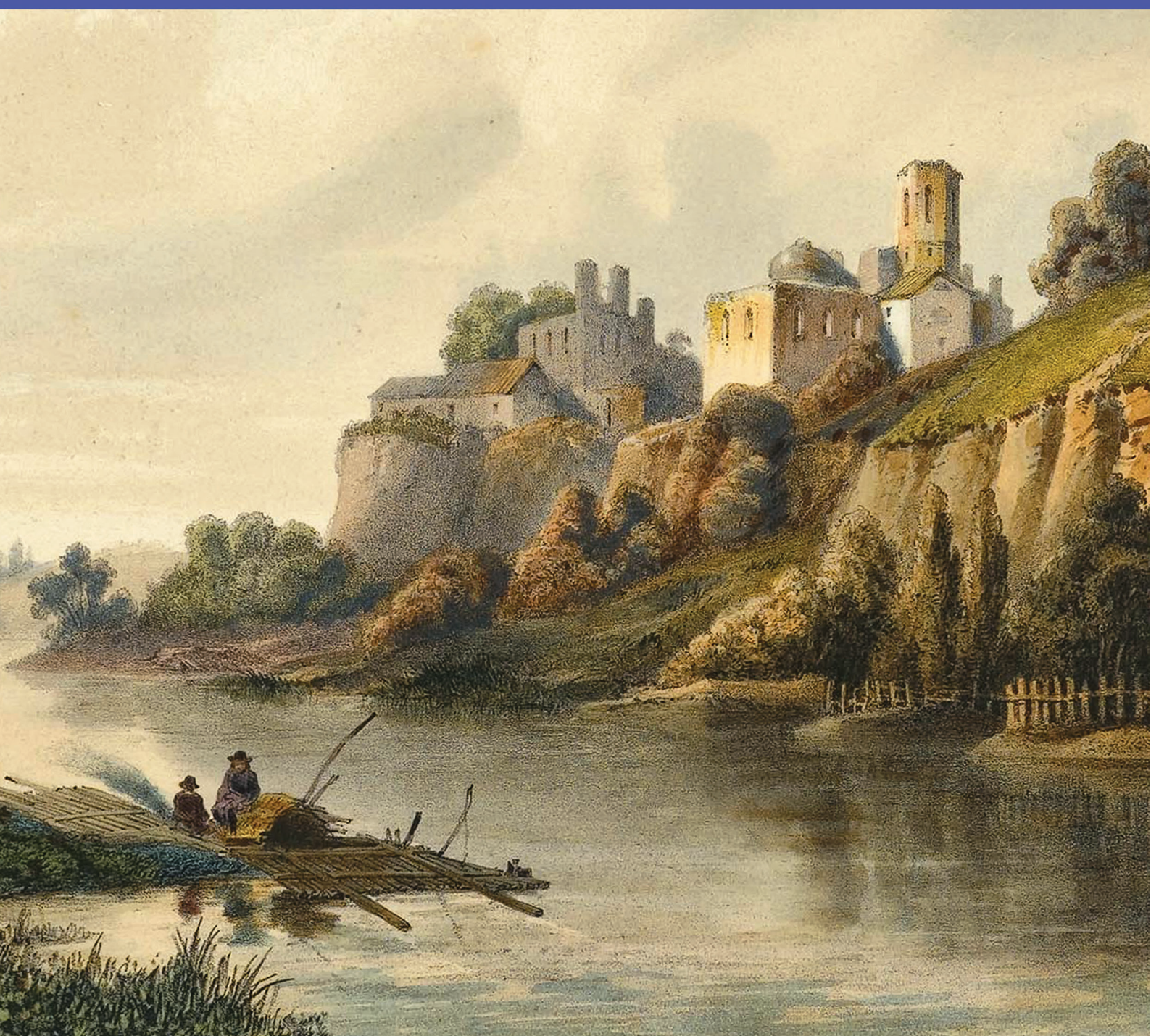

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВІПУСК 6

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL UNIVERSITY OF WATER
AND ENVIRONMENTAL ENGINEERING
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE AND ENVIRONMENTAL DESIGN

ARCHITECTURAL HERITAGE OF VOLHYNIA

COLLECTED PAPERS

Volume 6

Scientific editor
Prof., Dr. Arch. Petro Rychkov

Rivne
2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА СЕРЕДОВИЩНОГО ДИЗАЙНУ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

За науковою редакцією
доктора архітектури П. А. Ричкова

Рівне
2018

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр - 4 Рів)

Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання на засіданні Науково-технічної Ради Національного університету водного господарства та природокористування, протокол № 117 від 25. 06. 2018 р.

Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 6. /

За ред. П. А. Ричкова. – Рівне: Дятлик М. С., 2018. – 221 с.; іл.
ISBN 978-617-515-292-8

Шостий випуск збірника наукових праць продовжує традицію дослідження пам'яток архітектури та містобудування Волині. Матеріали багато проілюстровані. Більшість світлин і креслень публікується вперше. Призначений для наукових працівників, архітекторів, реставраторів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині» Випуск 6

Ричков П. А.,	д. арх. (Рівне)	– голова редколегії
Михайлишин О. Л.,	д. арх. (Рівне)	– відповідальний секретар
Александрович В. С.,	д. істор. н. (Львів)	– член редколегії
Бевз М. В.,	д. арх. (Львів)	– член редколегії
Врана Я.,	д. арх. (Люблін, Польща)	– член редколегії
Кравцов С. Р.,	д. арх. (Єрусалим, Ізраїль)	– член редколегії
Лесик О. В.,	д. арх. (Луцьк)	– член редколегії
Луц В. Д.	(Рівне)	– член редколегії
Мироненко В. П.,	д. арх. (Харків)	– член редколегії
Тімохін В. О.,	д. арх. (Київ)	– член редколегії

На обкладинці вміщено літографію «Руїни Корецького замку і кляштору о. Василіан» за мал. Я. Вільчинського. 1850-ті рр.

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – В. Д. Луц, О. В. Морозова
Коректор – Л. М. Ступчук

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.
Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр-4 Рів)

ISBN 978-617-515-292-8

© Національний університет
водного господарства
та природокористування, 2018

ЗМІСТ

Передмова наукового редактора	7
-------------------------------------	---

СТАТТІ

Александрович В. Шумськ. Матеріали до будівельної історії середини XVIII ст.....	11
Завада В. Локальні особливості в архітектурі дерев'яних храмів нижнього Погориння	23
Кравцов С. Р., Левін В. Синагоги Рівного: збережена і втрачена спадщина	35
Михайлишин О. Стилiстичні особливості житлової архітектури Кременця міжвоєнного періоду	63
Прищепя Б. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI – початку XVII ст.....	74
Пшеничний Ю. Будівлі міста Дубна за описом 1836 року	85
Рибчинський О. Архітектурно-просторовий розвиток містечка Базалія у кінці XVI – XX ст.	94
Ричков П. Урбаністична картографія міста Ковеля кінця XVIII – першої половини XIX ст.	106
Ричков П. Просторова Еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами	121
Слободян В. Монастир Успіння Пресвятої Богородиці в Дорогобужі.....	145
Юрченко С. Особливості просторової еволюції волинських церков XVI ст.....	156

ПОВІДОМЛЕННЯ

Луц В., Леонова Л. Резиденція князів Радзивілів у селі Шпанів (За матеріалами ДАРО).....	170
Лушнікова Н. Неовернакулярні реновації дерев'яних церков Рівненської області	178
Михайлишин О., Бухало О. Резиденція Малинських у селі Зірне на Рівненщині: архітектурно-стилiстичні особливості	183
Остапюк О., Лончук С. Дерев'яні храми Шацького району Волинської області.....	187
Потапчук І., Бичковська Л. Витоки та проблематика формування водно-зеленого діаметру міста Рівне в повоєнний період (1950 – 1980 рр.) ...	194
Ричков П. До архітектурної історії єзуїтської резиденції в селі Княгинин	200
Ричков П. «Огнище» в просторовому контексті резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому	206
Смолінська О. Історія втраченої дерев'яної Івано-Богословської церкви в селі Бармаки на Рівненщині	214
Список скорочень	218
Коротко про авторів.....	220

CONTENT

Preface of scientific Editor	7
------------------------------------	---

ARTICLES

Alexandrovych V. Shumsk. Materials for the construction history of the middle XVIII	11
Zavada V. The local peculiarities in the architecture of the wooden temples of lower Pohorynja	23
Kravtsov S. R., Levin V. Synagogues of Rivne: preserved and lost	35
Mykhaylyshyn O. Stylistic features of residential architecture in Kremenets during the interwar period	63
Pryshchepa B. Historical topography of Rivne town at the 2nd half of the 16th — beginning of the 17th centuries.	74
Pshenychnyi Y. The buildings of Dubno town in description from 1836	85
Rybchynskyi O. Architectural and spatial development of Bazalia town from the end of XVI till XX centuries	94
Rychkov P. Urban cartography of the Kovel town at the end XVIII — first half of XIX century	106
Rychkov P. Spatial evolution of the fortress-city Polonne according to written and cartographic sources	121
Slobodian V. Monastery of Assumption of the Blessed Virgin Mary in Dorohobuzh	145
Iurchenko S. Features of spatial evolution of volhynian churches in the 16th century.	156

REPORTS

Luts V., Leonova L. Residence of Radziwill princes in the Shpanov village (Based on State Archives of Rivne Oblast)	170
Lushnikova N. Neovernacular renovations of wooden churches in Rivne region.	178
Mykhaylyshyn O., Bukhalo O. The residence of Malinsky in the village of Zirne in the Rivne oblast: architectural and stylistic features	183
Ostapiuk O., Lonchuk S. Wooden churches of Shatsk district of the Volyn oblast	187
Potapchuk I., Bychkovska L. Origins and formation problems of Rivne's water-green diameter in post-war period (1950th — 1970th)	194
Rychkov P. To the architectural history of the jesuit residence in the Knyagynyn village	200
Rychkov P. A «hearth» in spatial context of the prince Janusz Ostrogski's residence in the Mezhyrich Ostrogski town	206
Smolinska O. History of the lost wooden church in the Barmaki village of Rivne oblast	214
Abbreviations	218
Autors	220

ПЕРЕДМОВА НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

Шостий випуск збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині» продовжує видавничу традицію, започатковану в 2008 р. Кафедрою архітектури (нині це Кафедра архітектури та середовищного дизайну) Навчально-наукового інституту будівництва та архітектури в складі Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне). Зародилася ця традиція в процесі підготовки до проведення в Рівному XVII Всеукраїнського конкурсу-огляду дипломних проектів вищих архітектурних та мистецьких шкіл України, який відбувся під патронатом Міністерства освіти і науки України, Національної спілки архітекторів України, Української Академії Архітектури, Рівненської обласної держадміністрації, Рівненської міської Ради (6.10–11.10. 2008 р.). З нагоди такого представницького форуму, який вперше мав відбутися в Рівному, для учасників конкурсу і зацікавлених гостей і було заплановане наукове видання у формі збірника наукових статей, які б репрезентували, принаймні у фрагментарних рисах, самотню архітектурну спадщину Волинського краю. В тогочасних умовах видання такого збірника розглядалося кафедрою скоріше як разова науково-популяризаторська акція і не передбачало продовження в майбутньому.

Однак схвальні відгуки колег щодо наукового формату та водночас популяризаторської доцільності такого локально орієнтованого видання зумовили в подальшому надання збірнику «Архітектурна спадщина Волині» періодичного характеру зі статусом «дворічника». Таким чином попередні п'ять випусків «АСВ»¹ сумарно характеризуються публікацією 107 наукових статей та повідомлень загальним обсягом 126 облікових аркушів, надрукованих українською, польською та російською мовами, участю 95 авторів з різних міст України та зарубіжжя.

Показово, що читачами цієї серії стали не лише науковці вузького архітектурно-історичного профілю. Серед зацікавлених читачів — також широке коло студентської молоді, ентузіасти-краєзнавці, практикуючі архітектори, громадські активісти, — усі, кому не байдуже минуле та майбутнє волинської архітектурної та урбаністичної старовини.

Загальний контекст підготовки наступного, шостого випуску «АСВ» має також свою символічну мотивацію. Наближається 50-річний ювілей, пов'язаний зі створенням архітектурної кафедри в складі нашого університету. Відбулася ця подія

¹ Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Рівне, 2008. 146 с.; Архітектурна спадщина Волині. Вип. 2. 2010. 214 с.; Архітектурна спадщина Волині. Вип. 3. 2012. 314 с.; Архітектурна спадщина Волині. Вип. 4. 2014. 140 с.; Архітектурна спадщина Волині. Вип. 5. 2016. 194 с.

в 1969 р. на Будівельному факультеті тодішнього Українського інституту інженерів водного господарства. В результаті поділу Кафедри будівельного виробництва була створена Кафедра архітектури будівель та гідроспоруд. Її поява була продиктована гострою необхідністю покращення архітектурної підготовки майбутніх інженерів будівельного профілю, — передовсім таких спеціальностей як «Промислове і цивільне будівництво», «Гідротехнічне будівництво», «Водопостачання та каналізація» (ця проблема, між іншим, не втратила своєї актуальності і до сьогодні).

Організатором кафедри і першим її завідувачем з 1969 по 1985 рік став колишній головний архітектор м. Рівне, кандидат архітектури, професор С. Б. Барац. В подальшому кафедру очолювали проф. О. І. Кузьмич (1985–1990 рр.), проф. П. А. Ричков (1990–1995 рр., 2005–2015 рр.), доц. О. М. Юрчук (1995–2005 рр.), проф. О. Л. Михайлишин (з 2015 р.).

Поява в університеті архітектурної кафедри і її послідовне фахове зростання стали згодом передумовою іншої важливої події. В 2000 р. кафедра отримала державну ліцензію на перший набір студентів на навчання по спеціальності «Архітектура будівель і споруд» за кваліфікаційним рівнем «бакалавр», а ще через п'ять років — за кваліфікаційними рівнями «спеціаліст» та «магістр». У 2014 р. після відокремлення допоміжної Кафедри основ архітектурного проектування, конструювання та графіки основна випускова кафедра отримала назву Кафедра архітектури та середовищного дизайну.

Отже, для обох архітектурних Кафедр 2019 р. має стати свідком 50-річного ювілею від дати заснування архітектурної кафедри в Національному університеті водного господарства та природокористування. Сподіваємося, що вихід в світ шостого випуску «АСВ» стане також своєрідним прекурсором урочистих заходів по відзначенню цієї поважної дати.

Зміст шостого тому «АСВ», як і усіх попередніх випусків, охоплює історико-архітектурну та урбаністичну проблематику з межах розлогого регіону історичної Волині.

Рубрику «Статті» відкриває публікація відомого львівського дослідника Володимира Александровича «Шумськ. матеріали до будівельної історії середини XVIII століття».

Відомому досліднику історії дерев'яного зодчества України Віктору Заваді належить стаття «Локальні особливості в архітектурі дерев'яних храмів Нижнього Погориння». Це вже четверта публікація автора в складі наукових збірників «АСВ», яка торкається особливого дослідницького ракурсу стосовно морфологічної логіки дерев'яного храмобудування. В даному випадку — в такому відносно

автономному просторовому регіоні, яким є Нижнє Погориння. Ця територія приблизно співпадає з декількома північними районами сучасної Рівненської області і характеризується низкою автентичних формотворчих рис у традиційному храмобудуванні. Особливої ваги цьому матеріалу додає та обставина, що автор оперує значним масивом обмірної архітектурної графіки кінця 1970-х — початку 1980-х рр., яка певною мірою «компенсує» прикриті втрати серед храмобудівної спадщини протягом останніх десятиліть.

Серед авторів «АСВ» вже були раніше представлені Сергій Кравцов і Владімір Левін — наукові співробітники Центру Єврейського мистецтва при Єврейському університеті у Єрусалимі. В цьому випуску публікується їхня розлога і гарно проілюстрована стаття в англійській версії «Synagogues of Rivne: preserved and lost». Цю публікацію, побудовану на попередньому видавничому досвіді авторів, можна вважати наразі найгрунтовнішим дослідженням сучасної синагогальної архітектури Рівного. Фактично це є своєрідна квінтесенція багаторічних архівних розвідок, прискіпливих натурних обстежень уцілілої спадщини *in situ*, системного урбаністичного підходу, конкретної функціональної та стилістичної аналітики втрачених та уцілілих об'єктів.

Ольга Михайлишин в своїй статті розглядає специфічну архітектурну спадщину старовинного Кременця, зокрема такий її своєрідний пласт, як міщанська житлова забудова. На превеликий жаль в останні десятиліття місто втратило лівову частку цих своєрідних архітектурних об'єктів, що в значній мірі визначали колись його особливе стилістичне обличчя. Однак прискіпливе опрацювання літературних та ілюстративних джерел дозволили авторці дослідити характерні типологічні та стилістичні ознаки цієї спадщини і ввести до наукового обігу цікавий першоджерельний та аналітичний матеріал.

Стаття Богдана Прищепи «Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст.» стосується достатньо задоволеної урбаністичної минувшини цього міста. На жаль, та далека доба залишила по собі дуже обмежені матеріальні свідчення. При цьому більша їх частина схована сьогодні під пізнішими природними та антропогенними нашаруваннями. Тому виглядає цілком логічним, що вивчення урбаністичної спадщини тієї далекої доби передбачає активне залучення археологічних артефактів. Саме такі розвідки в даному конкретному випадку дали автору змогу синтезувати наявну урбаністичну інфраструктуру з результатами археологічних досліджень на території міста і відтак розкрити певні особливості його просторової генези.

Вже не вперше в збірнику публікуються дослідницькі матеріали стосовно старовинного міста Дубно. Завдяки інформативного документу під назвою «Опись строениям в Дубне, принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому», віднайдену в Київському історичному архіві Юрієм Пшеничним, з'явилася змістовна джерелознавча стаття під назвою «Будівлі міста Дубна за описом 1836 р.». В описах, що тут публікуються згідно цього першоджерела, містяться цікаві характеристики 29 прикметних будинків різного функціонального призначення (представницького, житлового, торгівельного, господарського, тощо), включно з їхніми конструктивними та функціональними особливостями.

Львівський науковець Олег Рибчинський присвятив свою статтю прискіпливому дослідженню південно-волинського містечка Базалії, яке колись входило по складу володінь відомого князівського роду Острозьких. Автор на підставі власної історико-архітектурної та урбаністичної аналітики здійснив вдалу спробу фахової «реабілітації» цього історичного поселення, при цьому доповнивши її цікавим графічним матеріалом, включно з вишуканими графічними реконструкціями окремих унікальних будівель.

Інше південно-волинське місто стало об'єктом урбаністичного дослідження в статті Петра Ричкова «Еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами». Автор здійснив спробу прослідкувати просторовий розвиток міста в контексті європейських трендів на ґрунті наявних писемних та картографічних джерел. Головна увага тут зосереджена на ландшафтних та розпланувальних особливостях створення цього унікального міста-фортеці на плані пентагону. Сформульовані загальні оцінки щодо його оборонного потенціалу в минулі століття. Охарактеризовано також сучасний стан матеріальних решток цього унікального міста-фортеці. Цьому ж автору належить аналітична розвідка стосовно давніх картографічних джерел, що характеризують ранішні етапи просторового структурування міста Ковеля.

Стаття львівського дослідника Василя Слободяна є вдалою спробою систематичного аналізу однієї з найдавніших волинських пам'яток, що походить ще з давньоруської доби, – Успенського монастиря в с. Дорогобуж Гощанського району Рівненської області. На підставі вивчення широкого кола архівних та літературних джерел, узагальнення результатів попередніх археологічних розвідок автор відтворює історичну еволюцію цього монастирського комплексу протягом останніх п'яти століть.

В статті досвідченого київського науковця Сергія Юрченка «Особливості просторової еволюції волинських церков XVI ст.» здійснена продуктивна спроба комплексного узагальнення непересічної храмовбудівної спадщини Волині в пізньоготичну — ренесансну добу. На прикладі декількох унікальних мурованих храмів автор простежує особливості їхньої історіографії та джерельної бази, логіку просторової еволюції, сакральну семантику внутрішнього простору.

У розділі «Повідомлення» представлені відносно невеликі за обсягом авторські тексти, в котрих висвітлюються цікаві архітектурні та урбаністичні явища локального рівня в межах історичної Волині. Зокрема, мова йде про резиденцію князів Радзивілів у с. Шпанові (Віктор Луц, Людмила Леонова), про численні і досить суперечливі неовернакулярні реновації давніх дерев'яних церков Рівненської області (Н. Лушнікова), про обставини, архітектурно-стилістичні особливості та подальшу долю резиденції Малинських у с. Зірне на Рівненщині (О. Михайлишин, О. Бухало), про уцілілі дерев'яні церкви на території Шацького району Волинської області (О. Остапук, С. Лончук), про масштабну спробу створення та реалізації в повоєнному Рівному своєрідного урбаністичного проекту, — так званого «водно-зеленого діаметру» (І. Потапчук, Л. Бичковська), про невідомі обставини існування єзуїтської місії та резиденції Анни-Алоїзи Ходкевич-Острозької в с. Княгинин Дубенського р-ну (П. Ричков), про загадкову споруду (стародавнє «огнище») в Межирічі Острозькому (П. Ричков), про історичну долю дерев'яної церкви в с. Бармаки біля Рівного (О. Смолінська).

* * *

Науковий редактор та редакційна колегія висловлюють щирі вдячність усім дописувачам 6-го випуску збірника і очікують від зацікавлених колег критичні зауваження стосовно змісту опублікованих праць. Водночас запрошуємо потенційних авторів до плідної співпраці у формуванні актуальної дослідницької тематики наступного, 7-го випуску збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині».

Конкретні пропозиції щодо тематики майбутніх наукових статей та повідомлень очікуємо за електронною адресою: kaf-asd@nuwm.edu.ua.

*Науковий редактор випуску —
доктор архітектури,
професор Петро РИЧКОВ*

УДК 726.5 (477)

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ШУМСЬК. МАТЕРІАЛИ ДО БУДІВЕЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

Анотація. Викладено й проаналізовано джерельні матеріали про перепланування міста Шумська та окремі джерельні свідчення про спорудження місцевого монастиря францисканців і резиденції великого литовського гетьмана, князя Міхала Казімежа Радивиля в другій половині 40–50-х роках XVIII ст. У додатку наведено укладений 1760 р. опис Шумського замку з інвентарю Шумського ключа маєтків князя М. К. Радивиля.

Ключові слова: Шумськ, урбаністика, монастир, інвентар, резиденція Радивили, архітектурна спадщина.

Шумськ не належить до краще знаних міст Волині й таку його позицію у ширшій свідомості немало визначає відсутність історичних пам'яток, якими так багата не тільки Волинська земля, а й ближча околиця самого міста — досить пригадати його знаходження не-подалік від Крем'янця. Однак Шумськ ніколи не був головною резиденцією важливішого магнатського роду, спроможного залишити виразніший слід у ньому. А цікавіше з того, що в різний час з'явилося й функціонувало на терені міста, — навіть скромнішого значення — уже давно перестало існувати. У другій половині XIX ст. про окремі наявні ще на той час залишки давнини коротко писали Аполлоній Сендульський¹ та Тадеуш Стецький². Іще наприкінці того ж століття зберігалися руїни замку, в яких сучасники виразно відчитували розпланування поодиноких приміщень³. Проте нині чи не єдиною справді визначною пам'яткою міста здатні сприйматися монументальні кам'яні скульптури святих Франциска Асизького та Антонія Падуанського (третья чверть XVIII ст.) з фасаду давнього місцевого костюлу францисканців (Острозький державний історико-культурний заповідник)⁴.

За таких обставин найпевнішим потенційним напрямом пошуку відомостей залишаються документальні студії. Проте й під цим оглядом Шумськ теж не мав більшого щастя, оскільки, як і пам'ятки, комплекси архівних матеріалів місцевого походження так само вже давно зникли. Їх долю вимовно відображає запозичена з автентичного документу шумського францисканського монастиря назва статті одного з ранніх дослідників волинської старовини — міжвоєнного польського консерватора пам'яток Волинського воєводства у складі Речі Посполитої Збігнева Ревського «Ту

¹ Сендульський А. Местечко Шумск Кременецкого уезда // Во-лынские епархиальные ведомости. 1871. № 4. С. 99–108.

² Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym y archeologicznym. Lwów, 1871. Serya 2-ga. S. 43–51.

³ Szumsk // SGKP. Warszawa, 1892. T. 12. S. 77–78 (вказано на перехід міста до М. К. Радивиля 1752 р.: Ibidem. S. 77).

⁴ Новішу репродукцію див.: 150 святинь Великої Волині. [Рівне, 2011]. С. 171.

Рис. 1. Шумськ. Загальний вигляд. Малюнок Н. Орди, 1860-ті роки. MNW

Fig. 1. Shumsk. General view. Water-colour by N. Orda, 1860 s. MNW

kwitków in nro 36 podartych na nic nie zdalnych»⁵. Тому залишається надія, хіба що, на поодинокі випадкові знахідки документальних джерел, спроможні хоч якось відобразити окремі сторінки мистецької сторони минулого забутого міста над Вілією разом з його архітектурною складовою.

Скромні такі відомості з архівних матеріалів місцевого францисканського монастиря, як зазначено, впровадив до літератури З. Ревські⁶. Про роботи

біля Шумського палацу на основі обмежених відомостей архіву Радивилів згадала Ольга Баженова⁷. Уже в останньому десятилітті певні подробиці до історії міста, насамперед місцевого замку за часів князя Міхала Казімежа Радивиля в середині століття, опублікував автор цих рядків⁸. Дальші пошуки дали змогу поповнити їх фонд унікальними переказами до окремих аспектів рідкісного для нинішніх уявлень стосовно містобудівної історії Волині перепланування міста та місцевої резиденції. Докладний опис останньої у стані після завершення ґрунтовної перебудови — фактичного зведення значною мірою цілком нового об'єкту зберегла найважливіша дотепер документальна знахідка до історії Шумська — віднайдений інвентар 1760 р.⁹

Зміни, які відбувалися в той час у Шумську, стали наслідком появи нового власника. Про неї збереглися лаконічні свідчення від першої особи — 6 березня 1747 р. один з найвпливовіших поміж осілими на той час на Волині магнатами — великий литовський

⁵ Rewski Z. «Tu kwitków in nro 36 podartych na nic nie zdalnych» // *Życie Krzemienieckie*. 1938. Nr 21–22. S. 516–519. З ліквідацією монастиря його архів перенесено до парафіяльного костелу в недалекому Ямполі, до якого приєднано шумську парафію: Stecki T. Wołyń... S. 43, 46, przyp. 1. Саме там їх і бачив Т. Стецький, який використав певні з цих матеріалів, насамперед давнішого походження: Ibidem. S. 43–44. Безперечно, саме звідтіля й походять документи, з яких користав З. Ревські. Що описана в його цитаті ситуація не була унікальною, переконує пізніший «архівний» запис «badzo mało potrzebne dla klasztoru Zahorowskiego» на контракті Загорівського монастиря з малярем Томашем Зенкевичем на малювання восьми образів для двох вітарів у бокових каплицях монастирської церкви (1775): Александрович В. Матеріали до історії мистецького оздоблення загорівської монастирської церкви у другій половині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Луцьк, 2005. Вип. 12: Матеріали XII міжнародної наук. конф., м. Луцьк, 27–28 жовтня 2005 року. С. 125.

⁶ Rewski Z. «Tu kwitków...»... S. 516–519. Пор. також: Danilewicz W. Kościoły rzymsko-katolickie w Szumsku // *Życie Krzemienieckie*. 1938. Nr 16–17. S. 403–408.

⁷ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. Росписи костела Божьего Тела. Минск, 2007. С. 54, 60.

⁸ Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костелами українського Правобережжя у XVIII столітті // АСВ. 36. наук. праць. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 68–69. Пор. також короткий огляд: Його ж. Радзивілі в Україні // Князі Радзивілі. Київ, 2012. Кн 1. С. 70–71.

⁹ Національний гістаричний архів Біларусі. Ф. 694 (Радзивілі, князі) (далі — НІАБ Р). Воп. 4. Адз. захов. 1851. Л. 250–251 об.

гетьман, князь Міхал Казімеж Радивил (польськ.: Radziwiłł) (1702–1762)¹⁰ записав у своєму «календарі» (щоденнику): «Malińscy, bracia rodzeni, przedaię mnie Szumsk y Waśkowce [za 180000]»¹¹. Інтерес князя до Шумська викликало його розташування на іншому березі великого ставу, по другу сторону якого знаходився перейнятий з дружиною від князів Вишневецьких знаний Рохманівський ключ володінь. Йшлося про звичне «заокруглення» маєткового комплексу в цьому регіоні Волині. Через півтретя місяця, 26 червня, у тому ж джерелі з'явилася наступна коротка реляція стосовно закладення усіх належних формальностей та остаточного завершення переходу Шумська у володіння: «Dziś z wielką pompą odebrałem possessyę Szumska, tam w kościele Te Deum laudamus śpiewać kazałem y obiad w zamku szumskim w bardzo mizernym budynku iadłem»¹².

Серед опрацьованих досі матеріалів розпорошеного радивилівського архіву віднайшлися тільки поодинокі, немало випадкового характеру відомості до будівельної історії Шумська з його переходом до князя М. К. Радивиля. Не дивлячись на це, серед них не бракує й свідчень унікальних не тільки для усієї Волині, а й тогочасного українського Правобережжя загалом на актуальному етапі відкриття та засвоєння національної архітектурної спадщини. Саме такими, зокрема, виявляються скромні уривчасті джерела про перепланування містечка ще тоді ж, 1747 р. Чогось подібного серед опрацьованих досі джерельних переказів до історії архітектури та містобудування на теренах Правобережної України з відповідного часу, наскільки відомо, віднайдено не було¹³.

Уже через два дні після офіційного вступу у володіння князь зробив розпорядження щодо подальших заходів у Шумську¹⁴. Тоді ж він наказав:

«Linden niech ziedzie tu zaraz y w Szumsku rozmierzy miasteczko, które iako iest delineowawszy należycie y jaknayprędzey odsyłać do mnie na Ukrainę»¹⁵. Йшлося про зайнятого при боці князя інженера чи геометра німецького, як дає підстави здогадуватися його прізвище, походження, відісланого для спорядження обмірів новопридбаного міста із зобов'язанням негайно відіслати їх князеві, що відбув у подорож по отриманих з посагом дружини маєтностях Мошненського ключа «на Україні» — на теренах нинішньої Черкаської обл.¹⁶

Нове надбання, очевидно, потребувало перебування власника на місці знову, тому вже 8 серпня в Рохманові на зворотній дорозі з Черкащини він видав розпорядження щодо майбутнього облаштування новопридбаного Шумська. Як видно із запитань управителя та відповідей на них, за цей час прийнято рішення не тільки про цілковите перепланування міста, а й навіть зміну самого його заселення. На такий крок виразно вказують окремі пункти зазначеного розпорядження, прямо підтверджуючи відповідний комплекс заходів. Управитель писав: «Rynku wydzielenia y placów rozmierzenia dyspozycyi trzeba do Szumska y iak rozdawać na jakim, fundamencie slobody przychodzącym żydom interwencya potrzebna». У відповідь князь вказав: «Przysię z Litwy tymczasem niech drzewno na domy zwozić (sic!)». Наступне запитання офіціаліста конкретизує, зокрема, намір цілковитої зміни заселення новоорганізованої, як випадало би з цього здогадуватися, центральної частини міста, рішення про яку уже вироблено раніше: «Chałupki chłopskie czy z Szumska na wieś Waskowce albo Prykowce rugować»¹⁷, а місця подług ulic odmierzone mieszczanom y rzemieśnikom chrześcianom czy rozdawać, oraz w Rynku kiedy się trafi chrześcianin z domem wiezdnym czy ma między żydzi mieścić się». Княжа резолюція з відповідного приводу виглядає так: «Kiedy niektórzy zechcą wynieść na wieś, pozwolić. Innym zaś za wałem wolno lokować. Chrześcian także kiedy zechcą w Rynku mieścić się, dozwolić tego»¹⁸.

Дальші істотні деталі зберегло наступне прохання: «Punkt jeden do kontraktu Szumskiego, a potrzebny barzo, wymawiaią sobie, żeby niż staną domy, ten dom, co poszrud miasta teraz stoi, ma się przenieść, tym arendarzom do szynku był przydany kto kontraktu

¹⁰ Про нього див.: Demnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Mikołaj Kazimierz wany Rybeńko h. Tromby (1702–1762) // Polski słownik biograficzny. Wrocław etc., 1987. T. 30/2, zes. 125. S. 299–306.

¹¹ AGAD. Zesp. 354 (Archiwum Radziwiłłów) (далі — AGAD AR). Dz. VI. Sygn. II-80a. S. 1492. До наукового вжитку впроваджено: Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки... С. 69. Пор.: Його ж. Радзивиля... С. 71.

¹² Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки... С. 69.

¹³ Втім, відповідна проблематика досі мало привертала увагу дослідників, яскравим свідченням чого є, зокрема, розділи про містобудування у «знаменитій», зрештою, під багатьма оглядами найновішій багатотомній «Історії українського мистецтва». У короткому огляді періоду перед серединою XVIII ст. українське Правобережжя навіть не згадано (!), при викладі матеріалу другої половини століття воно фігурує, але винятково в контексті ситуації щойно кінця століття: Вечерський В. Архітектура // Історія українського мистецтва: У 5 т. Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття. С. 288–296; Тимофійко В. Архітектура // Історія... С. 698–699.

¹⁴ AGAD AR. Dz. XXIX. Sygn. 5. S. 555–556.

¹⁵ Ibidem. S. 559–560.

¹⁶ Про цю поїздку див. у цитованому «календарі»: AGAD AR. Zesp. 354. Dz. VI. Sygn. II-80a. S. 1515–1516. Пор. також вчинені під час цієї подорожі розпорядження: Ibidem. Dz. XXIX. Sygn. 5. S. 572–624. 15 серпня князь уже перебував на зворотній дорозі в Олиці: Ibidem. S. 636.

¹⁷ Віддалити (старопольськ.).

¹⁸ AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3635IV. S. 158.

otrzyma kiedy sami szumscy niechcą, bo bez tego arendarz tam siedzieć nie może, także y o winnice, co można bądzie im pozwolić, bo ten żyd ma drugi dom stary. Ratusz jak się teraz nowo zaczął budować, którego w tym domu mieszka, niech by na czas te łaskę uczynił y wygodę skarbowi kiedy się podiąć niechce na arendę»¹⁹. Йдеться про призначення орендарського будинку посеред міста, який згодом повинні були перенести на інше місце, для шинку на час, поки не з'явиться міська забудова й дотеперішній орендар, оскільки він не мав би наміру надалі продовжувати оренду, повинен був перенестися до іншого, власного будинку. Згаданий орендарський будинок²⁰ ніби заміщував собою звичну міську ратушу, яку — справжню нову — за вміщенням тут свідченням, щойно розпочали будувати.

Наведений фрагмент зберіг унікальні відомості до історії Шумська середини століття та його архітектурного перепланування. Насамперед, йдеться про виділення Ринкової площі, давніше присутньої (на неї вказує згаданий орендарський будинок, «so posrzud miasta teraz stoi»), проте, правдоподібно, позбавленої регулярного, впорядкованого характеру. Тому Ринок разом з вулицями, наскільки випадало би здогадуватися на підставі наведених скупих і тільки посередніх відсилань, повинні були розпланувати заново. Про проведення відповідних заходів конкретних відомостей немає, відсутні також вказівки щодо того, як скоро при цьому виготовлений план потрапив до князя. Принаймні, перед 3 листопада того ж року управитель доносив, скаржачись на звичне — судячи з наявних відомостей відповідного приводу — затягування як робіт, так і прийняття рішень: «Delineacyi Szumska dotąd nie odebrałem, ktore potrzebne iest dla Żydów aby wiedzieli place swoje, a to by przyznać trzeba poki teraz zima nie nastąpiła». У відповідь зазначеного дня князь відписав: «Odsyłam teraz, podług której rozporządź wszystko w[asz] m[ość] pan»²¹.

¹⁹ AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3635IV. S. 162.

²⁰ В інвентарі міста вцілів початковий фрагмент його опису: «Dom skarbowy wiezdy z drzewa tartego gątami pobity, dach reparacyi potrzebuie, do niego wrot z deszczek na biegunach dwie, od Rynku na prawey stronie izba z komorką, do której drzwi z Rynku na zawiasach, z sieni 2-gie także, w niej piec zielony, komin murowany na dach wywiedziony, okien 4-ry z okiennicami 3-ma z kwaterami y taflami potłuczonymi do reparacyi, ław dwie, drzwi do komorki na zawiasach z zaszczepką z skoblami żelazn[emi] y drzwi na tył także. Naprzeciwko izba 2-ga także z 2-ma komorkami, do niej drzwi na zawiasach z klamką żelazną, w niej piec zielony, komin z gliny lepiony z piecem piekarskim, okien cztery taflowych z 2-ma kwatarami, stoł ieden, zydel ieden y ław dwie. Z izby do komorki...»: НИАБ Р. Ф. 694. Вop. 4. Адз. захов. 1851. Л. 251.

²¹ AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3635IV. S. 171.

План міста, який спорядив згаданий Лінден, виявився, однак, не зовсім придатним для роботи з ним. З цього приводу управитель доносив: «Szumska z tego abrysu nie mogłem potrafić rozmierzyć z racji że nie dołożył ani gradusu, kturym brał, o co by mieysca było, bo się ten pokaże, ale o łokci w szerokości ulic Rynku, gdyż położył fussy decimal, kturych ia niewiem, aż teraz do j[ego] mości] p[ana] Knafusa ziechałem żeby mi wyexplikował, ale to się na wiosnę nastąpi ile kiedy Żydzi z ochota zasiedli y przytaili się nie czyniąc żadney odezwu o płace»²². Як видно, на початок листопада обміри було виготовлено. Проте при цьому подано недокладні виміри, до того ж, ще й у системі, якої сам управитель не знав, внаслідок чого вдавався за консультацією до княжого інженера паркової архітектури Давида Кнакфуса. У результаті розмірення території самого міста змушені були перенести на весну наступного, 1747 р. й управитель тішився, що спроваджені жида не домагаються призначених їм місць на забудову уже зараз.

Водночас робилися заходи й щодо майбутнього будівництва конкретних об'єктів. З цього приводу управитель доносив князеві: «Strycharz do palenia cegły na klasztor szumski nayduie tenże sam, co w Ołyce mieyską cegielnię trzymał, a teraz tam syna na maysterstwie zostawił y tu chce drugą cegielnię tymże zwyczajem jak wole założyć y kontrakt pokazywał j[asnie] o[świecone] w[aszej] x[iążęcej] m[ości]ci dokaz ustawy na talar bity tysiąc, tylko szopa iedna ze skarbu ma być mu postawiona. Kturego dla ufundowania podług woli pańskiej ordynuię z tymże kontraktem do j[asnie] o[świecinego] w[aszej] x[iążęcej] m[ości]ci pana y dobro[dzie]ia y naznaczenia zkond na ten expens kiedyby zaraz potrzeba zaczynać będzie, piniądze ordynowane y dane. Na co pretenduię od wykopania jamy na piec sto tysiączny z[łotych] 50»²³. Це повідомлення пропонує важливий причинок до сприйняття ширшого контексту будівельної активності в оточенні князя М. К. Радивиля. Йдеться про осілого в Олиці майстра, орендаря міської цегельні, що забезпечував місцеві потреби в цеглі, який, залишивши там дорослого сина, взявся налагодити виробництво цегли для майбутніх будівельних робіт у Шумську, на що вже мав підписаний контракт. Працюючи у якнайтіснішому контакті із господарем, він мав отримати коштом власника одну stodолу для цегли, а все інше необхідне повинен був забезпечити сам. Йшлося про випалення цегли на будівництво шумського монастиря францисканців. У продовженні управитель писав: «Ale by mi się zdało żeby tu ne tak wielki piec

²² Ibidem. S. 179.

²³ Ibidem. S. 163. Там же вміщено розпорядження й щодо окремих видатків на п'єд для випалення цегли та stodолу над ним для її просушування.

stawiać na te fabrykę klasztorną Szumską, dość by było jednej szopy z piecem na 30 tysięcy. Chyba by na dalsze fabryki j[asnie] o[świecony] w[asza] x[iążęca m[oś]ć pan y do[bro]dziej chciał za iednym razem te strukture ufundować, a teraz za złotych trzysta albo czterysta, to by sporządził wszystko. W czym informacyi czekam»²⁴. Безперечно, справді малося на увазі забезпечення й інших планованих у новопридбаному місті робіт. Князь не відповідав, тлумачачись зайнятістю, й управитель 3 листопада доносив про гашення вапна, неясність з випаленням цегли, оскільки відісланий до князя для з'ясування належних умов майстер не повернувся з Олики. Як виявилось, за той час: «Szope iuż jich m[oś]c x[ię]ża franciszkanie zaczęli drzewo prokurowanemi od parafian podwodami sprowadzaią y trochę ludzmi postawią y pokryią, która ledwo nie stanie przed s[wię]tym Michałem ze wszystkim, tylko z tym co dalej czynić rezolucyi j[asnie] o[świeconego] w[aszej] x[iążę]cey m[oś]ci pana dobro[dzie]ia wyglądam»²⁵. У відповідь надійшло розпорядження, з огляду на наближення недалекої зими, готувати матеріали й очікувати дальших вказівок з майбутнім прибуттям князя²⁶. За інформацією від 23 листопада «Wapna sto osmak rochmanowskich wsypano do jamy w zamku szumskim przed święty, drugi piec taki y trzeci, co wyniesie tyła jak beczek wileńskich, bo osmaka równa 120 garcy lwowskich maiąca»²⁷. Отже, йшлося про майбутні будівельні роботи і в замку на місті зазначеної «мізерної» резиденції. Наведений запис дає підстави відносити їх початок, щонайраніше, до наступного, 1748 р.

Впроваджену планувальну структуру, як уже зазначено, поєднано з подальшим «переплануванням» на рівні самих господарів-поселенців. Тогочасний Шумськ як невелике містечко, правдоподібно, мало чим відрізнявся від тодішніх більших сіл. Волею власника сільські господарства з міста (бодай частково) повинні були бути переміщені до сусідніх сільських поселень, коли б самі господарі цьому не противилися, або, принаймні, поза міський вал, на передмістя. Вивільнені на такий спосіб місця при новорозпланованих вулицях призначалися для новоприбулих поселенців. Перше з наведених запитань до князя М. К. Радивиля однозначно стверджує, нібито йшлося винятково про жидів, хоча наступне у відповідному контексті відкликається лише до

міщан та ремісників з-поміж християн. Однак з другого запитання цілком виразно впливає рішення заселити Ринкову площу з найближчою околицею, насамперед, жидами. Хоча, як випадає здогадуватися, при давнішій площі мали знаходитися якісь заїжджі корчми з господарями-християнами. На запитання, як з ними чинити, князь виразив згоду залишити їх поміж майбутнім, прийшлим жидівським населенням. Цей факт пропонує важливий причинок до демографічної ситуації середини століття, проте він виходить поза тематику власне архітектурно-будівельну.

Ці принагідного характеру матеріали про трансформацію міської забудови Шумська та зміни в заселенні з переходом міста у власність князя М. К. Радивиля — унікальний приклад з містобудівельної практики Волині свого часу. Він розкриває засвідчені, насамперед, у писемних джерелах важливі аспекти архітектурної традиції регіону, надто скромно відображені в реальному розплануванні й зовсім не відображені автентичною забудовою, оскільки така давно перестала існувати. З цього огляду публіковані скромні джерельні перекази шумського походження вказують на один з істотних, не засвідчених в інший спосіб аспектів містобудівельної історії регіону.

Відзначена «мізерність» самої перейнятої від попередніх власників резиденції, звісно, не задовольняла князя, який репрезентував зовсім інший рівень як потреб, так і можливостей. Акурат у цей час велася, зокрема, докорінна перебудова замку головної волинської резиденції Радивилів — в Олиці²⁸, зводився унікальний ансамбль забудови на острові посеред озера в селі Цумань²⁹ (тепер Ківерцівський р-н Волинської обл.), перебудовано дерев'яний палац у Львові³⁰. Спорудження нового палацу в Шумську вписувалося до цих широко закроєних заходів³¹ як їх окремий важливий акцент,

²⁸ Найдокладніші відомості про тогочасні будівельні роботи див.: Александрович В. Перебудова олицької резиденції у 30–40-х роках XVIII століття // АСВ. 36. наук. праць. Рівне, 2016. Вип. 5. С. 7–14.

²⁹ Коротко про цю маловідому досі резиденцію див.: Александрович В. Радивілі... С. 67–68.

³⁰ Найдокладніше про нього див.: Александрович В. Інвентар львівського палацу Радивилів 1747 року та опис львівської Радивилівської юридики 1755 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2008. Т. 255: Праці Комісії архітектури та містобудування. С. 515–554.

³¹ Окремі з них через втрату джерел здатні залишатися невідомими. Так, наприклад, 11 березня 1754 р. серед інших планованих заходів у волинських та позаволинських маєтностях князь розпорядився: «w pałacu Białokrynickim aby dolna condignacya według rozkazanias mego zasklepiona była w tym roku przykaza [комісари дібл]», див.: AGAD AR. Zesp. 354. Dz. XXIX. Sygn. 7. S. 624. Про відбудову та перебудову численних палаців побіжно згадано в: Баженова О. Радзивилловский Несвиж. С. 100.

²⁴ AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3635IV. S. 164.

²⁵ Ibidem. S. 168. Спорудження монастирського комплексу теж розтягнулося на тривалий час. Принаймні, ще 1 січня 1758 р. князь розпорядився виплатити шумському гвардіанові на відповідні цілі 1000 золотих: Александрович В. Волинські та поза волинські нотатки... С. 59.

²⁶ AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3635IV. S. 164.

²⁷ Ibidem. S. 180. Наведений виклад мір — цінний причинок до української метрології відповідного часу.

покликаний, водночас, ще й також утвердити ново-придбане володіння у власності князя.

Як і до перепланування міста, відомостей до спорудження нового палацу на місці перейнятого від попередніх власників згаданого «мізерного» розшукано теж небагато, причому всі актуально доступні не стосуються безпосередньо самого будівництва й мають винятково принагідний характер. З них, зокрема, впливає зайнятість на роботах у 1754 р. чинного на службі в князя знаного архітектора Августина Рошкевича³². Чинячи 11 березня зазначеного року розпорядження щодо волинських та інших маєтностей, князь, зокрема, вказав: «fabryka w Szumsku aby według uczynionej dyspozycji moiej u podpisanych punktach p[anu] Augustynowi Roszkiewiczowi była kontynuowana u pośpiesza namocno dalece obliquatur»^{33*} ich mm[oście] pp[anowie] komisarzy»³⁴. Хоча сама «фабрика» при цьому не названа, вибираючи між костюлом з монастирем францисканців та замком, перевагу випадало б віддати останньому. Принаймні, щойно наприкінці 1755 р. князь 14 грудня віднотував у «календарі»: «W Szumsku mszy Ś[więtej] słuchałem w nowym pałacu już dwa pokoje skączone muirowanym» й наступного дня: «iam był w Szumsku w fabryce, różnem czynił dyspozycje»³⁵. Перший з наведених записів вказує на завершення споруди в загальних рисах на кінець 1755 р. й викінчення двох кімнат, другий стверджує продовження робіт. Згаданий А. Рошкевич засвідчений на завершальному етапі праць над палацом як самотній задокументований при спорудженні шумської резиденції будівничий. Чи був він його архітектором, чи тільки реалізував уже готовий проект — гадати годі.

Тільки в записі від 16 жовтня 1759 р. в «календарі» йдеться про ночівлю князя «w zamku powowymuirowanym»³⁶, яким, ніби, підсумовано завершення робіт. Оскільки вони, як зазначено, могли початися уже 1748 р., з огляду на, радше, скромніший характер та розміри шумської резиденції, їх випадало би визнати достатньо довготривалими, що, як переконують опрацьовані досі докумен-

тальні матеріали, для княжого будівництва було явищем цілком звичним.

Стан новоспорудженої резиденції засвідчено в укладеному 15 березня наступного, 1760 р. інвентарі Шумського ключа маєтків князя М. К. Радивиля. Сам документ зберігся без початку і з досить численними різномірними втратами, які, іноді, унеможливають не тільки відчитання, а й належне розуміння окремих фрагментів віднайденого тексту. Очевидно, це одна з копій укладеного тоді інвентарю. Згідно із запровадженням у маєтностях князя порядком, опис споряджався в двох примірниках, один з яких залишався на місці, інший призначався для головного архіву на замку в Несвіжі³⁷. Випадало би прийняти, що виявлено, власне, несвізький примірник.

Через уже відзначені втрати тексту, опис зберігся, зокрема, без початку. Згідно з ним, відповідно до інших свідчень уже новішої літератури³⁸, палац займав територію при одній зі сторін Ринкової площі. Як випадає здогадуватися, таке його розміщення передбачило згадане перепланування Шумська, при якому для резиденції відведено чималу територію. Докладний аналіз тексту переконує також у залишенні й подальшому функціонуванні у її складі — цілком чи перебудованими — окремих елементів забудови з часів попередніх власників.

Сам палац зі сторони Ринку попереджували симетрично розставлені офіцини (флігелі) прусського муру (фахверкові). Він здатний сприйматися однією з прикметних особливостей будівельної культури в їхньому колі, як і, водночас, — ширшому контексті. Проте, через характер нетривкого за самою природою виконання, згодом відповідні споруди повсюдно втрачено (давні приклади такої забудови в Україні нині відомі винятково за джерельними переказами), внаслідок цього архівні матеріали виявляються єдиним актуально доступним реальним слідом по них.

Поодинокі скромнішого характеру будинки були розплановані за давнім принципом «хати на дві половини». До рідкісних особливостей їх облаштування належить не відзначене в опрацьованих досі достатньо численних волинських інвентарях «ściel u belki drewniane z okową» як унікальна складова офіцин шумської резиденції. За ними ліворуч знаходилася не описана докладніше каплиця святого Стефана. Оскільки далі каплиця зафіксована також і в палаці, наявність цієї іншої, поза ним, випадало би пояснити не інакше, як її походжен-

³² AGAD AR. Dz. XXIX. Sygn. 7. S. 546.

³³ *Зобов'язані (з лат.).

³⁴ Ibidem. S. 624. Запис у цілком довільному перекладі з цілковитим перекинуттям реальної наведеної у ньому ситуації навела: Баженова О. Радзивилловский Несвиж. С. 54 («Фабрика (т.е. здание) в Шумске, согласно распоряжению пана архитектора Августина Рошковича, подписанных (sic!) мной, должна быть продолжена»). У трактуванні авторки це «приказ о строительстве дворца в Шумске»: Там же. 17 березня князь видав розпорядження у справі боргу зайнятого при шумській «фабриці» цегельного майстра Яна: AGAD AR. Dz. XXIX. Sygn. 7. S. 628–629.

³⁵ AGAD AR. Dz. VI. Sygn. II-80a. S. 2026.

³⁶ Ibidem. S. 2246.

³⁷ Коротко про цю практику див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Зібрав і підготував до друку Володимир Александрович. Луцьк, 2007. С. 10; Александрович В. Інвентар... С. 520.

³⁸ Сендкульский А. Местечко Шумск... С. 99; Stecki T. Wołyń... S. 511; Szumsk. S. 77.

ням з ансамблю давнішої забудови, від часів попередніх власників. Хоча сама наявність в одній, до того ж, — стосовно скромнішій резиденції двох каплиць — явище, звісно, рідкісне. Побіжно відзначене влаштування самої будівлі «*pod daszkiem gątownym*» здатне вказати на незначніші розміри. Там же осторонь подані ще також дві невеликі стайні.

Як випадає здогадуватися на підставі опису, тільки після цього знаходився дерев'яний міст через рів і між валами — інша так само дерев'яна брама з двома кімнатами обабіч, з яких у правій було виділено окреме приміщення для охорони, а лівій — немало несподівано для загальнопоширеної практики — влаштовано піч для випікання хліба: вона звично знаходилася в господарській забудові житлового призначення. За брамою праворуч у валі зроблено мурований льох й за ним — грядка для італійського городу, над ставом висаджена грабиною. Йдеться, власне, про город для різної, як нотували в тогочасних інвентарях, «*włoszczyzny*». Від брами на подвір'я провадив ще один міст через рів, за яким праворуч знаходилася мурована кухня з вогнищем посередині й чотирма п'єциками. За кухнею стояли ще одні офіцини, муровані (відповідний текст пошкоджено, але висновок про їх характер підтверджує пізніша згадка про «інші» муровані офіцини — див. далі) з прибудованою до них комірчиною, так само розплановані як «хата на дві половини». Згідно з описом окремих приміщень, серед яких обабіч фігурують також «гардероби», вони мали складніше планування. Ліворуч від другого мосту штахети як би провадили до окремого мурованого будинку креденсу, так само розпланованого на ускладненому плані «хати на дві половини». Від нього інші штахети простягалися до ще одного, також мурованого будинку офіцин аналогічного розпланування.

Від цих других офіцин ще інші штахети тягнулися уже до мурованого палацу під гонтами «*o czterech apartamentach*» з кам'яними сходами від подвір'я, над якими вміщено «*insygnia malowane*». Під ними випадало би вбачати герб власника³⁹, проте де саме конкретно його намальовано — незмінно достатньо лаконічний щодо деталей опис не подає. Над входними дверима звично, як і в інших спорудах оглянутої забудови, знаходилося вікно, тільки тут воно було напівкруглим. Сіни за дверима мали мальовану стелю, проте характеру самого малювання теж не відзначено. Навпроти сіней влаштовано великий мальований зал (про само малювання теж нічого не сказано) з чотирма чималими двоярусними вікнами,

у згаданих перебудованих тоді резиденціях знаними також з опису великого залу львівського палацу⁴⁰. Над входними дверима вміщено герб князів Радивилів, проте як його зроблено — знову не зазначено. З іншого оздоблення цього залу вказано два портрети. Особи портретованих дає змогу встановити фрагмент пізнішого недатованого інвентарю замку, згідно з яким це зображення самого князя М. К. Радивиля та його першої дружини Уршулі з князів Вишневецьких⁴¹. З облаштування варто окремо відзначити ще 8 дзеркал⁴². Із залу двері провадили до каплиці з вівтарем архангела Михайла — патрона князя, про яку теж докладніше не сказано нічого. У їдальні над дверима відзначено два десюдепорти «з мальованими особами», та два «видертих», що для новозакінченого палацу сприймається несподіваним. Далі в описі першого апартаменту подана в такому ж контексті «*alkowa iedna z expresyą osob malowanych sztuka iedna oddarta niemasz*». Як і раніше, характер самого малювання з наведеного надто лаконічного викладу зрозуміти складно. Це стосується й аналогічного відзначення в одному з покоїв над дверима картин «*z expresyą malowaną sztuka iedna oddarta*», а в алькові при ньому стеля, як вказано, вже потребувала направи. Після цього йдеться про другий апартамент з одним наріжним покоєм та альковом «*z expresyą malowaną osob sztuka iedna nade drzwiami*». Третій апартамент з трьома покоями знаходився на другому поверсі. Перший з них теж мав «*komin szafiasty z expresyą osob malowanych sztuk dwie, iedna naddarta, a 3-cia ze wszystkim oddarta*», а другий — «*z expresyą osob małą sztuka iedna y dwie oddartych niemasz*». У четвертому покої з альковом також присутній «*komin takijże z expresyą osob malowa[nych] sztuka iedna*». Далі в збереженому із найбільшими втратами тексту описі окремого покою також відзначено «*y osob z expresyą sztuka iedna*». Усередині всі ці покої «*szpalerami na plotnie malowanemi obite*» й таке їх оздоблення виявляється однією з найважливіших прикмет інтер'єрів палацу. Як підказують опубліковані досі матеріали радзивилівського архіву, йдеться про продукцію малярів, зайнятих на княжій службі. Зокрема, збереглися відомості про роботу над таким мальованим обиттям зеленого кольору малярів Казімежа Лютніцького, Михайла Скрицького з Жовкви та Станіслава Міколаєвського (1746)⁴³. Очевидно, його використання тільки входило в моду,

⁴⁰ Александрович В. Інвентар... С. 532.

⁴¹ Записані як портрети «*j[asnie]o[świec]o[nych] xiążat hh[etmanów] ww[ielkiego] x[ięstwa] Litt[ewskiego]*»: НИАБ Р. Ф. 694. Воп. 4. Адз. захов. 1851. Л. 387.

⁴² Так само присутні у великій залі львівського палацу: Александрович В. Інвентар... С. 548.

⁴³ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. С. 81–82.

³⁹ У львівському палаці його намальовано на «фаціятці» над воротами: Александрович В. Інвентар... С. 532.

бо серед майна Олицького замку в Інвентарі 1755 р. воно відзначено тільки двічі⁴⁴.

За палацом знаходилася ще також кузня — так само прусського муру.

Наведений виклад найважливіших актуально доступних відомостей, здатних характеризувати шумську резиденцію князя М. К. Радивиля, вказує на неї як традиційний для все ще мало опрацьованого резиденційного будівництва Волині комплекс окремих будинків різного призначення на чолі з центральним палацом⁴⁵. Причому, наявність декількох флігелів здатна вказати на якусь особливу роль поєднання поодиноких самостійних споруд у забудові шумської резиденції. За цим навіть здатний приховуватися певний своєрідний момент історії архітектурного ансамблю, не відзначений поміж розшуканих досі джерел, найправдоподібніше, виведений від давнішої будівельної традиції. Споруджений у самій середині століття шумський ансамбль у найважливіших його частинах водночас віддзеркалює не тільки окремі історичні особливості місцевої практики, а й властиві даній конкретній епосі актуальні тенденції їх трактування.

Найпоказовішою з них сприймається влаштування головного залу з чотирма великими вікнами на всю стіну, присутність яких відображає актуальні тенденції резиденційної архітектури. Відповідно нові підходи домінують так само і в облаштуванні інтер'єрів. На них вказує присутність у всіх приміщеннях згаданого мальованого полотняного обиття стін. В Олицькому замку його, наприклад, як зазначалося, фіксує інвентар щойно 1755 р. У львівському палаці за інвентарем 1747 р. воно описане тільки в двох кімнатах, проте дещо докладніше, із зазначенням іконографії. У першому випадку: «Obicia płociennego koło ścian na dnie zielonym w kolumny złote, koruny i kwiaty malowanego» в іншому — «obicia płociennego koło ścian na dnie blenkitnym w osobki i kwiaty malowanego z obszlagami srebrnymi brytów siedmnaście, nade drzwiami takiegoż kawałków pięć»⁴⁷. В останньому випадку, як свідчить завершення наведеної фрази, той же матеріал застосовано ще

й у десюдепортах, хоча звично інвентарі відзначають на цьому місці картини. Інвентар львівського палацу 1755 р. при описі поодиноких приміщень подає: «Ta salka cała wybita obiciem na płutnie różnych drew malowanym» «obiciem na płutnie różnych drew malowanym cała wybita», «obbiciem różnych drew na płotnie y kolumn malowanych cała obbita»⁴⁸.

Вимовною є також відсутність в парадних приміщеннях картин за винятком декількох десюдепортів та не зовсім докладно описаних малярських композицій над камінами, в частині інтер'єрів на час укладення інвентарю вже пошкоджених, а почасти й знищених. Не зафіксовано в них й характерних для давніших магнатських резиденцій портретів власників, представників родини, споріднених осіб й монархів. Одинокий виняток пропонує пара портретів князя та його дружини. Безперечно, в цьому теж випадає вбачати одну з притаманних епосі актуальних тенденцій, знаних, зокрема, також з тогочасного ж дерев'яного львівського палацу, у якому, за наявними відомостями, так само знаходилося обмаль картин — їх відзначено винятково в десюдепортах⁴⁹.

З огляду відзначеного комплексу особливостей, шумська резиденція князя М. К. Радивиля належить до показових прикладів у колі скромніших нових садиб еліт Волині середини XVIII ст. Вона очевидно поступається найголовнішим магнатським резиденціям на чолі з перебудованим у 40–50-х роках замком в Олиці та ненабагато старшим у Вишнівці з 1730-х років⁵⁰. Проте водночас шумська забудова непалацового характеру належить до помітних явищ архітектурного досвіду Волині середини століття. Потребу в ній, мабуть, визначила наявність у відповідному регіоні розлогого Рохманівського ключа маєтків М. К. Радивиля при відсутності в самому Рохманові належного місця, придатного для затримання у ньому під час безперервних роз'їздів князя володіннями. Віднайдені інвентарі рохманівського двору першої половини — середини століття вказують на наявність тут окремого «панського будинку», проте скромнішого, нерезиденційного характеру⁵¹. Чому було вибрано саме Шумськ —

⁴⁴ Інвентарі... С. 146.

⁴⁵ Знаний короткий його огляд (Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко та європейський контекст. Київ, 1991. С. 50–63; Ejusdem. Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu // Przegląd Wschodni. Warszawa, 1997. T. 4, zes. 1. S. 25–73) заснований, здебільшого, на давнішій літературі, за жанром узагальнюючий, і, водночас, надто загальний за викладом, через обраний підхід так само надто скромно вдається до докладніших відомостей до історії поодиноких резиденцій.

⁴⁶ Такий ансамбль в його історичному розвитку упродовж другої половини XVII–XVIII ст. добре засвідчують опубліковані описи замку в Олиці: Інвентарі...

⁴⁷ Александрович В. Інвентар... С. 532, 534.

⁴⁸ Там само. С. 548.

⁴⁹ Там само. С. 525.

⁵⁰ Добірку його вибраних інвентарів рухомих речей див.: Betlej A., Dworzak A., Markiewicz A. Pałac w Wiśniowcu w świetle inwentarzy staropolskich (Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku. T. 3 / Red. naukowa: A. Betlej). Kraków, 2016.

⁵¹ Див., зокрема: AGAD AR. Dz. XXV. Sygn. 3545. S. 5–6 (1745). У варшавській частині архіву Радивилів вціліла група інвентарів Рохманова починаючи від 1727 р.: Ibidem. Sygn. 3538/1. S. 2–5. Найпізніший з них належить до 1765 р.: Ibidem. Sygn. 3545. S. 1–2.

гадати непросто. Проте проведене цілковите пере-планування міста та влаштування з використанням певних елементів попередньої в ансамблі нової резиденції потенційно вказує на якусь особливу увагу власника до цього придбання. Зі свого боку, її підтверджує й розбудова місцевого францисканського монастиря, функціонування якого так само здатне було підвищувати статус Шумська.

Серед опрацьованих матеріалів віднайшлися також реєстри видатків й на пізнішу «фабрику» палацу, розпочату 3 травня 1783 р. Як видно із записаних конкретних витрат, тоді провадили дрібніший поточний ремонт. Вони стосувалися теслярських робіт при побитті даху, над якими працювали чотири мельники з одним челядником, мулярських робіт під наглядом майстра Яна Роціньського, та виплати п'ятьом мельникам за відновлення стель⁵². Тобто, йшлося про «рядовий» поточний ремонт головного об'єкту шумської резиденційної забудови через чверть століття після його завершення. Можливо, саме після цих робіт споряджено згаданий розшуканий у фрагменті її опис у недатованому інвентарі, де, зокрема, вказано: «Pałac murowany niedawno gętami kryty. W tym pałacu do pięciu pokoiów są okna nowo porobione»⁵³. Ці відомості ще раз на конкретному матеріалі підтверджують ретельне ведення відповідної документації, яка тільки випадковим збігом обставин надзвичайно рідко зберігалася до нашого часу й так само нечасто досі викликала інтерес дослідників.

Шумський будівельний епізод, безперечно, пропонує один зі скромніших акцентів до історії багатой архітектурної спадщини Волині XVIII ст., проте водночас це одна з важливих і показових її сторінок, здатна на конкретному фактичному матеріалі вказати все ще надто мало відомі важливі регіональні аспекти традиції, її, здебільшого, безслідно загублені сторони, за браком джерел й водночас при відсутності належних зусиль з пошуку таких та опрацювання немало полишені досі поза полем зору. З цього огляду актуально доступні скромні документальні матеріали до будівництва в Шумську здатні вказати на все ще не використані можливості розбудови відповідного напрямку джерельного аспекту історії архітектури давньої Волині.

Водночас вони відображають таке набагато скромніше за самою природою, проте з усіх оглядів варте уваги явище, яким стали будівельні роботи в численних волинських — і не тільки волинських — маєтках князя М. К. Радивиля в 40–50-х роках XVIII ст. Вони важливі не тільки як окремий

самостійний аспект будівельної традиції, а й з огляду на певні специфічні сторони самої організації та проведення, здатні немало виділити їх на тлі звичної практики свого часу. Князь не схильний був залучати до робіт в українських маєтках «дорогих» іноземних майстрів й постаті на зразок Паоло Фонтани, зайнятого в службі великого литовського маршалка, князя Павла Кароля Сангушка⁵⁴, в його оточенні очікувати марно. Нерідко виручаючись скромнішого рівня і значення місцевими кадрами, перекидаючи їх поміж поодинокими резиденціями у Варшаві і Гродно, на Підляшші, в Білорусі та на теренах Правобережної України⁵⁵, М. К. Радивил розгорнув, зокрема, у волинських маєтках та навколо певних протегованих на теренах Волині сакральних об'єктів поза ними донедавна майже не опрацьовану чималу будівельну активність, яка виступає однією з прикметних особливостей місцевої культурної ситуації епохи, до якої в родинному архіві збереглося немало не тільки вартісних, а й, водночас, рідкісних для українського Правобережжя відомостей.

Викладений на підставі розшуканих небагатих відомостей шумський епізод дотепер залишався, практично, цілковито поза полем зору. Відкриття і впровадження до наукового вжитку публікованих джерельних переказів до місцевої будівельної історії у середині XVIII ст. здатне стати не тільки помітним на тлі актуального надто скромного стану уявлень про архітектурний досвід Шумська та — на його прикладі — відповідний аспект будівельної традиції Волині загалом. Не меншою мірою — це ще також важливий причинок до знаної поки з винятково обмеженої кількості, здебільшого, випадково впроваджених донедавна вжитку фактів архітектурної сторони мистецького досвіду відповідного регіону Волині. Пропоновані джерельні перекази дають важливий і яскравий приклад того, як архівні пошуки дають змогу істотно поповнити все ще надто скупий фонд документальних матеріалів до однієї з важливих сторін архітектурної практики Волині на одному з усе ще й надалі надто скромно опрацьованому під науковим оглядом важливих етапів її внутрішньої еволюції.

⁵⁴ Найдокладніше про цього визначного італійського будівничого див.: Skrabski J. Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. Tarnów, 2007.

⁵⁵ На прикладі малярів це явище досі найдокладніше показала: Баженова О. Радзивиловский Несвиж. С. 66–99. Окремі ширші матеріали стосовно українських теренів див. також: Александрович В. Инвентар... С. 523; Його ж. Пребудова... С. 10–12.

⁵² НИАБ Р. Ф. 694. Воп. 4. Адз. зах. 1851. Л. 36–38 об.

⁵³ Там сама. Л. 386–387.

ДОКУМЕНТ

1760, березня 15⁵⁶. Шумськ. —

*Опис шумської резиденції великого литовського
гетьмана, князя М. К. Радивиля в інвентарі
Шумського ключа маєтків.*

[Opisa]nie⁵⁷ pałacu szumskiego.

[...] z miasta od Rynku officyny po obu stronach murem pruskim [...]wowane, gętami pobite, wprawo drzwi do sieni na zawiasach z zaszczipką [y h]aczykiem y skoblami żelaznymi, nad któremi okienko. Naprzeciwko drzwi drugie na tył zabite na zawiasach z haczykami 2-ma y skoblami żelazne[mi]. Z sieni po lewey ręce izba z alkierzem, do której drzwi na zawiasach z klamką, haczykiem y skoblami żelaznymi, okien trzy taflowych nowych otwieraiących okowanych z pręci-kiem na zawiaskach y z haczykami żelaznymi, piec zielony, komin szafiasty murowany nad dach wywiedziony, posadzka ceglana, ściel y belki drewniane z okową, stoł kwadrasty ieden, szafa kąтова wdoле oko-wana z zaszczipką na zawiasach. Z izby do alkierza drzwi zabite na zawiasach z zaszczipką z skublami, posadzka, ściel y okien dwie takichże z okową, kominek murowany, z alkierza drzwi do sieni także na zawiasach z haczykiem y skoblami żelaznymi, okiennic koło okien izby y alkierza na zawiasach z lancuszkami pięć. Ex opposito izba 2-ga także z alkierzem, piecem, kominem nad dach wywiedzionym y 2-gim, w alkierzu drzwi do izby z haczykiem, do alkierza z zaszczipką skoblami na zawiasach, okien w izbie trzy, w alkierzu dwie takichże okowanych iako y w pierwszej izbie, u nich okienek cztery takichże, posadzka y ściel także. Drzwi z alkierza do sieni z haczykiem na zawiasach, w sieni na gorze schowanie z drzwiczkami, zaszczipką żelazną. Po drugiej stronie w lewo officyny 2-gie. Wchodząc do sieni, drzwi z zaszczipką na zawiasach, w których gorą wyłomany deszki kawał, nad któremi okienko, naprzeciw drzwi 2-gie na tył na zawiasach żelaz[nych]. Z sieni wprawą izba z alkierzykami 2-ma, do niey drzwi z zaszczipką na zawiasach, w niey okien 3 nawpuł otwieraiących na zawiaskach z haczykiem y koblami żelazne[mi] bez okienic, piec zielony, komin szafiasty murowany nad dach wywiedziony, podłoga z tarcic y ściel. Z izby do alkierzyków drzwi dwoie na zawiasach, w nich okien dwie takichże okowanych bez okiennic, kominek murowany, podłoga w iednym tylko, do sieni drzwi także na zawiasach. Ex opposito izba 2-ga także z 2-ma alkierzykami, oknami, piecem, kominem, podłogą y ścielą także, do alkierzyków drzwi niemasz, a do izby na zawiasach z sieni z skoblem iednym. Z alkie-

rzyka do sieni drzwi na zawiasach, u okien okiennic cztery na zawiasach y krukach żelaznych, u iedney deska wyłamana o piąta okiennica w izbie. Za tymiż officynami po lewey stronie kaplica ś[więtego] Stefana pod daszkiem gętowym. Po teyże stronie na boku sta-ten dwie lepionych, iedna słomą ukryta, a 2-ga nie, y żłob u jedney po iedney stronie, drzwi do jedney z drągiem y zaszczipką żelazną do zamykania, a do 2-giey wywalone. Z przyjazdu most przez fosę do bramy z poręczami balasowemi między wałem, brama drew-niana gętami pobita, do niey drzwi podwoyne w gorze na kunach żelaznych, w niey po prawey stronie wscho-dy na gorę dla schowania y drzwi z zaszczipką y sko-blami żelaznymi. Po teyże stronie drzwi do izby na zawiasach z klamką, haczykiem, skoblami żelaznymi, w niey piec szary y kominek murowany na dach wy-wiedziony, okien 2 taflowych z okiennicami zasuwa-nemi, alkirzyk czyli kordygarda z drzwiczkami, połap y podłoga z tarcic. Ex opposito naprzeciwko izba z kordygardą 2-gą także z oknami bez okiennic, drzwia-mi, piecem, kominem z piecem piekarskim takiemiż. Wyszędłszy z bramy, sztachety po obu stronach do mostu z drzwiczkami takiemiż, które po prawey stronie wypadły, a po lewey na kunach w gorze z zaszczipką żelazną. Po teyże stronie w wale loch murowany z szyią, do niego drzwi na zawiasach z zaszczipką y skoblami żelaznymi, tamże planta na ogrod włoski założona ponad wodą grabiną wysadzana. Od bramy pisaney wieżdżaiąc na dziedziniec przez fossę 2-ge most 2-gi z poręczami balasowemi malowanemi gałkami na dzie-dziniec, po prawey stronie sztachety od mostu ku kuch-ni, kuchnia murowana z izba piekarską pod gętami, do niey drzwi dwoie podwoynych pierwsze z zaszczipką, a 2-gie także z zaszczipką y szpyrami na zawiasach żelaznych, w sionkach okno duże do izby piekarskiey, drzwi na zawiasach z zaszczipką y klamką żelazną, w niey pieców piekarskich dwa z kominem murow[anym], okno iedno duże, w kuchni okien pięć, stolnic dużych dwie, pośrodku ognisko murowane z kominem nad dach wywiedzionym mur[owanym], po bokach piecy-ków przy tymże z kratkami żelazne[mi] 2, bez krtek 2 (Л. 250). Od kuchni do officyn sztakiety z drzwiczkami [...]niem[...]rowane pod gętami. Z dziedzińca wchodząc do sieni, drzwi fasowane [...] na zawiasach z zamkiem wewnętrznym żelaznym y szpyrami żela-zne[mi ... naprze]ciwko drzwi pojedyncze z zaszczip-ką na tył, gdzie komorka przybudowana za[...] y prewet z drzwiczkami. Z sieni wprawą izba, do niey drzwi podwoyne faso[wane] z zamkiem wewnątrz żelaznym na zawiasach y szpyrami żelaznymi, w niey piec [... zie]łony, komin murowany szafiasty nad dach wywiedzio-ny, okien okowanych kwad[ra]stych taflowych trzy z zakrętkami żelaznymi, posadzka ceglana. Alkowa ie[...] po obu stronach garderoby z drzwiczkami podwoyne-

⁵⁶ Датується за записом на с. 249.⁵⁷ Тут і далі квадратні дужки відзначають втрати оригінального тексту, текст у дужках — реконструкція втраченого за змістом там, де така пропозиція була логічно можливою.

mi zasowanemi na zawiasach z szpyrami, zasuwkami y zakrętkami żelaznemi y okny 2-ma⁵⁸ y drzwi 3-cie z gardyrobey pojedyncze od kuchni na zawiasach z zamkiem wewnętrznym żelaznym. Ex opposito naprzeciwko izba 2-ga takoz z alkową, oknami, piecem, kominem, gardyrobami 2-ma z drzwiczkami y drzwiami z zamkiem takimże na zawiasach z szpyrami żelaznemi. Po lewey stronie od mostu pisanego sztachety do kredensu. Kredens murowany pod gętami, wchodząc, drzwi do sieni podwoyne z szpyrą iedną na zawiasach z zaszczepką y skoblami żelaznemi, naprzeciw okno iedno. W prawą izdebka z alkierzem, do niey drzwi na zawiasach z zaszczepką y skoblami żelaznemi, w niey okno kwadraste iedno okowane z zakrętkami żelaznemi, a 2-gie bez okowy, posadzka ceglana, komin murowany szafiasty y pułpieca zielonego, do alkierza drzwi także na zawiasach żelazn[y]ch, w nim okien dwie taflowych bez okowy, pułpieca tegoż y kominiek murowany do pierwszego dymu wyprowadzony nad dach. Do sieni drzwi także na zawiasach z zaszczepkami, skoblami żelaznemi. Ex opposito naprzeciwko izdebka 2-ga taka z alkierzem, piecem, kominem iednym y 2-gim, posadzka, oknami 4-ma kwadrastami okowanemi z zakrętkami żelaznemi y drzwiami troyga na zawiasach z zaszczepką, haczykiem y klamką żelazną u iednych. Od kredensu do officyny sztakiety z drzwiczkami, hakiem, z kuną y zaszczepką żelazną. Officyny 2-gie także iako y pierwsze murowane na dziedzińcu pod gętami. Wchodząc do sieni, drzwi podwoyne fasowane z zamkiem wewnętrznym żelaznym y szpyrami iedną nadłamaną⁵⁹ na zawiasach, przeciwko na tył drzwi pojedyncze na zawiasach z haczykiem y skoblami żelaznemi. W lewą izba, do której drzwi pojedyncze na zawiasach z szpyrami bez zamku, w niey okien 3 kwadrastych okowanych na zawiasach z zakrętkami żelaznemi, piec zielony, komin murowany nad dach wywiedziony, posadzka ceglana y alkowa iedna, po obu stronach gardyrobey z oknami takiemiż y drzwi u iedney podwoyne na zawiasach z zakrętką, zasuwką żelaznemi, a w⁶⁰ drzwi niemasz. Ex opposito naprzeciwko 2-ga izba także z alkową, piecem zielonym, kominem murowanym takimże, posadzka ceglana, gardyrobami 2-ma z drzwiczkami podwoynemi bez zamku⁶¹, oknami pięciu takiemiż tudzież y drzwiczkami 2-ma podwoynemi u garderob na zawiasach z zakrętkami y zasuwkami żelaznemi. Od tych officyn sztakiety z drzwiczkami wyplotemi ciągną się do pałacu. Pałac murowany o czterech apartamentach pod gętami, do którego od dziedzińca z przychodu gradusy kamienne, nad które-

mi w gorze insygnia malowane. Wchodząc do sieni, drzwi podwoyne fasowane na zawiasach z szpyrami iedną nadłamaną⁶² y zamkiem wewnętrznym żelaznym, nad którymi okno puł okrągłe, w sieniach okien dwie fassowane okowane kwadrastych z zakrętkami żelaznemi y drzwi dwoie do izb na zawiasach. Sieni malowane w faciacie czyli suficie⁶³ pośrodku na latarnie kruczków 2, po prawey stronie wschodki do kaplicy. Z sieni nawprost pośrodku salla, do niey drzwi podwoyne fassowane z szpyrami na zawiasach żelaznych z zamkiem mosiężnym, nad którymi herb j[asnie] o[świeconych] x[ią]żąt i[ch] m[ości]ci Radziwiłłów, w niey okien cztery dużych taflowych kwadrastych okowanych, nad tymiż mniejszych w dorze 4-ry takichże z zakrętkami żelaznemi y perepet taflowy z zamkiem żelaznym y szpyrami do puł długimi na zakrętkę żelaznemi, nad którym okien 2 na wpuł otwierających. Nad nim gradusy ceglane z podworza. Tamże portretów dwa, lustr osm, pieców dwa murowanych, kominów dwa szafiastych nad dach wywiedzionych. Po lewey stronie drzwi dwoie podwoynych na zawiasach fassowanych, u iednych z 2-ma szpyrami bez zamka, u 2-gich z iedną szpyrą y zamkiem mosiężnym, po prawey stronie drzwi ślepe. Salla intus malowana. Z tey na wschod drzwiczki nad drzwiami drzwiczki do kaplicy podwoyne na zawiasach z szpyrami. W kaplicy ołtarz z mensą ś[więtego] Michała Archanioła, w niey okien 3 nawpuł otwierających z zakrętkami żelaznemi y do wschod drzwi pojedyncze (*II. 250 ob.*) [...] żelaznemi. Z salli po prawey ręce na pier[...] pierwszy o dwóch pokojach y izbą stołową, do której drzwi [...]ach fassowane z szpyrami żelaznemi y zamkiem mosiężnym. W nie z [...] osob malowanych sztuk nade drzwiami dwie, a dwie oddartych, płotna ma[lowanego] sztuk trzy, a dwie oddarto, komin szafiasty od dymu co w sali wywiedziony, piec [...]y y okien cztery kwadrastych okowanych z zakrętkami. Z tey izby wprost [...]salli pisaney drzwi także na zawiasach z szpyrami żelaznemi y zamkiem mosiężnym do pokoju, w nim okien dwie takichże z okową, pułpieca kafowego, komin murowany szafiasty nad dach wywiedziony, alkowa iedna z expresyą osob malowanych sztuka iedna oddarta niemasz, garderoba z oknem takimże iednym y drzwiami podwoynemi na zawiasach z szpyrami z zakrętką y zasuwką żelazną. Po 2-giey stronie alkowy drzwi podwoyne także z szpyrami, zasuwką y zakrętką żelazną, perepet z szpyrami z oknem wgorze nawpuł otwierającym z zasuwką y zakrętką żelazną, pod którym y wschodki. Powrociwszy z tego pokoju przez izbę stołową pisaną, drzwi do pokoju trzeciego także iakie y do pierwszego na zawiasach z szpyrami y zamkiem

⁵⁸ Два останніх слова вписано над рядком.

⁵⁹ Два останніх слова вписано над рядком.

⁶⁰ Слово вписане над рядком.

⁶¹ Два останніх слова вписано над рядком.

⁶² Два останніх слова вписано над рядком.

⁶³ Два останніх слова вписано над рядком.

mosiężnym, nad którymi w pokoju z expresją malowaną sztuka iedna oddarta, w nim pułpieca takiegoż y komin takiż do dymu pierwszego wyprowadzony, okien dwie takichże, nad alkową sufit reparacyi potrzebuie. Za którą drzwicki podoyne na zawiasach z szpyrami z zakrętkami z zasówką żelazną, perepet takiż jako y w pierwszym. Po 2-giej stronie gardyroba czyli wycieczka, w której drzwi dwoie, iedne podwoyne z szpyrami, a 2-gie poiedyncze z zamkiem mosiężnym⁶⁴ na zawiasach z zasówką żelazną y oknem iednym. Apartament 2-gi o jednym pokoju narożnym⁶⁵ z gardyrobami 2-ma y sienmi z dziedzińca. Wchodząc, gradusy drewniane cegłą nabijane, do sieni drzwi podwoyne fasowane na zawiasach z szpyrami y zamkiem żelaznym. W sieniach posadzka ceglana, okien pięć kwadrastych na wpuł otwierających z zakrętkami żelaznymi, komin murowany szafiasty y w suficie pośrodku latarnia. Z sieni wprawą drzwi do pokoju na zawiasach także z szpyrami iedną wdole nadłmaną żelazną y zamkiem mosiężnym tudzież y zaszczepką żelazną, w nim piec kaflowy, komin murowany szafiasty nad dach wywiedziony, okien cztery kwadrastych z zakrętkami żelaznymi, alkowa iedna y z expresją malowaną osob sztuka iedna nade drzwiami. Garderob dzie z oknami dwoma takiemiż y drzwiami podwoynymi 2-ma na zawiasach z szpyrami, zasówkami y zakrętkami żelaznymi. Powracając nazad przez sieni y pokoy pierwszego apartamentu do izby stołowej pisaney, z której wprost do sieni pisanych drzwi także na zawiasach z szpyrami y zamkiem mosiężnym. Z tychże sieni po lewey stronie kondygnacya 2-ga, na której apartament 3-ci o trzech pokojach. Do pierwszego pokoju drzwi także na zawiasach z szpyrami żelaznymi y zamkiem mosiężnym, w nim okien dwie kwadrastych z zakrętkami z expresją osob malowanych sztuk dwie, iedna nad darta, a 3-cia ze wszystkim oddarta, puł pieca kaflowego y komin szafiasty⁶⁶. Wprawą drzwi do sali pisane, mimo salle pokoy 2-gi, także do niegoż drzwi także z szpyrami na zawiasach bez zamka, w nim także pułpieca kaflowego y komin szafiasty z expresją osob małą sztuka iedna y dwie oddartych niemasz, okien dwie takichże. Z tego pokoy 3-ci z alkową z drzwiami takiemiż y zamkiem mosiężnym, pułpieca takiegoż y komin takiż, okien dwie takichże, gardyrob w nim dwie z drzwiami podwoynymi na zawiasach z szpyrami żelaznymi, w których okno iedno y perepet z szpyrami żelaznymi na zawiasach z zasówką y zakrętką żelazną. Powrociwszy nazad do pokoju pierwszego pisanego, z którego drzwi także do pokoju czwartego alkowego na zawiasach z szpyrami iedną wdole nadłmaną z zamkiem mosiężnym, w nim okien dwa takichże, pułpieca y komin takijże z expresją

osob malowa[nych] sztuka iedna. Gardyroba po prawey stronie czyli wycieczka z drzwiami na zawiasach y perepetem z szpyrami z zasówkami, zakrętkami żelaznymi. Po lewey stronie także z oknem iednym, u której drzwi iedne podwoyne na zawiasach z szpyrami z zasówką y zakrętką, a drugie poiedyncze z zamkiem mosiężnym. W tych czterech pokojach dymów trzy do iednego kominu nad dach wywiedzonego. Apartament czwarty z pokojem narożnym iednym, garderobami y sienmi (Л. 251) [...] gradusach⁶⁷ z szpyrami, w sieniach okien pięć kwadrastych z zakrę[...]cie latarnia y komin szafiasty murowany, w lewo pokoy [...] podwoyne także z szpyrą iedną wdole ułamaną, a wgorze całą na zaw[iasach żelaznych z zam]kiem mosiężnym, w nim okien cztery takichże, piec kaflowy, komin do [...] y drzwiami podwoynymi na zawiasach z szperami, zakrętkami y [ha]kami żelaznymi y osob z expresją sztuka iedna⁶⁸. W pokojach wszystkich podłoga z tarcic. Dach reparacyi potrzebuie. Drabin na pałacu y oficynach pięć. Ten pałac wkoło woda oblewa, kępa palami 3-ci części obita y wałem od miasta wysypanym. Intus zaś pokoie wszystkie szpalerami na plotnie malowanymi obite procz co w stołowej izbie dwie sztuki oddartych niemasz, okna zaś tak w pokojach, jako y w oficynach w drewnie szkła taflowego na kit osadzane. Na pokojach y bramie choraągiewek trzy. Za pałacem kuźnia pruskim murem murowana z kominem tarcicami pokryta (Л. 251 об.).

НІАБ Р. Ф. 694. Вон. 4. Адз. захов. 1851.
Л. 250–251 об.

Volodymyr ALEXANDROVYCH SHUMSK. MATERIALS FOR THE CONSTRUCTION HISTORY OF THE MIDDLE XVIII

Abstract. The original sources about the redevelopment of the Shumsk town are there described. Separate evidence from the second half of the 40-50-is of the 18th century, both about the construction of the local Franciscan's monastery and the residence of Grand Lithuanian Prince Michal Kazimierz Radzivil, are analysed. The original description of the Shumsk castle, signed 1760, from the inventory of Shumsk's possessions of Prince N. K. Radzivil, are attached.

Keywords: Shumsk, urban studies, convent, inventory, the residence of Radzivil, architectural heritage.

⁶⁴ Три останніх слова вписано над рядком.

⁶⁵ Слово вписане над рядком.

⁶⁶ Шість останніх слів вписано над рядком.

⁶⁷ Перед цим словом не прочитано один рядок.

⁶⁸ Шість останніх слів вписано над рядком.

УДК 726.5 (477)

Віктор ЗАВАДА

ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В АРХІТЕКТУРІ ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ НИЖНЬОГО ПОГОРИННЯ

Анотація. Характерною ознакою традиційного сакрального будівництва України є складна територіальна організація, обумовлена існуванням різних регіональних течій. Особливе місце у дослідженні цього феномену посідає історичне Погориння — унікальна система невеликих удільних князівств, яка сформувалася в добу Середньовіччя вздовж давнього «погоринського шляху» (на території сучасної Рівненської і прилеглих до неї районів Тернопільської та Хмельницької областей, а також Південної Білорусі). Збереження у наступні історичні періоди визначальної ролі цього своєрідного союзу середньовічних міст-держав у житті регіону і власливої для нього поліцентричної структури дозволяє припустити існування на території Погориння не менш розгалуженої та складної системи самобутніх течій традиційного сакрального будівництва. Головний висновок дослідження — існуючі відмінності в архітектурі дерев'яних храмів Нижнього Погориння сформувалися всупереч однорідним природно-ландшафтним умовам Прип'ятського Полісся, відбиваючи у своєму локальному різноманітті глибинні історичні основи своєрідної культури досліджуваного регіону.

Ключові слова: Нижнє Погориння, дерев'яний храм, традиція, регіон, локальна течія.

Серед найбільш характерних ознак традиційного вітчизняного храмобудування, які вже понад століття викликають незмінний інтерес вітчизняних і зарубіжних дослідників, особливе місце посідають досить значні відмінності в історичному розвитку цього явища у різних регіонах України. Не випадково визначальним критерієм історико-типологічної оцінки і атрибуції українських дерев'яних храмів, як правило, виступає їх приналежність до певної регіональної течії, локальної школи або невеликого будівельного осередку, що добре простежується як на прикладі більшості фундаментальних історико-архітектурних досліджень, так і різноманітних науково-популярних видань, путівників і фотоальбомів. Цікаво, що перші спроби осмислення цього регіонального феномену у роботах Х. Вовка, В. Залозецького, М. Макаренка, Є. Сецинського, В. Січинського, В. Щербаківського та інших фундаторів вітчизняного архітектурознавства обмежувалися здебільшого дослідженням загальних особливостей традиційного культового будівництва у різних регіонах України. Лише згодом, у другій половині ХХ ст. у працях Г. Логвина, І. Могитича, С. Таранушенка, П. Юрченка та інших авторів у межах цих же регіонів почали виділятися окремі локальні школи, групи або типи дерев'яних храмів¹.

Особливо слід підкреслити, що завдяки вищезгаданім дослідженням традиційного вітчизняного храмобудування вдалося відкрити досить складний, розгалужений характер його територіальної організації і, що не менш важливо, виявити цілу низку визначальних для її формування факторів. До них слід віднести, наприклад, широку участь громади у виборі певної сакральної будівлі в якості зразка для зведення нової дерев'яної церкви, відстань від місця її будівництва до зазначеного прототипу (або, що не менш важливо, відстані від первісного розташування існуючого храму при його покупці та перенесенні на інше місце для реконструкції), умовний ареал діяльності запрошених для здійснення проектних або будівельних робіт майстрів тощо. На жаль, ці важливі спостереження та висновки охоплювали лише деякі райони Українських Карпат, Волині, Полісся і, певною мірою, Слобожанщини та Сіверщини, в той час як регіональне осмислення таких цікавих в історико-культурному і архітектурно-художньому відношенні місцевостей як Поділля або Наддніпрянина і досі залишається на рівні констатації загальних характеристик традиційного сакрального будівництва на території цих історичних областей.

¹ Завада В. До питання про територіальну неоднорідність традиційної сакральної архітектури України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 27. К.: КНУБА, 2011. С. 14–27.

Рис. 1. Онуфріївська церква, у с. Переходичі Рівненської області. Поч. XVIII ст. Фото з архіву КиївНДІТІАМ, 1979.

Fig. 1. St. Onufrius Church in the Perechodichi village in Rivne Oblast. Beginning of 18th century. Photo from the KyivNDITIAM archive, 1979

Нерівномірність вивчення досліджуваного феномену чи не найбільше позначилася на рівні існуючих уявлень про особливості дерев'яних храмів Погориння — добре відомої в давнину історичної місцевості на північному заході України, назва якої досить давно зникла навіть зі сторінок науково-популярних видань, не говорячи вже про відсутність будь-яких фундаментальних досліджень архітектурної спадщини регіону. Це викликає тим більший подив, що на цій досить значній за площею території (яка охоплює сучасну Рівненську, північну частину Тернопільської і Хмельницької областей, а також прилеглі райони Південної Білорусії) в добу Середньовіччя існувала унікальна система невеликих, розташованих вздовж давнього погоринського шляху удільних князівств — Острозького, Дорогобузького, Пересопницького, Степанського, Дубровицького тощо². Незважаючи на їхнє формальне входження згодом до складу інших державних утворень (Галицько-Волинського князівства, Луцької землі, Брест-Литовського воєводства та ін.), Степань, Дубровиця, Остріг та інші стародавні центри Погориння і надалі відігравали визначальну роль у торговельно-економічному, політичному і культурному житті регіону, зберігаючи властиву для нього поліцентричну структуру. Ця характерна особливість досліджуваної історичної

² Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. К., 1887. С. 31–38; Теодорович Н. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. —... С. 835; Jakimowicz R. Dawidgrodek. Pinsk, 1935. S.6–7.

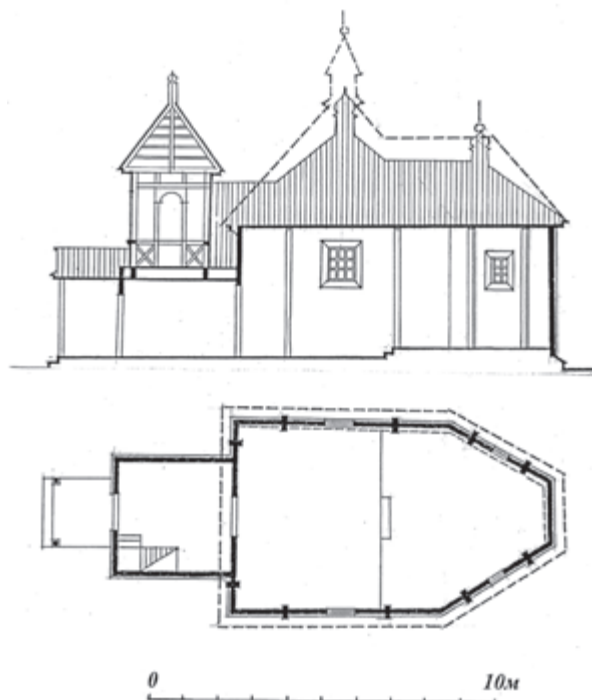

Рис. 2. Онуфріївська церква у с. Переходичі. Поздовжній розріз та план. Обміри та креслення В. Завади, 1979

Fig. 2. St. Onufrius Church in the Perechodichi village. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1979

місцевості дозволяє припустити існування на її території не менш складної та розгалуженої системи самобутніх шкіл та течій традиційного сакрального будівництва, досить влучно названих свого часу С. Таранушенком «архітектурними діалектами»³.

Як свідчить комплексне обстеження території Погориння (при умовності його територіальних меж), найбільшим локальним різноманіттям відізнялися дерев'яні храми північної частини регіону, серед яких слід виділити, насамперед, різні варіанти культових будівель хатного типу. У найбільш архайчних куточках українсько-білоруського пограниччя, наприклад, досить поширеними були найпростіші однозрубні безверхі церкви, що дозволило відомому досліднику традиційного дерев'яного зодчества Ю. Якимовичу виділити їх в окрему типологічну групу сакральних будівель⁴. Досить показовою в цьому відношенні є Онуфріївська церква у селі Переходичі на Рівненщині, яка складається з шестигранного, витягнутого у поздовжньому напрямку зрубу храму та прилеглого до його західної стіни двоярусного об'єму квадратного в плані безвіконного бабинця

³ Таранушенко С. Давнє поліське житло// Народна творчість та етнографія. 1969. № 1. С. 8.

⁴ Якимович Ю. Драгулянае дойлідства Беларускага Палесса XVII - XIX стст. Мінск: Навука і тэхніка, 1978. С. 89–91.

з розташованою над ним каркасною дзвіничкою (рис. 1–2). При цьому більший, шестикутний в плані зруб будівлі зміцнений вздовж периметру парними стовпами (т. зв. «лисицями»), що дозволяє вважати його первісною основою давнього переходицького храму, зведеного не пізніше початку XVIII ст. З погляду на це, напис над дверима дзвіниці «Церковь сія построена старанием священника Антонія Котачевского 1867 г.» доцільно пов'язувати з капітальною реконструкцією Онуфріївської церкви і, насамперед, влаштуванням на захід від приміщення нави двоюрного об'єму дзвіниці з бабинцем.

Більш поширеними в цій частині Погориння були двозрубні храми хатнього типу, добре відомі у XVII–XVIII ст. у південних районах Білорусі⁵ та на крайній півночі Рівненської області, хоча первісна дводільна композиція плану та характер завершення цих будівель у більшості випадків зазнали помітних змін внаслідок їх пізніших ремонтів (Покровська церква у Кухчому, церква Різдва Богородиці у Великих Озерах та ін.). Чи не найцікавішим зразком такої будівлі є Михайлівська церква у селі Новорічичі (первісно Вулька Річицька) під містечком Зарічне Рівненської області (рис. 3), яка попри пізнішу прибудову невеличкого притвору зберегла найголовніші риси первісного архітектурного рішення. На жаль, в жодному з історичних джерел (включаючи описи і документи XIX — поч. XX ст. з історії Мінської єпархії, до якої належав у минулому прихід Новорічичі) ця споруда не згадується, що дозволяє припустити будівництво та первісне розташування Михайлівської церкви в іншому місці, звідки її (найімовірніше, у 1920-х рр.) перевезли до Новорічичі водночас з прибудовою бабинця та інших елементів пізнішого походження. Звичайно, всі зазначені аспекти будівельної історії цієї будівлі, починаючи з точної дати та місця її зведення, вимагають додаткових бібліографічних та архівних досліджень.

Композиційну основу споруди складають первісні зруби апсиди і нави (відповідно шестикутної та прямокутної в плані форми), до яких у першій половині XX ст. було добудовано порівняно невисокий зруб бабинця та каркасні сіни (рис. 4). Особливо слід відзначити майстерне використання в архітектурі Михайлівської церкви досить типової і поширеної у традиційному культовому будівництві Нижнього Погориння композиційної схеми двозрубного безверхого храму, що проявилось, зокрема, у вишуканих пропорціях і співвідношеннях між головними елементами новорічичької пам'ятки (загальною масою нижніх зрубів і їх монументального

Рис. 3. Михайлівська церква у с. Новорічичі Рівненської області. Поч. XVIII ст. Загальний вигляд до перебудови. Фото О. Годованюк, 1983

Fig. 3. St. Michael Church in the Novorichitsi village in Rivne Oblast. Beginning of 18th century. Overall appearance before the adjustment. Photo by O. Godovaniuk, 1983

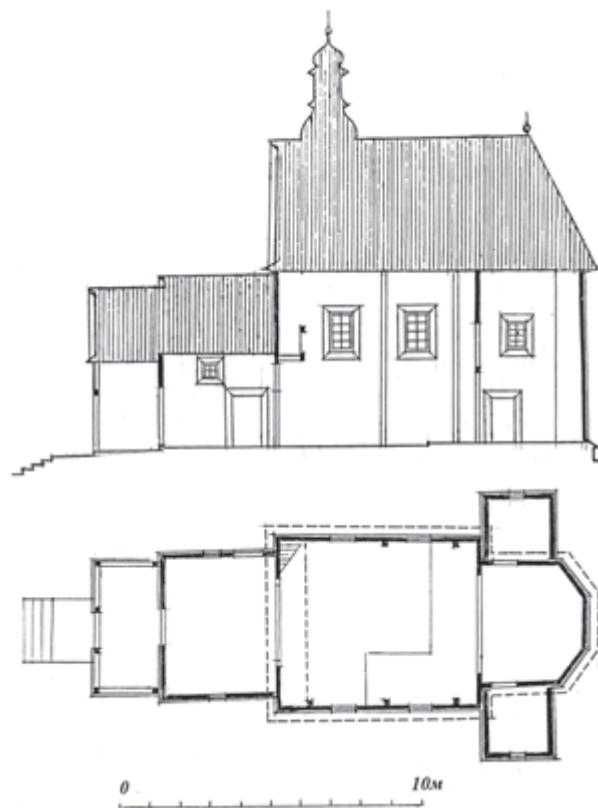

Рис. 4. Михайлівська церква у с. Новорічичі. Поздовжній розріз та план. Обміри та креслення В. Завади, 1983

Fig. 4. St. Michael Church in the Novorichitsi village. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1983

⁵ Якімовіч Ю. Драгулянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 89–91.

Рис. 5. Михайлівська церква у с. Новорічці. Фрагмент інтер'єру з вирізом у східній стіні нави.
Фото О. Ранчукова, 1983

Fig. 5. St. Michael Church in the Novorichitsi village. Fragment of the interior with the cutout in the eastern wall of the nave.
Photo by A. Ranchukov, 1983

п'ятисхилого завершення, високим каркасним дахом та пластичною маківкою на його гребені тощо). Не меншою досконалістю відрізняється також просторове та декоративно-художнє рішення інтер'єру Михайлівської церкви, де особливо приваблюють тонко профільовані різьблені хори над головним входом до нави і надзвичайно вишуканий за своєю формою фігурний виріз між вівтарем і навою (рис. 5), який композиційно об'єднує ці приміщення у єдине архітектурно-просторове ціле.

Загальна характеристика типологічного різноманіття зафіксованих на українсько-білоруському пограниччі безверхих храмів була б неповною без згадки про невелику, але досить своєрідну групу культових будівель з каркасною дзвіницею на західному фасаді, яка локалізується переважно в районі містечка Зарічного на Рівненщині. Не випадковість їхньої появи в цій частині регіону підтверджується також локалізацією подібних храмів у прилеглих районах Білорусі⁶ і, що не менш важливо, поширенням на крайній півночі України їх первісної генетичної основи — безверхих дерев'яних каплиць з декоративною маківкою на західному фасаді на зразок зафіксованої свого часу українським етнографом Ф. Волковим⁷. Навіть побіжного погляду на вищезгадану групу погоринських церков буде достатньо, щоб розглядати їх як своєрідне відображення у сакральному будівництві регіону давнього різновиду дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем, походження яких здебільшого пов'язується

з проявами готичного стилю не тільки у традиційному храмуванні Погориння або України в цілому, але й сусідніх Польщі⁸, Чехії⁹ та деяких інших країн Східної Європи.

Найбільш раннім зразком подібної будівлі є Миколаївська церква початку XVIII ст. у селі Іванчиці неподалік від містечка Зарічне, композиційну основу якої складають два послідовно розташовані із заходу на схід зруби нави та вівтаря (відповідно прямокутної, витягнутої у поздовжньому напрямку та квадратної в плані форми), перекриті трисхилим дахом з невисоким трапецеподібним фронтоном над головним входом (рис. 6–7). Чи не найбільшу увагу привертає розташована над фронтоном наметова вежа чотирикутної в плані форми, яка являє собою завершення прихованої в масиві високого каркасного даху мініатюрної дзвінички і є найбільш раннім серед зафіксованих на території Погориння випадків використання вищезгаданої готичної схеми храму з дзвіницею над бабинцем у будівлях хатнього типу. Дещо інший варіант цієї схеми представлений у рішенні церкви Різдва Богородиці 1760 р. у селі Муравин на околиці того ж таки містечка Зарічного, яка відрізняється від вищезгаданого храму в Іванчицях певним ускладненням її об'ємно-просторового та декоративно-пластичного рішення (рис. 8). Це проявилось, насамперед, у деякому збільшенні загальних розмірів Різдвабогородицької церкви, влаштуванні в ній пластичної гранчастої апсиди замість простішої чотиригранної форми східного зрубу в іванчицькому храмі, появи двох симетрично розташованих об'ємів (на південь і на північ від апсиди), ускладненні деяких елементів зовнішнього та внутрішнього декору тощо¹⁰.

Подальша еволюція зазначеного різновиду безверхих храмів Погориння пов'язана з поступовим декоративно-пластичним ускладненням закладеної в них композиційної схеми, що добре простежується на прикладі Покровської церкви 1828 р. у Неньковичах та Михайлівської церкви 1837 р. у Вичівці Рівненської області. В другій з вищезгаданих пам'яток, наприклад, замість звичного фронтону з традиційним ганком на двох стовпцях головний фасад було прикрашено монументальним шестиколонним портиком з не менш монументальними сходами,

⁶ Якімовіч Ю. Драгуляне дойлідства Беларускага Палесся ... С. 91–97.

⁷ Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. Спб., 1910. Т. 1. С. 2.

⁸ Brykowski R. Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku. Wrocław: PAN, 1981. Rys. 14–19, 21–28, 41–45.

⁹ Важека Й, Питтерова А. Деревянное зодчество Чехии и Моравии // Дерево в архитектуре и скульптуре славян. М.: Советский художник, 1987. С. 160.

¹⁰ Завада В. До питання про походження поліських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 23. К.: КНУБА, 2010. С. 118, рис. 4 (праворуч).

Рис. 6. Миколаївська церква у с. Іванчиці Рівненської області. Поч. XVIII ст. Фото В. Завади, 1978

Fig. 6. St. Nicholas Church from the beginning of 18th century in the village of Ivanchitsi in Rivne region. Photo by V. Zavada, 1978

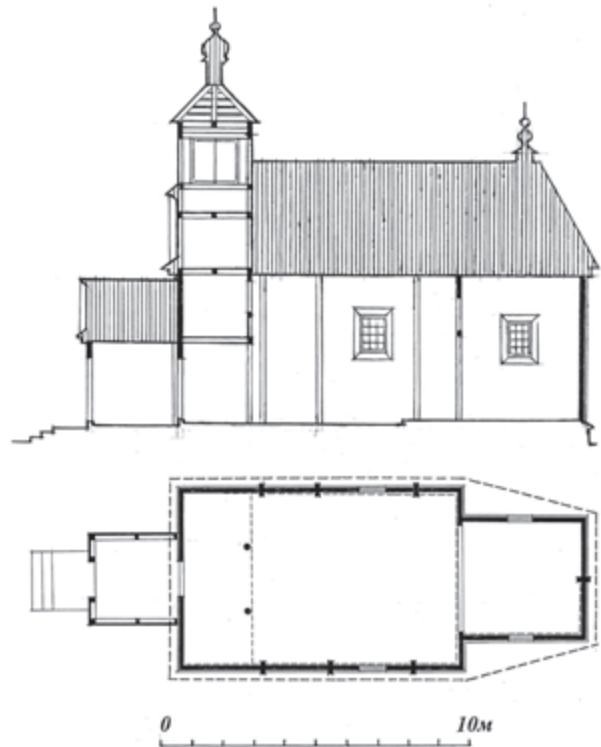

Рис. 7. Миколаївська церква у с. Іванчиці. Поздовжній розріз та план. Обміри та креслення В. Завади. 1983

Fig. 7. St. Nicholas Church in the village of Ivanchitsi. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1983

що в комплексі з характерним напівциркульним завершенням віконних отворів свідчить про досить значний вплив на архітектуру Михайлівської церкви класицистичного стилю. З іншого боку, в обох зазначених будівлях традиційна каркасна дзвіниця в масиві високого даху поступилася місцем декоративній маківці, яка ефектно завершує композицію їх головних фасадів, проте лише копіює зовнішні форми первісних погоринських храмів хатнього типу з дзвіницею над бабинцем. Незважаючи на часткову втрату традиційної об'ємно-просторової та конструктивної цілісності в останніх зразках таких будівель, вони свідчать про глибоке коріння зазначеного різновиду традиційних сакральних будівель на території досить невеликого ареалу в районі містечка Зарічне, що дозволяє умовно кваліфікувати цю локальну групу погоринських храмів як заріченську.

Як зазначалося раніше, традиційне храмобудування північної частини Погориння відрізнялося найбільшим типологічним та локальним різноманіттям на території всього досліджуваного регіону, чому сприяло її розташування на стику таких важливих в часи Середньовіччя водних магістралей як Горинь

та Прип'ять, а також тісні історичні зв'язки з Турово-Пінщиною та її головними центрами — Берестям, Туровим, Давид-Городком та Пінськом. З погляду на це, цілком природно виглядає локалізація в нижній течії Горині ще однієї порівняно невеликої, проте набагато складнішої за своїм об'ємно-просторовим, пластичним та конструктивним рішенням групи дерев'яних церков у порівнянні з щойно розглянутими безверхими храмами Погориння. Характерною ознакою цих будівель було використання високих гранчастих зрубів, багатозаломних восьмигранних верхів, а також складного різьбленого декору, що дозволяє говорити про їх помітну художньо-стильову спорідненість з київською школою традиційного вітчизняного храмобудування. Досить показовою в цьому відношенні є Дмитрівська церква 1821 р. у с. Серники Заріченського району на Рівненщині, з властивою для неї гранчастою формою центрального і східного зрубів (відповідно восьми- і шестикутної в плані), монументальними рубленими верхами восьмикутної в плані форми з двома розвиненими залами, а також характерними для окремих елементів і всієї пам'ятки в цілому вертикальними пропорціями (рис. 9–10).

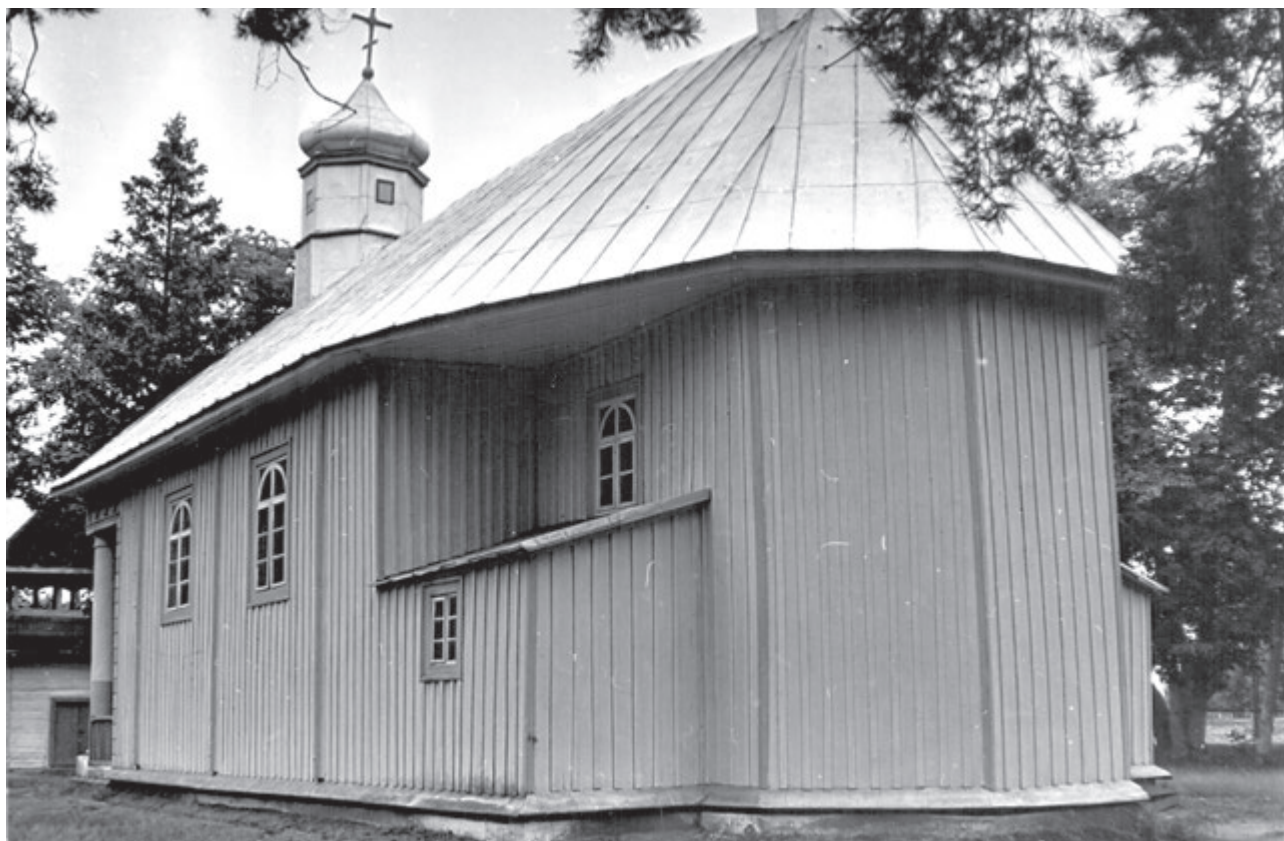

Рис. 8. Церква Різдва Богородиці у с. Муравин Рівненської області. 1760 р. Фото В. Завади, 1978

Fig. 8. The Church of the Nativity of St. Mary in the Muravyn village in Rivne Oblast. 1760. Photo by V. Zavada, 1978

Більш ніж століттям раніше — у 1714 р. — у с. Удрицьк Рівненської області було зведено ще складнішу, хрещату в плані церкву Різдва Богородиці, яка, незважаючи на пізніші перебудови¹¹, зберегла первісну художньо-стильову спорідненість з щойно згаданою групою сакральних будівель Північного Погориння. На підставі комплексного дослідження історичних джерел та обстеження самої пам'ятки можна стверджувати, що до зазначених перебудов старий удрицький храм являв собою хрещату в плані споруду, композиційною домінантою якої був високий чотирикутний в плані зруб центрального приміщення храму — нави, перекритий розвиненим двозаломним восьмигранним верхом на чотирьох плоских парусах (рис. 11). Приміщення бабинця та вівтаря, як і обидва бічні приділи пам'ятки, розташовані відповідно на його поздовжній та поперечній осях, мають більш складну, шестикутну в плані форму, проте помітно поступаються їй центральному зруб за висотою та конструктивною складністю свого перекриття у вигляді невисокого зрізаного склепіння. При цьому склепінчасте перекриття бічних зрубів ззовні

приховане у масиві чотирьох невисоких дахів пластичної п'ятисхилої форми, гребені яких дістають лише до карнизу центрального четверика храму, що в комплексі з влаштуванням вісьмох невеличких вікон в кожному восьмигранному склепінчастому верху дозволило максимально підкреслити домінуючу роль нави у загальній композиції пам'ятки (рис. 12).

Не менш майстерно цей авторський задум втілено і в рішенні внутрішнього простору церкви Різдва Богородиці, композиційною домінантою якого також виступає розвинуте вгору та добре освітлене двома рядами віконних отворів центрального верху приміщення нави. Ще більшому посиленню цього ефекту в інтер'єрі удрицького храму сприяє складна двоярусна композиція восьмигранного склепінчастого верху над навою, а також розміщення в цьому приміщенні найголовніших декоративно-пластичних акцентів пам'ятки — фігурних вирізів, різьблених скоб в основі нижнього залому та під парусами рубленого перекриття, монументального різьбленого іконостасу з царськими вратами та ін. Крім того, важливу роль у композиційному виділенні центрального простору будівлі відіграють порівняно невисокі та менш освітлені приміщення вівтаря, бабинця та бічних приділів, хоча вони відрізняються в інтер'єрі не менш вишуканою, ніж нава

¹¹ Фонд рукописів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук. Спб. Р.ІІІ. 1887. № 1034.

Рис. 9. Дмитрівська церква. у с. Серники на Рівненщині. XVIII ст. Фото О. Ранчукова, 1983

Fig. 9. St. Demetrius Church in the village of Sernyky in Rivne Oblast. 18th century. Photo by A. Ranchukov, 1983

(звичайно, в межах загального задуму будівничих), пластикою гранчастих зрубів та їх склепінчастого перекриття, а також досить своєрідним розміщенням вікон у косих гранях шестериків.

Особлива увага, приділена в цій статті церкві Різдва Богородиці, легко пояснюється особливою складністю та довершеністю її архітектурно-художнього рішення, хоча цією спорудою далеко не вичерпується типологічне різноманіття зазначеної групи дерев'яних храмів Нижнього Погориння. Так, на північ від Удрицька у білоруському селі Велемичі у 1881 р. було збудовано хрещату Іллінську церкву, всі п'ять зрубів якої на відміну від описаного вище храму Різдва Богородиці були увінчані розвиненими рубленими верхами восьмикутної в плані форми¹². Набагато ближче до свого українського аналога у селі Серники є тридільна Миколаївська церква 1796 р. у білоруському селі Рубель, проте її рублені восьмигранні верхи мають дещо інші пропорції, при чому центральний з них до того ж відрізняється більш складною двоярусною структурою¹³. Крім того, до цієї ж групи погоринських храмів слід віднести також

¹² Якімовіч Ю. Драулянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 127.

¹³ Там же. С. 121–122.

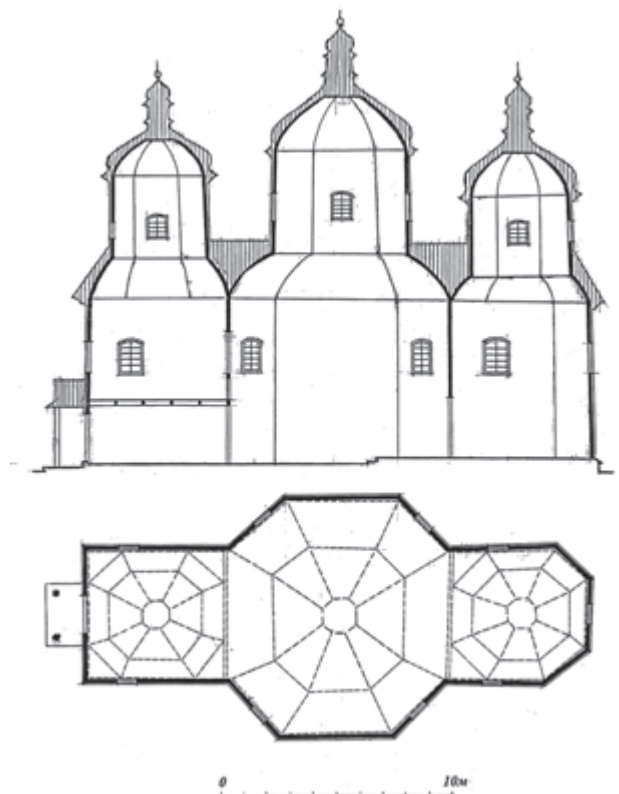

Рис. 10. Дмитрівська церква у с. Серники. Повздовжній розріз та план. Обміри та креслення В. Завади, 1983

Fig. 10. St. Demetrius's Church in the village of Sernyky. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1983

й тридільні одностовпні споруди на зразок Успенської церкви поч. XVIII ст. у містечку Клесів (рис. 13–14) і Покровської церкви XIX ст. у селі Великий Жолудськ на Рівненщині з властивою для них шестигранною формою західного та східного зрубів, не говорячи вже про неодноразово зафіксовані в Орвяниці та інших селах українсько-білоруського пограниччя каплички гранчастої в плані форми.

Підсумовуючи стислу характеристику цієї групи погоринських храмів, не можна обминути увагою висловленого нами вище зауваження щодо їхньої художньо-стильової спорідненості з київською школою традиційного сакрального будівництва України. Саме ця обставина, помножена на характерну локалізацію зазначеної групи культових споруд в районі Давид-Городка, Турова, Пінська та інших інших стародавніх центрів Північного Погориння, дозволила багатьом дослідникам історії білоруського дерев'яного зодчества (Є. Квитницький, С. Сергачову, В. Чантурії, Ю. Якимовичу та ін.) пояснювати походження цього своєрідного феномену традиційним запрошенням київських майстрів для забудови православних монастирів історичної

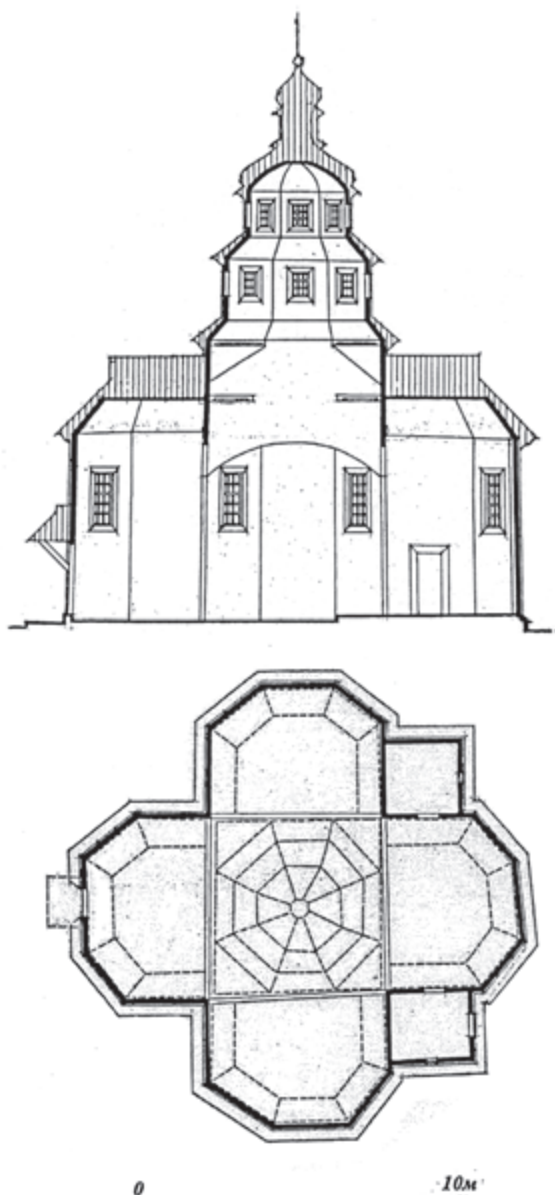

Рис. 11. Церква Різдва Богородиці у с. Удрицьк на Рівненщині. 1714 р. Поздовжній розріз та план. Обміри і креслення В. Завади, 1979

Fig. 11. The Church of the Nativity of St. Mary in the Udryck village in Rivne Oblast. 1714. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1979

Турово-Пінщини¹⁴. З погляду на досить непросте становище останніх в умовах складних відносин між різними конфесіями регіону у XVII–XVIII ст. це припущення слід визнати цілком історично обґрунтованим у дослідженні причин виникнення у нижній течії Горині особливого локального відгалуження київської школи традиційного вітчизняного храмобудування.

¹⁴ Миловидов А. О положении православия и русской народности в Пинском удельном княжестве и городе Пинске. М., 1894. С. 26; Якімовіч Ю. Драулянае дойлідства Беларускага Палесся... С. 20.

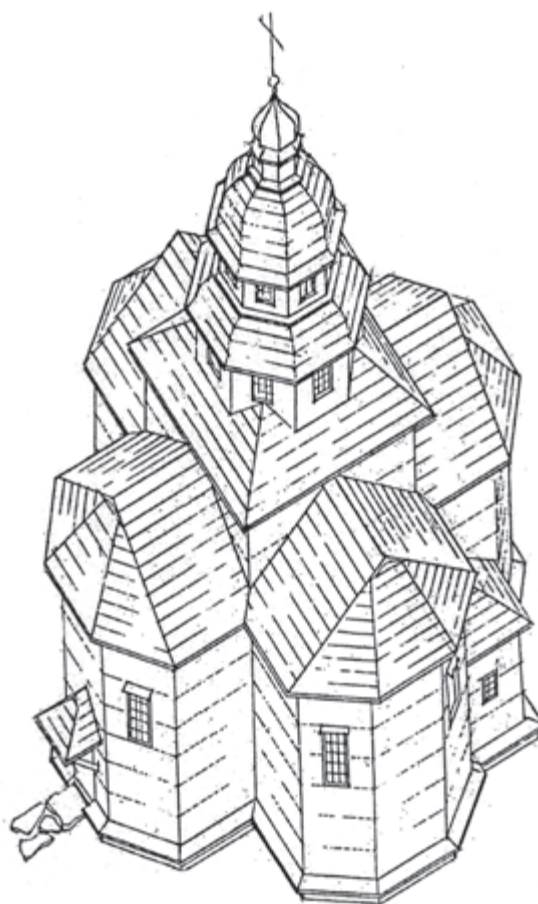

Рис. 12. Церква Різдва Богородиці у с. Удрицьк. Реконструкція В. Завади, 1979

Fig. 12. The Church of the Nativity of St. Mary in the Udrytsk village. Reconstruction by V. Zavada, 1979

На південь від щойно розглянутих локальних груп погоринських храмів, в районі стародавнього містечка Степань на Рівненщині, історично сформувався ще один досить своєрідний осередок традиційного храмобудування, який помітно відрізняється від них за своїми композиційними, конструктивними і декоративно-художніми ознаками. Серед останніх слід виділити, насамперед, більші ніж завжди розміри цих будівель, характерні горизонтальні пропорції головних елементів, дещо простішу структуру склепінчастих верхів з беззаломним переходом до нижнього четверика, влаштування замість рублених верхів над бічними зрубами їх своєрідних каркасних копій з плоскою стелею в інтер'єрі та ін. Чи не найбільш показовою в цьому відношенні є Троїцька церква 1759 р. у Степані Рівненської області, в архітектурі якої знайшли своє відображення практично всі щойно перелічені особливості зазначеної групи дерев'яних церков Погориння. Незважаючи на деякі перебудови початку XX ст., більшість первісних еле-

Рис. 13. Церква Успіння Богородиці у с. Клесів на Рівнениціні. Поч. XVIII ст. Фото О. Годованиук, 1981

Fig. 13. The Church of the Assumption of St. Mary in the village of Klesiv in Rivne Oblast. Beginning of 18th century. Photo by O. Godovaniuk, 1981

ментів споруди (починаючи від архаїчних стендарів і кінчаючи пластичною обхідною галереєю на стовпах — опасанням) не зазнала скільки-небудь відчутних змін, що перетворює її на унікальне за повнотою та збереженістю джерело з історії традиційного храмубудування досліджуваного регіону, яке неодноразово виступало об'єктом ґрунтовних досліджень та описів¹⁵.

Чи не найголовніша особливість цієї пам'ятки полягає у тому, що вона є одним з найбільших за розмірами та складних за композицією зразків п'ятизрубного хрещатого в плані храму не лише на території Погориння, але й всієї Волині в цілому, відрізняючись від подібних будівель поєднанням прямокутних (бічні приділи та бабинець), квадратного (нава) і шестикутного (вівтар) в плані зрубів. Не меншим різноманіттям форм і прийомів позначене й досить складне за композиційним рішенням завершення Троїцької церкви, побудоване на вмілому поєднанні пластичних п'ятихилих дахів (над бічними зрубами), монументального рубленого верху восьмикутної в плані форми на чотирьох парусах зі світловим ліхтариком у вінчанні (над навою), а також декоративних каркасних бань (над бабинцем та вівтарем) з плоскою стелею в інтер'єрі. Майстерне

Рис. 14. Церква Успіння Богородиці у с. Клесів. Фрагмент інтер'єру. Фото О. Годованиук, 1981

Fig. 14. The Church of the Assumption of St. Mary in the Klesiv village. Fragment of the interior. Photo by O. Godovaniuk, 1981

використання в об'ємній композиції степанської церкви різноманітних засобів пластичної виразності ще більше посилюється завдяки поєднанню шести- та прямокутних в плані зрубів відповідно на другому та першому ярусах бічних приділів.

Композиційною домінантою внутрішнього простору пам'ятки є досить високе та добре освітлене приміщення її центральної нави, перекрите на відміну від бабинця, обох бічних приділів і вівтаря розвиненим однозаломним восьмигранним верхом на чотирьох плоских парусах зі світловим ліхтариком у вінчанні. Провідна роль нави найбільш повно та послідовно простежується в інтер'єрі споруди, чому сприяє не лише менша висота та освітленість решти приміщень храму Троїцької церкви, але й розташування тут головних пластичних акцентів її інтер'єру — монументального триярусного іконостасу з царськими вратами та досить рідкісної за своєю

¹⁵ Завада В. До історії формування поліських дерев'яних храмів волинського типу // АСВ. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 55–56; Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Держ. реєстру нац. культ. надбання. К.: Техніка, 2000. С. 211.

Рис. 15. Троїцька церква у с. Доротичі Рівненської області. 1725 р. Фото В. Завади, 1981

Fig. 15. The Church of the Trinity in the Dorotychi village in Rivne Oblast. 1725. Photo by V. Zavada, 1981

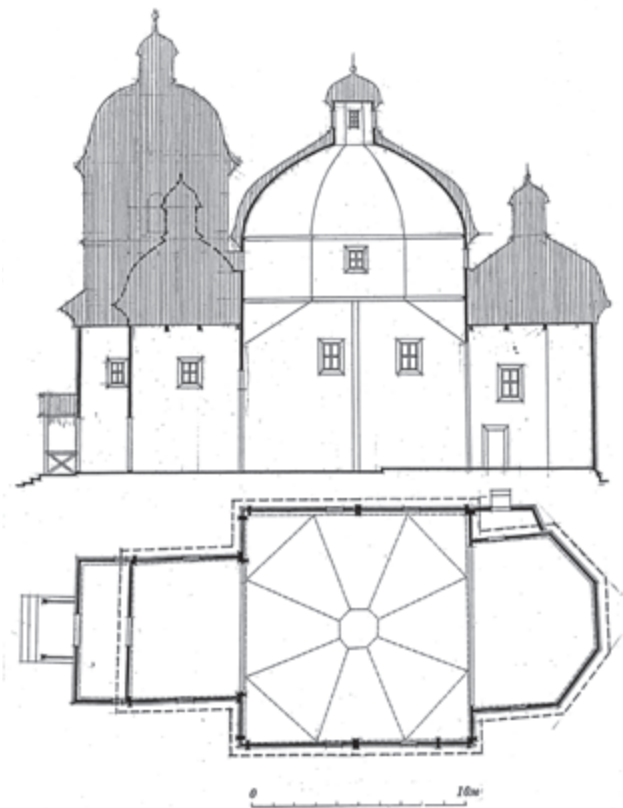

Рис. 16. Троїцька церква у с. Доротичі. Поздовжній розріз та план. Обміри та креслення В. Завади, 1981

Fig. 16. The Church of the Trinity in the Dorotychi village. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1981

композицією навісної галереї (хорів) П-подібної в плані форми з елементами різьбленого декору. Перелічені особливості Троїцької церкви, як і відсутність скільки-небудь подібних до неї за складністю декоративно-пластичного та композиційного рішення хрещатих храмів на території регіону, дозволяють віднести її до числа найбільш довершених та неповторних в архітектурно-художньому відношенні зразків традиційних культових будівель особливої степанської групи.

Дещо простіша від описаної вище пам'ятки об'ємно-просторова композиція іншої Троїцької церкви, збудованої у 1725 р. у селі Доротичі на околицях містечка Сарни на Рівненщині, хоча її загальна художньо-стильова спрямованість цілком відповідає всьому комплексу перелічених нами раніше ознак досліджуваної групи традиційних сакральних будівель Погориння. На жаль, у 1859 р. первісне приміщення бабинця було розширено у західному напрямку, а замість його пластичної восьмигранної бані з'явилася двоярусна каркасна дзвіниця¹⁶. Завдяки цьому об'ємна композиція доротицького храму набула дещо незвичного асиметричного характеру, хоча зовнішні форми та пропорції окремих елементів його західної частини після реконструкції відрізняються досить коректним по відношенню до первісної основи Троїцької церкви характером, зберігаючи властиві для неї присадкуваті пропорції та характерну пластику завершення. Крім того, важливу роль у забезпеченні художньо-стильової цілісності пам'ятки відіграє максимальне збереження безпосередньо прилеглого до неї ландшафтного оточення, завдяки чому Троїцька церква, ефектно розташована на високому західному березі р. Случ, і досі залишається головною містобудівною домінантою села при в'їзді до нього зі сходу (рис. 15).

Композиційну основу будівлі складають послідовно розташовані зі сходу на захід зруби гранчастого вівтаря, квадратної в плані нави, а також прямокутного, витягнутого у поздовжньому напрямку, бабинця, який набув такої форми після згаданого розширення приміщення др. пол. XIX ст. (рис. 16). Незважаючи на помітне збільшення висоти західної частини храму після зазначеної реконструкції головну роль у його загальній композиції продовжує відігравати центральний об'єм пам'ятки, що не в останню чергу зумовлено незвично великими (понад 10 x 10 м) для традиційних сакральних будівель Погориння розмірами його чотирикутного в плані нижнього зрубу. Найбільш послідовно особливе значення нави у загальній структурі доротицького

¹⁶ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. Почаев, 1889. С. 622.

храму виявлене у його внутрішньому просторі, що досягнуто, насамперед, завдяки влаштуванню у цьому приміщенні досить розвиненого восьмигранного верху з світловим ліхтариком у вінчанні. Не менш важливу роль у композиційному домінуванні нави у внутрішньому просторі цієї пам'ятки відіграє також розміщення тут головних декоративно-художніх акцентів її інтер'єру, серед яких особливо слід виділити напрочуд складну та вишукану за своєю формою різьблену арку у західній стіні приміщення.

Досить схожою за своїми містобудівними характеристиками на щойно розглянуту пам'ятку є збудована у 1766 р. неподалік у с.Ремчицях Рівненської області церква Різдва Богородиці, ефектно розташована на березі іншої важливої водної артерії регіону — повноводої Горині (рис. 17). Як і в Троїцькій церкві, після капітальної реконструкції 1886 р. найбільших змін зазнала західна частина ремчицького храму¹⁷, проте завдяки влаштуванню між масивним двоярусним об'ємом нової дзвіниці та бабинцем невисокого додаткового приділу первісна тридільна основа пам'ятки простежується набагато краще. Чи не найбільше художньо-стильова спорідненість Троїцького та Різвобогородицького храмів виявлена у загальній об'ємно-просторовій композиції останнього, яка складається з послідовно розташованих з заходу на схід зрубів бабинця та нави чотирикутної в плані форми, а також гранчастої апсиди (рис. 18). При цьому центральний з них значно більше за бічні і перекритий рубленим восьмигранним верхом зі світловим ліхтариком, в той час східний і західний зруби увінчані двома стрімкими каркасними наметами восьмикутної в плані форми з плоскою стелею в інтер'єрі. Особливу увагу слід звернути на відсутність в основі центрального верху ремчицької церкви додаткового залому, а також влаштування над бабинцем та апсидою своєрідних каркасних копій традиційного рубленого верху, що споріднює пам'ятку з розглянутими вище аналогами у Степані та Доротичах, дозволяючи віднести її до особливої степанської групи сакральних будівель Погориння.

Важливо відзначити, що чимдалі на південь від Нижнього Погориння вищезгадані ознаки степанської групи дерев'яних храмів поступово послаблюються, проявляючись, зокрема, у певному об'ємно-просторовому, пластичному і конструктивному ускладненні сакральних споруд, а також помітному посиленні їх вертикальних пропорцій. Аніскільки не заперечуючи необхідності регіонального осмислення традиційного храмовбудування на

Рис. 17. Церква Різдва Богородиці у с. Ремчиці Рівненської області. 1766. Фото В. Завади, 1981

Fig. 17. The Church of the Nativity of St. Mary in the Remchytsi village in Rivne Oblast. 1766. Photo by V. Zavada, 1981

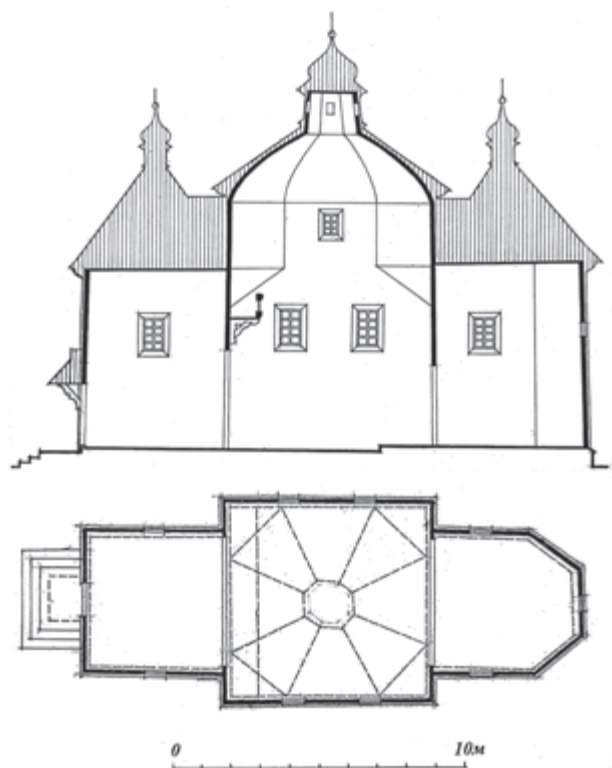

Рис. 18. Церква Різдва Богородиці у с. Ремчиці. Поздовжній розріз та план. Обміри і креслення В. Завади, 1981

Fig. 18. The Church of the Nativity of St. Mary in the Remchytsi village. Longitudinal section and ground plan. Measuring and drawing by V. Zavada, 1981

¹⁷ Девятсотлетие православия на Волыни (992–1892 гг.). Житомир, 1892. С. 356.

території цієї більшої за своїми розмірами частини регіону, слід зауважити, що воно вимагає окремого, не меншого за обсягом, дослідження. Разом з тим, навіть на підставі проведеного у статті порівняльного аналізу пам'яток дерев'яного зодчества Нижнього Погориння можна зробити висновок про помітні локальні відмінності в їхній архітектурі, хоча конкретний склад, як і географічні, хронологічні та художньо-стильові параметри окремих будівельних осередків вимагають подальшого уточнення із залученням всього необхідного комплексу історичних свідчень. Незважаючи на попередній і багато в чому емпіричний характер наведених вище спостережень, вони дозволяють говорити про те, що досить складна територіальна структура традиційної сакральної архітектури регіону сформувалася не стільки у відповідності, скільки всупереч винятковій однорідності його фізико-географічних та ландшафтних характеристик. Виходячи з цього, головні причини виникнення локальних течій в архітектурі дерев'яних храмів Нижнього Погориння слід шукати, насамперед, у глибинних історичних основах територіального розшарування традиційної культури цього регіону, що вимагає звернення до культурології, лінгвістики, історичної регіоналістики та інших дисциплін, які займаються вивченням універсальних закономірностей та механізмів процесів регіоналізації в культурі.

Завершуючи це попереднє дослідження локальних течій традиційного культового будівництва Нижнього Погориння, не можна не звернути увагу на те, що використані у статті матеріали натурного обстеження були виконані автором не пізніше початку 1980-х рр. Цілком природно, що зафіксовані понад три десятиліття тому особливості дерев'яних храмів регіону не відображають пізніших змін в їхній архітектурі, пов'язаних переважно з масовою модернізацією сакральних будівель після завершення в Україні сумнозвісної доби атеїзму. Це добре простежується при порівнянні наведених у статті іконографічних свідчень з матеріалами нещодавно виданого ілюстрованого каталогу «Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина», які у цілковитій відповідності до сучасних вимог пам'яткоохоронного законодавства фіксують найбільш «свіжі» дані про сучасний стан зазначеної групи історичних об'єктів¹⁸. При всій повазі до цього авторитетного видання, воно в силу своєї наукової специфіки не змогло виявити деякі втрачені останнім часом первісні риси дерев'яних храмів

досліджуваного регіону і, що не менш важливо, їх безпосереднього архітектурно-ландшафтного і природного оточення. Проте, незважаючи на певні відмінності між зазначеними підходами до висвітлення самотньої будівельної культури Нижнього Погориння, обумовлені різними «жанрами» історико-архітектурної науки, вони в рівній мірі дозволяють глибше пізнати традиційне храмовування одного з найбільш яскравих та найменш досліджених в цьому відношенні куточків Волині.

Viktor ZAVADA

THE LOCAL PECULIARITIES IN THE ARCHITECTURE OF THE WOODEN TEMPLES OF LOWER POHORYNJA

Abstract. A characteristic feature of the traditional sacral building of Ukraine is the rather complicated territorial organization of this phenomenon, due to the existence of a number of different regional trends. A special place in the study of this phenomenon is the historic Pohorynja — an unique system of small autonomous principalities that formed during the Middle Ages along the ancient Pohorinsky road (the territory of the present-day Rivne and adjoining parts of Ternopil and Khmelnytskyi oblast, as well as Southern Belarus). Preservation in the next historical periods of the decisive role of this unique alliance of medieval city-states in the life of the region and its inherent polycentric structure allows us to assume the existence on the territory of Pohorynja of a no less ramified and composite system of original schools and currents of the traditional sacral building. The main conclusion of this study is that the aforementioned differences in the architecture of the wooden temples of the Lower Pohorynja region were formed in spite of exceptional the homogeneous natural-geographic and landscape conditions of the Pripjat Polissya, depicting in their local diversity the deep historical foundations of the territorial organization of the original culture of the studied region.

Keywords: Lower Pohorynja region, wooden church, traditional architecture, regionalism, local appearance.

¹⁸ Ричков П., Михайлишин О., Смолінська О. Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог. Рівне: Дятлик М. С., 2017.

УДК 72.01

Sergey R. KRAVTSOV
Vladimir LEVIN

SYNAGOGUES OF RIVNE: PRESERVED AND LOST

Abstract. *The aim of present article is to elucidate the history of Jewish community in Rivne town, mainly the history of its synagogues. The article discusses both, the preserved and not preserved synagogues on the base of the archival evidence and extant structures. The synagogue architecture of Rivne is placed in the local architectural and urban context, as well as in the outline of the synagogue architecture in Europe¹.*

Keywords: *Rivne town, synagogues, history, architectural heritage*

History of Jewish Community in Rivne. Rivne was mentioned for the first time in 1263, as one of the settlements of the Halych-Volynian Principality and it got the Magdeburg law in 1492. Jews settled in Rivne in the second half of the sixteenth century. It stands to reason that Rivne suffered during the Khmelnytsky uprising, since of the six Jewish houses that existed in 1649 only two were left in 1654¹.

In 1700 the Jewish community in Rivne was large enough to pay a tax of 1,000 zlotys, imposed by the community of Ostroh, to which it belonged in the system of Jewish autonomous self-government. Soon after the passage of the town into the possession of Prince Lubomirski in 1726, its Jewish community succeeded to free itself from its dependence on the Ostroh community².

In 1749 Prince Stanisław Lubomirski (1704–93) approved the statute of the Hēvra Kadisha³, mentioning the cemetery and *beit tahara*⁴ in it, and in 1765 granted a privilege concerning elections of the kahal, the heads of the Hēvra Kadisha, and the rabbi. This privilege was confirmed by his son and heir, the city owner since 1776, Prince Józef Lubomirski (1751–1817), in 1789⁵. The latter permitted to build a new wooden synagogue and provided land for enlargement of the Jewish cemetery in 1786. The synagogue had to be built of wood and unassuming, occupying only a part of the plot so as to allow future construction of a bigger, masonry one⁶. Prince Józef, like his father Stanisław and brother Michał, was a freemason, the second guard at the lodge “Doskonała tajemnica na wschodzie Dubna” in 1786, and a master at the lodge “Polak dobroczynny” in 1787⁷. It is plausible that the prince’s benevolence towards his Jewish subjects was stipulated, beside other considerations, by his liberal views. The synagogue, as well as two additional prayer houses, appear on the map of Rivne from the late eighteenth century (Fig. 2). They were located in the southern part of the downtown, west of the bridge that leads to the princely residence,

¹ Abraham Klevan, “Rovna,” *Pinkas ha-kehilot: Polin*, vol. 5: *Vohlin u-folesyeh*, ed. Shmuel Spector (Jerusalem, 1900), 193.

² Israel Hailprin, *Pinkas va’ad arba aratsot*, second edition by Israel Bartal (Jerusalem, 1990), 320, 330, 332; Klevan, “Rovna,” 193.

³ Hēvra Kadisha (“Holy Society,” Aramaic) — name of traditional Jewish religious associations; commonly applied to the association responsible for performing funerary ceremonies and the up-keeping of the cemetery.

⁴ House for the ritual cleansing of the dead.

⁵ Jerzy Kowecki, “Lubomirki Józef,” in *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 18 (Wrocław, 1973), 27–28.

⁶ Tadeusz Jerzy Stecki, *Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia* (Warsaw, 1880), 21, 29; Idem, *Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki* (Cracow, 1888), 28, 38; Klevan, “Rovna,” 193.

⁷ Stanisław Załęski, *O masonii w Polsce, od roku 1738 do 1822: na źródłach wyłącznie masonskich* (Kraków, 1908), 127; Stanisław Małachowski-Łępicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821* (Kraków, 1929), 1929; Kowecki, “Lubomirki Józef,” 28.

¹ The present article is a shortened and corrected version of a chapter from the monograph by Sergey Kravtsov and Vladimir Levin, *Synagogues in Ukraine: Volhynia*, 2 vols. (Jerusalem, 2017).

Fig. 1. City plan of Rivne, drawn by Zoya Arshavsky, 2012

Legend: 1. The Great Synagogue; 2. The Old Great Beit Midrash; 3. The Old Kloyz / Tailors' Prayer House; 4. Tailors' Prayer House; 5. The Prayer House of Zilberfarb; 6. The Rozhitski Prayer House; 7. The Kloyz of the Trisk Hasidim; 8. Linat Tsedek minyan; 9. Krasne Synagogue; 10. The Beit Shmuel Prayer House of Berezna Hasidim; 11. The Prayer House of Peczenik; 12. The Prayer House of Bakers; 13. Carpenters' Synagogue; 14. The Beit Israel Prayer House of Stolin Hasidim; 15. Shoemakers' Synagogue; 16. Merchants' Synagogue; 17. The Beit Midrash of shop assistants; 18. Herzberg's Beit Midrash; 19. The Beit Levi Prayer House of Stepan Hasidim; 20. The Prayer House of Rebbe from Kamenka; 21. The Beit Yosef Synagogue; 22. The Synagogue of Kvart; 23. The Water-carriers' Synagogue; 24. The Volia Synagogue; 25. The Adat Yeshurun Synagogue; 26. The Merchants' Synagogue; 27. The Prayer House of Olyka Hasidim; 28. The prayer house of Albersztrom; 29. The Amerikaner Synagogue; 30. The Carters' Synagogue; 31. The Masons' Synagogue; 32. The Pisiuks' Synagogue

which bridge would become Zamkowa Street in the process of urban development⁸.

In the second half of the eighteenth century Rivne became one of the cradles of Hasidism: here lived and studied in the Kloyz⁹ Rabbi Dov Ber, the Maggid of Mezhyrich (ca. 1700–72), who was the second founding figure in Hasidism; several of his prominent pupils probably studied there as well¹⁰. Like most towns in Volhynia, Rivne became a predominantly Hasidic community in the nineteenth century. Although no first-line Hasidic leaders settled there after the Maggid¹¹, the influence of

the Volhynian Hasidic dynasties on Rivne's Jewish population during the nineteenth century was overwhelming.

The rapid development and growth of Rivne began in the last decades of the nineteenth century, when the town became an important railway hub at the junction of the Kiev–Brest line (built in 1871–73) and the Rovno–Vilna railway (built in 1885). In addition, several units of the Russian Imperial army were permanently stationed in the city, providing local population with various employments, including that at the building of the barracks. Indeed, from 1883 to 1897 the population of Rivne grew threefold, from 7,000 to 24,600, and during the next decade it grew by another 40% — to 35,000. Rivne became the second largest city in Volhynia and its boasting economical center¹². The great fire of 1881 significantly changed city's character, boosting its modernization¹³.

⁸ Petro Rychkov, "Kartografia miasta Równego z wieków XVIII i XIX," *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 1 (2011): 3–14, esp. 10.

⁹ A minor prayer house.

¹⁰ Haim Meir Helman, *Beit rabbi* (Berdichev, 1902), 85; Mordecai Wilensky, *Hasidim u-mitnagdim: le-toldot ha-pulmus she-beineiheim ba-shanim tkl"b — tka"n* (2nd edition, Jerusalem, 1990), 34, 40.

¹¹ The existing sources mention only Rebbe from Kamenka and Rebbe from Kashivka, without giving there names, as the residents of the city in the early twentieth century. For details see the list of the synagogues.

¹² Olena Pryshchepa, *Mista Volyni u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.* (Rivne, 2010), 50, 111, 114–25, 128.

¹³ Yona Hailperin, "Rovno," *Ha-melits* 45 (17.11.1889 [29.11.1889]): 910–11.

During the Civil War that followed the Russian Revolution of 1917, Rivne was captured several times by fighting armies — the Red Army, the army of the Ukrainian Directory, and the Polish Army. The retreat of Ukrainian units in May 1919 was accompanied by a pogrom, mainly in the Volia suburb, during which ten Jews were murdered and apartments and synagogues — plundered¹⁴. With the establishment of a Polish-Soviet border in 1921, Rivne was now situated within the territory of Wołyń województwo in the Republic of Poland. Although the administrative headquarters of the województwo in the interwar period were in Lutsk, Rivne continued to be the most developed city in the province.

In the democratic elections to the City Council in 1927 Jewish candidates received two thirds of the seats. However, the Council was dispersed by the Polish authorities three years later and Jews had no majority in the subsequent City Councils¹⁵. Probably under this “Jewish” City Council, several streets in Jewish populated quarters were renamed after Jewish historical figures and writers — Berek Joselewicz, Mendele Moykher-Sforim, Yitshak Leibush Perets, Sholem-Aleikhem, Yitshak Ber Levinzon, and Yitshak Grinbaum.

Under the Nazi occupation Rivne was the administrative center of Reichskommissariat Ukraine — the civil administration for the occupied areas of Ukraine and southern Byelorussia. A mass aktion was organized in Rivne on November 6–7, 1941, during which ca. 80% of the Jewish population were murdered in Sosenki forest. The remaining 5,000 Jews were concentrated in a ghetto in the Volia Suburb, which was “liquidated” on July 13, 1942¹⁶.

With the liberation of Rivne by the Soviet army in February 1944, Jews that survived the Holocaust — in hiding, in the local partisan units or in the interior regions of the Soviet Union — began to return to the city. The first returnees settled in the building of the Great Synagogue, which became the focal point of renewed Jewish life¹⁷, and buried the desecrated Torah scrolls, found in the city (Fig. 9).

The majority of the returnees, however, did not stay in Rivne, but moved to Poland and from there emigrated to Israel and the USA. In their stead came Jews from other places, and they constituted the majority of Rivne’s

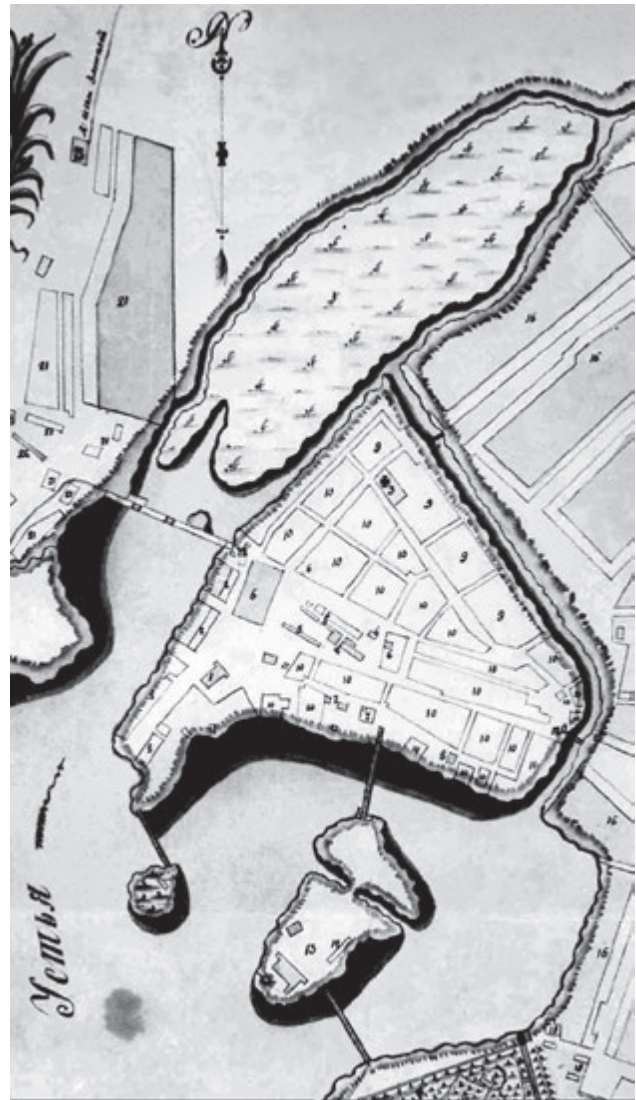

Fig. 2. Plan of Rivne, late 18th century, fragment. RGVA, f. 1293, op. 166, d. 78, f. 1. Three Jewish houses of prayer in the southern part of the town are marked by number 7

Jewish population after World War II¹⁸. The religious community of the Great Synagogue was disbanded by the authorities in 1959.

Organized Jewish life was revived in Rivne with the Perestroika. The Osher Shvartsman Jewish Culture Society was established in 1989 and resided from 1992 in the building of the former Old Kloyz on Shkil'na Street (see below). Later the religious community was organized and that building was converted into a synagogue¹⁹.

Known Synagogues of Rivne. The development of the city and the growth of its Jewish population were reflected in the appearance of new synagogues and houses of prayer. In 1834 the authorities knew about four

¹⁴ M. Gildenman, “Yamei ha-damim aj petlura,” *Rovna: Sefer zikharon*, ed. Arie Avatihi (Tel Aviv, 1956), 40–43; *Kniga pogromov: Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropeiskoi chasti Rossii v period Grazhdanskoi voiny 1918–1920 gg.*, ed. L. B. Miliakova (Moscow, 2007), 153–55; Volodymyr Serhiichuk, *Pohromy v Ukraini: 1914–1920* (Kiev, 1998), 451.

¹⁵ B. Ts. Barzilai, “Ha-’iriyah,” *Rovna: Sefer zikharon*, 362–64.

¹⁶ Klevan, “Rovna,” 198–199.

¹⁷ Yitshak Lopatin, “Sifrei torah u-gvilim,” *Rovna: Sefer zikharon*, 576–77; Moshe Goldenberg, “Hazarah le-’iri,” *ibid.*, 577–78.

¹⁸ *Yalkut vohlin* 4 (1946): 32.

¹⁹ *Elekronnaia evreiskaia entsiklopedia*, www.eleven.co.il/article/13540; Vladimir Levin, “Rivne,” *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. Gershon David Hundert. New Haven and London, 2008, 1566–77.

Fig. 3. Map of the blocks to the south of Soborna Street, 1926. Redrawn by Zoya Arshavsky after DARO, coll. 1934, inv. 2c, file 35.
1. Great Synagogue; 2. Old Great Beit Midrash; 3. Old Kloyz / Tailors' Prayer House; 4. Tailors' Prayer House; 7. The Kloyz of the Trisk Hasidim; 8. Linat Tsedek Prayer House; a. Jewish bathhouse with a mikveh; b. Hakhnasat Orḥim Association; c. House of Rabbi Moshe Eliezer Rotenberg

batei midrash²⁰ and five minyanim existing in Rivne²¹, but in 1841 they listed only one synagogue and one prayer house²². The data collected in 1842 testified to the existence of one synagogue and four prayer houses²³. As will be shown below, the Rivne Great Synagogue did not exist from 1830 until 1874. In 1867 the provincial authorities counted nine prayer houses, including a “temporary synagogue” (see below)²⁴. According to questionable data from the early 1880s, there were a masonry synagogue, four masonry prayer houses, and one wooden prayer house in Rivne²⁵.

²⁰ *Beit midrash* (pl. *batei midrash*, “house of study,” Heb.) — Jewish prayer house and study hall.

²¹ Central State historical archives, Kiev (hereafter TsDIAUK), coll. 442, inv. 1, file 1691, fols. 20v–21 (a copy in the Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem, hereafter CAHJP, HM2/8923.2).

²² TsDIAUK, coll. 442, inv. 1, file 4027, fols. 13v–14 (CAHJP, HM2/9306.2).

²³ TsDIAUK, coll. 442, inv. 1, file 4629, fols. 11v–12 (CAHJP, HM2/9306.20).

²⁴ State Archives of Volyn Oblast' (hereafter DAVO), coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12). From this list we did not succeed to localize the “Novostroenskaia” prayer house.

²⁵ J. Krz. [Tadeusz Jerzy Stecki], “Równe,” in *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 9 (Warsaw, 1888), 818.

Forty years later, in 1923, 32 synagogues and prayer houses were included in a list prepared by the community board²⁶. In the 1930s, when the role of religion in the life of the Jewish community diminished, the number of synagogues declined: 24 houses of prayer were listed as communal property in 1935²⁷ and 22 — in 1936²⁸.

The following description of the houses of prayer in Rivne is organized in topographical order.

Shkilna Street area. The original Jewish quarter of Rivne developed around Shkilna (Synagogue) Street, situated on the southern side of downtown, at the entrance to a bridge (later a street), leading to Liubomirski's residence²⁹. Two blocks on the southern side of the street, cut with several narrow and irregular lanes and Zamkova Street, housed the earliest synagogues and Jewish communal institutions.

A wooden synagogue existed on Shkil'na Street already in 1765³⁰. Prince Józef Lubomirski permitted to

²⁶ State Archives of Rivne Oblast' (hereafter DARO), coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

²⁷ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 26–27.

²⁸ *Ibid.*, fol. 3.

²⁹ On Shkil'na Street see Olena Pryshchepa, *Vulytsiamy Rivnoho* (Rivne, 2006), 71–72.

³⁰ Stecki, *Miasto Równe*, 24.

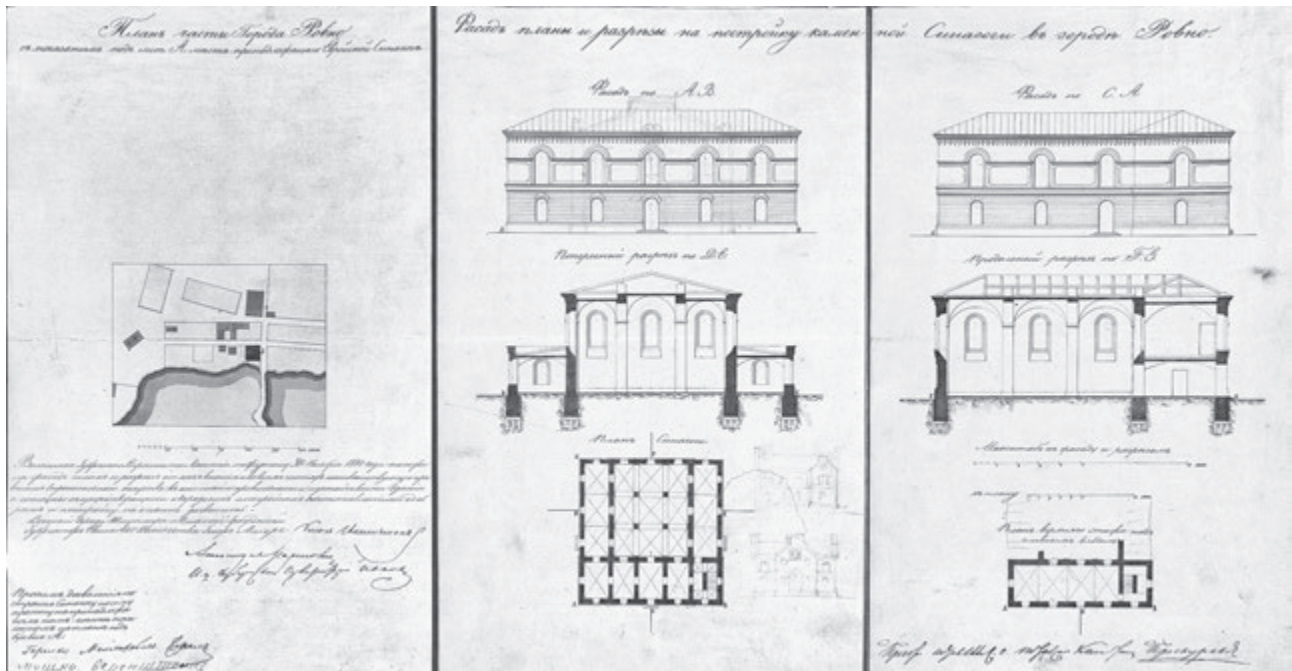

Fig. 4. The Great Synagogue in Rivne, design by Aleksei Proskuriakov, 1849.
RGIA, coll. 218, inv. 4, file 2100, fol. 3.

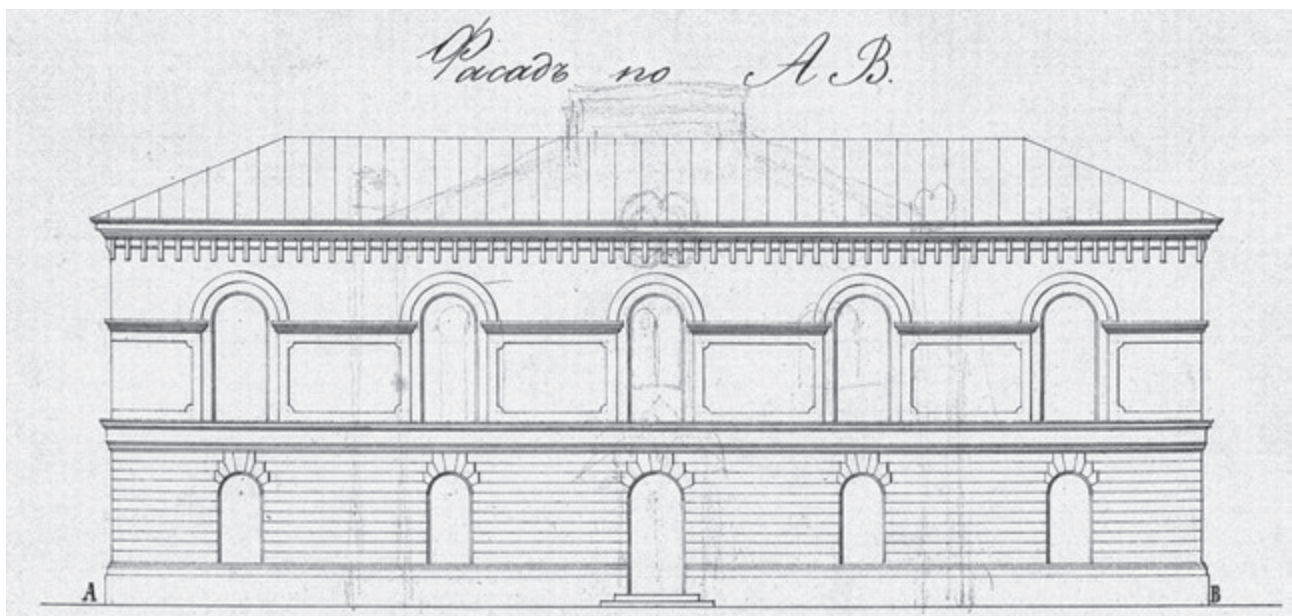

Fig. 5. The Great Synagogue in Rivne, western façade, design by A. Proskuriakov, 1849.
RGIA, coll. 218, inv. 4, file 2100, fol. 3.

build a new wooden synagogue in 1786, but “without decoration,” and he also restricted its size, in order to encourage Jews to collect money and build a masonry one on the remaining part of the plot³¹. The wooden synagogue was shown on the maps of the town from

the late eighteenth century (Fig. 2)³². That wooden synagogue burned down in 1830³³.

1. The masonry Great Synagogue was erected on the place of the burnt wooden one (Fig. 3, no. 1). The construction began in 1840, on the initiative of

³¹ Stecki, *Miasto Równe*, 29; Idem, *Z boru i stepu*, 38. Cf. *Evreiskaia entsiklopediia*, 13: 560; Aharon Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” *Rovna: Sefer zikharon*, ed. Arie Avatihi (Tel Aviv, 1956), 393.

³² Rychkov, “Kartografia miasta Równego.”

³³ Arie Avatihi-Hadari, “Rovna,” *Yalkut vohlin* 1 (1945): 11; Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 393.

Fig. 6. *The Great Synagogue, view from northwest. Postcard, 1904. After Vladimir Likhodedov, Synagogues. Jewish Life (Minsk, 2007), p. 130, fig. 250*

Fig. 7. *The Great Synagogue, view from southeast. Photo by Solomon Yudovin (?), 1912–1913. CAJP*

Avraham Mamchis and the rabbi of Rivne³⁴. However, the community could not finance the construction works, and they lasted 34 years, until 1874. In 1867 a “temporary synagogue” was mentioned, meaning that a congregation of the Great Synagogue existed³⁵. A special tax of three kopeks per week was imposed on Rivne Jews, and the completion of the building was initiated by Shmuel Velvels. In order to build the interior vaulting, a new tax was imposed on all Jews, and their prayer shawls were taken from them in the prayer houses in order to compel everybody to pay the tax. The money for the roof of the Great Synagogue was donated by Sheyntse Zilberfarb. Nonetheless, the building remained without exterior plaster and proper furniture “for long time.”³⁶ Thus, for instance, Leibush Gintsberg bequeathed 2,000 rubles for the “completion of the synagogue” in 1882³⁷. Only when Shlomo Nemirovskii managed to receive 5,000 rubles from the “remains” of the korobka tax, the synagogue was completed. Nemirovskii also enlarged the synagogue’s courtyard and surrounded it with a fence. The Torah ark for the Great Synagogue was donated by its gabai³⁸, Shlomo Kulikovicher (d. 1932), an uncle of the important Jewish historian Mark Wischnitzer (1880–1955)³⁹. According to correspondence in a Jewish newspaper, the cost of the building reached 60,000 rubles⁴⁰.

³⁴ Moshe Tsinovets, “Rabanei Rovna ve-dayaneha,” *Rovna: Sefer zikharon*, 421.

³⁵ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

³⁶ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 393.

³⁷ Central State Historical Archives of St. Petersburg (TsGIA SPb), coll. 2129, inv. 3, file 147. We are grateful to Dr. Anna Berezina for her generous help in obtaining this document.

³⁸ *Gabai* (pl. *gabaim*, Heb.) — elder of a synagogue or a voluntary association.

³⁹ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 393. On Kulikovicher see B. Ts. Barzilai, “Shlomo Kulikovicher,” *Rovna: Sefer zikharon*, 451–52.

⁴⁰ Isga”v, “Rovno,” *Ha-melits* 19 ([13.5.1879]): 369.

Such difficulties with the erection of the Great Synagogue obviously demonstrated that the community could well exist without it, and that other prayer houses were quite sufficient. Even after the completion, the synagogue had not enough revenues, so that in the twentieth century the gabaim Mikhel Reznik and Shimon Tabachnik established two shops in the synagogue building in order to provide constant income for its upkeep⁴¹.

The Great Synagogue functioned as the main Jewish house of prayer and performed the representative function. For example, a commemoration prayer for Alexander II on the day of the inauguration of his monument in Moscow in 1898 was held there⁴². In 1904 the death of Theodor Herzl was commemorated in the synagogue, and in 1929 a memorial service was conducted there for the victims of Arab riots in Palestine⁴³.

In 1927 the gabaim undertook a repair of the building. In order to finance it they resold several seats in the synagogue; that caused a bitter conflict with some worshippers, a quarrel and physical violence during Saturday service, resulting in complains to the prosecuting attorney’s office, and appearance of a splinter group of worshippers⁴⁴.

After the German occupation of the city, the Great Synagogue was desecrated and confiscated by the authorities⁴⁵, but remained intact. Jews returning to Rivne in 1944 reopened the Great Synagogue and restarted services there (Figs. 9, 10). That same year the congregation was registered by the Soviet authorities.

In 1950, according to the information of the commissioner for religious cults — a Soviet official supervising

⁴¹ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 394.

⁴² *Ha-melits* 184 (18.8.1898 [30.8.1898]): 6.

⁴³ Shmuel Pisiuk, “Troyer-akademies in rovne,” *Yalkut vohlin* 22 (1967): 21–22.

⁴⁴ DAVO, coll. 33, inv. 1, file 21006.

⁴⁵ DAVO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 87 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

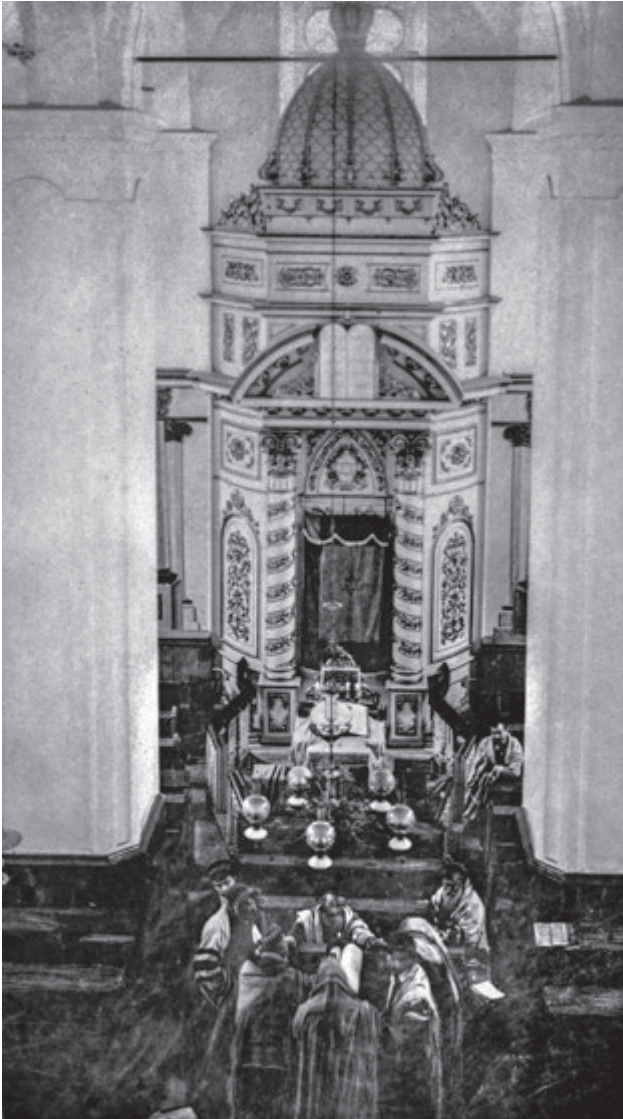

Fig. 8. The Great Synagogue, interior view from women's section towards east. Photo by Solomon Yudovin, 1912–1913. PJC

Fig. 9. The Great Synagogue, the burial procession of defiled Torah scrolls, interior view towards Torah ark. Photo 1944. After Michael Mitsel, "Evrei Ukrainy u 1950–1990-kh rokakh XX st.," in Leonid Finberg and Volodymyr Liubchenko eds., *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* (Kyiv, 2005), 206

Fig. 10. The Great Synagogue, interior view towards Torah ark. Photo 1944–1959. Ghetto Fighters House Archives. No. 30010

Fig. 11. The Great Synagogue, interior view of the prayer hall towards east. Photo by Mykhailo Chushak, 1995. CJA

all religious activities — there were 25–35 worshippers on weekdays, ca. 100 on Saturdays and ca. 500 on holidays. The building included a prayer hall of 239 sq meters, a "winter synagogue" of 71 sq meters, a "women's gallery" of 137 sq meters, and two side wings of 136 sq meters. The women's section and side wings were rented out for the book storage of the state-run company for book merchandise (Oblknigkul'torg) and its workshop⁴⁶. The rental did not work well: the windows between the women's section and the hall were not closed, so that books were falling into the hall

⁴⁶ Ibid., fols. 47–48.

Fig. 12. The Great Synagogue, view from northeast. Photo by S. Kravtsov, 2011. CJA

Fig. 13. The Great Synagogue, view from southwest. Photo by S. Kravtsov, 2011. CJA

during services; the tenants refused to pay taxes and insurance for the rented parts of the building⁴⁷.

In 1959, during Nikita Khrushchov's campaign against religion, when dozens of synagogues were closed down by the authorities⁴⁸, the synagogue in Rivne did not escape this fate. The pretext was that an oven for

baking matzah was installed without permission and that the electric wiring was unsafe⁴⁹.

Subsequently, the Great Synagogue was turned into a sport school and its building enlarged. Its current address is 33 Shkil'na Street⁵⁰.

⁴⁷ Ibid., fols. 51, 54, 57.

⁴⁸ Mordechai Altshuler, *Yahadut ba-makhbesh ha-sovyeti: bein dat le-zehut yehudit be-vrit ha-mo'atsot, 1941–1964* (Jerusalem, 2008), 159–81. On Rivne synagogue see p. 463.

⁴⁹ DARO, coll. R-204, inv. 12, file 73, fols. 84–91.

⁵⁰ In 1923 its address was given as 59 Szkolna Street; in 1935/36 — as 35 Szkolna Street, corner of 8/10 Zamkova Street; and in 1941/42 — as 8 Zamkova Street, corner of 35 Hrinchenka Street: DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28; coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 87 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

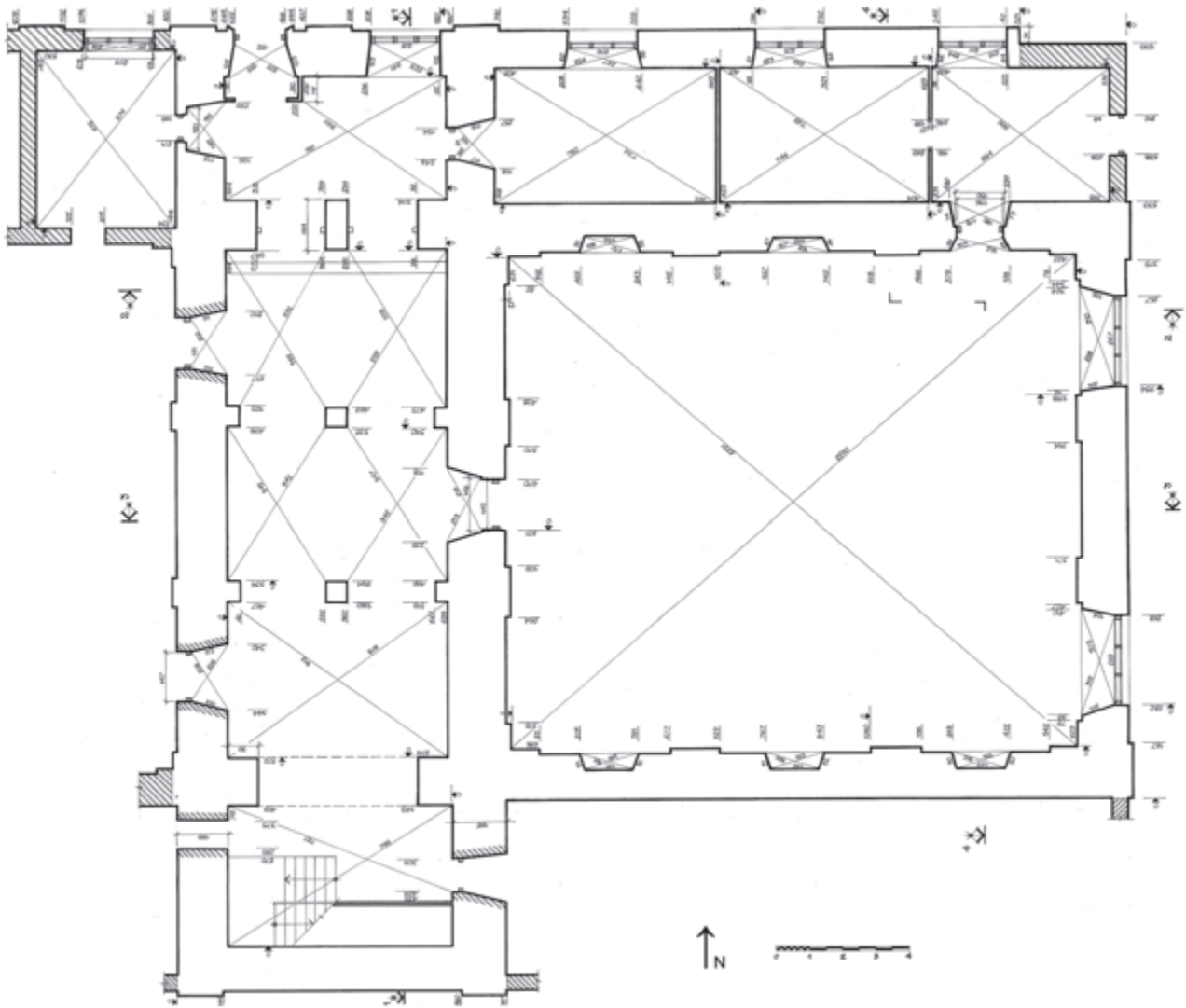

Fig. 14. *The Great Synagogue, ground plan. Drawing by Mykhailo Chushak, Hryhorii Hovenko, Olesia Rudens'ka, and Lidiia Pomazova, 1995. CJA*

Architecture of the Great Synagogue. The Great Synagogue was designed in 1849 by captain Aleksei Semenovitch Proskuriakov, who served as an engineer at the Construction Department of the Kiev gubernial administration⁵¹. His design combined a nine-bay prayer hall with T-shaped massing in Neo-Classical style (Fig. 4). However, when the design was submitted to St. Petersburg for approval, it was rejected, and pencil sketches were made on the ink drawing of the western façade (Fig. 5). These sketches suggested the so-called Rundbogen Style, which was coined in 1820s in Germany, and applied for the first time to the synagogue in Kassel in 1836–38. Proskuriakov's design was

probably reworked according to instructions received in the process of its approval, — introducing the style of Rundbogen, in which the synagogue was finally built by 1874 (Figs. 6, 7).

The synagogue is a brick structure, which comprised a lofty longitudinal mass of the prayer hall in the east and a transversely oriented two-story mass in the west, which included vestibules, staircases, and a women's section. This T-shaped composition of lofty masses, covered by gable roofs, was complemented by narrow single-story annexes under lean-to roofs, adjacent to the prayer hall on its south and north sides (Fig. 7). All these masses fit an integral rectangular footprint of the edifice. The entrances to the synagogue were from the west (Fig. 6).

Originally, the western façade comprised three bays, each flanked by broad pilasters standing on a socle. The central bay was gabled, while the side bays were

⁵¹ Russian State Historical Archives, St. Petersburg (RGIA), coll. 218, inv. 4, file 2100, fol. 3. We are grateful to Dr. Ekaterina Norkina who copied this drawing. On Proskuriakov's service see *Sbornik statisticheskikh svedenii o Kievskoi gubernii za 1859 god* (Kiev, 1861), 169.

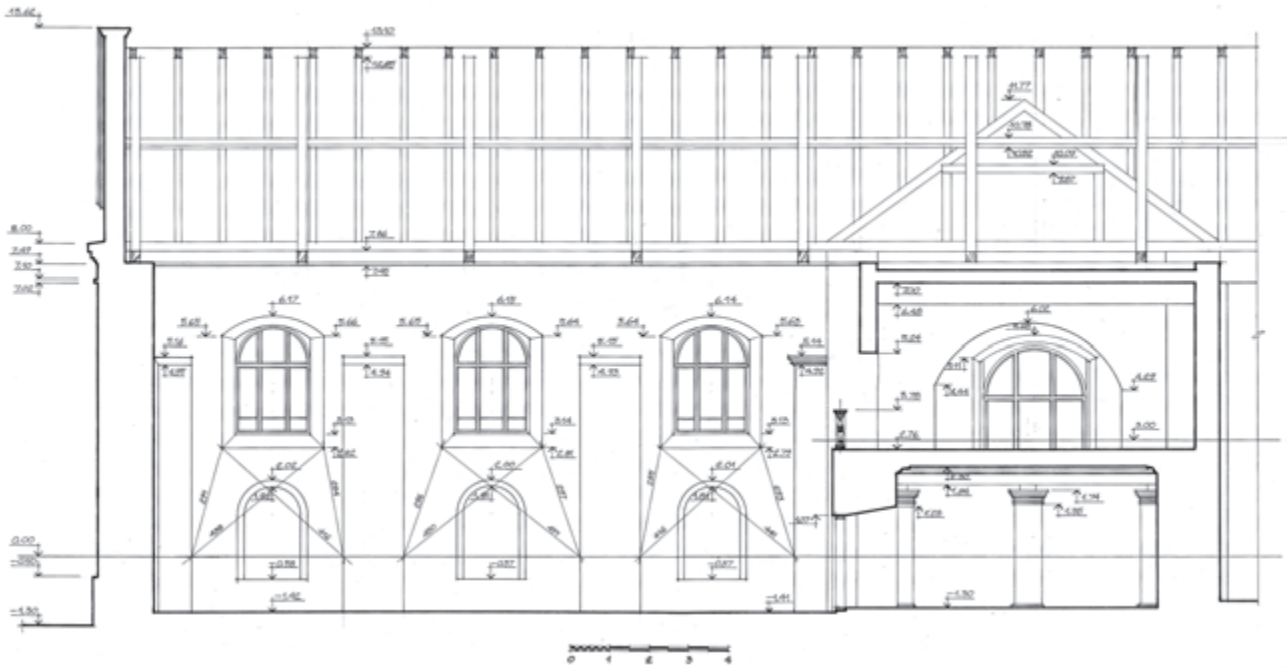

Fig. 15. *The Great Synagogue, longitudinal section, view towards south.*
Drawing by M. Chushak, H. Hovenko, O. Rudens'ka, and L. Pomazova, 1995. CJA

terminated horizontally. The two tiers of the façade, corresponding to the two-story interior, were separated by a molded stringcourse. The upper tier was crowned with a frieze and a molded cornice — sloping in the gabled central bay and horizontal in the side bays. The sloping cornice was additionally embellished with a knotted stucco pattern and a relief vase in the gable apex. Square turrets articulated the façade's skyline. A pair of round-headed doorways pierced the central bay, as did, high above it in the upper tier, a quatrefoil window, framed by moldings. All the other windows were tall and round-headed — single or paired in the first tier, paired or triple in the upper tier, but uniformly proportioned; they were framed by stucco moldings as well. Protruding elements of the façade, including pilasters, stucco moldings and cornices, were painted bright and set against dark background, as was customary in the Russian Empire.

The eastern façade by and large repeated the composition of the central bay of the western façade (Fig. 7). The paired niches at the center of its first tier, reminiscent of the two western doorways, were a mere decoration that shows the interior position of the Torah ark. The sloping cornice of the façade was decorated with "Lombardian" arched bands, and the gable apex bore stucco reliefs of two symmetrical lions supporting a Torah Crown. A square pediment at the gable apex was inscribed with Hebrew letters tav and resh — corresponding to the year of synagogue's foundation, (5)600 equivalent to 1840.

The side — southern and northern — fronts were pierced by single round-headed windows in the lower annexes and by paired windows in the upper walls of the main mass, transmitting light to the prayer hall (Fig. 7). The synagogue was fenced: older photographs show a wooden fence, while that of the 1930s shows a fence with wrought iron bars, standing on a masonry base, on its eastern and northern sides. The latter fencing was donated by Shlomo Nemirovskii (see above).

A male worshipper, entering the synagogue from the west, would pass through the vestibule and a central entrance door to the prayer hall. The hall had an elongated shape; the Torah ark, standing by the eastern wall, and the bimah, at the centre of the hall, were visible from the entrance door. The prayer hall was spanned by nine bays of vaults, which rested on four central pillars and the pilasters matching them on the hall perimeter (Figs. 8, 9, 11, 14). The piers' corners were chamfered and paneled and were decorated with molded pedestals and capitals. The paired, "baroque" retaining arches, which separated the vault bays, were similar to those in the "great" synagogues of Kremenets and Berestechko, also built in the nineteenth century.

The Torah ark occupied the central bay of the eastern wall (Figs. 8–10). It was a tiered wooden construction, topped by a dome, painted in bright color, and decorated with polychrome and gilded relief details. The base of the ark, standing on an elevated platform, followed a ground plan with convex side segments and straight front. The Torah shrine was flanked by twisted "Solomonic" capitals.

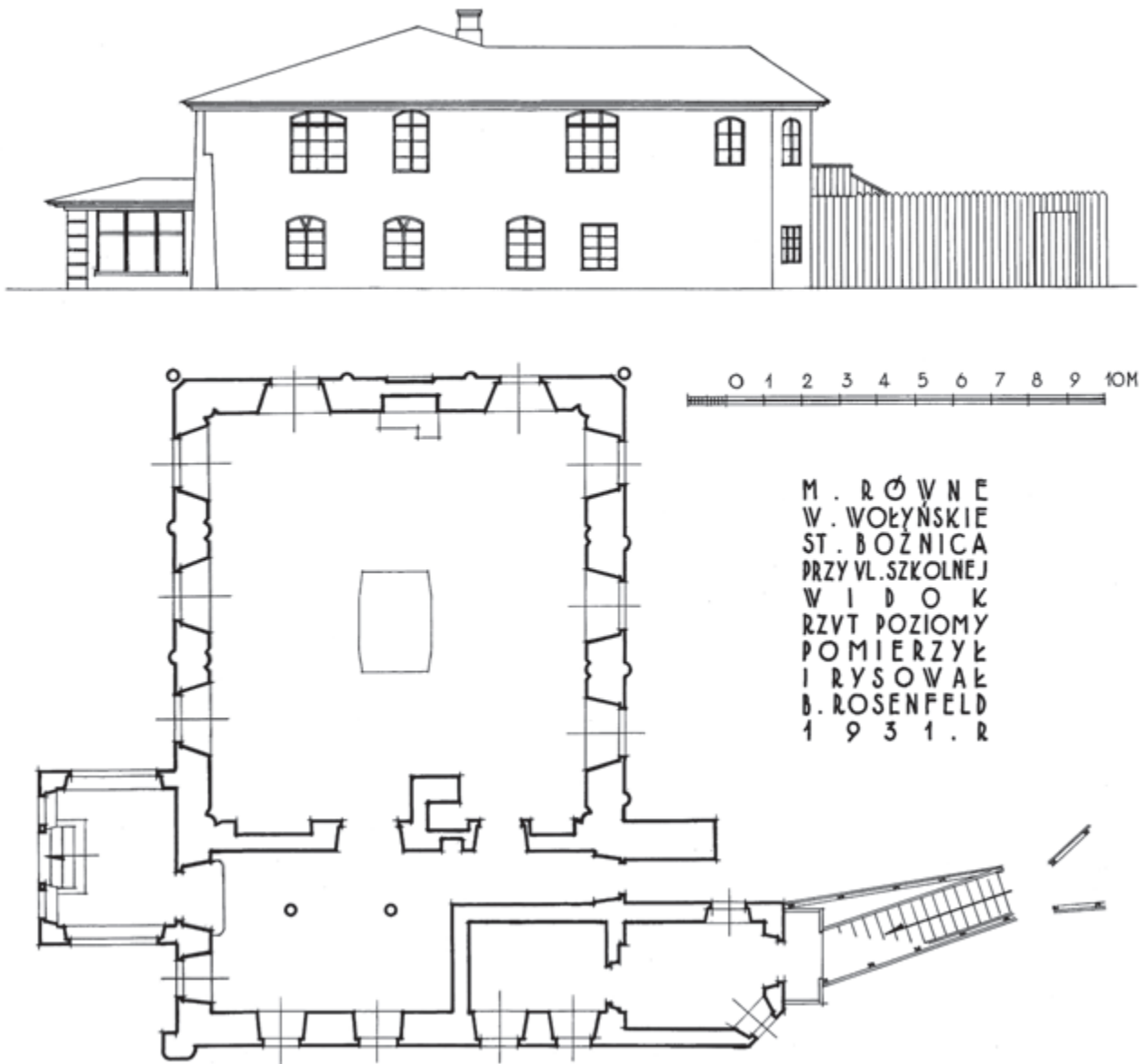

Fig. 16. Old Great Beit Midrash in Rivne, western façade and ground plan. Drawing by Bernard Rosenfeld, 1931.
IA LPNU

The side and upper surfaces of the shrine were richly decorated with relief carving, which included a Star of David set in a pointed arch above the door. The shrine was topped by a cornice with carved modillions, and a broken pediment. The Tablets of the Law with rounded upper edges occupied the center of the pediment. The upper tier of the ark, subdivided into two horizontal registers and adorned with carved panels, bore a steep dome, decorated with ribs and scale, and topped by a crown. The dome was backlit by the central quatrefoil window, set in a segment-headed niche (Fig. 8).

A semicircular podium, fenced by a polygonal iron cast fence with side gates, rose above a larger platform in front of the ark. The pulpit of the prayer leader (amud) stood on the podium in front of the ark.

Though the platform and the chorus standing in front of the ark may produce an impression of a “choral” synagogue, where the ark and the bimah⁵² are combined into one spatial unit, the proper bimah was in this case located at the center of the hall amidst the four pillars, as was customary in other traditional synagogues of the region.

The hall was lit through three windows set high in each of its northern and southern walls, and five windows, arranged in three tiers, in the eastern wall. These openings — except the central quatrefoil window in the third tier on the east — were subdivided into paired or triple round-headed windows.

⁵² *Bimah* (pl. *bimot*, Heb.) — a raised platform in the synagogue, with a table on which the Torah scroll is placed while being read.

Fig. 17. Old Great Beit Midrash in Rivne, cross-section (view towards west) and longitudinal section (view towards south). Drawing by B. Rosenfeld, 1931. IA LPNU

Fig. 18. Old Great Beit Midrash in Rivne, northern and southern facades. Drawing by B. Rosenfeld, 1931. IA LPNU

The synagogue's interior was plainly whitewashed before the First World War, while the eastern wall, at least, was decorated with painted columns and the lower part of the eastern wall was faced with wooden panel. Probably during the renovation of 1927, the prayer hall was painted with neo-baroque stencil patterns (Figs. 9, 10). The pilasters flanking the Torah ark bore the images of priestly hands under a crown (the southern one) and Levite's jug also surmounted by a crown (the northern one). Probably cartouches in other painted panels also included traditional symbols.

Women entering the synagogue proceeded to the southern staircase and ascended to the upper-floor western women's section. It is difficult to specify the means of separation between the women's section and the men's hall, since the rear wall of the hall has been heavily reconstructed at the Soviet time. The northern and southern annexes with additional women's sections were connected to the hall by three round-headed openings, two of which have recently been converted into niches.

The final design of the Great Synagogue reveals a number of its formative sources. On the exterior, it largely followed the composition of masses and style of the synagogue constructed in the German town Kassel in 1836–38⁵³. On Russian soil, this style was applied also to the Main Synagogue in Odessa, built by architect Francesco Morandi (1811–94) in the same period

when the project of the Great Synagogue in Rivne was approved⁵⁴. Both synagogues featured western façade with a gabled central bay and the side bays terminated horizontally, round-headed windows, and “Lombardian” arched bands borrowed from the Kassel design, which was well known among architects from its publication of 1840. However, unlike the synagogue in Odessa, based on a rectangular ground plan with an apse, the Great Synagogue in Rivne was composed on a T-shaped footprint and included a nine-bay hall, typical of the great synagogues of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the seventeenth to the eighteenth century. In this respect, it is reasonable to believe that a Rundbogen-styled synagogue in Galician Drohobych built in 1844–63 and combining a T-shaped ground plan and a nine-bay hall⁵⁵, has also influenced the Great Synagogue in Rivne. Moreover, the “Rundbogen” windows of the Rivne synagogue appeared segment-headed in the interior, as though they were products of the regional Baroque architecture. In addition to this multiplicity of expression, the western and eastern façades of the synagogue were pierced by quatrefoil windows, an element of the Orient, which penetrated synagogue architecture of the neighboring Habsburg Empire in the 1850s. Presumably, the resulting compound architectural expression reflected the diversity of Jewish identities and

⁵³ [Albert] Rosengarten, “Die neue Synagoge in Cassel,” *Allgemeine Bauzeitung* (1840): 205–8, plates 349–53; Carol H. Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning* (Cambridge, MA, 1985), 313–16.

⁵⁴ Mikhail Beizer, *Nashe nasledstvo: sinagogi SNG v proshlom i nastoiashchem* (Jerusalem, 2002), 16; Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881* (Stanford, 1985), 60.

⁵⁵ Sergey R. Kravtsov, “Jewish Identities in Synagogue Architecture of Galicia and Bukovina,” *Ars Judaica*, 6 (2010), 89–90.

Fig. 19. Old Great Beit Midrash in Rivne (No. 2), view from northeast. Photo 1936. Courtesy Miriam Weiner

Fig. 20. The Old Kloyz, view from northeast. Photo by S. Kravtsov, 2011. CJA

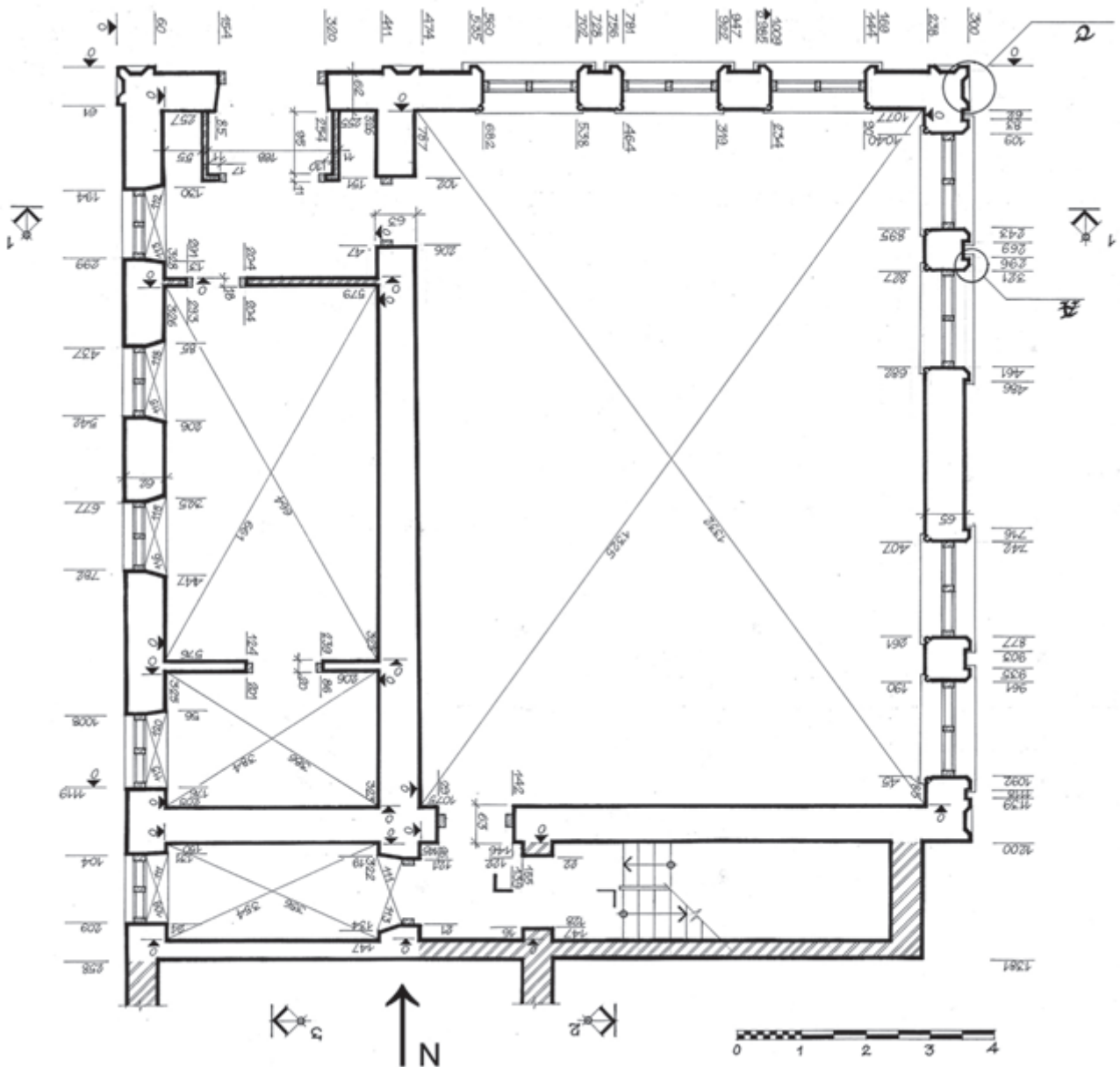

Fig. 21. The Old Kloyz, ground plan.

Drawing by Mykhailo Chushak, Hryhorii Hovenko, Olesia Rudens'ka, and Lidia Pomazova, 1995. CJA

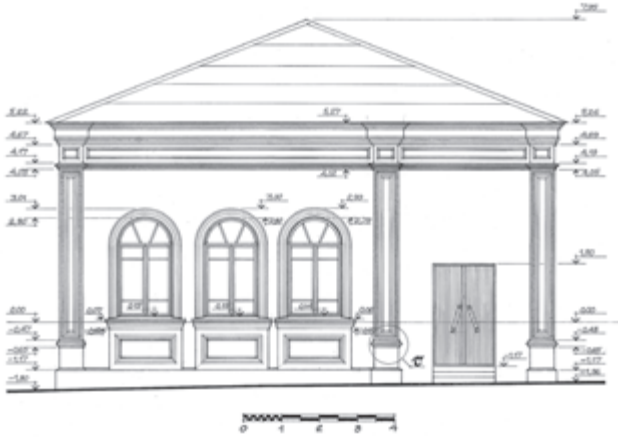

Fig. 22. *The Old Kloyz, northern façade.*
Drawing by M. Chushak, H. Hovenko, O. Rudens'ka,
and L. Pomazova, 1995. CJA

Fig. 24. *The Tailors' Prayer House, view from southwest.*
Photo by S. Kravtsov, 2011. CJA

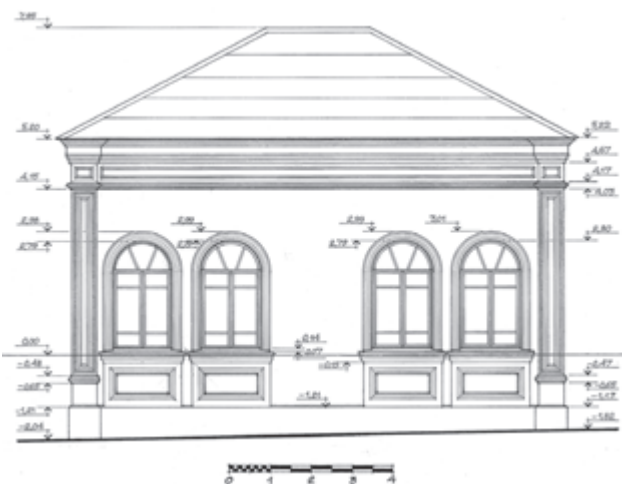

Fig. 23. *The Old Kloyz, eastern façade.* Drawing by M. Chushak,
H. Hovenko, O. Rudens'ka, and L. Pomazova, 1995. CJA

Fig. 25. *The Tailors' Prayer House, view of a capital, interior of the upper floor.* Photo by Vitalii Rogozov, 2011. CJA

respective tastes in Rivne, where all the Jewish groups had to come to a compromise on their common place of prayer, the Great Synagogue. This expression should also have satisfied the architect, who undoubtedly was well-versed in the contemporary Western-European synagogue architecture.

The Great Synagogue suffered from abuse during World War II. Many Torah scrolls were defiled, and were buried by the reestablished community in 1944 (Fig. 9). The Torah ark was damaged: its twisted columns and some other decorative elements are missing in the postwar photograph (Fig. 10). Likewise, the metal fences of the ark platform and the bimah disappeared. Nonetheless, the interior pillars, the vaults, and the wall paintings were largely preserved.

In the after-war years, the Great Synagogue became the only synagogue in Rivne, reestablished by the survivors. Its prayer hall and women's section served their original purposes, while some room became a "winter synagogue." The destroyed fence in front of the ark was replaced with a wooden construction, repeating the original form of the fence (Fig. 10). A new amud, placed in front of the ark, bore a plaque inscribed "Know before whom you are standing" (Babylonian Talmud, Berakhot 28b). A framed plaque with the Kadish prayer, commemorating the lost dear ones, was put on the eastern wall of the synagogue, to the south of the Torah ark.

This state of affairs lasted to 1959, when the synagogue was closed on trumped-up charges of undue maintenance. The structure was converted into a sports school, the interior piers and the nine-bay vault of the prayer hall were torn down, and a new lofty gym with lower extensions was annexed to its western side (Fig.

13), almost doubling its built volume and concealing the original western façade. The new-built gym was fenestrated with round-headed windows; similar shape was given to many openings of the original part of the building, instead of its paired and triple windows (Fig. 12). The northern part of the vestibule was broadened in western direction, and lost its symmetry with the southern part. Its new northern gabled façade was designed in a Stalinist, Neo-Classicist stylistics. As a result of reconstruction, the northern façade of the sport school became symmetrical and monumental, articulated by the central gabled “portico.” All the crowning elements of the original edifice, including turrets, were lost, and the fence was demolished. Instead, trees were planted on the sidewalks, close to the building.

Under the independent Ukrainian Republic, the sport school remained operating in the southern part of the building, and it still uses the vestibule. The former prayer hall was converted into a fashion store, and is tightly filled with merchandise (2011). Two new entrances have been cut through the eastern wall of the building, in the place of two original windows. The southern and northern side extensions were converted into stores. The southern extension was heightened, to include an upper floor (Fig. 12). All the trees were removed.

The building is comparatively well maintained (2011), especially its commercial parts. Its original function as a Jewish house of prayer is barely perceivable, and is not explicated by any memorial signage.

2. The Old Great *Beit Midrash* (Fig. 3, no. 2), situated west of the Great Synagogue⁵⁶, was build of bricks by Meir son of Tsvi (d. 1797) in 1770⁵⁷. It was shown on the town plans from the late eighteenth century (Fig. 2)⁵⁸. In 1849 the Beit Midrash had 68 regular worshippers⁵⁹. In 1867 the provincial authorities tried, unsuccessfully, to close the beit midrash⁶⁰, and in the 1890s it was renovated by Shmuel Velvels⁶¹. In 1931, the Great Beit Midrash was documented by Bernard Rosenfeld (1909–44), a student of the Lviv Polytechnic University⁶². In his drawings (Figs. 16–18), as well as in

⁵⁶ In 1923 its address was given as 61 Szkolna Street; in 1935/36 — as 37 Szkolna Street, corner of 1 Lewinzona Street; in 1941/42 — as 37 Hrinchenka Street: DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28; coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 87 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

⁵⁷ Tsvi Heler, “R. Meir bar Tsvi,” *Rovna: Sefer zikharon*, 434.

⁵⁸ Rychkov, “Kartografia miasta Równego.”

⁵⁹ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fols. 7, 20 (CAHJP, HM2/9540.1).

⁶⁰ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

⁶¹ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 394; Avatili-Hadari, “Rovna,” *Yalkut vohlin*, 1: 11.

⁶² Bernard Rosenfeld on his graduation from the Lviv Polytechnic University was an engineer. During World War II he fought in Polish Armia Ludowa (People’s Army) and was killed by Nazis during Warsaw Uprising. See Yad Vashem, the Central Database of Shoah Victims’ Names, ID3653337.

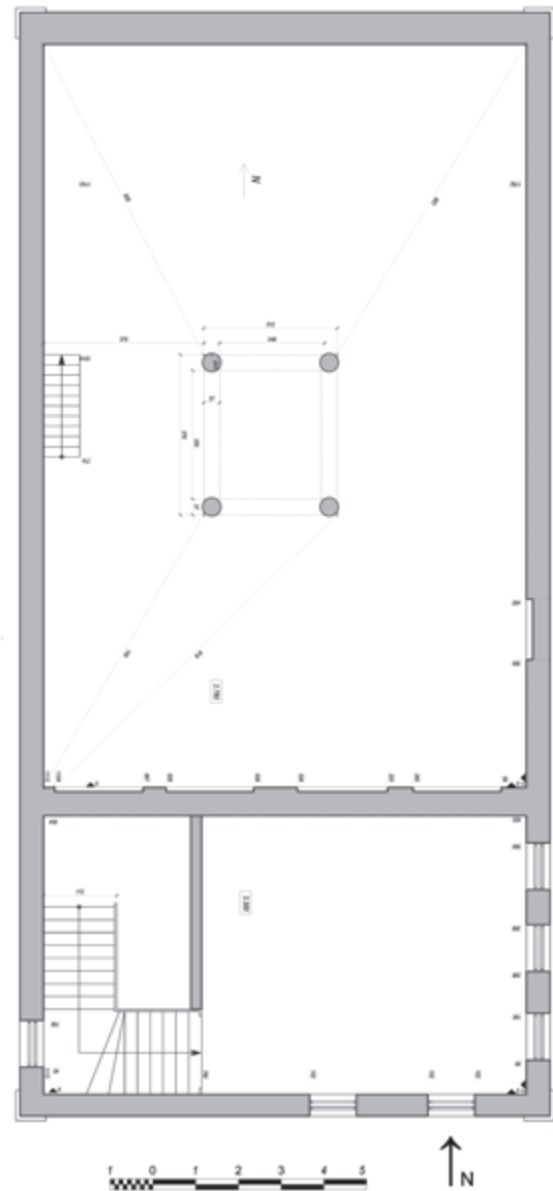

Fig. 26. The Tailors’ Prayer House, plan of the upper floor. Drawing by V. Rogozov, 2011. CJA

a photograph of 1936 (Fig. 19), the Great Beit Midrash appears as an integral rectangular mass under a hipped tin roof, to which a low man’s lobby was attached on the north, and the women’s lobby — on the south. Its eastern part was occupied by a lofty prayer hall, free of any interior supports, spanned by a flat ceiling, and lit by eight tall round-headed windows; the interior position of the Torah ark was marked by a blind window in the middle of the eastern façade. The western part of the building housed a two-story vestibule group, lit by large segment-headed windows. Its ground floor included a men’s vestibule, where two columns supported a flat ceiling, a corridor, and two minor rooms accessible from the south. The women’s section, spanned by a vault, was located on the upper floor. The most remarkable

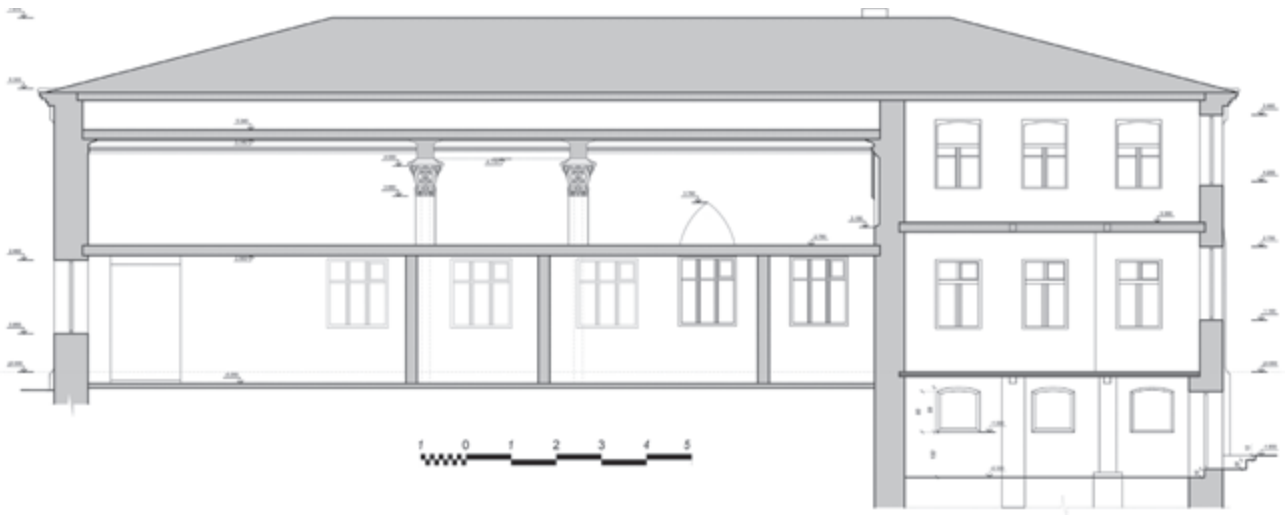

Fig. 27. The Tailors' Prayer House, cross-section, view towards east. Drawing by V. Rogozov, 2011. CJA

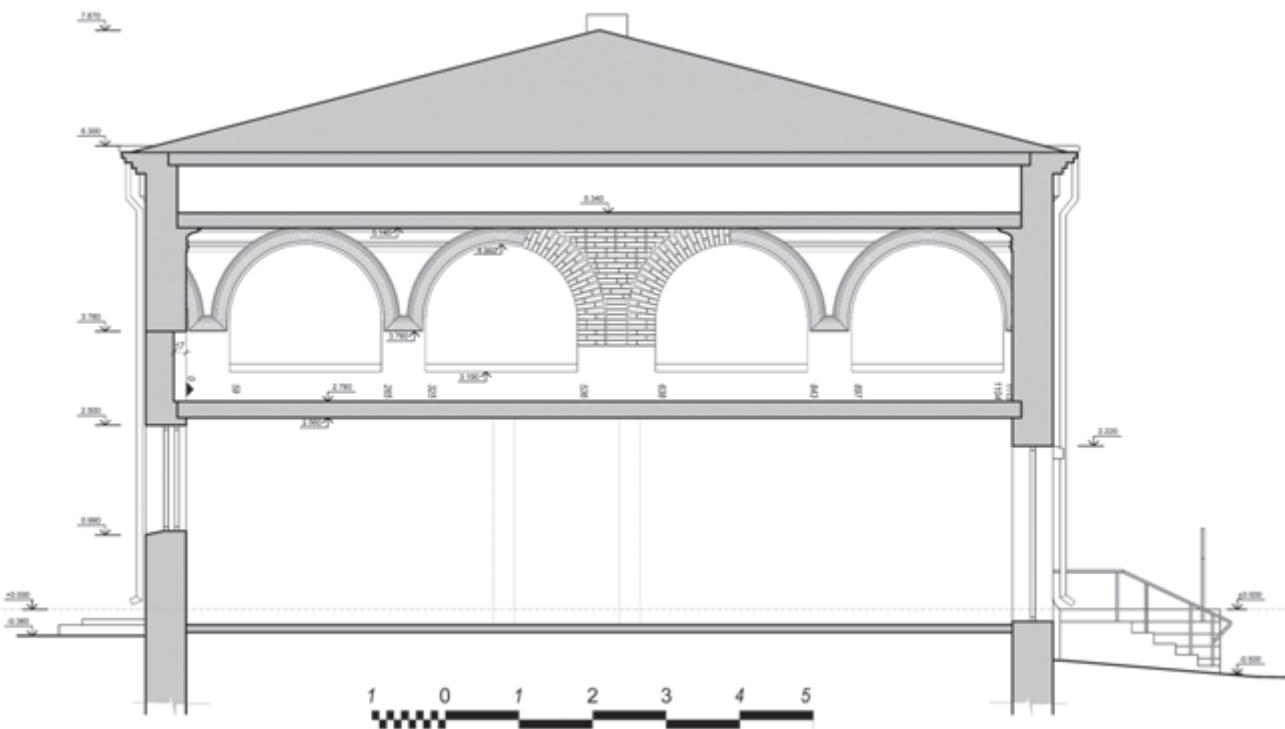

Fig. 28. The Tailors' Prayer House, longitudinal section, view towards south. Drawing by V. Rogozov, 2011. CJA

feature of the exterior design was an arcade supported by simplified Corinthian columns. For unclear reason, the columns stood detached from the walls' faces, forming a kind of encasement for the inner structure. The building was spacious: its area reached 964 sq meters⁶³. The Old Great Beit Midrash was damaged by bombing at the beginning of World War II⁶⁴, and razed after

the war. Its place is now partially occupied by a Soviet addition to the Great Synagogue building.

3. The Old Kloyz was erected in 1760 west of the Old Beit Midrash, across the lane (Fig. 3, no. 3). Its founder was Rabbi Aharon son of Shmuel Hacohen (d. 1789)⁶⁵. It was shown on the maps of the town from the late eighteenth century (Fig. 2)⁶⁶. Prayers in the Kloyz

⁶³ DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 87 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 12.

⁶⁶ Rychkov, "Kartografia miasta Równego."

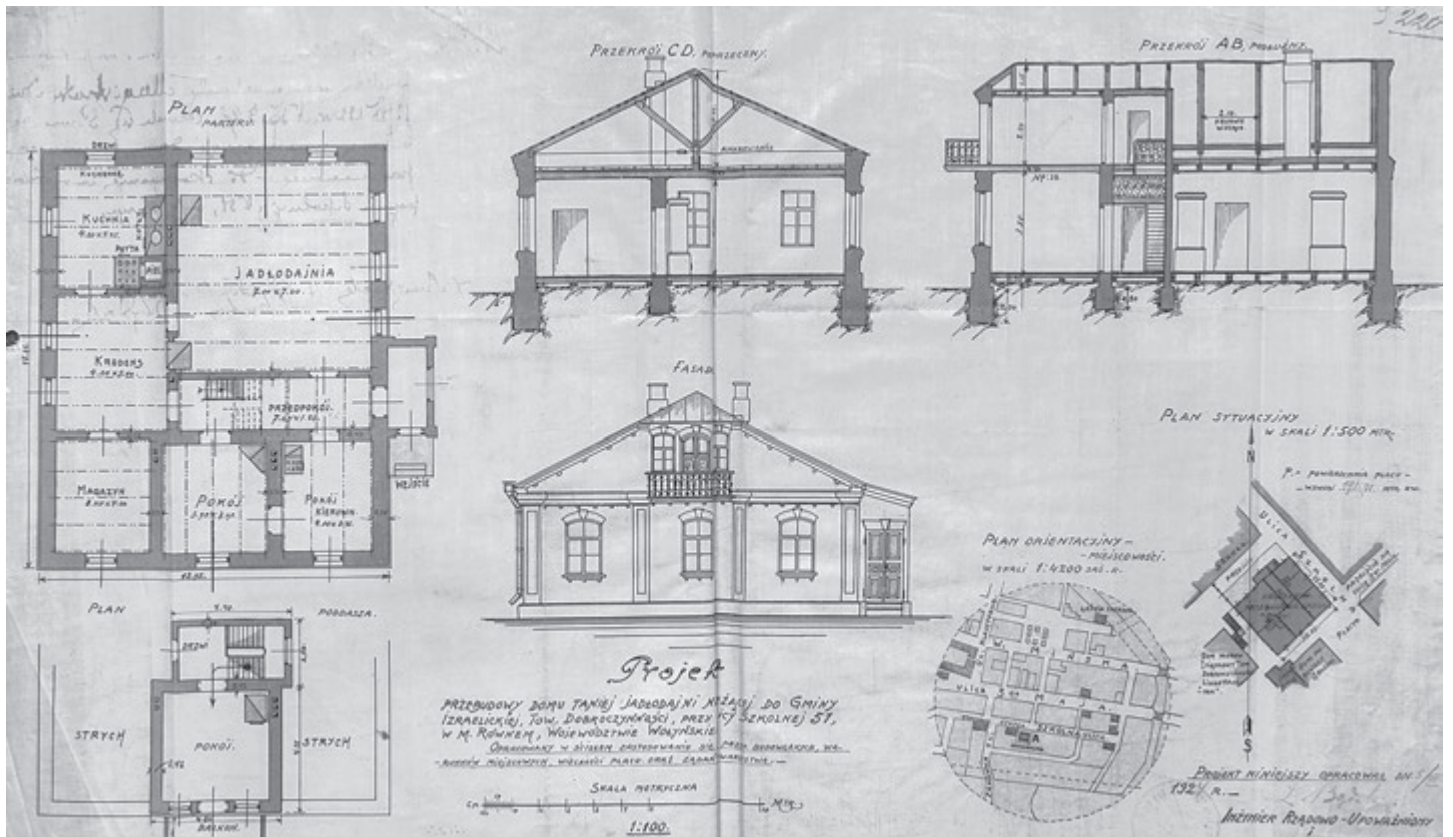

Fig. 29. Design for the Hakhnasat Orhim building at Shkil'na Street, 1924.
DARO, coll. 31, inv. 1, file 2543, fol. 9

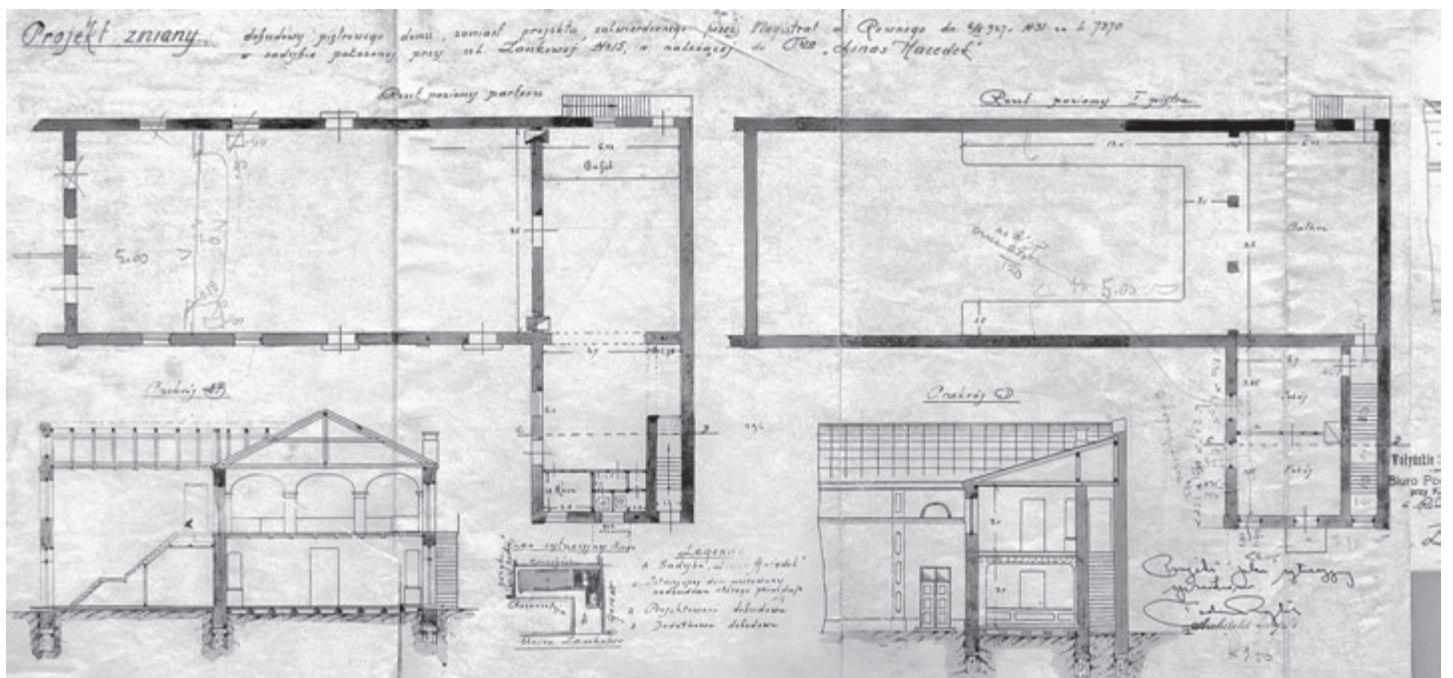

Fig. 30. A design for enlargement of the Linat Tsedek building (No. 8), 1930.
DARO, coll. 31, inv. 1, file 833, fol. 26

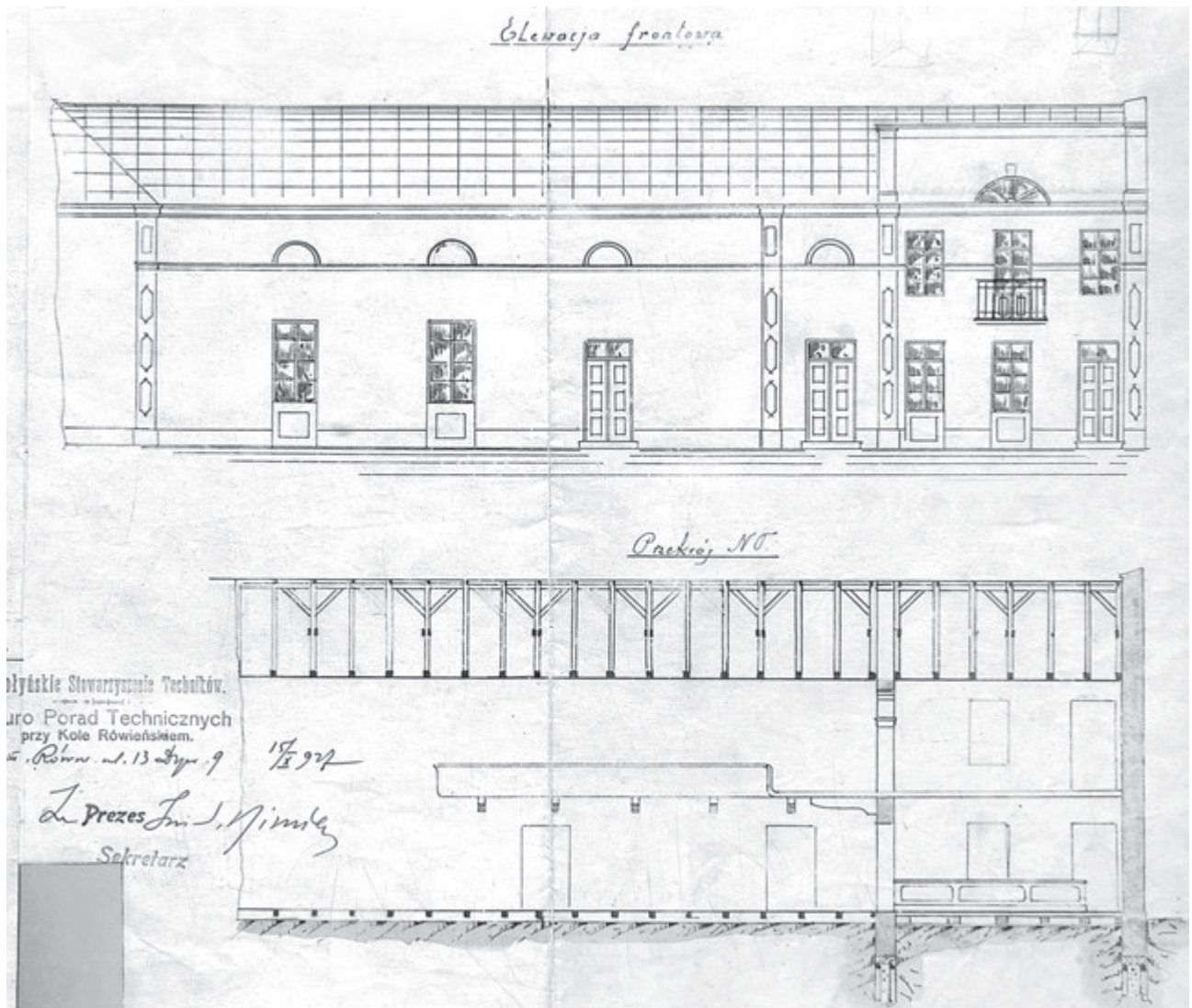

Fig. 31. A design for enlargement of the Linat Tsedek building (No. 8), western façade plan and longitudinal section, 1930 (DARO, coll. 31, inv. 1, file 833, fol. 26)

were held according to *nusah sfarad*⁶⁷ and mystic practices of the “old Hasidim” were introduced⁶⁸. Thus, it was a typical kloyz of the eighteenth century — a private institution where a small group of elite scholars studied Kabbala⁶⁹. Among people of that kloyz was Dov Ber from Torchyn, known as the Maggid of Mezhyrich⁷⁰.

In 1849 there were 57 regular worshippers in the Old Kloyz⁷¹ and in 1867 the provincial authorities tried, unsuccessfully, to close it⁷². When the Old Kloyz became

⁶⁷ *Nusah. sfarad* (Heb.) — a version of prayer book used by Sephardi Jews; Hasidim pray according to *nusah sfarad* with the kabbalistic customs introduced by R. Isaac Luria in the sixteenth century.

⁶⁸ Tsinovets, “Rabanei Rovna ve-dayaneha,” 418.

⁶⁹ On the kloyz as an institution see Elchanan Reiner, “Hon, maamad hevrat ve-talmud torah: ha-kloyz ba-hevrah ha-yehudit be-mizrah eiropah ba-me’ot ha-17-ha-18,” *Tsiyon* 58 (1993): 287–28.

⁷⁰ Tsinovets, “Rabanei Rovna ve-dayaneha,” 418–19.

⁷¹ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fols. 8, 19 (CAHJP, HM2/9540.1).

⁷² DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

Fig. 32. The Hakhnasat Orhim building attached to the Linat Tsedek synagogue (No. 8), view from northeast. Photo by Vladimir Levin, 2011. CJA

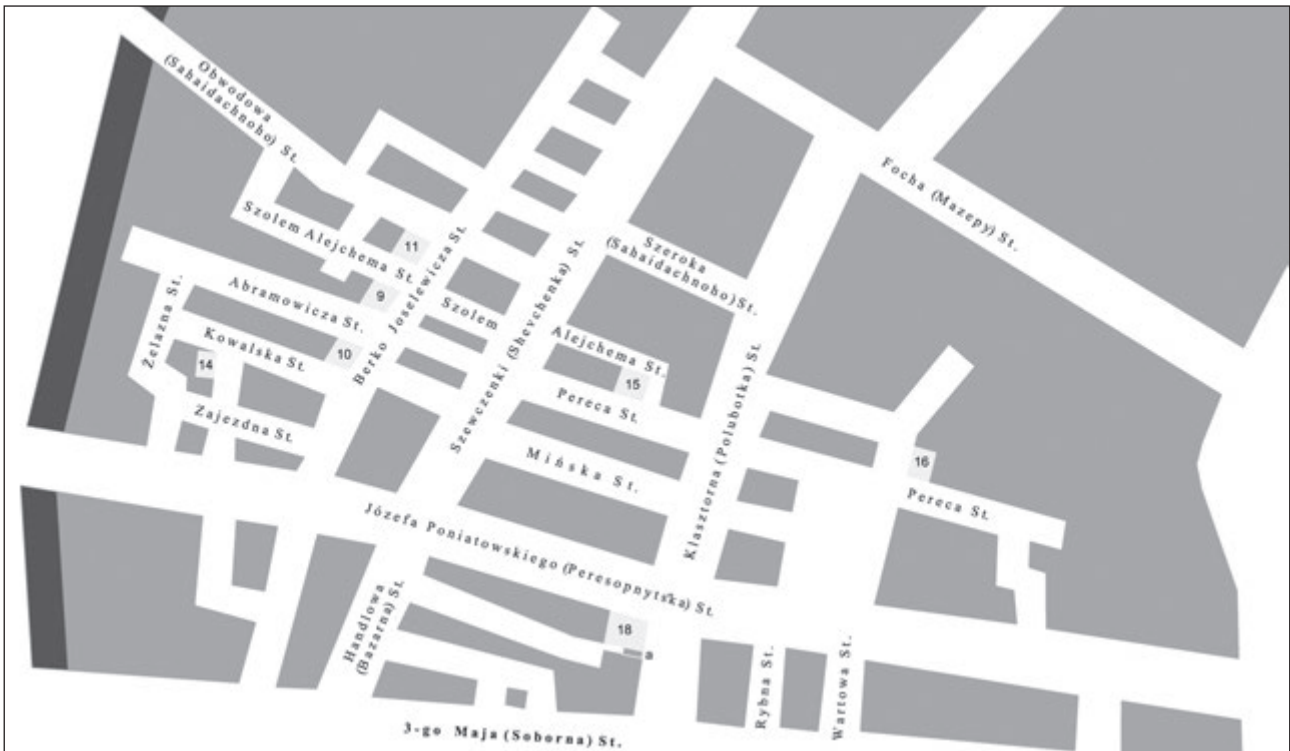

Fig. 33. Map of the blocks north of Soborna Street. Drawn by S. Kravtsov after the map of 1938, www.lvivcenter.org/en/umdm/map/?ci_mapid=146 (Accessed 8 February, 2013).

9. Krasne Synagogue 10. Beit Shmuel Prayer House of Berezna Hasidim 11. Prayer House of Peczenik 14. Beit Israel Prayer House of Stolin Hasidim 15. Shoemakers' Synagogue 16. Merchants' Synagogue (Subotnikes) 18. Herzberg's Beit Midrash a. A market stall built in 1856

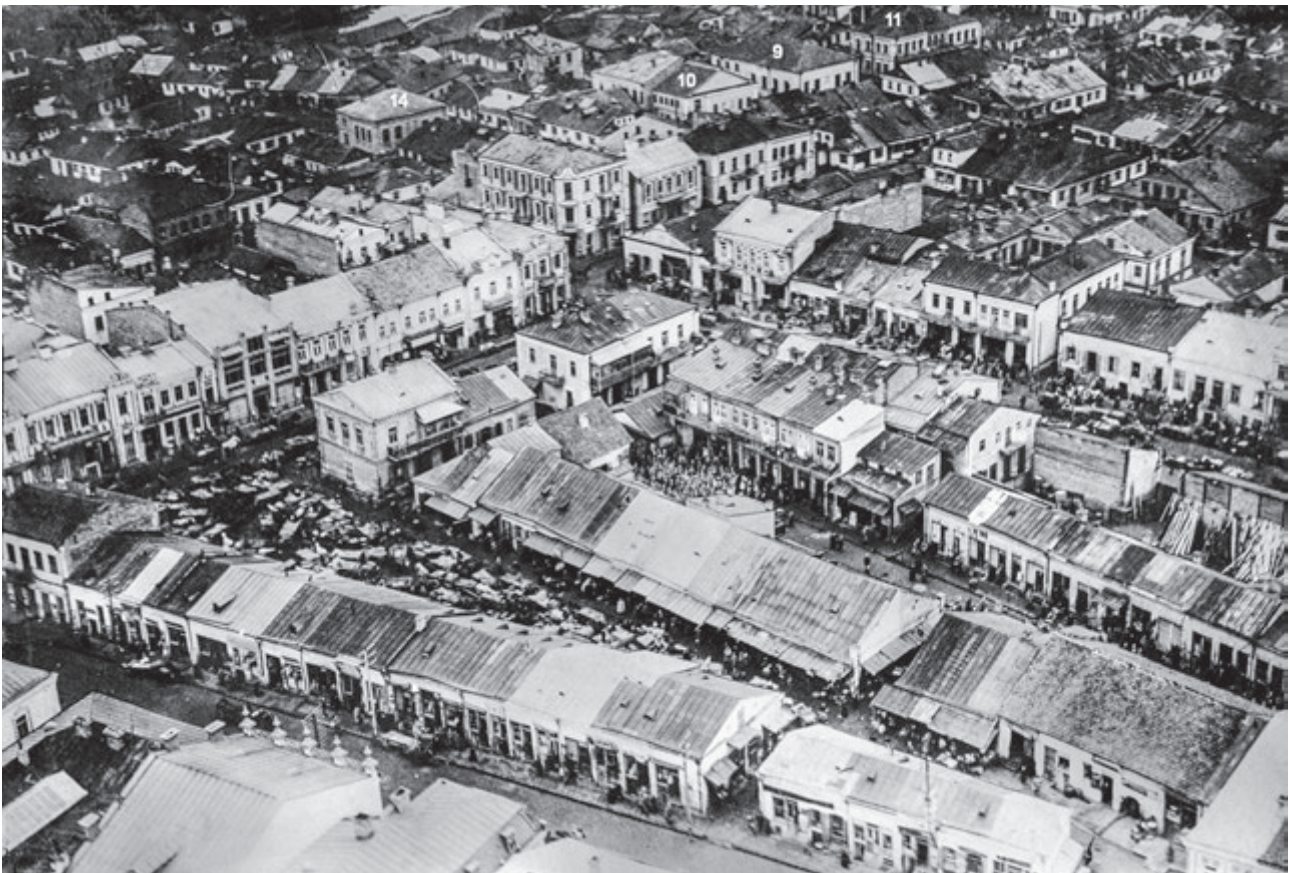

Fig. 34. Aerial photograph of the blocks north of Soborna Street, 1916–1918. <http://forums.randi.org/showthread.php?t=190003> (Accessed 8 February, 2013)

Fig. 35. Herzberg's Beit Midrash (No. 18) on the right and Rukhlia Zilberberg's house on the left at today's Het'mana Polubotka Street, and vending stall of 1856 in the middle. Photo by Vladimir Levin, 2011. CJA

Fig. 36. Herzberg's Beit Midrash, view from northeast. Photo by V. Levin, 2011. CJA

Fig. 37. Herzberg's Beit Midrash, view from northwest. Photo by V. Levin, 2011. CJA.

dilapidated, the opinions of the congregation divided: some wished to preserve the Kloyz as it was in the days of the Maggid, while others wanted to rebuild it and to remodel the interior. In the end, the latter won, but the reconstruction was conducted in the following way, prescribed by Halakhah⁷³: first, the new walls were built around the old ones and then the interior was renovated and the benches were replaced with new ones⁷⁴.

The building of the Old Kloyz is preserved at today's 35 Shkil'na Street; in 1992 it housed the Osher Shvartsman Jewish Culture Society and in 1998 was converted into a synagogue of the Rivne Jewish Religious Community⁷⁵.

Architecture of the Old Kloyz. The Old Kloyz is a brick structure, composed of an integral mass, based on a rectangular ground plan and covered by a hipped roof, and a narrow staircase attached to that mass from the south and covered by a pitched roof of varied slopes. The staircase is blocked to the neighboring house on the south; it served women and was originally entered from the east (which entrance is now blocked). The main, men's entrance to the kloyz is arranged on the northern side of the main volume.

The northern façade of the kloyz comprises two bays, each framed by paneled pilasters standing on low socles (Figs. 20, 22). The western bay is pierced by a rectangular doorway; the rest of the bay, beside the crowning molded cornice, is plain. In recent years, the entrance door was replaced with a new and costly work of carpentry, and protected from rainfalls by a new paunchy shed. The eastern bay of the façade is pierced by three tall round-headed windows, which are surrounded with moldings and visually supported by paneled pedestals. The bay is crowned with a molded entablature, including paneled frieze, and sharing its cornice with the entire building.

The eastern façade is fenestrated and decorated similarly to the eastern part of the northern façade (Figs. 20, 23). It is pierced by four round-headed windows, and its central pier corresponds to the interior location of the Torah ark. The east-facing wall of the staircase recedes from the main façade and thus does not appear as a component of the kloyz.

The western façade of the kloyz is two-tiered, fenestrated with two registers of five rectangular windows each. Its northern corner pilaster and crowning cornice

⁷³ A man should not pull down a synagogue until he has built another to take its place (Babylonian Talmud, Megillah 26b).

⁷⁴ Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 13; Amihud, "Bateikneset u-midrashot," 394, 398.

⁷⁵ *Elekronnaia evreiskaia entsiklopediya*, www.eleven.co.il/article/13540 (accessed 12.2.2015); Vladimir Levin, "Rivne," *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. Gershon David Hundert. New Haven and London, 2008, 1566–77.

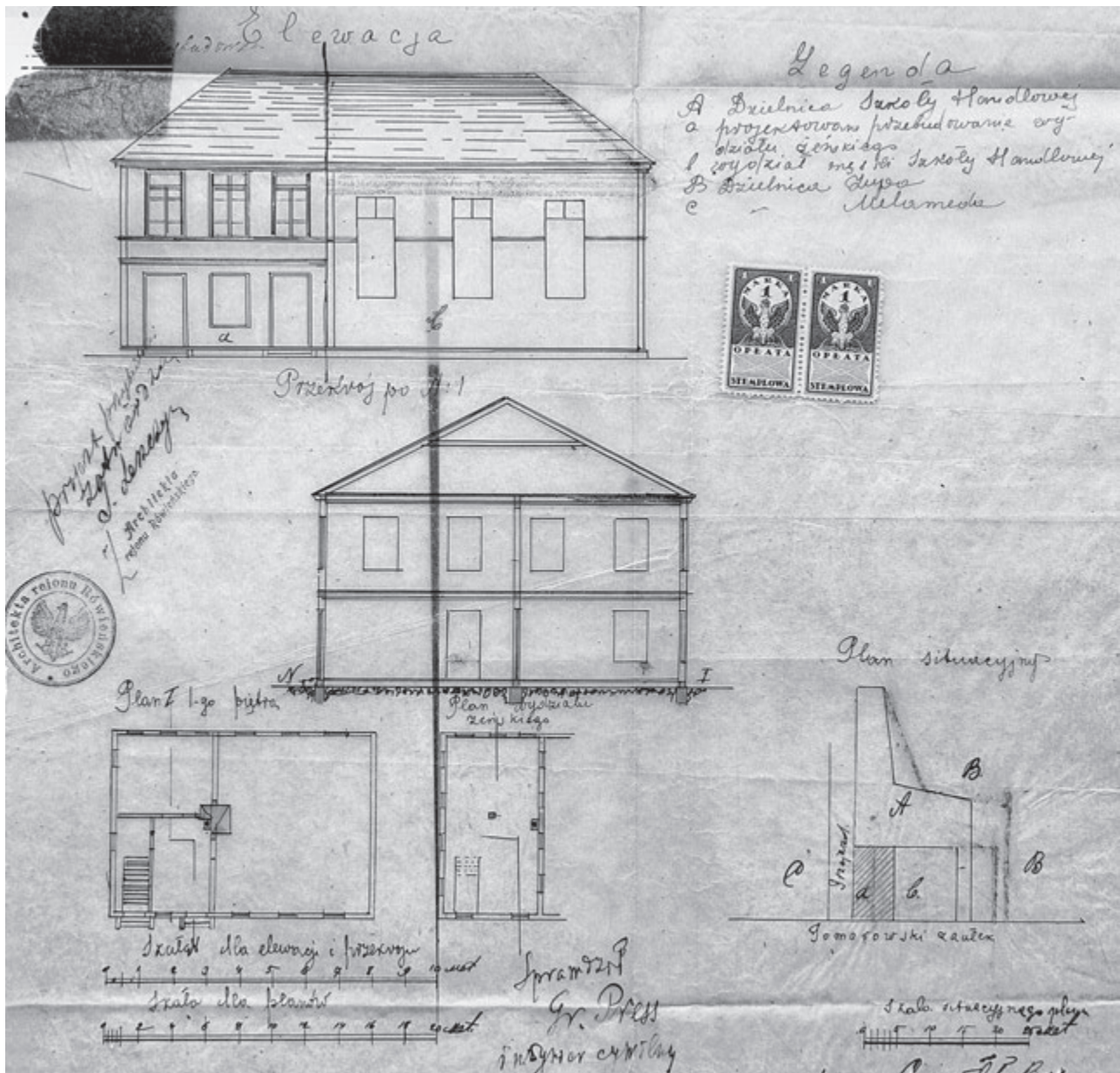

Fig. 38. Design for the Merchants' Synagogue (No. 26), 1921
DARO, coll. 31, inv. 1, file 3317, fol. 1

are the only elements reminiscent of the two other, better exposed façades.

The western part of the main volume is a vestibule, of which a northern portion has been separated as a lobby after the building was restituted as a synagogue in 1998, while its remaining southern part serves for offices. Men visiting the kloyz enter it from the north, turn left in the lobby, and thence enter the prayer hall. The latter is a large room, void of any interior supports and spanned with a flat ceiling (Fig. 21). The ceiling was framed by a molded cornice, today concealed by a suspended ceiling. The hall is furnished with a central wooden bimah and an amud standing by the eastern wall, but has no Torah ark, since the Torah scroll is kept elsewhere. A provisional light partition separates a women's section on the southern

side of the room. The staircase, which originally had a separate eastern entrance and led to the upper-floor women's section, nowadays leads to auxiliary premises on the upper floor above the vestibule.

The synagogue is well cared of and managed by the active Jewish religious community. The community is guided by Rabbi Shneur Shneerson, a representative of the Habad Hasidism. As Rabbi Shneerson explained, the comparatively fair state of the synagogue was recently endangered by works on the northern side of Shkil'na Street, where piles were mechanically hammered into the soil to secure construction of multistory buildings. These works caused multiple cracks all over the synagogue⁷⁶.

⁷⁶ Interview by Sergey Kravtsov, May 2011.

Fig. 39. Torah ark in the Prayer House of the Olyka Hasidim (No. 28), 1913. Photo 1920s–1930s. After Rovna: sefer zikharon, p. 396

4. The Tailors' Prayer House (Fig. 3, no. 4) existed on Shkil'na Street already in 1849, when it had 46 regular worshippers⁷⁷. In 1867 the provincial authorities tried, unsuccessfully, to close it⁷⁸. Its wooden building was raised and replaced by a masonry one in 1895, at the initiative of Yosef Alba⁷⁹. In 1923 the synagogue's address was given as 49 Szkolna Street;⁸⁰ in 1926 it appeared on the detailed map of the block. The damaged building of the Tailors' prayer house at 27 Shkil'na Street was confiscated by the German authorities in 1941/42⁸¹. Today the original building of the Prayer House is still preserved.

Architecture of the Tailors' Prayer House.

The prayer house is a rectangular plastered brick building elongated in south-northern direction. It is covered by a low hipped roof, barely visible from outside. The

terrain slopes to the south, in direction of the old river branch, and the building's northern façade, facing the street, is significantly lower than its southern façade. The socle is low on the northern side, and reaches a height of a story on the southern side, where the entrance to the basement is located (Fig. 24). It is difficult to judge whether this doorway and many other present-day openings originate from the pre-war times, due to heavy reconstructions, which the structure has undergone in the Soviet period. It is possible that the entrance located in southern part of the western façade and accessible from a platform, was one of the original entrances to the prayer house.

The current façades include very little remains of the original design. The façades are articulated by corner lesenes and topped by a molded cornice. The windows' shape and proportions correspond to the Soviet architectural vocabulary, except that the eastern windows of the women's section retain segment-headed frames (Fig. 27), which are still discernable in the interior.

The interior space of the prayer house is subdivided into a ground-floor vestibule and an upper-floor women's section on the south, and the prayer hall on the north. Nowadays, a new deck, installed at the level of the women's section, splits the prayer hall into two stories, and the ground floor is partitioned by new light walls (Figs. 27, 28). The prayer hall is elongated in south-north direction. The Torah ark was perhaps located by the center of the eastern wall, but no vestiges of the ark are preserved.

The bimah was most probably situated in the midst of a cluster of four columns (Figs. 26, 27). These columns are shifted west of the central position, so that the table for reading the Torah, standing on the eastern side of the bimah platform, would be at the center of the liturgical space, as was customary in many Central- and Eastern-European synagogues⁸². The cylindrical columns stood on octagonal, 1.40 meter high, pedestals (only one such pedestal is preserved in the south-western corner of the bimah); they were topped with ornate Corinthianesque capitals (Figs. 25, 27). The columns were cast of concrete around wooden cores; likewise, the capitals were concrete casts. The columns support concrete joists of the flat ceiling, thus following — with a noticeable degree of modernization — the traditional bimah-support pattern that penetrated Volhynia in the seventeenth century.

The women's section was connected with the prayer hall by four round-headed arches, adorned with molded archivolts (Fig. 28). The prayer hall was lit through pointed windows, and their remains are discernable on

⁷⁷ State Archives of Zhytomyr Oblast' (hereafter DAZhO), coll. 71, inv. 1, file 920, fols. 10, 17 (CAHJP, HM2/9540.1).

⁷⁸ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

⁷⁹ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 396.

⁸⁰ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

⁸¹ Its address was given as 27 Hrinchenka Street and 5 Ludna Street, and its plot measured as 704 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 86 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

⁸² Cf. Katrin Keßler, *Ritus und Raum der Synagoge* (Petersberg, 2007), 193.

the eastern wall (Fig. 27). Unfortunately, the number and location of all these openings cannot be ascertained from their visible remains.

The Tailor's Prayer House, judging from its preserved details, eclectically combined elements of various architectural expressions, such as the round-headed Neo-Classical arches of the women's section, the pointed Neo-Gothic windows of the prayer hall, and the probably segment-headed neo-baroque windows of the women's section. All these coexisted with the customary bimah-support layout of the prayer hall, deeply rooted in the synagogue architecture of the Polish-Lithuanian Commonwealth and adapted appropriately to the novel, concrete construction.

Presently (2012) the former Tailor's Prayer House is used as a bookstore and its physical conditions are satisfactory; the new usage does not endanger the building, which bears witness of its former sacred function only in a few preserved interior elements.

5. The Prayer House of Zilberfarb was registered in 1923 at 51 Szkolna Street, on the eastern side of the Tailors' Prayer House (no. 4)⁸³. Most probably it was named after a member of Zilberfarb family — one of the most respectful families in Rivne. A descendant of this family Moyshe Zilberfarb (1876–1934) was a leader of the Jewish Socialist Workers' Party in Imperial Russia in 1906, the minister for Jewish Affairs in the Ukrainian Central Rada in 1918, and the president of the ORT educational network in the Polish Republic from 1921. In 1924 the community submitted a design for a building on the same place for the Hakhnasat Orḥim Association, which included a room for a cheap canteen (Fig. 29). However, the Hakhnasat Orḥim building was erected on the plot of the Linat Tsedek Association.

6. The Rozhitski Prayer House (*Bożnica Rożyszcza or Rożycka*) was mentioned in 1935 and 1936. It could be somehow connected to Moshe Leib from Rozhyshche — a nineteenth century benefactor. The prayer house was situated at 4 Szkolny Lane (Głucha Street)⁸⁴. In 1941/42 its masonry single-story building, consisting of seven rooms, was confiscated by the German authorities and was subsequently demolished⁸⁵.

In the western part of this block, on the eastern side of Zamkowa Street, opposite the Great Synagogue, there was a plot of land, donated by Tseytl, the wife of Moshe Leib from Rozhyshche, to the community in memory of her late husband⁸⁶. This plot housed

the Trisker Kloyz (13 Zamkowa St.; Fig. 3, no. 7), the offices and synagogue of the Linat Tsedek Association (15 Zamkowa St.; Fig. 3, no. 8), and the building of the Hakhnasat Orḥim Association (4 Ludna Lane; Fig. 3, b). In 1929–30 the house of the last Hasidic rabbi of Rivne, Moshe Eliezer Rotenberg (d. 1941), was also built on this plot (Fig. 3, c)⁸⁷.

7. The Kloyz of the Trisk Hasidim (Fig. 3, no. 7) was officially named after Berek Rosenstein, since the building was donated by his wife, Ester, a daughter of Sheyntse Zilberfarb. The original wooden building of the kloyz on the corner of Zamkowa Street and Ludna Lane burned down and was replaced by a new one⁸⁸. The western, street façade of this wooden two-story building appears in the drawing of 1932⁸⁹.

8. The association Linat Tsedek, providing support to ill Jews, was established in Rivne in 1885⁹⁰. Soon afterwards the society received a wooden building behind the Trisker Kloyz, donated by Ester Rosenstein (Fig. 3, no. 8)⁹¹. One of the Linat Tsedek founders, Meir Pisiuk, wrote that its "premises [lokal] were converted, as it happens with Jews, into a minyan for the members of the association."⁹² The building was damaged by fire in the beginning of the twentieth century and significantly enlarged in 1910 by the gabaim of the society, Volf Ber Katchke and Shimon Bentchman⁹³. The reconstructed building included a large hall, which remained from the burnt structure and was used as a synagogue, especially on Saturdays and holidays, but was also rented out for weddings and other festivities, and a two-story extension on the south⁹⁴. In 1927–30 the society received permission to enlarge the building — to add a floor with a women's gallery and two rooms, probably for its offices⁹⁵.

As may be seen from the drawings, the designed extension's ground plan was L-shaped, following the crooked backstreet (Figs. 30, 31). It housed, beside a staircase, a "ticket office" and a "buffet" on the ground floor, and two rooms and a "balcony" — on the upper

⁸³ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

⁸⁴ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

⁸⁵ Its address was given as 4 Hlukha Street, and the plot measured as 273 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 80 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

⁸⁶ M. Veisman, "Hakhnasat Orḥim," *Rovna: Sefer zikharon*, 368.

⁸⁷ DARO, coll. 31, inv. 1, file 833, fols. 2–25, 39–40, 61–63; file 1665; Pnina Sivan, "Ha-rav r. Moshe-Eliezer Rotenberg," *Rovna: Sefer zikharon*, 425.

⁸⁸ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395. Cf. Avatiḥi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11.

⁸⁹ DARO, coll. 31, inv. 1, file 833, fols. 90, 91.

⁹⁰ Rivka Goldberg, "Linat tsedek," *Rovna: Sefer zikharon*, 369.

⁹¹ Goldberg, "Linat tsedek," 370.

⁹² Meir Pisiuk, *Bleter zikhroynes*, vol. 2: *Arbet un lebn* (Warsaw, [1931]), 54–55.

⁹³ Goldberg, "Linat tsedek," 370; Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395.

⁹⁴ Goldberg, "Linat tsedek," 370; Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 398; Nadari, "Rovna be-reshit ha-meah ha-nokhehit," *Yalkut vohlin*, 4: 13.

⁹⁵ DARO, coll. 31, inv. 1, file 833, fol. 26.

floor. This “balcony” served the women’s section, and was supplemented with a U-shaped gallery, jutting into the hall along three of its sides. Three large basket-headed arches connected the “balcony” with the lofty hall. On the exterior, the designed structure was articulated by paneled pilasters.

The Linat Tsedek Synagogue was destroyed after World War II, and only an attached “brick style” building of Hakhnasat Orḥim Association with its cheap kitchen (in the 1920s–30s — 4 Ludna Lane), which belonged to the community, is still (2011) standing (Fig. 3, b; Fig. 32).

North of Soborna Street. Another nucleus of Jewish settlement developed on the northern side of the main thoroughfare of Rivne, called Shosseinaia/Szosowa Street in the nineteenth and early twentieth century, 3-go Maja in the 1930s, and currently — Soborna Street. It concentrated around Krasnaia (Red) Street (today Kybans’ka Street) and to its east, reaching Sobornaia / Klasztorna Street, today Het’mana Polubotka Street (Figs. 33, 34).

9. The Krasne (Krasna, Krasner) Synagogue, also named Winnicki Prayer House, was situated on Krasnaia Street (not existing today), from which its name was derived (Fig. 33, no. 9)⁹⁶. The wooden synagogue was erected ca. 1840⁹⁷, and in 1849 had 49 regular worshippers⁹⁸. In 1867 the provincial authorities unsuccessfully tried to close it⁹⁹. In the late nineteenth century the wooden structure burned down and was replaced by a masonry one¹⁰⁰. This synagogue can be seen in an aerial photograph of the area (Fig. 34) as a white elongated building. Its eastern part is occupied by a prayer hall with twelve rectangular windows; the middle of the eastern façade features a blind window, indicating the interior site of the Torah ark; its western part has two stories.

In 1941/42 the building, consisting of two rooms, was confiscated by the German authorities¹⁰¹, and its ruins were demolished after the war.

10. The Beit Shmuel Prayer House of Berezna Hasidim was situated on Krasnaia Street, across a lane

from the Krasne Synagogue (Fig. 33, no. 10)¹⁰². It was built in the late nineteenth century by Berezna Hasidim and named after Rabbi Avraham Shmuel Pechenik (1851–1917), the Rebbe in Berezna in 1869–1917¹⁰³. Its building is also seen in the aerial photograph of the area: a white masonry building with rectangular windows and a large gable; its women’s section was situated on the southern side of the prayer hall. In 1941/42 the building, consisting of two rooms, was confiscated by the German authorities;¹⁰⁴ after the war it was demolished.

11. The Prayer House of Peczenik or Reb Meirke was situated to the north of the Krasne Synagogue (Fig. 33, no. 11), in a room in the apartment of Rebbe Meir Pechenik of Rovno (d. 1914), a brother of Rabbi Avraham Shmuel of Berezna¹⁰⁵. The prayer house was still listed in 1923 at 35 Czerwona Street¹⁰⁶, but did not appear in the 1935–36 lists. The large two-story building, which housed the prayer house, can be seen in the aerial photograph.

12. The Prayer House of Bakers (*Bożnica Piekarska*), named also Beit Litman (Piekarzy Bejss-Litman) was situated in the 1930s at 24 Berka Joselewicza Street (formerly the aforementioned Krasnaia Street and not existing today), corner of 28 Great Minskaia / Mińska (today Peresopnyts’ka) Street¹⁰⁷. Unfortunately, its small building is screened by other houses in the aerial photograph of the area.

13. The Carpenters’ Synagogue (*Stolarski*) at 7 (or 67) Krasnaia Street¹⁰⁸ burned down and was replaced by a masonry building in 1903, on the initiative of Simḥa Vinokur and Elimelekh Blei¹⁰⁹. It is not mentioned in the lists of 1935–36 that suggests that by then the synagogue ceased to exist.

14. The Beit Israel Prayer House of Stolin Hasidim (The Stoliner Shtibl) was a wooden building at 3 (in the 1930s — 6) Kowalska Street (not existing today), named after Rabbi Israel Perlov (1868–1921) (Fig. 33, no. 14). In 1908 a new brick building of the prayer house was built¹¹⁰ — it is seen in the aerial photograph as a mod-

⁹⁶ The address of the synagogue was given as 33 Czerwona Street in 1923, as 29 Berka Joselewicza Street, corner of 2 Abramowicza Street in the 1930s; as 29 Gonty Street, corner of 2 Paperova Street in 1941/42; as Sholokhova Street in the late 1940s: DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 26v, 28; coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 33 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

⁹⁷ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 394; Avatiḥi-Hadari, “Rovna,” *Yalkut vohlin*, 1: 11.

⁹⁸ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fols. 12, 16 (CAHJP, HM2/9540.1).

⁹⁹ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

¹⁰⁰ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 394.

¹⁰¹ The plot of the synagogue measured 1,001 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 33 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

¹⁰² The address of the prayer house was given as 31 Czerwona Street in 1923; as 27 Berka Joselewicza Street, corner of 1 Abramowicza Street in the 1930s; as 27 Gonty Street, corner of 1 Paperova Street in 1941/42: DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 26v, 28; coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 33 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

¹⁰³ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 397.

¹⁰⁴ The plot of the synagogue measured 91 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 33 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

¹⁰⁵ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 397.

¹⁰⁶ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹⁰⁷ Ibid.; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁰⁸ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹⁰⁹ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 396.

¹¹⁰ Ibid.; DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

est brick building; the empty place in the middle of its eastern façade indicates the site of the Torah ark; the prayer hall has ten windows; the women's section is in the two-story western part.

15. The Shoemakers' Synagogue (Bożnica Sze-wska) existed since the early nineteenth century at 5 Sapozhnaia/Szewska Street¹¹¹ (in the 1930s — 23 Pereca St. and 42 Szolem Alejchem St.¹¹², today in the area of the market; Fig. 33, no. 15). In 1849 there were forty regular worshippers¹¹³ and in 1867 the provincial authorities unsuccessfully tried to close it¹¹⁴. Its very old wooden building was replaced by a brick one in 1883, at the initiative of Melamed and Gedalyahu Eisenman¹¹⁵. The only certain graphic evidence of its appearance is its footprint, measuring 14.45 m by 13.20 m, on the detailed map of the block¹¹⁶. The damaged synagogue building was possibly the one captured on a German photograph made in summer 1941. Accordingly it had twelve pointed windows of the prayer hall, a blind window in the center of the eastern façade — indicating the site of the Torah ark — and women's sections on the upper floor on the western and northern sides.

16. The Merchants' Synagogue (Subotnikes) stood at 62 Wartowa Street¹¹⁷ (in the 1930s — 45 Pereca St.¹¹⁸, today in the area of the theater; Fig. 33, no. 16). The name Subotnikes / Subbotniaia derived from the fact that prayer was conducted there only on Saturdays (Russian subbota) and holidays. The building was constructed in 1892, burned down in 1902, and rebuilt of brick in 1903¹¹⁹.

17. The communal building at Sobornaia / Klasztorna Street (in the 1930s — 35 Klasztorna St., today Het'mana Polubotka St.) housed the offices of the Jewish community and the Talmud Torah school, which was built in 1899¹²⁰. A prayer house for the Talmud Torah pupils was established on its premises, and later it became the synagogue of shop assistants¹²¹. This synagogue was mentioned for the first time in 1901, when Israel Mordechai Gimberg donated 4,000 rubles to build a Beit Midrash of shop assistants, in memory of

his daughter Rivka¹²². Most probably, the prayer house of Awerbuch, mentioned in 1936 at Klasztorna Street, refers to the same synagogue¹²³.

18. Herzberg's Synagogue or Beit Midrash of Reb Leibush is situated at the corner of Great Minskaia / Mińska (Poniatowskiego in the 1930s, today Peresopnyts'ka) and Sobornaia / Klasztorna (today Het'mana Polubotka) Streets, in the market area (Fig. 33, no. 18)¹²⁴. The Beit Midrash was established by a rich merchant Arie Leibush Herzberg (d. 1857) on a plot, which he bought in 1836 (the permission of the town owner Prince Lubomirski was given in 1839)¹²⁵. The design for the Beit Midrash was approved by the provincial authorities in 1842¹²⁶, but unfortunately this document could not be found. The ground floor of the large building housed ten shops, the income from which provided for upkeep of the Beit Midrash, situated in the upper floor¹²⁷. This Beit Midrash became one of the most important houses of prayer in Rivne and there were 58 regular worshippers in 1849¹²⁸. For a long time the cantor of the Beit Midrash was Moshe Zagranichny¹²⁹.

The placement of the Beit Midrash at the market area caused constant problems with neighbors. Thus, in 1863 the worshippers of the Herzberg's Beit Midrash complained against the owner of the neighboring building Rukhlia Zilberberg. They stated that Herzberg and Zilberberg erected in 1856 a small vending stall between the Beit Midrash and Zilberberg's house (Fig. 33, a) and agreed that its income would be divided between the Beit Midrash and Rukhlia Zilberberg, while the space behind the stall would remain empty. However, Rukhlia erected an outhouse behind the stall and its sewage damaged the Beit Midrash¹³⁰. In her answer Rukhlia stated that the outhouse existed before the erection of the Beit Midrash and complained in her turn that the Beit Midrash has acquired a porch, which "shields the view of her house."¹³¹ At the end the case was transferred to the court of law and the outhouse was demolished¹³².

¹²² Shmuel Vogmeister, "Rovno," *Ha-melits* 152 (10.7.1901 [23.7.1901]): 3.

¹²³ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fol. 3.

¹²⁴ In 1923 its address was given as 53 W. Mińska St. and in 1935–36 — as 15 Klasztorna St., corner 49 Poniatowskiego St. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fol. 26.

¹²⁵ DARO, coll. 384, inv. 5, file 195, fols. 13, 14, 29, 30. Cf. Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11; Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 394.

¹²⁶ DARO, coll. 384, inv. 5, file 195, fol. 21.

¹²⁷ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 394; Tsvi Heler, "R. Leibush Herzberg," *Rovna: Sefer zikharon*, 435.

¹²⁸ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fols. 9, 18 (CAHJP, HM2/9540.1).

¹²⁹ Meir Shimon Geshuri, "Hāzanim, hāzanut ve-zemer-am," *Rovna: sefer zikaron*, 401.

¹³⁰ DARO, coll. 384, inv. 5, file 195, fols. 3–6.

¹³¹ Ibid., fol. 8.

¹³² Ibid., fols. 32, 64.

¹¹¹ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹¹² DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹¹³ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fol. 11 (CAHJP, HM2/9540.1).

¹¹⁴ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

¹¹⁵ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 396.

¹¹⁶ DARO, coll. 1934, inv. 2c, file 52.

¹¹⁷ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹¹⁸ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹¹⁹ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395–96. Cf. Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11.

¹²⁰ Arie Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin* 2 (1945): 16.

¹²¹ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 397.

The stall between the two buildings on Het'mana Polubotka Street may be seen even today (Fig. 35).

Architecture of Herzberg's Beit Midrash.

The beit midrash is a rectangular brick plastered structure, covered with a hipped roof (Figs. 35, 36, 37). It is attached to the neighboring structures on its southern and western sides, while its eastern façade faces Polubotka Street and its northern façade faces a marketplace formed by a broadened portion of Peresopnyts'ka Street; a few exterior booths are attached to the northern façade. The building has two stories in its eastern part and three stories in the western part; a number of butcher booths occupy its ground floor. The interior booths are arranged around a central space, accessible from the entrance facing Polubotka Street. The upper floors serve an office, and its entrance is inaccessible to the general public. This situation resembles the original arrangement, where the ground floor housed shops and the upper ones — the beit midrash.

The eastern façade of the beit midrash is pierced by rectangular windows and a doorway on the ground floor and by segment-headed windows on the upper floor (Figs. 35, 36). It is possible that the ground-floor show-windows were reshaped at some time for commercial needs. The tiers of the façade are separated by a stringcourse, which suffered from unfair reconstruction. On the upper tier, the central, broadest pier matches the central position of the Torah ark. This pier is decorated with a depressed panel, and additionally pierced with a round ventilation opening; it is difficult to judge whether this opening was the beit midrash's window, transmitting light above the Torah ark, or whether it was cut later for ventilation purposes. The eastern façade, like the others, is crowned with a moulded cornice. Like other façades, the eastern façade is currently faced with ceramic tiles, a kind called *kabanchyk* in Soviet builders' jargon¹³³, and painted green, white and blue over the tiles.

The northern façade (Fig. 37) clearly shows the original function of the building: five segment-headed windows in its two-story eastern part transmitted light to the prayer hall, while two registers of four smaller windows lit the women's section on the upper floor and the vestibule on the middle one (which was above the commercial ground floor). The same arrangement can be seen on the western façade (Fig. 37). The ground-floor of the northern façade is largely concealed by booths, but two doors in its western part could be the original ones (Figs. 36, 37).

¹³³ *Kabanchyk* (Ukrainian) means a male piglet, and was used for defining ceramics probably for its pink color.

The building is relatively well preserved, and is apparently valuable as a well-positioned real-estate property, thoroughly guarded by its current owners and tenants.

19. The Beit Levi Prayer House of Stepan Hasidim was built in 1892 at 20 Great Minskaia Street¹³⁴ (in the 1930s — 48 Poniatowskiego St.¹³⁵, today Peresopnyts'ka St.) and named after Rebbe Levi Yitshak of Stepan (d. 1874)¹³⁶.

20. The Prayer House of the Rebbe from Kamenka (dom modlitwy Kamenkier) was situated in the 1920s in his house on Niecała Lane (today Teatral'na St.)¹³⁷ or at 28 Klasztorna (today Het'mana Polubotka Street)¹³⁸.

21. The Beit Yosef Synagogue was erected ca. 1892 at Kniazheskaia Street (4 Książęca St. in the interwar period¹³⁹, 4 Papanina St. after World War II and Parkovyi Lane today). It was a "beautiful building, decorated inside." After the 1919 pogrom, its worshippers established a shop which sold bread and meat at minimal prices and also cared about baking matzah for the poor¹⁴⁰. The building of the synagogue was damaged by bombs in 1944, converted into a cinema in 1948 and later demolished¹⁴¹.

Caucasus Area. Two prayer houses were situated in the area called Caucasus (today around Kavkaz'ka Street), northeast of the city center.

22. The Synagogue of Kvart (Kwurt, Kwort) was built by Yudel Kvart at Vysokaia Street near Bramatskaia / Mickiewicza (today, Mitskevycha) Street in the Caucasus area and was considered as one of "the non-popular prayer houses in the city."¹⁴² Its masonry single-story building, consisting of one room, was confiscated by the German authorities in 1941/42¹⁴³ and demolished after the war by the Soviet authorities.

23. The Water-carriers' Synagogue (Bożnica Wozniów) was built at Glinianaia Street in the Caucasus area in 1904 at the initiative of Israel Grach and

¹³⁴ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹³⁵ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹³⁶ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395.

¹³⁷ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 398.

¹³⁸ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹³⁹ Ibid.; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁴⁰ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 394–95; Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11.

¹⁴¹ DARO, coll. R-204, inv. 11, file 7, fol. 151.

¹⁴² Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 397. In 1923 its address was given as Kaukaz 57, and in 1935–36 — as 12 Wysoka Street. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁴³ Its address was given as 12 Vysoka Street, and the plot measured 539 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 2 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

enlarged in 1922 at the initiative of Shimon Bukhman¹⁴⁴. In 1941/42 its wooden building, consisting of three rooms, was confiscated by the German authorities;¹⁴⁵ after the war it was demolished.

In the vicinity of the Caucasus area, at Litovskaia (today Lytovs'ka) Street, was the Jewish cemetery. Its territory was assigned to the Jewish community by the city owner in the eighteenth century and subsequently was twice enlarged. Originally its fence was wooden, but in 1910 the cemetery was surrounded with brick fence. Most of its tombstones were used for paving streets by the Nazis¹⁴⁶.

Volia area. A third nucleus of the Jewish population was situated to the west of the downtown, behind the Ustia River and the railway line, in the area called Volia (Wola in Polish)¹⁴⁷.

24. The Volia Synagogue (Bożnica Wolańska) was built in 1839 and in 1849 had 43 regular worshippers¹⁴⁸. It was situated at the corner of 19 Tomarowska / Tomarowska Street (33 Legionów St. in the 1930s¹⁴⁹ and today — Petra Doroshenska St.) and Boł'shaia Minskaia / Mińska (today Peresopnyts'ka) Street. In 1867 the provincial authorities unsuccessfully tried to close it¹⁵⁰. The building of the synagogue was renovated in the 1880s¹⁵¹.

25. The Adat Yeshurun Synagogue (Bożnica Adas Jeszurun) was built at the corner of Tomarowska / Tomarowska (today, Petra Doroshenska) Street and Podgornaia Street (today, Pidhirnyi Lane) in 1900¹⁵².

26. The Merchants' Synagogue, named also Komer-cyjna, Handlowa, or "Miszrais" (probably, meshures, factors) was built by the Hēvra Mishnayot of the Volia area in 1892 and was known also as Hēvra Mishnayot Prayer House¹⁵³. It was situated near the Volia Synagogue, at 8 Piekarska (today L. Lisov'skoi) Street, corner

2 Kąt Street (in 1923–4 Tomarowski Lane)¹⁵⁴. The original wooden building was enlarged with the erection of a women's gallery in 1922–24 (Fig. 38)¹⁵⁵. It was an unassuming building, housing a lofty prayer hall in the east and two floors, including upper women's section, in the west, and was covered by one hipped roof.

27. The Amerikaner Synagogue (Bożnica Amerykańska) at 16 Aleksandrovskaja (in the 1930s — 16 Sienkiewicza) Street¹⁵⁶ (today, Maiakov'skoho St.) was built in 1890, with significant participation of Mr. Kamin, who was the contractor for the building of military barracks in the area¹⁵⁷. The name of the synagogue was derived from the name of the area.

28. The Prayer House of Olyka Hasidim, known also as "Kazatska Shil" (i.e., Cossacks' synagogue), was built in 1900 on a plot, donated by the owner of the city, Prince Lubomirski, in Volia, replacing the old shtibl of Olyka Hasidim. It was situated on the southern side of today's Soborna Street¹⁵⁸. The Torah ark, seen in a photograph (Fig. 39), was built in 1913¹⁵⁹. The photograph depicts the wooden Torah ark decorated with twisted "Solomonic" columns. This ark is strikingly similar in its design to that of the Great Synagogue (Fig. 8) and was quite possibly built at the same joiner's workshop.

29. In the late 1920s or early 1930s the Prayer House of Olyka Hasidim merged with the prayer house of Albersztrom, which in 1923 was registered at 28 Górno-Dworecka¹⁶⁰ (today, Dvoret'ska) Street¹⁶¹.

30. The Carters' (Eglonim) Synagogue was built by the Jewish carters at 20 Staro-Kladybichenskaia / Staro-Cmentarna (literally, the Old Cemetery, today Sofii Kovalevs'koi) Street¹⁶².

31. The Masons' Synagogue (Bożnica Murarska, Mularzy) was built in 1912, at the initiative of Yudel Finkelstein and Moshe Dushles¹⁶³. It was situated at

¹⁴⁴ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 397. In 1923 its address was given as Kaukaz 30, and in 1935–36 — as 19 Gliniana Street. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁴⁵ Its address was given as 19 Hlyniana Street, and the plot measured as 91 sq meters: DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fol. 67 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

¹⁴⁶ Stecki, *Miasto Równe*, 22, 29; Tsvi Heler, "Beit ha-almin," *Rovna: Sefer zikharon*, 377–79.

¹⁴⁷ Name "Wola" was typical in Polish-Lithuanian Commonwealth for settlements liberated from tax during their formative years.

¹⁴⁸ DAZhO, coll. 71, inv. 1, file 920, fol. 13 (CAHJP, HM2/9540.1).

¹⁴⁹ DARO, coll. 30, inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁵⁰ DAVO, coll. 361, inv. 1, file 2022, fol. 3v (CAHJP, HM2/9637.12).

¹⁵¹ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395; Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11.

¹⁵² Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 397. In 1923 its address was given as 5 Maniežny Lane, and in 1935–36 — as 5 Podgórna Street. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁵³ Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 11–12.

¹⁵⁴ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁵⁵ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 395.

¹⁵⁶ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁵⁷ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 397.

¹⁵⁸ In 1923 its address was given as 53 Szosowa (today, Soborna) Street and in 1935–36 — as 7 Łączna (today, Shekspira) Street. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28. Cf. Avatihi-Hadari, "Rovna," *Yalkut vohlin*, 1: 12.

¹⁵⁹ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 396.

¹⁶⁰ The name of the street derives from Polish "dworzec," meaning railway station.

¹⁶¹ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹⁶² Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 396. In 1935–36 its address was 24 Skrajna Street. DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 26v, 28.

¹⁶³ Amihud, "Batei-kneset u-midrashot," 396.

Kozhevennaia Street (4 Kożewna St. in 1923; 10 Garbarska St. in the 1930s; today — Kniahynyts'koho St.)¹⁶⁴.

32. The Pisiuks' Synagogue was established ca. 1918 by Herts Meir Pisiuk (1865–1942) — an industrialist (the owner of the largest Bergschloss Brewery) and Zionist activist. He bought a building at 5 Afrykańska (today Petra Mohyly) Street, which was damaged during the First World War, and completely reconstructed it: the ground floor was intended for a handicraft school and the upper floor — for a synagogue¹⁶⁵. According to Pisiuk's memoirs, the Torah ark, made of oak by carpenter Avraham Aleksander “came out especially beautiful.”¹⁶⁶ This synagogue does not appear in the lists of 1935–36, suggesting that it was closed after the emigration of the founder to the Holy Land in 1934¹⁶⁷.

33. The Prayer House of Blank (in Volia) was built in the 1920s by Shifra Blank in memory of her husband, who died in 1920, and her two sons, murdered during the pogrom in Rivne in 1919¹⁶⁸. Maybe it was the prayer house listed as Beit Yaakov at 139 Szosowa (today Soborna) Street in 1923¹⁶⁹.

34. Although the influence of Hasidism in Rivne was strong, there were also non-Hasidic Jews. Rivne's rabbi from 1885, Rabbi Yitshak Shlomo Yoel Sherman (1844–1914) established there a yeshiva, which later was named Ets Hayim. The yeshiva was situated in a donated masonry building¹⁷⁰. According to memoirs, not only students and teachers prayed on the premises of the yeshiva, but also the neighbors¹⁷¹.

According to the same memoirs, permanent minyanim gathered also in the hotel of Pinhas Gleit on a lane near Soborna / Klasztorna Street, in the Linat Tsedek Society of the Volia area, in the apartment of the Rebbe from Kashivka (Kaszifkier)¹⁷² and in vestibules of several synagogues¹⁷³. Two synagogue buildings, which we could not identify, were confiscated by the German authorities in 1941/42: the first one was a wooden building

of 98 sq meters at 47 Gonty Street (formerly Krasnaia St. and not existing today); the second one was at the corner of 33 Mazepy Street and 24 Horbachevs'koho (today Shevchenko) Street¹⁷⁴.

To conclude: the synagogue architecture of Rivne was represented by 34 edifices, of which only four survived in varied states of preservation. These buildings form an integral part to the architectural and urban history of Rivne town and should be preserved. Their history has to be explicated in appropriate signage. The location of the destroyed synagogues should be marked, as it is customary in European countries.

Сергій Р. КРАВЦОВ
Владімір ЛЕВІН

СИНАГОГИ РІВНОГО: ЗБЕРЕЖЕНА І ВТРАЧЕНА СПАДЩИНА

Анотація. Метою даної статті є висвітлення історії єврейської спільноти в місті Рівне, переважно стосовно історії єврейських синагог. Аналізуються як уцілілі, так і втрачені синагоги на підставі архівних джерел та уцілілих матеріальних пам'яток. Синагогальна архітектура розглядається в локальному архітектурному та урбаністичному контексті, а також в більш широкому європейському вимірі.

Ключові слова: місто Рівне, синагоги, історія, архітектурна спадщина.

¹⁶⁴ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23; inv. 32, file 86, fols. 3, 28.

¹⁶⁵ Meir Pisiuk, *Bleter zikhroynes*, vol. 3: *Veltkrig un revolutsie* (Warsaw, [1931]), 260.

¹⁶⁶ Pisiuk, *Bleter zikhroynes*, 3: 261.

¹⁶⁷ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 397; H. Ben-Tsion Ayalon, “Herts Meir Pisiuk,” *Rovna: sefer zikharon*, 461–63; Geshuri, “Hazanim, hazanut ve-zemer-am,” 403, 405; DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹⁶⁸ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 397.

¹⁶⁹ DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23.

¹⁷⁰ Shmuel Noah Gottlieb, *Ohalei shem* (Pinsk, 1912), 375–76.

¹⁷¹ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 398.

¹⁷² Listed in 1923, DARO, coll. 30, inv. 26, file 35, fol. 23. A Rebbe from Kashivka came to Rabbi Israel Meir Hacohen (the Hafets Haim) during his visit to Rivne in 1925 and was received very coldly — Pinhas Berker, “Asifat rabanim lema'an ha-yeshivot be-rovna,” *Rovna: sefer zikharon*, 429.

¹⁷³ Amihud, “Batei-kneset u-midrashot,” 398.

¹⁷⁴ DARO, coll. 33, inv. 3, file 17, fols. 35, 48 (Yad Vashem Archives, M.52/600).

УДК 72.01

Ольга МИХАЙЛИШИН

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ КРЕМЕНЦЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Анотація. Розглянуто особливості формування житлової забудови міста Кременця на Волині у міжвоєнний період. Унікальна забудова цього історичного міста завжди привертала увагу представників академічних установ, пам'яткоохоронних та владних інституцій Другої Польської Республіки. З метою збереження автентичності міського середовища архітектура нової житлової забудови формувалася на засадах контекстуального проектування, які передбачали дотримання масштабу, використання традиційних будівельних матеріалів, архітектурно-стилістичних прийомів і елементів.

Ключові слова: Волинь, Кременець, архітектура, житло, садибний стиль, міжвоєнний період.

Вступ. Впродовж свого історичного розвитку архітектурне середовище Кременця на Тернопільщині набуло неповторних рис, відображаючи всі архітектурні епохи, через які пройшло місто з XII ст. Особливого колориту місту надають масштабні архітектурно-ландшафтні комплекси (замок XIV ст. на горі Бона), вишукані ансамблі монастирів (колишній колегіум єзуїтів, францисканський кляштор XVII–XVIII ст., Богоявленський жіночий монастир XVII ст.), православні та католицькі храми (церква Воздвиження Хреста Господнього, парафіяльний костел св. Станіслава, Покровська полкова церква XIX ст. та ін.)

Однак не меншої виразності цьому унікальному місту додає своєрідна житлова забудова, котра разом з унікальним природним оточенням створює цілісний архітектурний ансамбль. Більшість з названих об'єктів доволі добре досліджені і мають статус пам'яток архітектури національного чи місцевого рівня. Однак доводиться визнати, що ця житлова забудова переважно залишається все ще поза увагою дослідників.

Формування архітектурного образу. Історично сформована лінійна планувальна система міста, зумовлена розташуванням його в природній улоговині Кременецьких гір і підпорядкована ландшафтно-містобудівній домінанті — горі Боні з руїнами замку, зумовила особливості розпланування і забудови. До головної вулиці — планувальної осі — перпендикулярно примикають міські вулиці і провулки, забудовані переважно одноповерховими житловими будинками. Розташовані на доволі крутих схилах, будівлі мали оригінальну архітектуру з характерними черепичними дахами, дерев'яними ганками та невеликими балконами, створюючи живописну текстуру міської тканини (рис. 1, 2).

У міжвоєнний період (1920–30-х рр.) цінність сформованої забудови Кременця визнавали представники академічного середовища, пам'яткоохоронних відомств та місцевої влади. Відповідно, увага кожної з сторін була не тільки стимулом для збереження цінних об'єктів, але й контекстуального проектування нових.

Наукові експедиції студентів Львівської, а згодом також Варшавської політехніки стали першими спробами дослідити особливості традиційного середовища Кременця.

Так, у 1922 р. під керівництвом професора Львівської політехніки Владислава Клімчака відбулась інвентаризаційна експедиція до Кременця студентів архітектурного факультету, підсумком якої стало видання спеціальної брошури з обмірними кресленнями і замальовками, переважно житлових міщанських будинків (рис. 3, 4.). У вступі до видання

Рис. 1. Характерні типи житлових будівель Кременця. Фото 1934 р.
<https://www.tenews.org.ua/post/view/1531746838-kremenec-na-foto-1934-roku>

Fig. 1. Typical features of residential buildings in Kremenets town. Photo 1934.
<https://www.tenews.org.ua/post/view/1531746838-kremenec-na-foto-1934-roku>

Рис. 2. Вулиця в Кременці. Фото 1934 р.
<https://www.tenews.org.ua/post/view/1531746838-kremenec-na-foto-1934-roku>

Fig. 2. The street in Kremenets. 1934

зазначалось: «Кількісно матеріал надто скромний, загалом невідомий, ніде не публікований, але у зв'язку з композиційними особливостями інвентаризованих пам'яток і їх незаперечно польським характером, він вартий публікації [...] Подальша інвентаризаційна робота дозволить колись відтворити повний образ архітектури Волинських кресів. Зображення, представлені у цій брошурі, відтворюють лише декілька найхарактерніших пам'яток, що належать до одного типу, який у різних варіантах наповнює волинські міста і містечка — Вишнівець, Почаїв і насамперед Кременець, який є справжньою скарбницею, невичерпною і невідкритою до цього часу. [...] І хоча

глибока спорідненість поєднує волинський будинок в одній родині з подібними пам'ятками по всій Польщі, існує якась спільна основна риса. Вона домінує в архітектурному настрої як результат споріднених життєвих і будівельних умов: особливі місцеві обставини і традиції, дух часу і «genius loci», створивши тут окремий архетип. І достатньо лише порівняти якийсь з наших міщанських будинків з будинками Підхалля чи Прикарпаття, зі старими будинками Казімежа Дольного чи Вішніча, чи якийсь з «кремонецьких двориків» з двориками передмість Кракова чи Варшави, і одразу можна відчуті відмінність волинського типу¹.

Комплексні дослідження історико-архітектурного потенціалу Кременця були продовжені у 1927 р. студентами Закладу польської архітектури архітектурного факультету Варшавської політехніки. Першим об'єктом інвентаризації стали руїни замку². У 1928 р. роботи в Кременці і на території Кременецького повіту були продовжені з вражаючим розмахом³. Серед зафіксованих об'єктів фігурували понад два десятки міщанських, шляхетських будинків та заїздів⁴.

¹ Domy Wolyńskie: Materiały do Architektury Polskiej. Lwów, 1923. 8 s.

² Обмірні креслення виконав З. Новак. Див.: AMSW. Akta Konserwatora Zabytków miasta Stołecznego Warszawy i Wolewóztwa Łódzkiego. (AKZ) — Sygn. 369, арк. 17, 19.

³ Про масштаби дослідження свідчать 160 фотокліше, виконаних під час обстежень. Див.: ДАВО. Ф. 46. Оп.1. Спр. 3354. Арк. 103–105.

⁴ APL. Sygn. 3260, k. 237–238.

В результаті інвентаризації забудови в середмісті Кременця, здійсненої впродовж декількох років, було зібрано значний масив історіографічних та фіксаційних матеріалів, на підставі яких історична частина міста могла претендувати на отримання статусу пам'ятки як цілісного архітектурно-містобудівного комплексу. Це не мало б прецедентів в історії пам'ятко-охоронної справи у Польщі⁵ (рис. 5). Визнання цінності забудови центральної частини, за словами волинського консерватора Юзефа Дуткевича, «безсумнівно вплине на подальший розвиток цього романтичного куточка країни. З однієї сторони, гальмуючи можливість вільної і необмеженої розбудови середмістя, а з іншої, — спонукаючи громадську думку та туристичні організації до зацікавленості цим чудовим містом»⁶. Фактично в пропозиції Дуткевича, висловленої в середині 1930-х рр., була закладена конструктивна ідея виділення заповідної ділянки в структурі постійно змінюваного міського простору, однак реалізована в Кременці лише після другої світової війни.

Така думка Ю. Дуткевича була по суті підтвердженням висновків, зроблених на XII Всепольському з'їзді Ради консерваторів ще у 1927 р., який проходив на Волині. Тоді зазначалось, що збереження автентичності середовища центральної частини Кременця, специфічний підхід до нового будівництва сприятиме посиленню рекреаційно-туристичного потенціалу міста і його околиць. Для гармонізації усієї давньої забудови — невід'ємної частини неповторного міського ландшафту — та посилення її колориту Радою консерваторів було запропоновано покриття дахів усіх будівель середмістя Кременця «голландською» черепицею⁷.

Публікації у місцевій періодичній пресі на тему особливостей історичної «маломістечкової» забудови Кременця і розташованого неподалік Вишнівця, безперечно, сприяли розширенню інформаційного поля і були корисними для архітекторів як джерело стилістичних форм традиційної архітектури⁸. Без сумніву, фахова мотивація щодо реставрації, збереження і перспективного розвитку історичної забудови Кременця, була суголосна завданням, що ставились польською владою в сфері пам'ятко-охоронної

⁵ На думку Ю. Дуткевича, в ансамбль забудови, що підлягала охороні, необхідно було включити 25 будинків, розташованих на території історичного центру. Див.: Zebranie dyskusyjne w sprawie zabytków m. Krzemieńca // Wolyń. 1933. № 5. S. 9.

⁶ Dutkiewicz J. Ochrona zabytków Krzemieńca na tle ogólnych zagadnień konserwacji // ŻK, 1933, № 2. S. 45–46.

⁷ APL, UWŁ. Sygn.3255. Zjazdy Konserwatorów, 1926–1927, k.25.

⁸ Opolski Z. Do istotnego mieszkania Krzemieńca, ŻK, 1933, № 2, s. 51–66; Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca // ŻK, 1933, № 2, s. 73–78.

Рис. 3. «Domy Wolyńskie». Львів 1923 р.
Обкладинка брошури

Fig. 3. «Domy Wolyńskie». Lwów, 1923. The brochure cover

роботи в масштабах усієї держави, була вирішальною при затвердженні проектів нових будинків.

Головний архітектор міста З. Целярський, аналізуючи перспективи розвитку архітектурно-планувальної структури у 1930-х рр., зазначав: «Узгодити потреби щоденного життя, без знищення дороговказів на дорозі культури минулого, без нищення пам'ятників історії — це завдання урбаніста, на плечі якого ляже важка, але дуже вдячна робота регуляції Кременця. Це повинно засвідчити, що «праця кожного покоління є продовженням і надбудовою праць попередніх поколінь», але ніколи — їх запереченням»⁹.

Таким чином, формування архітектурного образу нової житлової забудови Кременця потребувало особливого підходу. Аналіз першоджерел та публікованих матеріалів свідчить про декілька шляхів розв'язання цієї проблеми у міжвоєнний період. Перший — використання типових проектів, другий — індивідуальне проектування.

Вперше типові проекти були використані при будівництві у Кременці колонії для службовців у 2 — й пол. 1920-х рр.¹⁰ Стилістична прив'язка до

⁹ Celarski Z. Krzemieniec na tle zagadnień urbanistyki // ŻK, 1933, № 2. S. 89.

¹⁰ Михайлишин О. Житловий квартал для службовців у Кременці 1920-х років: стилістичні та архітектурно-планувальні особливості // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С.171–177.

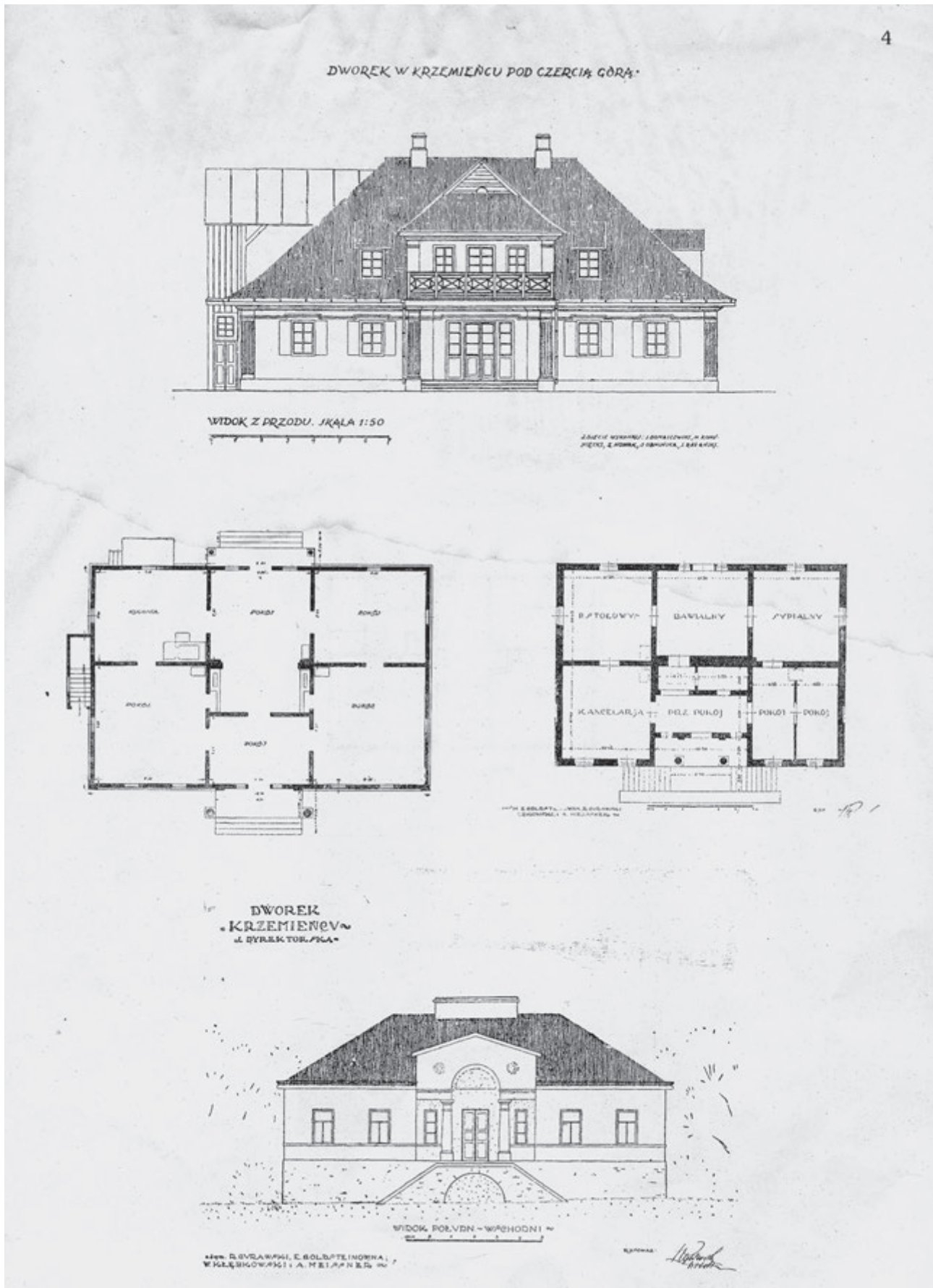

Рис. 4. Дворик в Кременці. Обміри, 1922 р. // «Дому Воли́ськіє», р. 4
 Fig. 4. Dworek-type house in Kremenets. Measurment pictures, 1922 // «Domy Wołyńskie», p. 4

*Рис. 5. Загальний вигляд забудови центральної частини Кременця.
Фото 1920-30-х рр. Приватна збірка*

*Fig. 5. General view of the central part of Kremenets town.
Photo from 1920-30s. Private collection*

традиційної польської архітектури невеликих садиб-будинків («двориків») з характерним високим дахом, з невеликими портиками або ганками перед входом була, з одного боку, спробою інтерпретації історичних прообразів, а з іншого, — універсальним засобом ідентифікації нової «кресової» архітектури. У проектах варшавських архітекторів, — авторів проектів Т. Бурше, М. Вайнфельда — був впроваджений стилістичний образ, гармонізований з традиціями польської народної архітектури. Як відомо, звернення до мотивів народної житлової архітектури відбулося в Польщі вже вдруге протягом першої чверті XX ст., після сплеску зацікавлення традиційним будівництвом у першій його декаді (загальновідомий «закопанський стиль»).

Забудову кварталу для службовців на той момент можна було розглядати як один зі стилістичних взірців у подальшій розбудові міста (рис. 6).

Розробка проектів житлових будинків для забудови «колоній» фактично дала початок типовому проектуванню в другій Речі Посполитій. А напрацьовані функціонально-планувальні схеми квартир чи не вперше засвідчили пошуки концепції «малого» (мінімалістичного) житла.

В середині 1930-х рр. типові проекти знову були використані для створення цілісної забудови ще одного невеликого житлового кварталу у Кременці. На захід від Кременецького ліцею на вул. Дирек-

торській (зараз — вулиця Бориса Харчука) було розплановано квартал для проживання вчителів цього навчального закладу. Генеральним планом було передбачено спорудження 12 садиб з однотипних одноквартирних будинків, проекти яких були розроблені для Банку державного господарства (Bank Gospodarstwa Krajowego — BGK). У 1933 р. з ініціати-ви цього банку було оголошено загальнодержавний конкурс на концепцію типових малих жител. На основі відібраних конкурсних проектів сформовано каталог для можливого використання у будівництві¹¹. Напрацьовані типові проекти були есенцією поглядів столичних архітекторів на проблему малого житла і на спосіб її розв'язання в контексті функціоналістичних концепцій з прив'язкою до умов їхнього втілення в польських містах¹². Для кременецького кварталу, зокрема, був вибраний проектний варіант «BGK 15» — мурований чотирикімнатний будинок

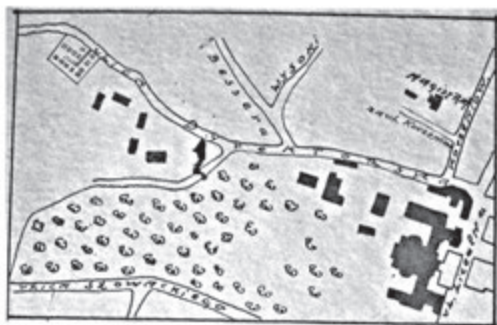
¹¹ Hanaka A. Wystawa budowlano-mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego na kole w Warszawie w 1935 roku — ku poprawie budownictwa mieszkaniowego // KAU, 2012, t.57, z.3. S.95.

¹² На Волині, крім Кременця, за типовими проектами дерев'яних («BGK 8» — 2-кімнатний, «BGK 16» — 5-кімнатний) і мурованих («BGK 15» — 4-кімнатний, «BGK 19» — 5-кімнатний, «BGK 206» — блокований 4-квартирний з 2-кімнатними помешканнями) будинків будувалось житло у Здолбуніві, Дубно, Луцьку, Рівному. Як і в Кременці, забудова взірцевих селищ у містах велась за проектами одного типу (район Цегельня і Боярка в Рівному — тип «BGK 8»; колонія для підофіцерів «Сурмичі» в Дубно — тип «BGK 16»).

Рис. 6. Колонія для службовців у Кременці. Загальний вигляд. Фото 1930-і роки

Fig. 6. The Colony for civil servants in Kremenets town. General view. Photo from 1930 s

План ситуації
Шкала 1:1000

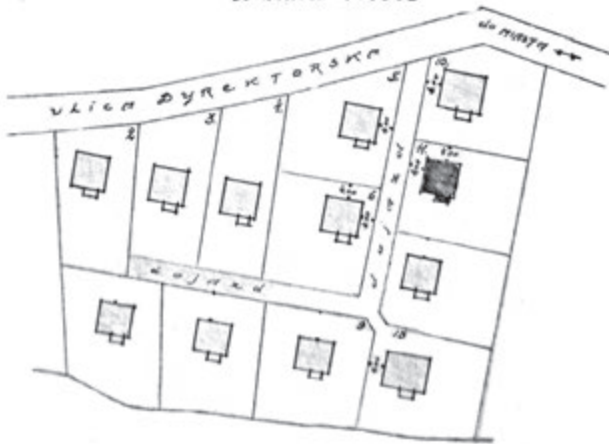

Рис. 7. Житловий квартал для вчителів Кременецького ліцею.
Схема плану. 1933 р.

Fig. 7. Residential block for teachers of the Kremenets' lyceum.
Location plan. 1933

(з розмірами у плані 9 x 9 м), з житловою мансардою під двохсхилим дахом (рис. 7, 8).

Нові житлові будинки в історичному середмісті Кременця, що споруджувались за індивідуальними проектами у 1930-х рр., ілюструють стійкість національно-романтичних тенденцій. Контекстуальний підхід в проектуванні для Кременця став тим творчим базисом, на якому синтезувались ідеї романтизму (позитивне ставлення до спадщини), традиціоналізму (оперування звичними формами і деталями, характерними для місцевого будівництва), історизму (застосування характерних архітектурно-композиційних прийомів історичних стилів). Таким чином було створене підґрунтя для появи у кінці XIX ст. і розвитку у міжвоєнний період архітектурного феномену «кременецького дворику».

Це був тип індивідуального житлового будинку, в образі якого органічно поєднувались, по-перше, характерні риси сільських шляхетських садиб і, по-друге, особливості типових для Кременця житлових будинків міщанства. Формальну спорідненість з першими позначав ґанок на головному фасаді, оформлений у вигляді невеликого портика на двох опорах (найчастіше у вигляді одиничних або спарених чотиригранних стовпів зі спрощеною капітеллю), який замість звичного фронту підтримував простору терасу або мезонін. Найявність у проєктованих будинках мансардних поверхів, де, зазвичай, розташовувалась ще одна квартира, також засвідчувала дотримання традицій місцевого будівництва. Тому архітектурні об'єми, які ніби «виросли» зі схилів на тлі мальовничого ландшафту Кременецьких гір, накривали масивними, інколи стрімкими дахами, кожен з яких, як і будинок, мав свою неповторну форму.

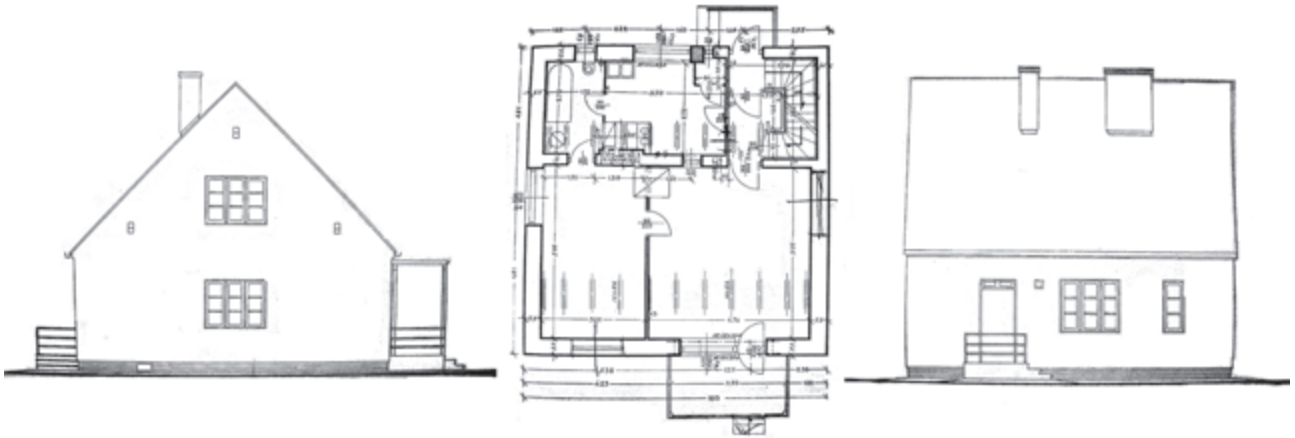

Рис. 8. Типовий проект житлового будинку. Тип «BGK 15». 1933 р.

Fig. 8. Standard project for residential building. "BGK 15" type. 1933

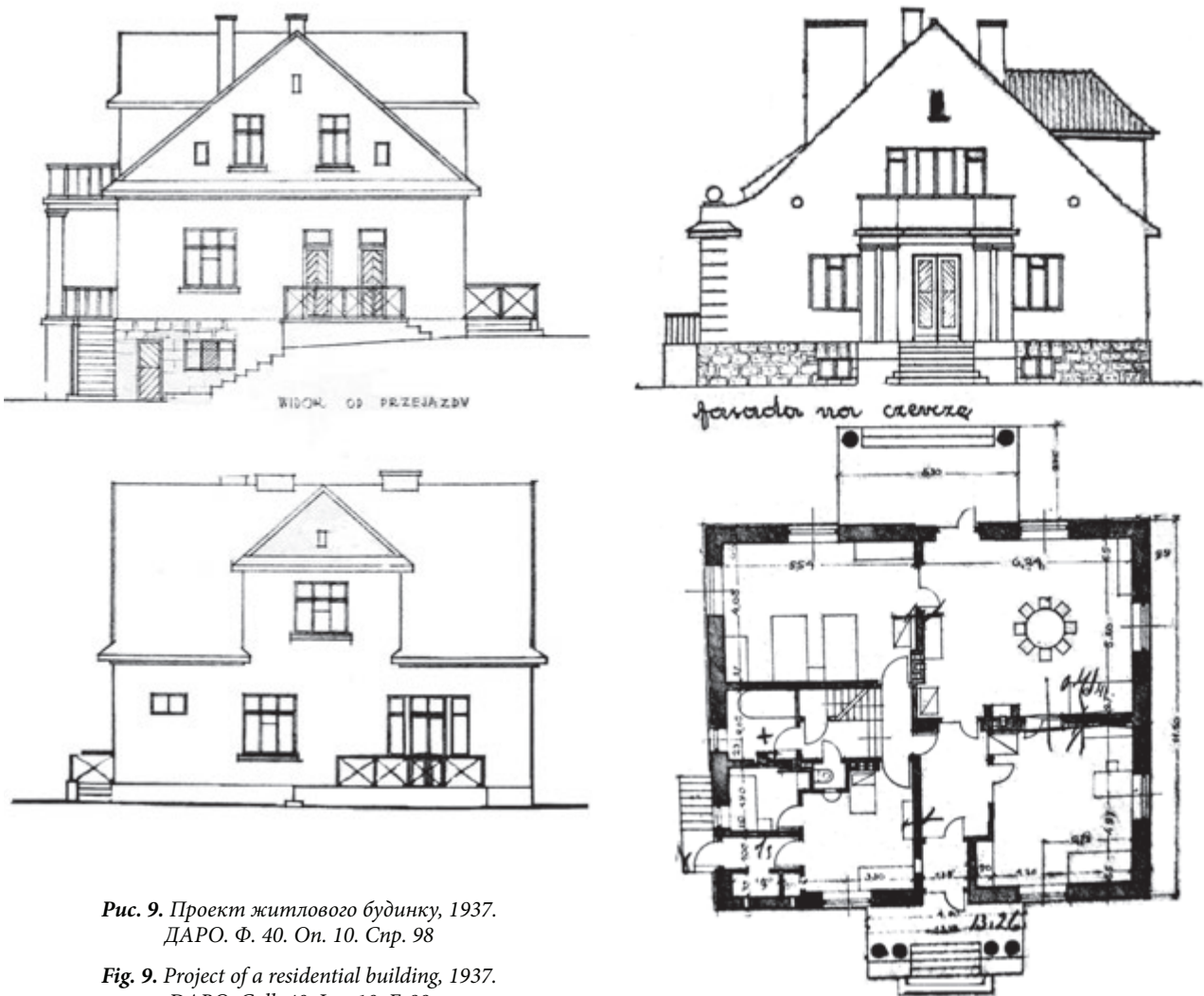

Рис. 9. Проект житлового будинку, 1937.
ДАРО. Ф. 40. Он. 10. Спр. 98

Fig. 9. Project of a residential building, 1937.
DARO. Coll. 40. Inv. 10. F. 98

Рис. 10. Проект житлового будинку, 1936.
Арх. Р. Гюртлер. ДАРО. Ф. 40. Он. 8. Спр. 102

Fig. 10. Project of a residential building, 1936.
Arch. R. Gürtler. DARO. Coll. 40. Inv. 8. F. 102

Видок з фронту

Видок боковий

Рис. 11. Проект житлового будинку, 1933.
ДАРО. Ф. 40. Оп. 6. Спр. 129

Fig. 11. Project of a residential building, 1933.
DARO. Coll. 40. Inv. 6. F. 129

Рис. 12. Проект житлового будинку, 1938.
Інж. А. Столяров. ДАРО. Ф. 40. Оп. 10. Спр. 97

Fig. 12. Project of a residential building, 1938.
Ing. A. Stolarov. DARO. Coll. 40. Inv. 10. F. 97

Серед найбільш характерних варто виділити наступну групу житлових будинків¹³, зокрема: по вул. Старі Вали¹⁴ (рис. 9); вул. Шумській¹⁵ (рис. 10); вул. Тринітарській, 15¹⁶ (рис. 11); вул. Королівській¹⁷; пров. Стрімкий¹⁸; вул. Дубенській¹⁹; вул. Липовій²⁰; вул. Дубенській, 73²¹; вул. Дубенській²²; вул. Директорській²³; вул. Ясній, 3²⁴ (рис. 12) та ін. При цьому подібність композиційно-морфологічних розв'язань мурованих і дерев'яних будинків є очевидною. Необхідно також відзначити, що для архітектурно-планувального вирішення дво- та триповерхових будинків, які розташовувались переважно на периферії середмістя, мали місце спроби редукції окреслених вище формотворчих прийомів: будинки по вул. Під Дівичою Горою²⁵; вул. Директорській, 9; вул. Цментарній²⁶ та ін.

Архітектура історичної житлової забудови Кременця сприймалась як вернакулярна для Волині. Саме тому вона найвиразніше представляла регіональну народну традицію будівництва, була її своєрідним символом. Акцентування асоціативно-семантичного зв'язку регіонального архетипу «кременецького дворику» і «польськості» Волині у 1920–30-х рр. було настільки ж важливим, як і вираження в «закопанському стилі» початку ХХ ст. квінтесенції рис національної архітектури в загальнодержавному масштабі. Тобто, волинський регіоналізм трактувався як один з різновидів національного стилю. Підтвердженням сказаного є оформлення головного входу на територію комплексу Волинських торгів у Рівному²⁷, яке мало на меті підкреслити регіональний характер виставки та її сільськогосподарський профіль. «Фасад» комплексу, зорієнтований в сторону головної вулиці міста, формували дві будівлі, що представляли характерні зразки волинського народного житла та місцевої маломістечкової забудови: відповідно

¹³ Назви вулиць подані за адресною системою міста міжвоєнного періоду.

¹⁴ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 104. 1936 р., 1937 р. Автори невідомі.

¹⁵ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 102. Арх. Р. Гюртлер, 1936 р.,

¹⁶ ДАРО. Ф. 40. Оп. 6. Спр. 129. Інж. В. Куликовський, 1933 р.

¹⁷ ДАРО. Ф. 40. Оп. 5. Спр. 83. 1933 р. Автор невідомий.

¹⁸ ДАРО. Ф. 40. Оп. 9. Спр. 115. Інж. І. Блонський. 1934 р.

¹⁹ ДАРО. Ф. 40. Оп. 7. Спр. 123. Інж. І. Блонський. 1934 р.

²⁰ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 127. Арх. Г. Пресс, 1936 р.

²¹ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 109. Арх. Г. Пресс, 1935 р.

²² ДАРО. Ф. 40. Оп. 6. Спр. 128. Арх. Г. Пресс, 1933 р.

²³ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 105. Інж. А. Столяров, 1935 р.

²⁴ ДАРО. Ф. 40. Оп. 10. Спр. 97. Інж. А. Столяров, 1938 р.

²⁵ ДАРО. Ф. 40. Оп. 7. Спр. 121. Інж. В. Куликовський, 1935 р.

²⁶ ДАРО. Ф. 40. Оп. 8. Спр. 103. 1936 р. Автор невідомий.

²⁷ Відбувались у місті впродовж 1930–38 рр.

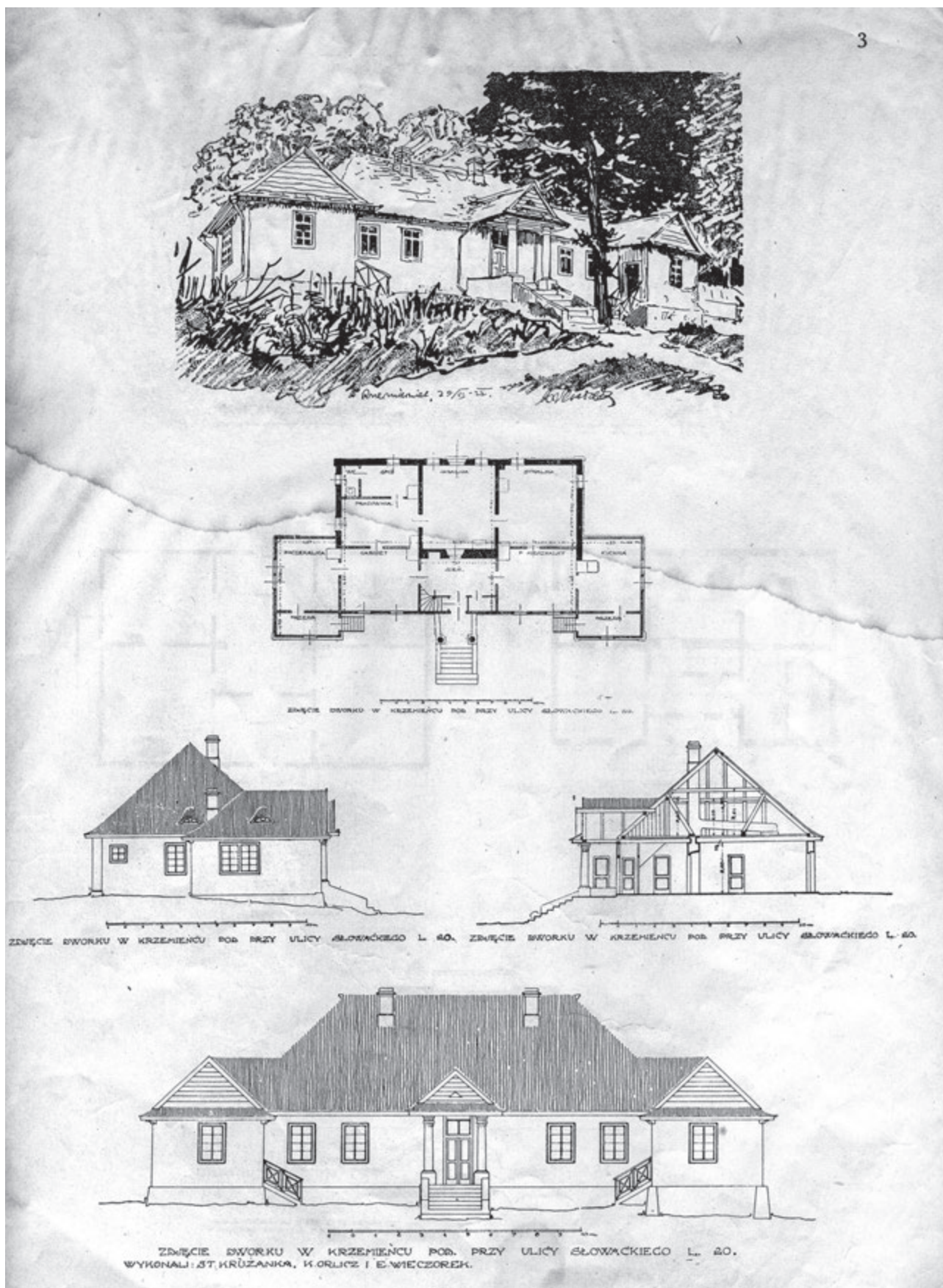

Рис. 13. Дворик в Кременці. Обміри, 1922 р. // «Domy Wolyńskie», p. 3

Fig. 13. Dworek-type house in Kremenets. Measurement pictures, 1922. // «Domy Wolyńskie», p. 3

Рис. 14. Павільйон «Кременецький дворик» на Волинських торгах і Рівному. 1930-ті рр. Поштівка

Fig. 14. “Kremenets dworek-type house” pavilion during the Volhynian Fair in Rivne. 1930 s. Postcard

Рис. 15. Житловий будинок у Кременці, 1933. Арх. З. Целярський. ДАРО. Ф. 40. Оп. 5. Спр. 82

Fig. 15. Dwelling house in Kremenets, 1933. Arch. Z. Celarski. DARO. Coll. 40. Inv. 5. F. 82

вхідний павільйон та павільйон «Кременецький дворик» (збудований у 1935 р.)²⁸ (рис. 13, 14).

За локальних волинських умов, в тому числі у Кременці, при будівництві індивідуального житла доволі проблематичним було застосування одного з засадничих принципів конструктивістської

естетики — виявлення конструктивної підоснови в архітектурному образі будівлі. Адже спосіб будівництва і будівельні матеріали у більшості випадків не зазнали кардинальних змін, а відтак не були сучасними (модерністськими) в прямому розумінні. Тому архітектори зосереджували найбільшу увагу на виявленні формальних ознак нового стилю шляхом повної або часткової імітації нових конструкцій з використанням традиційних матеріалів (дерева,

²⁸ Михайлишин О. Архітектура комплексу Волинських торгів 1930–38 років у Рівному: європейський контекст та сила традиції // АСВ. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 27–36.

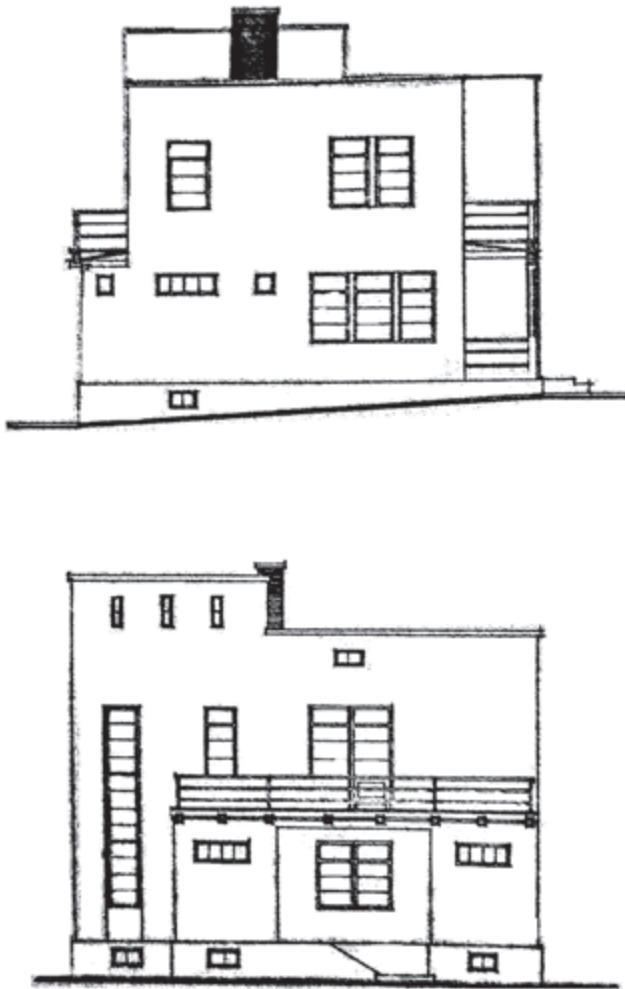

Рис. 16. Проект житлового будинку, 1930-ті рр.
Арх. З. Целярський. ДАРО, ф.40, оп. 5, спр. 79

Fig. 16. Project of a residential building, 1930's.
Arch. Z. Celarski. DARO, coll. 40, inv. 5, f. 79

цегли). Зокрема, така інтерпретація авангардної стилістики представлена в архітектурі будинку по вул. Кацановського, 3 в Кременці (арх. З. Целярський, 1933 р.²⁹ (рис. 15).

Прояви впливу Streamlined Style в міжвоєнній житловій архітектурі Кременця також мали свої особливості, зважаючи на сприйняття нових тенденцій як архітектурної моди і як ретрансляційно-інтерпретаційного способу поширення формотворчих прийомів. Серед формальних ознак цього сприйняття: підкреслення ярусної структури будинку, заокруглення кутів об'єму і його окремих елементів (найчастіше, сходової клітки, металевих огорожень балконів, терас, зовнішніх сходів), одностороннє використання круглих і стрічкових вікон

²⁹ ДАРО. Ф. 40. Оп. 5. Спр. 82.

у композиціях фасадів будинків по вул. Старі Вали³⁰, вул. Тринітарській³¹ (рис. 16), та ін.

Висновки. Розвиток житлової забудови Кременця у міжвоєнний період відбувався на засадах спадкоємності місцевої архітектурної традиції. Тема «кременецького шляхетського дворика» була інтерпретована у багатьох проектах індивідуальних житлових будинків для збереження ідентичності середовища міста і його архітектурної цілісності. Використовувані типові проекти репрезентували бачення універсального образу індивідуального житла, яке може бути органічно інтегроване у історично сформоване середовище невеликого міста. Зміна архітектурної стилістики житла (від нео-історичної до авангардної) відбувалася синхронно в контексті загальнодержавних і загальноєвропейських архітектурних тенденцій. Метод контекстуального проектування, що базувався на ретельному вивченні характерних стилістично-морфологічних особливостей старої забудови міста і застосовувався для формування архітектурного образу житлових будинків Кременця у міжвоєнний період, є свідченням фахового підходу до розвитку і модернізації середовища історичного міста. Такий підхід залишається актуальним завданням і в сучасній архітектурній практиці.

Olga MYKHAYLYSHYN

STYLISTIC FEATURES OF RESIDENTIAL ARCHITECTURE IN KREMENETS DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract. The article deals with the features of residential architecture in Kremenets in Volhynia during the interwar period. The uniqueness and originality of the historic architecture of this city always attracted attention of representatives of academic institutions and monuments protection authorities of the Second Polish Republic. In order to preserve the authenticity of the urban environment, the architecture of new residential buildings used the method of contextual design, which envisaged the observance of the scale, the use of traditional architectural and stylistic techniques, elements and building materials.

Key words: Volhynia, Kremenets, architecture, residence, estate style, interwar period.

³⁰ ДАРО. Ф. 40. Оп. 4. Спр. 122. Арх. С. Тимошенко, 1935 р.

³¹ ДАРО. Ф. 40. Оп. 5. Спр. 79. Арх. З. Целярський, 1933 р.

УДК 72.01

Богдан ПРИЩЕПА

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА РІВНОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Анотація. У статті на основі комплексного аналізу писемних, археологічних та картографічних джерел розглядаються топографія, планування, оборонні споруди, локалізуються окремі об'єкти Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. Початок його становлення як середньовічного міста припадає на другу половину XV ст., коли поселення перейшло у власність князя Семена Васильовича Несвицького. В планувальній структурі Рівного виділяються замок, місто, передмістя. Рівненський замок знаходився на південній окраїні міста, на природному підвищенні, захищеному водами ставу. Він мав два укріплені майданчики — північно-східний і південно-західний (дитинець). Як свідчить інвентар 1620 р., всі його оборонні споруди, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Захищена природними і штучними укріпленнями частина міста мала площу близько 16 га. В інвентарі 1620 р. у Рівному названі ринок і 7 вулиць, три церкви, костел, єврейська школа, два шпиталі — руський і католицький. Згадані також два передмістя: північне («Забрама Омелянівська») і східне («Забрама Острозька»). На початку XVII ст. Рівне за числом жителів було середнім містом Волині, в якому ньюмо нараховувалось 413 будинків.

Ключові слова: Рівне, ранній модерний час, місто, замок, передмістя, планування.

Вступ. Одним із важливих напрямків історичних досліджень є вивчення історичної топографії поселень на різних етапах їх розвитку. Необхідною умовою таких досліджень є комплексне використання вербальних, картографічних і археологічних джерел. Цей напрямок знайшов своє застосування для цілого ряду українських міст та регіонів, в тому числі і для окремих волинських міст пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, а саме для Луцька¹, Володимира-Волинського², Острога³.

Що стосується Рівного, то завдяки дослідженням П. А. Ричкова найкраще вивченою є історична топографія міста XVIII ст. В ряді робіт дослідник ґрунтовно проаналізував картографічні джерела і підготував графічну та об'ємну реконструкції Рівного кінця XVIII ст.⁴ Створений під його керівництвом макет давнього міста експонується в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Слід згадати також схематичну реконструкцію Рівного XVIII ст., накладену на сучасний план центральної частини міста в публікації А. М. Бовгирі в енциклопедичному виданні⁵.

Водночас історична топографія міста часів його становлення у XVI — першій половині XVII ст. залишається недостатньо дослідженою. Хоча зберігся детальний опис Рівного 1620 р. в інвентарі ревізії володіння князя Олександра Острозького, він містить важливі дані для відтворення планування та

¹ Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк: історико-архітектурний нарис. Київ, 1991; Сайчук Б. Т. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. Луцьк, 1998. С. 38–58; Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006.

² Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк, 2004; Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // АСВ. 36. Наук. праць. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 105–121; Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010.

³ Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. Острого, 1998. С. 9–127; Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI — першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записки. Історичні науки. Микола Павлович Ковальський. Острогіана. Вип. 14. Острого, 2009. С. 32–47; Вихованець Т. Острозький Ринок: топографія та соціальна структура // Наукові записки (НУ «Острозька Академія»): Історичні науки. Острого, 2006. С. 518–541; Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». 15–17 жовтня 2008 р. Вип. 13. Острого, 2008. С. 160–204; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 5–28.

⁴ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. Рівне, 2008. С. 57–79; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургінйона // АСВ. Вип. 5. Рівне, 2016. С. 164–167.

⁵ Бовгиря А. М. Рівне // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 211–213.

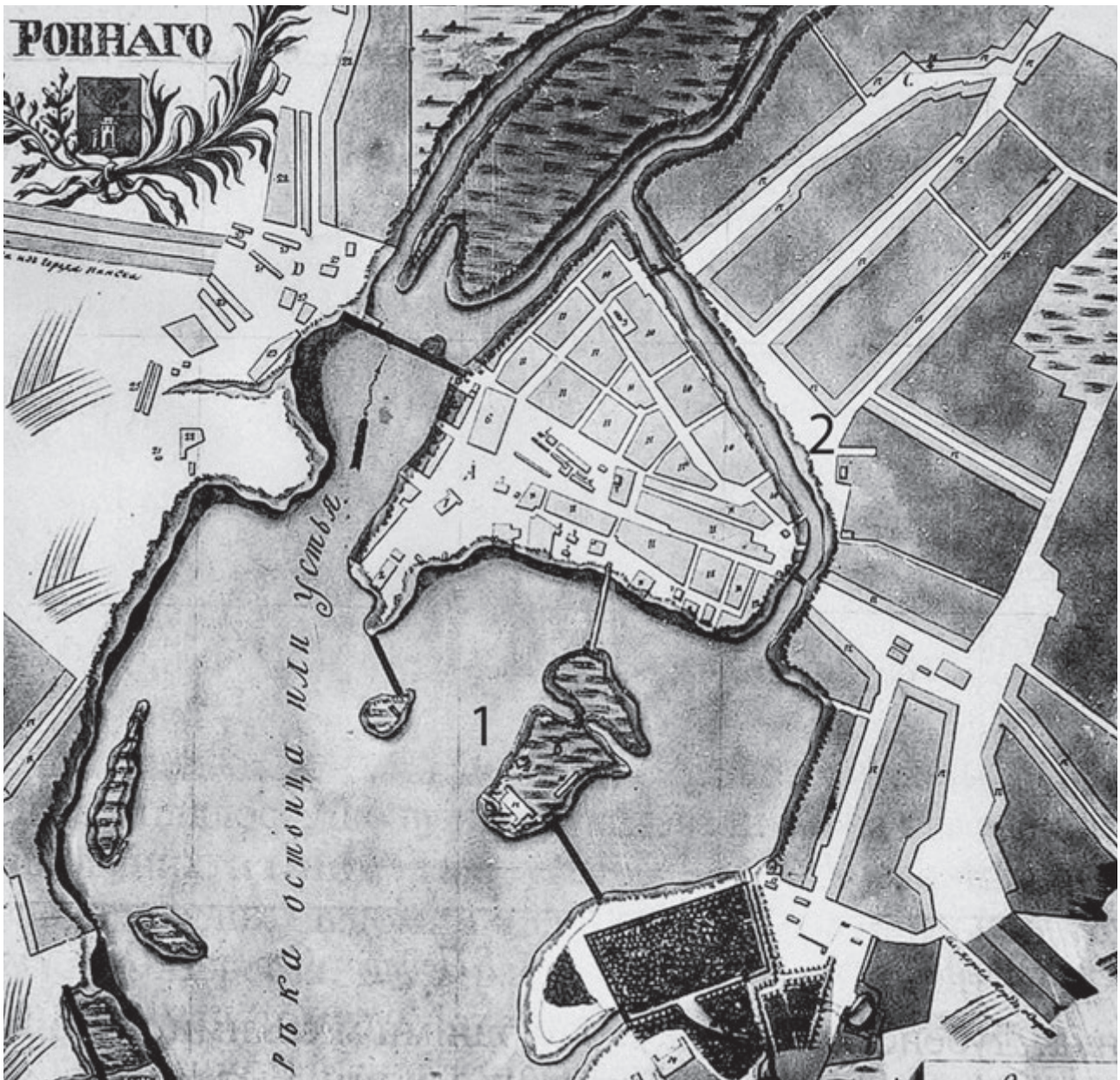

Рис. 1. Центральна частина міста Рівного на фіксаційному плані кінця XVIII ст.:

1 – замок; 2 – північно-східний рукав ріки Устя

Fig. 1. Central part of the Rivne city on the late 18th century location plan:

1 – castle; 2 – North-Eastern arm of the Ustia river

забудови міста раннього модерного часу. Інвентар 1620 р. знаходиться в бібліотеці наукового закладу Польської Академії Наук «Ossolineum» у місті Вроцлаві⁶. Цей найбільш ранній опис Рівного вже використовувався в історичних дослідженнях. Зокрема, І.О. Ворончук дала стислий опис Рівненського замку в роботі, присвяченій аналізу фортифікаційних споруд Острозьчини за інвентарем маєтків кня-

зів Острозьких 1620 р.⁷ В.Б. Атаманенко коротко схарактеризував м. Рівне у публікації, присвяченій Рівненській волості⁸.

⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування, передмова І.О. Ворончук. Київ — Старокосятинів, 2001. С. 4.

⁷ Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острозьчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Кременець, 2006. С. 126–136.

⁸ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Вип. 31. Луцьк, 2009. С. 434–439.

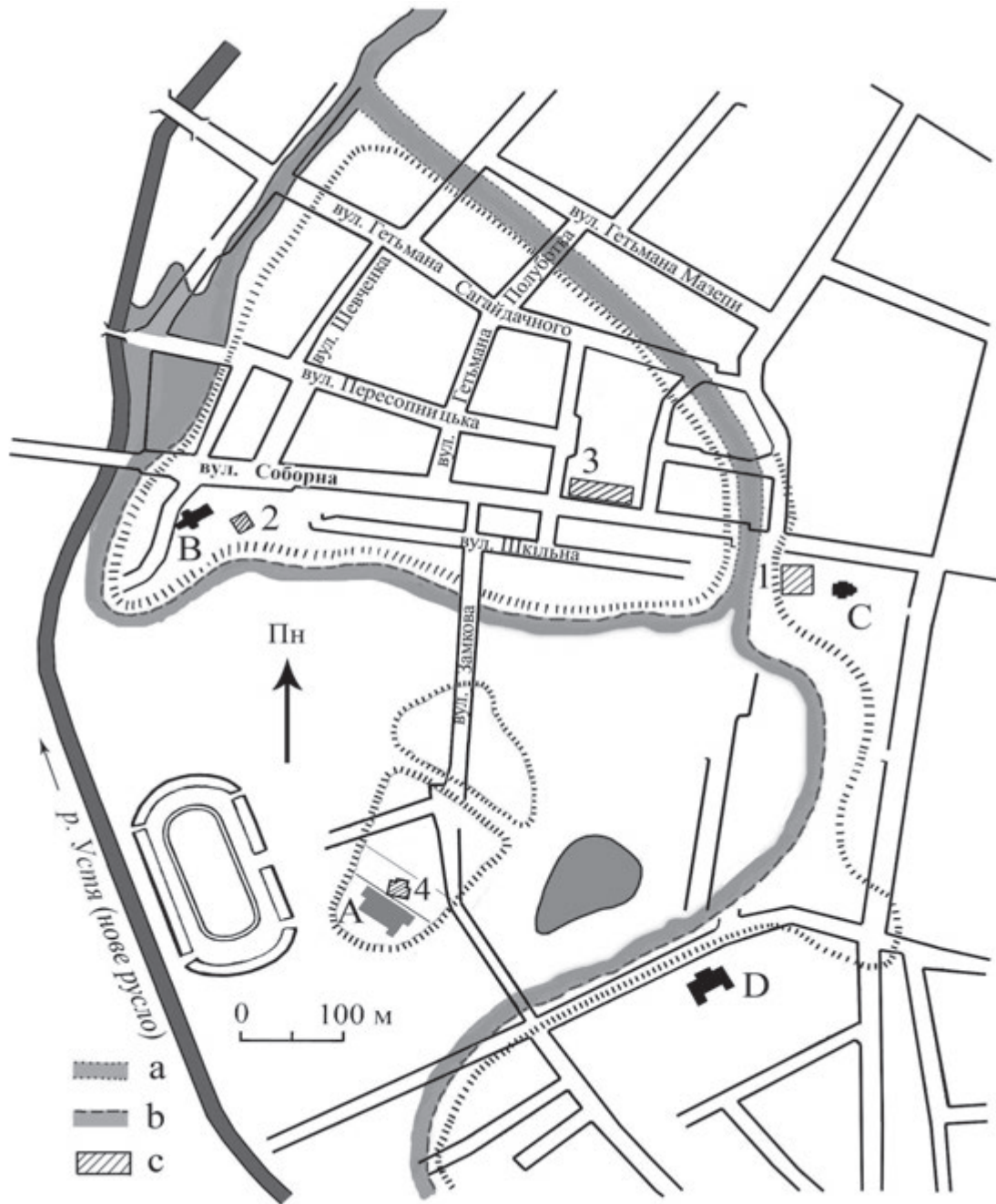

Рис. 2. План центральної частини м. Рівного з підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто, та давніми західним і північно-східним рукавами р. Усті. Буквами позначені: А – палац князів Любомирських на території замку; В – костел Святого Антонія; С – Свято-Воскресенський собор; D – будівля Рівненської гімназії (тепер музей).
Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Усті; b – межі ставу; c – розкоп.

Цифрами позначені розкопи: 1 – площа Короленка; 2 – вулиця Шкільна; 3 – площа Театральна; 4 – вулиця Замкова

Fig. 2. Central part of the Rivne city with the hills, on which the medieval town was formed, and the old Western and North-Eastern arms of the Ustia river. Letters represent: A – princes Lubomirski palace on the castle territory; B – St. Anthony Catholic Church; C – Orthodox Resurrection Cathedral; D – Rivne gymnasium building (at present Museum).
Legend: North-Eastern arm of the Ustia-river; b – borders of the pond; c – the excavation.
Excavation mark numbers: 1 – an area of Korolenka; 2 – a street School; 3 – an area Theatrical; 4 – a street Zamkova

Джерела. Складений у 1620 р. інвентар ревізії володінь князя Олександра Острозького став підставою для укладання угоди про поділ батьківської спадщини між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою

Ходкевичевою. Проведена в 1620 р. ревізія охопила значну частину волинських володінь князів Острозьких. Інвентар включає в себе описання замкових і міських укріплень, елементів їх забудови, фільваркових будівель (дворів), переліки під-

даних з вказівкою на їх категорії та їх повинності. На сьогодні третина його тексту не збереглася, але у вцілілій частині описуються 320 населених пунктів Волині (з них 20 міст і 300 сіл) та подаються подекуди відомості про час їх заснування, тогочасну топографію, перераховуються поіменно всі власники будинків у поселеннях, рід їх занять, повинності тощо⁹.

В інвентарі 1620 р. опис Рівненського замку подано на трьох листах, а опис міста займає шість листів¹⁰. В ньому названі замкові оборонні споруди, мости, житлові та господарські будівлі, подано перелік міщан по вулицях, окремих ділянках міста та передмістях, згадуються культові споруди, шпиталі, інші будівлі, елементи міських укріплень.

Відтворюючи історичну топографію Рівного раннього модерного часу, ми послуговувалися також інформацією, отриманою з інших видів джерел, зокрема картографічних та археологічних.

Місце розташування та розміри замкового підвищення, межі території міста модерного часу дозволяють встановити старі плани Рівного. Найбільш ранні серед них були створені у кінці XVIII ст. Це план замку, садів, парку та частини міста Рівного, укладений Я. Я. Бургіньоном у 1797 р. та фіксаційний план міста Рівного кінця XVIII ст. з фондів Російського державного історичного архіву¹¹. Переважна більшість фіксаційних планів міста імперського періоду походить з кінця XIX — початку XX ст. і зосереджені вони в архівних збірках Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) і Російського державного військово-історичного архіву (Москва).

На фіксаційному плані міста Рівного кінця XVIII ст. бачимо, що замок знаходився на окремому підвищенні, оточеному великим ставом (рис. 1. 1)¹². Підвищення розділене надвоє прямолінійним відрізком рову завширшки 25–30 м. Рів перерізає височину і поділяє її на дві частини: південно-західну та північно-східну. Як встановлено в ході археологічних досліджень останніх років, замок знаходився на південно-західній частині підвищення. Вона в плані близька до чотирикутної, має

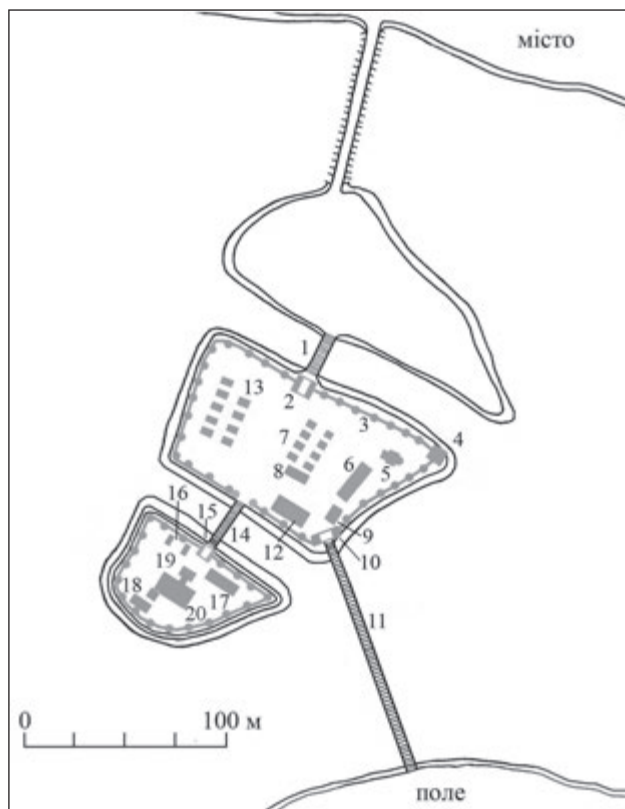

Рис. 3. Рівненський замок на початку XVII ст.

Об'єкти на північно-східному майданчику: 1 – замковий міст; 2 – брама велика, над нею башта; 3 – паркан дильований; 4 – башта на розі; 5 – церква; 6 – стайня; 7 – вісім комор; 8 – кухня і стебка; 9 – пекарня; 10 – брама; 11 – міст через став; 12 – дім старий; 13 – дев'ять комор. Об'єкти на дитинці: 14 – міст; 15 – брама з баштою, 16 – дві пивниці, 17 – дім, де урядники мешкають; 18 – кухонька; 19 – приміщення для схову речей; 20 – княжий дім

Fig. 3. Rivne castle in the early 17th century.

Objects in the North-East area: 1 – Castle Bridge; 2 – the Large Gate with tower above it; 3 – timbered fence; 4 – Tower on the corner; 5 – Church; 6 – stable; 7 – eight barns; 8 – kitchen and “stepka”; 9 – bakery; 10 – gate; 11 – bridge over the pond; 12 – old house; 13 – nine barns. Objects on the Citadel: 14 – bridge; 15 – gate tower; 16 – two beer halls; 17 – building, where officials live; 18 – kitchenette; 19 – storage; 20 – Prince residence

розміри 150×80–120 м. Саме тут стояв палац князів Любомирських, збудований у XVIII ст. (рис. 2, А).

Територія старого міста чітко виокремлюється на планах Рівного кінця XVIII — початку XX ст. Із півдня і заходу вона обмежена водами ставу, влаштованого на заплаві р. Усті. Із півночі та сходу міську межу позначає другий (північно-східний) рукав р. Усті (рис. 1, 2)¹³. На плані 1797 р. Я. Я. Бургіньйона вирізняється простора ринкова площа, відтворено щільні ряди міщанських будинків навколо ринку і вздовж вулиць¹⁴.

¹³ Там само. — Рис. 8; 14; 21.

¹⁴ Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона. — Рис. 1.

⁹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... С. 5.

¹⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. (Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р.). S. 126–127; 127 zw. — 132 zw.

¹¹ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — С. 57–79; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона. С. 164–167.

¹² Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — Рис. 8. (тут і далі в покликаннях курсивом зазначені номери позицій, що входять до складу легенд під відповідними рисунками).

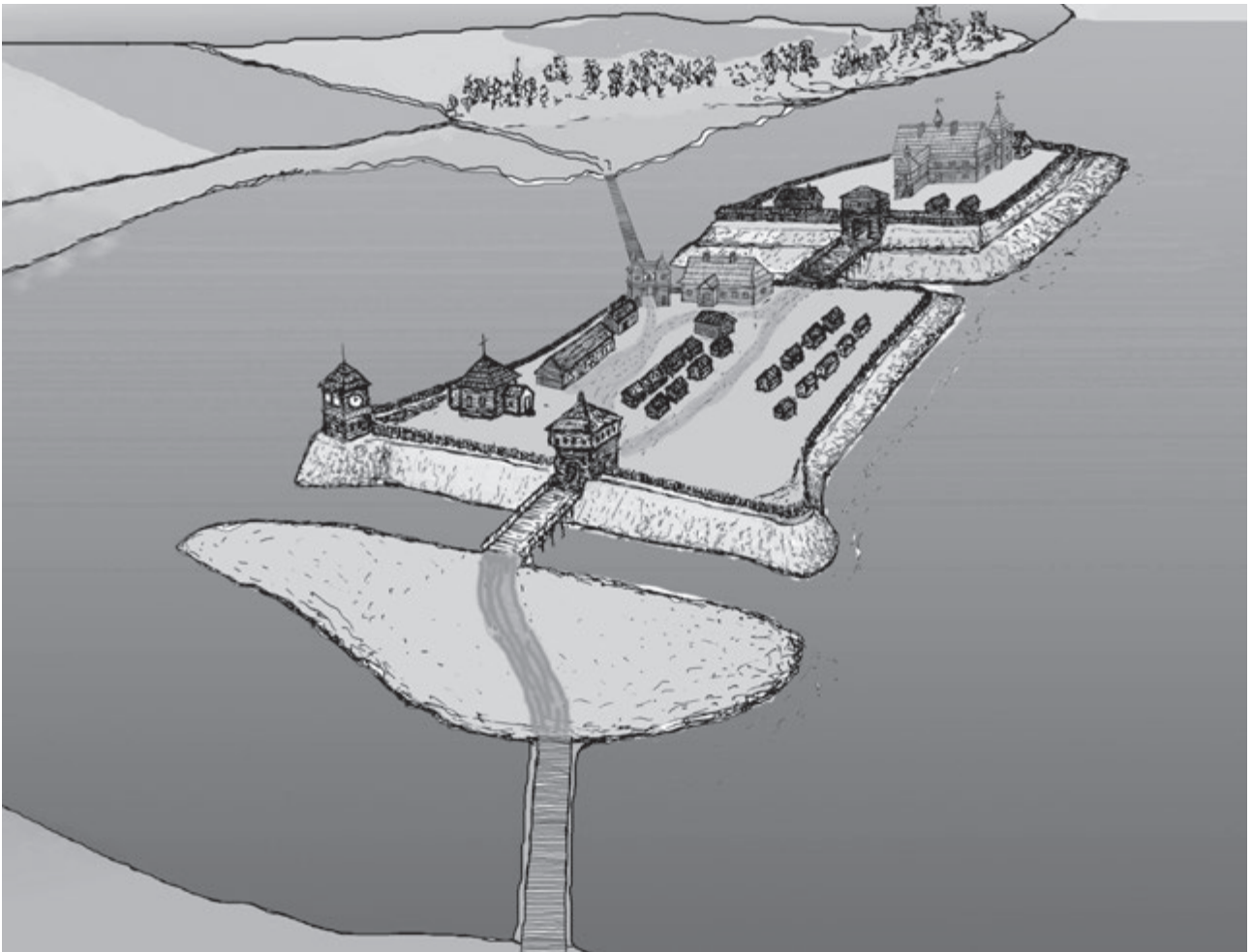

*Рис. 4. Загальний вигляд Рівненського замку.
Гіпотетична реконструкція*

*Fig. 4. General view of the Rivne castle.
Virtual Reconstruction*

Археологія. Важливу інформацію для вивчення історичної топографії Рівного XV–XVII ст. отримано під час археологічних експертиз і розкопок різних його частин: замку, міста і Острозького передмістя.

У 2016 та 2017 рр. археологічною експедицією дочірнього підприємства «Рівненська старовина» проведені розкопки по вул. Замковій на території, де знаходився Рівненський замок. Відкрито площу 350 кв. м (рис. 2, 4). У результаті цих робіт досліджено оборонний рів дитинця, виявлено культурні нашарування литовсько-польської доби, сформовано колекцію археологічних знахідок XV–XVIII ст., простежено основні періоди заселення замкового підвищення.

Оборонний рів, виявлений у ході розкопок, був повністю засипаний під час будівництва палацу князів Любомирських у XVIII ст. Він мав ширину близько 30 м і був зорієнтований паралельно до оборонного рову, позначеного на старих планах м.

Рівного. Як свідчить опис 1620 р., замок складався з двох частин. Спочатку в документі дано опис майданчика, що знаходився перед дитинцем з боку міста, а далі описано дитинець. Перед обома майданчиками згадуються мости через рови. Виходить, що перший рів (північно-східний), позначений на старих планах м. Рівного, входив до зовнішньої лінії оборони замку, а другий рів (південно-західний), виявлений в розкопах — це оборонний рів дитинця. Після відкриття решток рову дитинця стає зрозумілим, чому палац Любомирських був розвернутий фасадом на північний схід — його збудували на тісному для такої будівлі майданчику дитинця і він стояв вздовж оборонного рову.

В межах старого міста науково-рятивні археологічні розкопки проведені в 2007–2010 рр. на трьох ділянках: на площі Короленка (рис. 2, 1), площа 730 кв. м; по вул. Шкільній, № 69 (рис. 2, 2), площа 400 кв. м; на Театральній площі та прилеглій до неї ді-

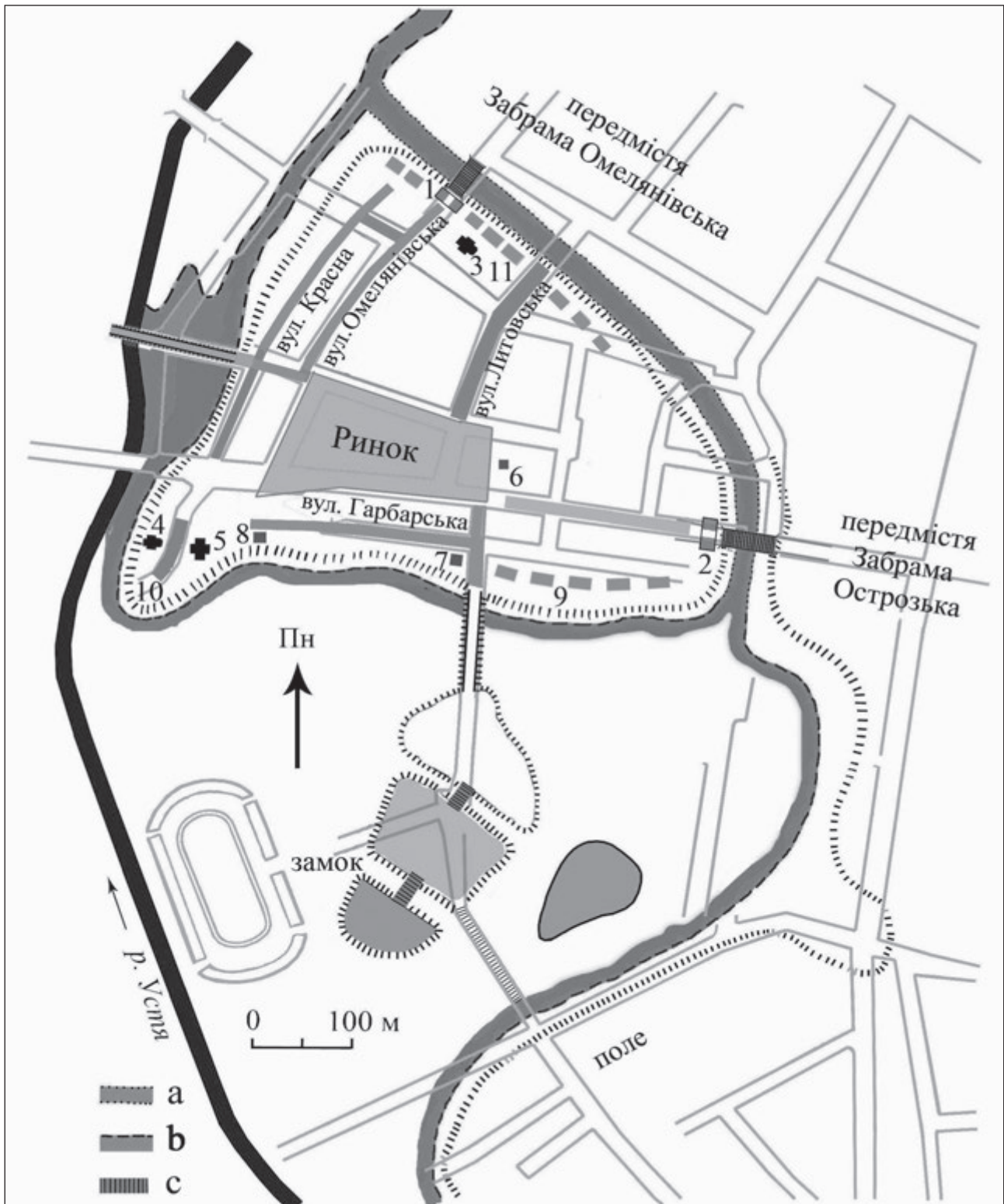

Рис. 5. Місто Рівне в кінці XVI – на початку XVII ст.:

1 – Омелянівська брама; 2 – Острозька брама; 3 – Воскресенська церква; 4 – Миколаївська церква; 5 – костел;
6 – дім шкільний жидівський; 7 – руський шпиталь; 8 – католицький шпиталь; 9 – дома вздовж берега над ставом;
10 – «до замку за костелом пригородок»; 11 – парканці на валу біля церкви.

Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Усті; b – межі ставу; c – міст. Рисунок Б. Прищепи

Fig. 5. The Rivne city at the end of 16th – early 17th centuries: 1 – Omelian Gate; 2 – Ostrog Gate; 3 – Resurrection Church; 4 – St. Nicholas Church; 5 – Catholic Church; 6 – the Jewish School building; 7 – Russian hospital; 8 – Catholic hospital; 9 – homes along the pond bank; 10 – behind the catholic Church "pryhorodok" (suburb); 11 – fences on the shaft near the Orthodox Church

Legend: a – the North-Eastern branch of the Ustia river; b – borders of the pond; c – bridge. Drawing by B. Pryshchepa

Рис. 6. Дерев'яне дорожнє мощення та різночасові нашарування ґрунту під сучасною вул. Соборною.
Фото П. Ричков. 2006 р.

Fig. 6. Wooden road paving and different layers of soil under the modern Soborna Street. Photo by P. Rychkov. 2006

лянці вул. Соборної (рис. 2, 3), площа 1008 кв. м.¹⁵ На Театральній площі розкопано ділянку з міською забудовою XV–XVIII ст. та виявлено сліди вулиці, що проходила від ринку на схід, до Острозької брами¹⁶. На вул. Шкільній досліджено ділянку міського кладовища XVI–XVIII ст., яке знаходилось поряд з костелом¹⁷. На площі Короленка виявлено сліди садиб колишнього Острозького передмістя із рештками житлових і господарських будівель XV–XVIII ст.¹⁸

Історична топографія. Рівне вперше згадується в жалуваній грамоті князя Свидригайла, датованій 1434 р., як власність Дичка (Івашки Васильовича)¹⁹. У 1461 р. Івашко Дичко продав двір і село Рівне князю Семену Васильовичу Несвицькому²⁰. Вірогідно, новий власник отримав дозвіл на локацію міста і будівництво замку. На думку дослідників,

у кінці XV ст. місто і замок вже функціонували²¹. Про це свідчить запис у грамоті Сигизмунда I від 11 липня 1507 р. на право вічного володіння княгинею Марією Семенівною Ровенською замком і містом Рівним. В грамоті сказано, що «...муж ее, князь Семен, купил село в повете Луцком в землянина Луцького ж, в Дичка Василевича, на имя Ровное, где замок вжо справен и место осажено»²². Марія Семенівна Ровенська померла у 1518 р. і тоді всі маєтки Семена Несвицького та його дружини були визнані власністю князя Костянтина Івановича Острозького, адже його дружина Анна-Тетяна була внучкою Марії Ровенської²³. Після смерті Іллі Костянтиновича Острозького Рівне з 1542 р. стало власністю його вдови, Беати Костелецької. Лише в 1574 р. князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький і його племінниця Гальшка були введені у володіння замками Рівненським і Острозьким²⁴.

Рівненський замок складався з двох частин: з боку міста знаходився північно-східний укріплений майданчик, а далі на південний захід був дитинець (рис. 3). Майданчик дитинця мав у плані чотирикутну форму, його довжина від рову до південного краю підвищення не перевищувала 55 м, найбільша ширина з боку рову становила близько 85 м (площа 0,4 га). Північно-східний майданчик замку теж чотирикутний у плані, його довжина від зовнішнього рову до рову дитинця 85 м, ширина північно-східної сторони близько 120 м, південно-західної сторони — 85 м (площа 0,8 га). Сумарна площа обох укріплених частин Рівненського замку була 1,2 га.

Про систему оборони, планування і забудову замку інформує детальний його опис в інвентарі 1620 р.²⁵ Входом до замку (власне, до його північно-східного майданчика) слугувала велика брама з баштою (рис. 3, 2). Далі ревізори повернули наліво і пройшли вздовж паркану (рис. 3, 3) до кута майданчика, тут, на розі укріплення, стояла ще одна башта з годинником (рис. 3, 4). Поблизу знаходилася церква з дзвоном (рис. 3, 5). Далі, понад парканом, стояла стайня (рис. 3, 6), а поруч неї — вісім комор (рис. 3, 7). Недалеко розташовувались кухня із стебкою (рис. 3, 8) та пекарня (рис. 3, 9). Біля пекарні була ще одна брама з міцними ворітьми, на ній

¹⁵ Прищеп Б. А. Заселення старої частини міста Рівне в світлі археологічних досліджень // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 196–202.

¹⁶ Прищеп Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна // АДУ 2010. Київ-Полтава, 2011. С. 271–272.

¹⁷ Прищеп Б. А., Позіховський О. Л., Ткач В. В., Чекурков В. С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006–2007. Київ, 2009. С. 285–289.

¹⁸ Прищеп Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Продовження досліджень у м. Рівне // АДУ 2009. Київ-Луцьк, 2010. С. 341–342.

¹⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom I. 1366–1506. — We Lwowie, 1887. S. 30.

²⁰ Там само. — S. 53–54.

²¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 29–30.

²² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Tom III. 1432–1534. — We Lwowie, 1890. — S. 42–43; Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1983. С. 18.

²³ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. С. 58.

²⁴ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... С. 67–69.

²⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. — S. 126–127.

знаходилась світлиця (рис. 3, 10), до цієї брами прилягав міст через став, ним виїжджали до поля (рис. 3, 11). Біля брами стояв старий дім із сіньми, світлицями, кімнатами, спіжарнею, стебкою (рис. 3, 12). Поблизу цього помешкання було дев'ять комор, дві з яких мали пивниці (рис. 3, 13).

Потрапити до дитинця можна було, проїхавши мостом через оборонний рів і в'їхавши в браму (рис. 3, 14, 15). У самому дитинці розміщувалися ще дві окремі пивниці під гонтовим, але не дуже добрим покриттям (рис. 3, 16). Біля брами знаходився будинок для урядників (рис. 3, 17), в якому були сіни, присінки, ізба, пекарня, комора, стебка. Над невеликою водоймою (саджанкою) стояла кухня (рис. 3, 18). Посеред замку була хижа для схову речей (рис. 3, 19). На ній розташовувалась комора, навколо якої ішов ганок, оперезаний тартицями (дошками). Накриті сходи вели до верхнього помешкання князівського будинку (рис. 3, 20), а там — спершу до великих сіней, із правого боку яких знаходилась велика ізба. Передпокій із великих сіней вів до малих, звідси були входи до покою та кімнати. З кімнати був вихід на ганок, яким можна було пройти до новозбудованої башточки, оточеної балясами. Звідси сіни знову вели до великої ізби, у сінях була комора, з якої був вихід до інших сіней. Поруч стояла каплиця, з лівого боку якої двері вели до ізби, а з неї — до кімнати. Навпроти була збудована досить велика столова ізба на сім вікон; вихід із неї вів до комори, з лівого боку якої двері виводили на ганок, а другі двері, мальовані, вели до старої каплиці. Увесь ганок був накритий старими гонтами.

В описі Рівненського замку 1620 р. немає жодної згадки про кам'яні чи цегляні будівлі, тому його можна відтворити як оборонний і житлово-господарський комплекс із дерево-земляними укріпленнями і дерев'яною забудовою (рис. 4).

В описі міста Рівного в інвентарі 1620 р. вказані назви чотирьох вулиць — це Гарбарська, Омелянівська, Литовська, Красна. Згадано також безіменні вулиці: «в ринок ідучи» (від замку), «вулиця в місто», «з тої вулиці (Красної) на Омелянівську до ринку». Названі ділянки із забудовою: «доми в берегу над ставом», «до замку за костелом пригородок», «парканиці на валу біля церкви». Крім того, інвентар включає імена господарів, що мешкали на Ринку та на двох передмістях: «Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька».

Послідовність опису міста наступна: 1) від замку «в ринок ідучи»; 2) вул. Гарбарська; 3) вул. Омелянівська; 4) передмістя Забрама Омелянівська; 5) вул. Литовська; 6) друга сторона вул. Омелянівської; 7) вулиця в місто; 8) вул. Красна; 9) вулиця між вул. Красною і Омелянівською; 10) Ринок; 11) доми в бе-

регу над ставом; 12) передмістя Забрама Острозька; 13) до замку за костелом пригородок; 14) парканники на валу біля церкви.

Порядок запису ревізорами окремих частин і вулиць міста дозволяє зробити висновок, що послідовно фіксувались заселені ділянки починаючи від виїзду із замку (рис. 5). Описавши плаці вздовж вулиці, що вела в ринок, укладачі інвентарю повертають на захід до костелу, на вул. Гарбарську. Потім за костелом знову повертають, тепер на північ, і вказують власників будинків по одній стороні вул. Омелянівської до Омелянівського передмістя включно. Далі описані мешканці вул. Литовської і знову подано список жителів вул. Омелянівської, але тепер уже другої сторони. Після цього укладачі інвентарю переходять на вул. Красну по вулиці, яка позначена як «вулиця в місто». Потому описані власники будинків на Ринку, доми вздовж берегу над ставом і Острозьке передмістя («Забрама Острозька»). В кінці описані доми за костелом на пригородку і парканники на валу біля церкви.

Назви трьох згаданих в інвентарі 1620 р. рівненських вулиць (Омелянівська, Литовська, Красна) збереглися в топонімічному ландшафті Рівного до кінця XIX ст., їх знаходимо на плані міста 1896 р.²⁶ А от вул. Гарбарська, позначена на плані Рівного 1938 р., розташована за межами міста початку XVII ст. Вона пролягала вздовж залізниці на захід від неї, на лівому березі р. Усті. Таке розміщення вул. Гарбарської не відповідає тим умовам, які вказані в інвентарі 1620 р. Документальне джерело свідчить, що вона починалася від вулиці, яка сполучала замок і ринок (північна частина сучасної вул. Замкової), а закінчувалася поблизу костелу, тобто була прокладена вздовж берега ставу, приблизно там, де проходить нинішня вул. Шкільна. В інвентарі 1620 р. вказано, що на вул. Гарбарській 23 будинки, а також розміщений католицький шпиталь, там є світличка, сіни і костелик (рис. 5, 8)²⁷. Ще один шпиталь, руський, згадується на вулиці, яка сполучала замок і ринок (рис. 5, 7). Там же знаходилося 10 будинків і 2 халупи, всі вони після пожежі ще не були відбудовані (серед них названі будинки двох рівненських священиків, семенівського та воскресенського)²⁸.

Давня вулиця Омелянівська починалася від північно-західного кута ринку і продовжувалася на північ, у бік сусіднього села Омеляни, центральну частину якого тепер визначає існуюча дерев'яна Успенська церква на вул. Шевченка. Згідно

²⁶ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. — Рис. 21.

²⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 128.

²⁸ Там само. S. 127 zw.

з інвентарем 1620 р. на вул. Омелянівській було 47 будинків, вона вела до Омелянівської брами (рис. 5, 1), а далі, за міськими укріпленнями, знаходилося передмістя Забрама Омелянівська²⁹. На плані Рівного 1896 р. вул. Омелянівська показана значно довшою, вона простяглася від ринку до Успенської церкви. Виходить, що давній вулиці Омелянівській приблизно відповідає південна частина сучасної вул. Шевченка, на ділянці від вул. Пересопницької до вул. Гетьмана Мазепи.

Давня вулиця Литовська починалася поблизу північно-східного кута ринку і продовжувалася на північ паралельно до вул. Омелянівської, на схід від неї. Тут вказано лише 7 будинків. На плані Рівного 1896 р. давній вул. Литовській відповідає вул. Соборна, а продовження останньої за північно-східним рукавом р. Усті позначене як вул. Литовська. Отже, давня вул. Литовська приблизно відповідає північній частині сучасної вул. Гетьмана Полуботка.

Вулиця Красна, показана на плані Рівного 1896 р., проходила паралельно до вул. Омелянівської, на північний захід від неї. Очевидно, давня вулиця Красна займала край берегової тераси р. Усті, на ній знаходилось 56 будинків. З плану Рівного 1938 р. дізнаємося, що вона була перейменована на вул. Берко Йоселевича. Після перепланування цієї частини міста в другій половині XX ст. вул. Красна не збереглася.

Згадана в інвентарі 1620 р. «вулиця в місто», якою можна було перейти з вул. Омелянівської на вул. Красну, знаходилась, вірогідно, між північно-західним кутом ринку і греблею, насипаною на заплаві р. Усті для влаштування ставу. По греблі потрапляли в місто із лівого берега р. Усті. На цій вулиці вказані лише 2 будинки. Після опису будинків на вул. Красній ревізори переходять «з тої на Омелянівську до ринку»³⁰. Вказана тут вулиця, вірогідно, з'єднувала північні частини вул. Красної і Омелянівської, на ній стояли 24 будинки.

Рівненський Ринок був досить великим, про це свідчать дані інвентаря 1620 р. (на ньому знаходилося 70 будинків і 3 пустки) та картографічні джерела кінця XVIII ст.³¹. За кількість будинків на ринку Рівне значно випереджало інші волинські міста³². Серед житлової забудови на ринку знаходилась єврейська

школа («dom szkolny zydzowski»)³³. Вірогідно, її слід локалізувати на східній стороні ринку (рис. 5, 6).

До замку належала частина зручного мису в південно-західному куті міської території (рис. 5, 10). В інвентарі відзначено, що тут знаходився «до замку за костелом пригородок» з 1 пустою та 20 будинками, серед мешканців яких були микільський, семенівський та воскресенський священики³⁴.

В інвентарі 1620 р. згадуються «доми в берегу над ставом»³⁵, всього названо 5 будинків. Вірогідно, мова йде про територію на схід від вул. Замкової (рис. 5, 9). На міському валу біля церкви мешкали 35 парканників (рис. 5, 11)³⁶.

Два рівненські передмістя, згадані в описі, Забрама Омелянівська і Забрама Острозька, мали однакову кількість будинків — по 45 кожне. На Омелянському передмісті знаходився єврейський цвинтар (окописько)³⁷.

В описі міста 1620 р. прямо чи опосередковано є інформація про три церкви та костел.

Вище вже йшла мова про плац священника Воскресенської церкви поблизу замку на вулиці, по якій «в ринок іти», ще один його плац вказаний на пригородку за костелом³⁸. До того ж сама церква згадується в зв'язку з описом ревізорами будинків парканників на міському валу. Воскресенська церква показана на планах м. Рівного кінця XVIII — середини XIX ст., вона знаходилась там, де вул. Омелянівська підходила до північно-східного рукава р. Усті. Вірогідно, цей рукав був штучно поглиблений і, як свідчить інвентар 1620 р., доповнений земляним валом з надбудованим дерев'яним парканом, разом вони створювали лінію оборони міста з найменш захищених північної і східної сторін. Очевидно, подвір'я Воскресенської церкви займало територію на розі сучасних вул. Гетьмана Сагайдачного і вул. Шевченка (рис. 5, 3). Церква була діючою до пожежі 1881 р., а пізніше не відбудовувалась на старому місці³⁹.

В інвентарі 1620 р. згадано плац священника Микільської церкви на пригородку⁴⁰. На фіксаційних планах Рівного кінця XVIII–XIX ст. Миколаївська церква не позначена, але дерев'яну церкву згадує Т. Стецький, описуючи план Рівного 1765 р., який

²⁹ Там само. С. 128, 128 zw.

³⁰ Там само. С. 129 zw.

³¹ Там само. С. 130, 130 zw.; Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона. С. 164.

³² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 111–112; Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості... С. 436.

³³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 130 zw.

³⁴ Там само. С. 131 zw.

³⁵ Там само. С. 130 zw.

³⁶ Там само. С. 131 zw.

³⁷ Там само. С. 128 zw.

³⁸ Там само. С. 127 zw., 131 zw.

³⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев, 1889. С. 455.

⁴⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 131 zw.

не зберігся: «Навіть костел у вигляді хреста, що стояв на місці теперішнього саду приходського священика, був також старим, дерев'яним, так само як і церква руська, котра поряд з костелом з правої сторони підносила»⁴¹. Вірогідно, саме Миколаївська церква знаходилась у південно-західній частині міста поблизу пригородка (рис. 5, 4).

Старий костел стояв на південь від ділянки, на якій у кінці XIX ст. побудували новий костел св. Антонія (рис. 5, 5). Ця ділянка показана на плані Рівного 1896 р. Перша згадка про костел у Рівному відноситься до того часу, коли місто перейшло у володіння Беати з Костельця (1542 р.), вдови князя Іллі Острозького. У 1548 р. вона призначила для костелу в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці десятину із сіл Заборолі і Нового Двора, віддала село Тютковичі, виділила плац для будівель настоятеля костелу⁴².

Священник Семенівський згадується в описі 1620 р. як власник двох погорілих плаців на вулиці, яка вела із замку до ринку, будинку на ринковій площі та одного плацу на пригородку⁴³. Вірогідно, він був настоятелем замкової церкви. Замок збудував князь Семен Васильович Несвицький в проміжок часу від купівлі Рівного в 1461 р. і до його смерті (між 1478 і 1481 рр.)⁴⁴. Очевидно, саме тоді була збудована замкова церква в ім'я святого Симеона — небесного покровителя князя Несвицького. Зазначимо також, що наприкінці 1500 р. великий князь Олександр видав привілей на щорічний ярмарок у Рівному на день Симеона Літопровідця⁴⁵. Цей день припадає на 1 вересня юліанського календаря⁴⁶.

Опис 1620 р. містить інформацію про втрати в Рівному від пожежі, які на момент ревізії ще не були подолані. Найбільше постраждав ринок, тут погорілими названі 52 господарі, що становить 74% від загальної кількості ринкових будинків. Згоріли всі 11 будинків на вулиці, якою із замку йшли до ринку, тут, вірогідно, вцілів лише руський шпиталь. На інших вулицях втрати менші: на Омелянівській — 5 будинків по одній стороні, на Красній — 6 будинків, на вулиці, що сполучала вул. Красну і Омелянівську — 7 будинків.

Просторова структура. Рівне мало типову для багатьох українських міст пізнього середньовіччя

та раннього модерного часу тричленну структуру, що включала замок, місто, передмістя.

Середньовічний Рівненський замок збудували на природному підвищенні, захищеному водами ставу на південній окраїні поселення. Він мав два укріплені майданчики — північно-східний і південно-західний (дитинець), їх загальна площа становила близько 1,2 га. В інвентарі 1620 р. не згадуються кам'яні чи цегляні споруди на території замку. Вірогідно, усі його оборонні об'єкти, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Про північно-східний майданчик сказано, що з боку міста знаходились брама та інша башта на розі, а по периметру він був оточений парканом, очевидно, розміщеним на гребені валу. На дитинці із оборонних об'єктів вказані лише в'їзна брама із баштою. Замок мав природний захист — широке плесо ставу. Ця особливість вирізняє його серед інших волинських замків, більшість з яких були збудовані на мисах. Подібно до Рівненського замку, на окремих підвищеннях, оточених водами ставу чи заболоченою заплавою річки, знаходились волинські замки в Козині та Муравиці⁴⁷. Джерела свідчать, що Рівненський замок у XVI — на початку XVII ст. був значним військово-оборонним і житлово-господарським комплексом.

Аналізуючи оборонні споруди замків XV–XVI ст. Київської, Подільської та Волинської земель, історики відзначали значне поширення, а то й домінування дерево-земляних конструкцій⁴⁸. Так само значна частина замків Білорусі цього часу мала виключно дерево-земляні укріплення⁴⁹. В оборонному будівництві XV–XVI ст. в регіоні, що розглядається, широко використовувались земляні вали і рови перед ними, для посилення обороноздатності замків будували дерев'яні башти, між ними ставили городні (зруби) або укріплення простіших конструкцій — паркан чи тин.

Територія міста Рівного була захищена водами ставу із півдня і заходу, а з півночі та сходу природні рубежі були доповнені оборонним ровом, перетвореним на другий північно-східний рукав р. Усті. Обмежена природними і штучними укріпленнями частина міста мала площу близько 16 га. Аналіз

⁴¹ Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 32.

⁴² Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов... С. 457.

⁴³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. S. 127 zw., 130, 131 zw.

⁴⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I. S. 53–54; Собчук В. Д. Від коріння до крони. Дослідження історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець, 2014. С. 143.

⁴⁵ Stecki T. Z boru i stepu... S. 4.

⁴⁶ Собчук В. Д. Від коріння до крони... С. 150.

⁴⁷ Прищеп Б. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині // Берестецька битва в історії України. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. Рівно, 1990. С. 10–12; Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь, 2001. С. 7.

⁴⁸ Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI ст. // Грушевський М. Твори у 50-ти томах. Т. 5. Серія «Історичні студії та розвідки» 1888–1896. Львів, 2003. С. 155–181; Сас П. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. Київ, 1989. С. 42–49.

⁴⁹ Заяц Ю. А. Замки // Археология Беларуси. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст. Мінск, 2001. С. 71.

писемних і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що найкраще освоєними у XVI — на початку XVII ст. були західна і південна частини міської території. В інвентарі 1620 р. немає інформації про якусь забудову на північний схід від ринку. Не згадано будинків також вздовж дороги, яка вела із ринку до Острозької брами. Очевидно, на той час це була ще вільна від забудови територія. Однією з причин могло бути переважаючі тут низинних надмірно зволжених ділянок. У ході археологічних досліджень на Театральній площі з'ясовано, що навіть у XVIII ст. житлові та господарські будівлі були розташовані поблизу проїжджої частини вулиці, а велика ділянка перед сучасною будівлею театру являла собою незабудовану низину⁵⁰.

В інвентарі 1620 р. в Рівному названі ринок і 7 вулиць. Простежується формування відцентрової планувальної структури міста з головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і були зорієнтовані на головні міські брами — Острозьку та Дубенську (Луцьку). Рівень земної поверхні в центрі міста на ті часи був істотно нижчим від сучасного. А головна вулиця, що йшла від Острозької брами до католицького костелу в південно-західному куті ринкової площі, була нижче від сучасного рівня майже на 2 метри. Цей факт є промовистим свідченням значного обсягу насипного ґрунту в центральній частині міста. До того ж ця вулиця мала вже на початку свого існування штучне вимощення з дерев'яних півколог (рис. 6), значна кількість яких була відкрита в 2006 році під час спорудження торговельного підземного комплексу.

В місті було три церкви, костел, єврейська школа, два шпиталі — руський і католицький. Тому потребує коригування висновок А. М. Бовгирі, що перший шпиталь у Рівному було збудовано в 1637 р.⁵¹

На початку XVII ст. Рівне було середнім за числом жителів містом Волині. За даними 1620 р. в ньому нараховувалось 413 будинків (димів). Використовуючи традиційний коефіцієнт для однієї сім'ї — 6,3, ми отримуємо число жителів близько 2600 осіб. Хоча І. О. Ворончук навела переконливі аргументи на користь збільшення коефіцієнта до 8,5⁵². А значить, у Рівному могло мешкати близько 3500 жителів. Для порівняння вкажемо, що одне з малих волинських міст Дорогобуж за тим же інвентарем мало 83 дими, при коефіцієнті 8,5 кількість його жителів становила близько 700 осіб. В Острозі, на той час одному

із найбільших міст Волині, лише на частині князя Олександра Острозького інвентар 1620 р. вказує 589 димів⁵³, тобто близько 5 тис. жителів, а всього чисельність населення могла досягати 10 тис. осіб.

Площа самого міста Рівного обраховується в 16 га, а Острога — в 17 га, отже, вони суттєво не відрізняються, і так само в цих містах на початку XVII ст. була приблизно однакова кількість міських будинків (відповідно 308 і 323). В той же час за актом 1603 р. всього в Острозі було 895 будинків, а в Рівному за описом 1620 р. більш ніж у двічі менше — 413. Значне зростання населення в Острозі відбувалося за рахунок забудови передмість, на яких вказано 559 будинків (62,4% від загальної кількості). В Рівному на двох передмістях («Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька») знаходилося лише 90 будинків (27,8%).

Bogdan PRYSHCHERPA

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF RIVNE TOWN AT THE 2nd HALF OF THE 16th — BEGINNING OF THE 17th CENTURIES

Abstract. On the basis of complex analysis of written, archaeological and cartographic sources, the article studies topography, planning, and defence structures, and localizes separate objects of Rivne of the second half of the seventeenth and early seventeenth centuries. Rivne started its formation as a medieval city in the second half of the 16th — beginning of the 17th centuries, when the settlement became the property of Prince Semen Vasylovych Nesvytskyi. In the planning structure of Rivne, there was a castle, a town, and a suburb. Rivne castle was located in the southern outskirts of the city, on a natural elevation, protected by the waters of the pond. It had two fortified grounds — northeastern and southwest (dytynets). As the inventory of the 1620 shows, all its defensive structures, residential and commercial buildings were wooden. The part of the town protected by natural and artificial fortifications had an area of about 16 hectares. The inventory of 1620 mentions the market and seven streets, three Orthodox churches, a Catholic church, a Jewish school, and two hospitals — Russian and Catholic. There were also two suburbs mentioned: the northern (Zabrama Omelianivska) and the eastern (Zabrama Ostrozka). In the beginning of the 17th century, Rivne was the average town of Volhynia by the number of residents; it numbered 413 houses.

Keywords: Rivne, early modern times, town, castle, suburb, planning.

⁵⁰ Прищеп Б. А., Чекуров В. С., Войтюк О. П. Работы в м. Рівне... С. 271–272.

⁵¹ Бовгиря А. М. Рівне // Енциклопедія історії України... С. 211.

⁵² Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 301, 324.

⁵³ Там само. С. 283.

УДК 72.035

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

БУДІВЛІ МІСТА ДУБНА ЗА ОПИСОМ 1836 РОКУ

Вивчення архітектурних атрибутів простору міста становить вагомий складову історичної урбаністики. Від часу зведення та протягом подальшого існування, забудова багатьох міст, зокрема і Дубна, безповоротно змінювалася. Велика кількість архітектурних об'єктів не пережила свою добу і була назавжди втрачена для міського середовища. Ті, яким пощастило вціліти, доповнювались новими, завдяки чому в кожен окремо взятий період у просторі міста поєднувались хронологічно та конструктивно досить різні будівлі. На окрему увагу заслуговують своєрідні риси, які були властиві більшості із них.

Поглиблене вивчення історичної забудови міста можливе на основі писемних, архітектурних, картографічних, археологічних та етнографічних джерел. Результативність створюваних історичних реконструкцій залежить від їхньої повноти і можливостей взаємодоповнення. Інколи вдається мати справу з писемними джерелами описового характеру, які сфокусовані виключно на завданні репрезентувати стан забудови на певному етапі міського розвитку. До таких належить запропонований до огляду у даній статті та опублікований у додатку «Опись строениям в Дубне, принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому»¹ (далі — Опис. — прим. авт.), датований 1836 р. (див. Додаток 1).

Цей документ з'явився в ході реалізації проекту князя Юзефа Любомирського по продажу Дубна у державну власність Російської імперії з метою облаштування тут губернського уряду. З огляду на те, що Опис мав на меті дати уявлення про вигідні перспективи цієї справи, він знайомить нас з наявними будівлями житлового, адміністративного, громадського, господарського і промислово-виробничого призначення. Свого часу частину Опису, у якій йдеться про замок і палац князів Любомирських, опублікувала О. Л. Михайлишин².

У джерелознавчому екскурсі відзначимо, що найраніша відома спроба дати уявлення про характер забудови Дубна відноситься до 1671 р. і належить Ульріху фон Вердуну³. Далі потрібно відмітити такі документи, як Розпорядження княгині Теофілії Любомирської 1699 р.⁴, Інвентар міста Дубна 1723 р.⁵

Анотація. У статті на основі опису 1836 р. розглядаються архітектурні об'єкти Дубна. На їхньому прикладі прослідковано особливості адміністративної, промислової, представницької, господарської та торгівельної забудови. Локалізовано місцезнаходження деяких будівель та комплексів забудови на території міста. Вперше опубліковано у додатку документ під назвою «Опись строениям в Дубне, принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому».

Ключові слова: Дубно, будівлі, архітектурні конструкції, опис 1836 р., міське планування.

¹ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 26. Опись строениям в Дубне принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому. Арк. 33–39 зв.

² Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII — XIX століть. К., 2000. С. 139.

³ Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі... / перекл. І. Сварник // Жовтень, 1983. № 10. С. 98–99.

⁴ АЮЗР. Киев, 1869. Ч. V. Т. I: Акты о городах (1432–1798). С. 177–180.

⁵ APL. Zespól 79. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna, 1723 rok. 88 s.

та Податковий реєстр 1805 р.⁶ Окремі відомості про стан забудови міста присутні у близьких за часом до Опису спогадах Ю. Крашевського, який в 1840 р. відвідав дубенські контракти⁷. В 1850 р. у військово-статистичному огляді Волинської губернії було вміщено опис укріплень замку⁸. Подібний до нього матеріал присутній у Короткому огляді історії та історичних пам'яток середньої частини Волині 1890 р.⁹ Становлять інтерес також джерела, які розкривають забудову окремих архітектурних комплексів Дубна. Це — інвентарні описи монастирів та їхніх володінь 1731¹⁰, 1739¹¹, 1746¹², 1755¹³, 1769 рр.¹⁴, а також описи парафіяльного костелу кінця XVIII — початку XIX ст.¹⁵ Значний обсяг відомостей про забудову Дубна XVI–XIX ст. розпорошений в актових книгах магістратського та повітових урядів, документах канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, чиншових книгах. Їхній комплексний розгляд та аналіз ще попереду.

Для вивчення особливостей розвитку міської забудови важливе значення мають археологічні джерела. Неабияка цінність у дослідженні структури міста і локалізації об'єктів належить картографічним джерелам, добірка яких датується кінцем XVIII — першою половиною XIX ст. і була опублікована П. А. Ричковим¹⁶. У світлі тривалого просторово-

планувального розвитку Дубна джерельна база для вивчення особливостей його будівель потребує збагачення.

Опис відтворює стан розвитку міської забудови у тому вигляді, в якому вона розвивалась, стимульована торгівельно-господарським і культурним піднесенням Дубна у період проведення у ньому контрактних ярмарок. Вже цим він відображає кульмінаційні вияви у розбудові міста та дозволяє прослідкувати найбільш затребувані напрямки розвитку його інфраструктури. Нагадаємо, що контрактні ярмарки були офіційно перенесені до Дубна зі Львова 31 листопада 1773 р.¹⁷ та відбувались тут щорічно до кінця 1793 р. Протягом цього періоду Дубно набуло значення центру міжнародного торгівельно-економічного життя, а капітал, який тут обертався і значною мірою спрямовувався на розбудову міста¹⁸.

Особа, яка займалась укладенням Опису, ймовірно, походила з оточення князя Ю. Любомирського. Відомо, що для такої справи вельможі утримували підготовлених посадовців — геометрів і контролерів, які володіли знаннями і навиками для дотримання необхідної форми створення інвентарів. Ця людина добре володіла російською мовою, але у тексті присутні також польськомовні означення, які були на той час в ужитку (бронз, коридорик, льодовня, філяри та ін.). Першочерговими завданнями укладача була фіксація розмірів, планування, конструкції і призначення будівель.

Як відомо, рядова забудова Дубна протягом XIX ст. була представлена, головним чином, дерев'яними будинками. Частка мурованих будівель у загальній масі житлового фонду на кінець XIX ст. за підрахунками О. Прищепи у більшості волинських міст не перевищувала 11–22%¹⁹. Ю. Крашевський, свідчення якого приблизно співпадають з часом створення Опису, відмічав, що Дубно має ледве декілька мурованих кам'яниць. Ринок оточують старі заїзди, дерев'яні, з'єднані один з іншим, стоячі рядами, брудні і чисельні²⁰. Все ж, при уважнішому розгляді, реальна частка мурованої забудови міста виглядала не настільки непоказною. З Опису довідуємось, що Ю. Любомирський виступав власником 17 мурованих будівель, у тому числі частини ратуші. Це без урахування замку, а також

⁶ APL. Zespół 79. Sygn. 43. Regestr bierczy wszelkich czynzów i podatków od miezkanców miasta Dubna również od włościan przedmieściów Surmicz jako i Zabramia Łuckiego... na rok 1805 od dnia 24 marca 1805mo do dnia 24 marca 1806mo Ru zdziałany. 42 s.

⁷ Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. Lwów, 1859. S. 22–25.

⁸ Военно-статистическое обозрение Российской империи. СПб., 1850. Том X. Часть 3: Волинская губерния / [сост. Штабс-капитан Фритче]. С. 140–142.

⁹ Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волини. СПб., 1890. С. 10–14.

¹⁰ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волинской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ, 1880. № 32. С. 1450–1453.

¹¹ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волинской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ, 1880. № 34. С. 1537–1554.

¹² Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волинской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ, 1880. № 34. С. 1552–1553.

¹³ Близняк М. Инвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображеського чоловічого монастиря 1755 р. // ОД. Вип. 4. Острів, 2015. С. 177–192.

¹⁴ Пшеничний Ю. Забудова Дубенських Спасо-Преображеського і Хрестовоздвиженського монастирів за описом 1769 р. // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острів, 2016. Вип. 25. С. 161–166.

¹⁵ ДІКЗД, кн. 7732/ДІП — 4459. Wizyty kościoła parafialnego Dubieńskiego w roku 1799–1810–1814 — tudzież opis kościoła parafialnego Dubieńskiego 1816.

¹⁶ Ричков П. А. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ: зб. наук. праць. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 122–142.

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 34, Дубенський гродський суд, м. Дубно Волинського воеводства. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 16.

¹⁸ Пришляк В. Торгівельне місто Дубно у XVIII ст. // Дубно і світ: зб. тез наук. повідомлень міжнар. ювілейн. конф. «Дубно і світ». Дубно, 2000. С. 43.

¹⁹ Прищепка О. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 196.

²⁰ Kraszewski J. I. Wieczory... S. 24.

дрібних господарських мурованих споруд, таких як погребі, колодязі, льодовні. Тож у власності князя перебувала фактично половина мурованих будівель міста, збудованих чи придбаних на кошти Любомирських. Ще 16 мурованих будівель з поверхами належало різним особам.

Значно переважаюча дерев'яна забудова не була настільки надійною, як мурована, до того ж вона часто ставала жертвою пожеж. Нищівні з них трапилися у Дубні у 1752, 1786, 1811 та 1844 рр.²¹ Схоже, що піднесення рядового мурованого будівництва у Дубні в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. було викликане частково якраз потребою захистити свій крам та інвестиції від стихійних пожеж. Це добре видно на основі значної кількості мурованих споруд призначених для торгівлі, зберігання товарів та промислового виробництва. За Описом до них належали будинок для загальної ваги, погребі, ратуша, мурована прибудова для продажу напоїв, лютровня²² і медовий бровар, млин біля замку, кам'яні магазейни та пивний бровар.

Поряд із мурованими, у власності Ю. Любомирського відзначається присутність також дерев'яних будівель. Серед них згадано будівлі, які у стовпи збудовані. Вони переважно господарського призначення (стодола, конюшня, сарай). Виняток становить лише корчма Сломяна, яка мала піч для обігріву. Конструкція «у стовпи» передбачала наявність вертикальних стовпів (сох), які часто вкопувались прямо у землю по кутах та уздовж стін будівель між якими закладалися дилі, бруси або дошки, а шви замазувалися глиною.

Ряд споруд названо просто дерев'яними, але деталі конструкції при цьому не уточнено. Це переважно будинки житлового або промислового призначення, що, очевидно, вказує на використання для їхнього зведення більш добірних матеріалів та ужиток надійніших конструкцій. Ці особливості дерев'яної забудови Дубна допомагають уточнити археологічні об'єкти. Серед них становить інтерес споруда № 2, досліджена по вул. Кирила і Мефодія, 26, що поблизу Великої синагоги, яка датована другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст. Вона прямокутна у плані, по кутах та вздовж стін збереглися рештки округлих у перерізі вертикальних стовпів, діаметром 0,15–0,2 м.²³ Стіни були обшиті деревом, ймовірно, брусами, що

вставлялися у пази стовпів. Подібна схема зведення будинку відмічена на ділянці Майдан Незалежності, 3 для дещо ранішої будівлі № 6, датованої другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. У цьому випадку вдалося простежити дві нижні горизонтальні колоди, покладені в одну лінію, діаметром 0,25–0,3 м, що впиралися чи вставлялися у вкопаний вертикальний стовп. По обох сторонах від нього колоди біля кінців були перев'язані із двома колодами поперечних стін²⁴. Іншим прикладом перев'язаних колод у стінах будинку слугує споруда № 5 XVII–XVIII ст. із ділянки по вул. Кирила і Мефодія, 8–10²⁵. В обох випадках стверджено елементи зрубу. Отже є підстави припускати, що частина дерев'яних будівель з Опису мала зрубні конструкції, наявність яких у Дубні простежується за археологічними матеріалами у XVII–XVIII ст.

Виділяється конструкція дерев'яного амбару на Сурмицькій греблі, який збудовано на воді на дубових стовпах, а також шестигранного будинку для «экономической стражи». Деякі будівлі поєднували в собі муровані і дерев'яні елементи. Так, згадується дерев'яний магазейн²⁶ на кам'яному фундаменті, а у структуру пивного броваря входив мурований будинок, другий поверх якого був збудований з дерева. При багатьох будинках, як мурованих так і дерев'яних знаходились ганки під дахами, утримуваними колонами. Колонадами відзначається оформлення також інтер'єрів окремих будівель, про що раніше було відомо лише для бальної зали палацу Любомирських. Зокрема, при описі мурованого будинку для казарми згадується зала на весь простір будинку, в якій стеля укріплена на 18 кам'яних колонах. Мурований будинок комісаріатського депо також в усьому обширі містив залу на 12 кам'яних колонах. Дерев'яний амбар на Сурмицькій греблі мав ганок і галерею на 10 дерев'яних колонах. Зазначено також, що тюрма на верхньому поверсі Луцької брами укріплена на чотирьох кам'яних колонах.

Про планування житлових будівель довідуємось з описів будинків для офіціалістів. Вони мали по три кімнати, кухню чи пекарню і комору. В одному з них були ще сіни. Наглядач за цегельним заводом проживав у хатині, яка мала сіни, житлову кімнату

²¹ ДІКЗД, кн. 7732/ДІП. 4459. С. 110.

²² Від старопольського — *lutrować* — очищати (в даному випадку горілку).

²³ ДІКЗД, нд-4862. // Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянках на вул. Кирила і Мефодія, № 26 та № 8–10 у 2005 році. С. 6–8.

²⁴ ІА НАНУ, Науковий архів 2005–2006 / 104. // Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005–2006, рр. С. 18, 19.

²⁵ ДІКЗД, нд-4862. // Прищепя Б. А. та ін. ... Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянках на вул. Кирила і Мефодія, № 26... С. 17.

²⁶ Магази́н — велика складська будівля для зберігання провіанту, інженерного обладнання, військового обмундирування та інших речей. Термін часто вживався у Російській імперії з кінця XVIII ст.

з піччю і комору. Друга будівля біля цього заводу уміщувала дві кімнати і одну комору. Вирізнявся обширним плануванням житловий будинок сурмицького фільварку. У ньому були сіни, шість житлових кімнат, будуарик²⁷, велика зала, пекарня і комора для припасів. Будинок економа Забрамського фільварку містив сіни і дві кімнати з прикоморком. Мурований житловий будинок на Сурмицькій греблі мав сіни і дві кімнати. Дерев'яний будинок при медовому броварі мав три житлові кімнати. Дерев'яний будинок, що раніше належав якомусь Ангелічичу Балю, мав сіни, три кімнати, пекарню, комору на припаси. Біля цього будинку знаходилося також подвір'я, город, садок, сінокіс, мурований погріб, праворуч від будинку — конюшні, а ліворуч — возовня. Отже, житлові будівлі найчастіше мали дві-три кімнати, кухню чи пекарню і комору на припаси. Покриття даху було переважно гонтовим, і навіть палац князів Любомирських був покритий гонтом. Солом'яний дах бачимо у господарських неопалювальних будівлях (сараях, вівчарнях, стодолах, конюшнях, возовнях). Проте і сарай, в якому відбувалося виготовлення цегли, мав солом'яне покриття, але над двома печами тут дах був покритий дошками. Останні особливості були обумовлені пожежною безпекою.

Щодо інтер'єру приміщень, то у більшості випадків згадуються лише ті деталі, які у практичному значенні доповнюють саму конструкцію (колони, печі, підлога, двері, вікна). Лише епізодично, як то при описі палацу князів Любомирських, зауважено риси, які характеризують мистецьке оформлення його залів: штукатерії, жирандолі, дзеркала, віконця з віденського скла, укладена візерунком підлога. Згадок про меблі та інше речове наповнення приміщень укладач унікав, за винятком хіба що великого крісла на гауптвахті у ратуші. Цінними є свідчення про особливості конструкції будівель, зокрема таких як дерев'яний купол з годинником на замковій брамі, кам'яний міст на аркадах при Луцькій брамі, голландські дахи міських будівель і т.п.

До слабких пізнавальних сторін Опису потрібно віднести відсутність чіткої прив'язки будівель до міського планування. У багатьох випадках це ускладнює їхню локалізацію, за винятком хіба що добре відомих з них, наприклад таких, як ратуша та замок. Стосовно деяких інших споруд, то допомогу у цьому надають плани міста, окремі об'єкти на яких можна ототожнити з описаними в тексті. До них належить сурмицький фільварок, який згідно з планами кінця XIX — початку XX ст. був розташований на ділянці поблизу рогу вулиць Морозенка і Фабрична. Розташування описаного заводу для

виготовлення цегли є підстави пов'язувати з передмістям Забрама, оскільки тут він позначений на плані 1826 р.²⁸. Поряд з тим потрібно відзначити, що виходячи з плану кінця XVIII — початку XIX ст., інший цегельний завод знаходився поблизу сурмицького фільварку, але до нього входило чотири сараї, поруч із якими стояли два муровані будинки цегляного майстра. Це дозволяє сказати, що в Описі мова йде не про нього.

Мурований бровар, що позначений на плані кінця XVIII — початку XIX ст., стояв на початку передмістя Сурмичі, де пізніше була розташована нова польська в'язниця. Судячи з послідовності тексту Опису, він відповідає пивному броварю. Вірогідно, саме із його розташуванням тут пов'язана до сьогодні збережена назва вулиці Броварної. Це варте уваги свідчення, адже поширеною є думка, що до будівництва в'язниці тут стояв млин. Це не підтверджується як свідченнями Опису, так і старими планами міста. Недоцільним спорудження водяного млина у цьому місці бачиться також із точки зору функціонального пристосування.

З шести згаданих в Описі млинів (а фактично — п'яти, оскільки два знаходилися під одним дахом), розташування чотирьох вдається з'ясувати завдяки планам. Це передусім мурований млин біля замку, який стояв на каналі за палацом князів Любомирських. Другий млин, дерев'яний, зафіксований на рукаві річки, що протікав перед самим початком передмістя Сурмичі²⁹. Ще два дерев'яні млини стояли по обом сторонам від великого пропускового шлюзу. Це місце на основі планів можна поміщати приблизно у тому місці греблі, де у наш час знаходиться міст через Ікву. Особливо цікавим є опис самої шлюзи, яка «по плану водной коммуникации на реке Икве устроена с железными цепями у ворот и на оной шлюзе мост сводный с железными цепями для проезда в город служащий». Маємо справу з невідомою деталлю в структурі Сурмицької греблі, де для зручності сплаву суден було влаштовано підйомний міст. Його наявність зумовлена тим, що через Дубно по Ікві сплавлялися достатньо габаритні вантажі, такі як будівельний ліс³⁰. Локалізація ряду інших будівель Опису хоча й неможлива на даному етапі опрацювання джерела проте достатньо перспективна за умови залучення у майбутньому додаткових матеріалів.

²⁸ Ткач В. Карта міста Дубна 1826 (1828) року // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у Наполеонівських війнах. Луцьк, 2012. Вип. 41. С. 243.

²⁹ Ричков П. А. Розпланування... С. 132, рис. 2, 3.

³⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи... С. 38.

²⁷ Будуарик — вишукана дамська кімната для відпочинку.

Враховуючи послідовність розташування у тексті описаних об'єктів, є достатньо підстав розміщати поблизу ринкової площі Дубна такі з них, як будинок кам'яний «для загальної ваги», «колода дерев'яна для міри хліба», кам'яна прибудова для продажу напоїв, колодязь навпроти гауптвахти (яка займала частину ратуші), мурований будинок для військової музичної школи. З-поміж інших, колодязь дуже вірогідно передував будівництву у пізніший час на його місці відомої водокачки.

Опис будівель князя Ю. Любомирського добре висвітлює торгові, промислові і господарські пріоритети, які панували у місті. Вони були обумовлені передусім рентабельністю утримуваних князем закладів і виробничо-господарських будівель. У цьому відношенні показовими є згадки про шість млинів, а також різні будівлі, що пов'язані з виробництвом, зберіганням і збутом спиртних напоїв. Тому значна кількість прибутків власника надходила саме від мукомельного і спиртово-горілчаного промислу, поширеного у Дубні. Внук ініціатора укладення Опису, князь Юзеф Любомирський (другий), згадував, що у самому місті йому належить виключне право на помел зерна, продаж алкоголю, магістральний і штемпельний збори³¹.

Отож ми маємо у розпорядженні важливе джерело для розгляду різних питань пов'язаних з розвитком Дубна в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Вони стосуються планувально-архітектурних особливостей будівель міста, їхнього промислово-виробничого і торговельного призначення, господарського забезпечення, приватновласницького і державного управління.

Додаток 1

Опись строениям в Дубне, принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому³²

1. *Замок или крепость бывшая в древних временах каменною стеною в квадрат обведенный, имеющий в окружности 456½ сажень, с трех сторон северной, восточной и южной сплавною рекою Иквою, а от города, от западной стороны каналом в 20 сажень широким и в 5½ сажень глубоким окружен. Эскарпы и контрэскарпы сего канала частью с бутового камня, а частью с кирпича построены, они имеют вышины 5½ сажень и толщины*

*один сажень. По обоим флангам эскарпа на валах два каменные бастiony и на том же канале мост на шести каменных филярах и дубовых столбах, укрепленный по котором вход во врата каменного строения, называемого замковая брама, которая имеет в окружности 88 сажень, вышины — 8 сажень и толщины в стенах — 1 сажень со сводами во внутри о 3-х кондигнациях. В первой кондигнации помещаются жилые комнаты, конюшни и особо склады с крышею из железной бляхи. Во второй и третьей кондигнации — экономические магазины, где в случае надобности устроить бы можно выгодные жилые комнаты. На верху сей брамы устроен деревянный купол, на котором укреплены часы для целого города полезны. У подошвы же той брамы, то есть во основании крепости, имеется пять больших со сводами *погребов*, в которые вход двумя местами и с двумя железными дверьми при входе. Выйдя из ворот описанного строения на большой двор по левой руке или же с северной стороны *корпус* из кирпича построенный на основании крепости в окружности 103 сажень, вышины от поверхности основания крепости 5 сажень, толщиной в стенах $\frac{3}{4}$ сажени, до которого вход по сходам из каменных плит, вымощенным до подземельных коридорей под сводами устроенных на двое кондигнаций разделяющихся, где имеются *жилые комнаты, кухня английская, пекарня, кондитерская, кладовая*. Над теми же комнатами или подземельными коридорами вход со двора до нижнего этажа по сходам из каменных плит, вымощенным до коридарей, а из оных в залы коих есть четыре, а в особенности «*английская галерея*» в мытологические штукатерии украшена, пол из магонового дерева в розетты и лютне устроенный.*

Зала гостиная с большими вокруг зеркалами в стенах и с окошками виденского стекла.

Зала круглая с галереей на 12-ти с мозаики колонах укрепленною и с мытологическими штукатериями и устроенными там же двумя круглыми печками в виде урны, а также имеющие при стенах большие зеркала и завершённые 12-ти жоранделов с позолоченным бронзом. Окошка в оной из виденского стекла. *Английская зала* с мытологическими штукатериями и вокруг гипсовыми грациями с дверьми из магонового дерева.

Сверх описанных зал, в том же этаже имеется еще жилых и гостиных *комнат 10-ть*, в числе которых в одной пол устроен из магонового дерева, а в прочих из яворового и дубового. Во всех комнатах окошка двойные.

На верхний этаж вход по сходам тремя местами на коридоры, а из оных до жилых и гостиных комнат, коих есть 18-ть с устроенными во всех местах обогревательными печками, дверьми крашенными и двойными окошками.

Крыша над корпусом вся гонтами крыта. Наружность же означенного корпуса состоит в древнем виде. Напротив описанного корпуса, то есть в южной стороне, *флигель с этажом* имеющий в окружности 62 сажень, вышины $4\frac{1}{2}$, толщины муру в стенах $\frac{3}{4}$ сажени. В коем внизу владельческая *касса или кладовая* под сводами с большой при ней *комнатою для канцелярии* до кладовой, одна двери железная и другая деревянная, окошка с железными решетками, в комнате дверь деревянная,

³¹ Lubomirski J. Historia pewnej ruiny... S. 142.

³² При публікації документу написання слів залишається без змін. Для кращого розуміння змісту, згідно з правилами сучасного правопису, уніфікується вживання великої, малої літери та ком, здійснюється поділ тексту на речення. Скорочення слів та примітки подані у зламаних дужках. Опис додано до листа князя Ю. Любомирського до Київського військового губернатора, генерал-губернатора Волинського і Подільського Гурьєва О.Д. від 28 жовтня 1836 р.

крашенная с французским замком. Особо же для кассира *две жилые комнаты с кухнею и с коридорами*, от коего вход до *архива с двумя камерами* под сводами. Двери при архиве железные и в окошках железные решетки. На верхний этаж сего флигеля вход двумя местами по сходам на коридорики, а из оных к жилым комнатам, коих имеется 10-ть, *кухня одна* и особо на *склад* разных припасов. Сверх того, две камеры под каменными сводами, в коих хранится *архив Уездного суда*. У подошвы сего флигеля имеется *5-ть каменных со сводами погребов* с железными дверьми при входе.

Под валами крепости замковой имеется четыре каменные казематы под сводами, заключающие в себе длины 1206 сажень и при оных четыре жилых комнат. Означенные казематы употребляются ныне на разные склады и конюшни. Вообще в прописанном замке, заключающим в себе три большие каменные строения и подземные казематы, поместить можно многочисленныя склады без всякой опасности, а также к помещению присутственных мест или других заведений означенные строения выгодными быть могут.

Возле флигеля *дом деревянный* для официалисты, в коем на правой руке жилых комнат три, а с противной стороны две с устройством дверей, окошек и прочего.

Деревянный сарай в квадрат построенный имеющий длины [не указано — Ю. П.] сажень, а ширины [не указано — Ю. П.], в коем на двое разкрывающихся дверей с обыкновенною оковкою и замками 14-ть. Крыша на оном гонтами крыта. Возле сего конюшня с дерева построенная и людовня с застройкою над оною.

2. *Дом каменный* для общих весов с верхним этажом, имеющий длины 13, ширины 7 или вокруг 40 сажень, вышины $4\frac{1}{4}$ и толщину муру [не указано — Ю. П.] сажени, в коем на низу *комнат жилых* 3 под каменными сводами, особое отделение под каменными сводами и аркадами для весов. На верхний этаж вход по сходам на коридорик, а из оного до жилых комнат, которых имеется пять и особо одна *большая зала*. Во всех комнатах пол с досок и потолок с щикатуркою, двери фалованные с оковкою и французскими замками крашенные масляною краскою, окошка с надлежащей оковкою, тоже крашенные.

Каменный погреб, к сему строению принадлежащий, со сводами и с железными дверьми при входе. *Подворья 2-и* к сему дому принадлежащие, вокруг застроенные деревянным забором. На одном подворье *весы* на четырех деревянных колонах построенные, а на втором подворье *строение деревянное*, в коем *амбар, возовня и конюшня* под одною крышею и особо же *строение* тоже деревянное для хозяйства нужное.

3. *Колода деревянная* на торговом плацу для меры хлеба с крышею на шести колонах.

4. *Ратуш*. Часть ратуши каменной от восточной стороны во внутри города с этажом верхним выстроенным и ровным, длины 14 сажень, ширины 9, вышины [не указано — Ю. П.], толщиною в стенах [не указано — Ю. П.]. В коем на низу под каменными сводами *главная военная гауптвахта* с крыльцом и балконом на 5-ти каменных

колонах укрепленным, пол и потолок с досок. Пирамид или стоек для ружья под крыльцом 2-и и кресло большое одно. Вход вовнутрь гауптвахты на коридор, а от толь в комнаты, которых имеется четыре, как *офицерская караульная, офицерская арештанская, для нижних чинов и для уголовных арештантов*. Сверх того *кухня одна*. Во все строении двери и окошка столярной работы с надлежащей оковкою, пол с досок печей обогревательных 5-ть. Верхний этаж имеет длины 27 сажень, ширины как сказано о нижнем, вход по сходам деревянным до коридорика, а от толь в комнаты, которых есть 9-ть. *Зал больших* две, сверх того *кухня одна и кладовая для припасов одна*, пол с досок, потолок с гипсовой щикатурки, окошка двойные с надлежащей оковкою. Двери во всех комнатах и залах фасованные с надлежащей оковкою и французскими замками. За стенами капитальными описанного — ратуша.

5. *Каменная пристройка* в коем продаж напитков с двумя во внутрь отделениями, пол с досок, печь с кирпича устроена, означенной пристройки имеется длины $6\frac{1}{2}$ сажень, ширины $3\frac{1}{2}$ и вышины $1\frac{1}{2}$ сажень.

6. *Колодезь* напротив гауптвахты в середине площади, под крышею гонтами крытою и масляною краскою крашеною на двух колонах укрепленную с цебрами кованными и панковыми канатами.

7. *Дом каменный* для военной музыкальной школы, длины $15\frac{3}{4}$ ширины $2\frac{3}{4}$, вышины 3 сажени, толщиною в стенах $\frac{1}{2}$ сажени в коем имеется два коридорики, от которых вход в комнаты, коих есть шесть. В целом том строении двери и окошка с надлежащею оковкою, пол и потолок с досок, крыша гонтами крыта.

8. *Строение каменное называемое Луцкая брама* имеющее в окружности 32 сажени, вышины 7 сажень, толщиною в стенах $1\frac{1}{2}$ сажени, в котором ворота для въезда в город. На верхнем этаже сего строения *тюрьма* для арештантов на 4-х каменных колонах укрепленная. Вход до оной по сходам на коридорик, а от толь в арештанские комнаты, коих есть три. Возвращаясь оттоль до коридорика вход по сходам на *второй этаж*, где имеется *арештанских комнат три* и *цехаузов* 2. Во всем том строении пол и потолок с досок, окошка с железными решетками и двери с надлежащею оковкою. При означенной бране *каменный мост* на каменных аркадах, под которым имеется тюремное отделение под сводами с четырьмя окошками и с решетками железными, где в древних временах содержимы были арештанты [нерозбірливо].

9. *Домик деревянный* для экономической стражи, в шестигранно построенный, в коем две комнаты с окошками и дверями, крыша на оном гонтами крыта.

10. *Дом деревянный* возле вышеописанного домика с крыльцом на двух деревянных колонах укрепленным, до которого вход до сеней, а оттоль в комнату одну и кухню. По левой же стороне комнат две, пол и потолок с досок. В целом том строении окошка с надлежащей оковкой и двери столярной работы. К тому принадлежащий сарай на сохах и при сохах с дверьми на двое растворяющимися.

Погреб в земле вырыт. Стены оного из дерева устроены. При том же доме огород.

11. *Дом каменный для казармы* имеющий длины 29, ширины 13, вышины 2 сажни толщиной в стенах сажня с крыльцами по обоим причулкам на 16 каменных колонах укрепленными. Вход во внутрь до залы одной большой на все пространство дома, в которой 18 каменных колон, на коих укрепленный потолок с обогревательными в [онной] зале печками. А по углам имеется комнат 5-ть тоже с обогревательными печками. Сверх того кухня одна с коридором. Во всем том строении окошка двойные с оковкою и двери фалованой работы с французскими замками. В угле сего строения погреб каменный со сводами. Нужник к сему строению принадлежащий с коридором из дерева построенным под крышею гонтами крытою. Там же большое подворье.

12. *Корчма называемая Сломьяна или Шинковый Дом* с дерева в столбы построенная, в которой комнат 2 для продажи напитков в оной печь пекарская и обогревательная из кирпича построенная. Двери и окошка обыкновенные.

13. *Фольварк Забрамский. Дом деревянный для эконома* в коем сени и комнат две с прикоморком, пол и потолок с досок, на правой руке от входа пекарня одна и кладовая для припасов. В целом том строении двери и окошка обыкновенные. Возле описанного дома конюшня с дерева построенная с дверьми на двое растворяющимися, с пристройкой для домашних птиц. *Строение хозяйское* а) *амбар* из дерева построенный под крышею гонтами крытою. Двери шалеванные, надвое растворяющиеся, с французским замком и вовнутрь четыре засеки или разделы, в) *сарай деревянный называемый студола* в столбы из дерева построенный, в нем четыре ворот на двое растворяющихся с железною оковкою, с) *Ток* складывания в скирды хлеба, окруженный вокруг плотом с четырьмя воротами на двое растворяющимися, d) *сарай или овчарни* для скотоводства в четыре угла построенные, в стенах окошка, крыша соломенная. В том строении ворот надвое растворяющихся трое и одиноких четыре.

14. *Сарай деревянный для выделки кирпича*, имеющий длины 66½, а ширины 8 сажень, крыша соломою крыта. Возле того сарая *хатка* для досмотрщика кирпичного завода, в коем комната одна с коморкою и сенями, печь пекарская с трубою над крышу выведенную. Вторая *хатина* деревянная в коей комнат две и коморка одна, печей пекарских две, с трубою наверх. Двери в обоих хатах и окошка простые.

15. *Лютровня и медовый бровар* из кирпича мурованный, имеющий длины 21 сажень, ширины 6 и вышины 2 сажни. В том строении жилых комнат 3, а впрочем на всем строении устроен верстак *лютровняный* и медовый с печками для 14 котлов. Двери и окошка с надлежащею оковкою. Крыша гонтами крыта, подворье палисадами окруженное с деревянными воротами для въезда. На том подворье *дом деревянный*, в коем жилых комнат есть три, с обогревательными печками, пол и потолок с досок, крыша гонтами крыта. Двери и окошка с надлежащею

оковкою. На правой руке сего дома *конюшня*, с дерева построенная, с возовнею и маштарнею, в коей двери надвое растворяющиеся. Крыша досками крыта, на левой руке *амбар* деревянный на дубовых палях укрепленный с полом с досок устроенным. *Колодезь* на том же подворье с журавлем для набирания воды.

16. *Амбар деревянный* на Сурмицкой плотине, на дубовых столбах на воде устроенный с крыльцом и с галерею верху на 10-ти деревянных колонах укрепленною. Имеющий длины 24, ширины 8 сажень с верхним этажем до которого вход по 3-х мосточках деревянных до крыльца, в том крыльце пол и потолок с досок. К входу во внутрь амбара дверей на двое растворяющихся трое. На верхний этаж вход по лестнице на галерею с устроенными штагетами. Из оной галереи дверей трое для входа в амбар. Во всем том амбаре двери кованные с французскими замками и железными решетками на нижнем этаже.

17. *Мельница возле замка* из кирпича построенная имеющая длины 12½, ширины 7 и вышины 4½ сажень, толщиной в стенах [не вказано — Ю. П.] сажень с двумя кондигациями. Крыша гонтою крыта. Во внутри весь механизм в 5-ми камнях действующих с нужными при том железами и петлями. Потолок с деревянною галерею над оным комнат две с трубою наверх смурованною. Двери и окошка окованы.

18. *Мельница деревянная крашенная* с голландскою крышею гонтами крытою, в ней действующих камней два в совершенном механизме с железами и петлями нужными. Дверь и окошка кованные. При той мельнице устроена слюза для спуска воды.

19. *Мельниц деревянных две* под одной крышею гонтами крытою в обеих действующих камней четыре с совершенном механизмом с железами и петлями. Дверей кованных двое.

20. *Мельниц деревянных две* по обоим сторонам большой пропускной слюзы, новоустроенные. В них действующих камней в надлежащем механизме с железами и петлями четыре. Двери и окошка с надлежащею оковкою.

21. *Пропускная слюза* по плану водной коммуникации на реке Икве устроена. С железными цепями у ворот и на оной слюзе мост сводный с железными цепями для проезда в город служащий.

22. *Дом деревянный* на плотине Сурмицкой для официалисты. В коем комнат три, кухня и кладовая для разных припасов, печь обогревательная и пекарская с комином из кирпича мурованным под аркадою с трубою на верх крыши. Двери и окошка с надлежащею оковкою. Пол и потолок с досок, при том доме конюшня с возовнею с дерева выстроенная гонтами крыта.

23. *Дом второй для официалисты* из дерева выстроенный, в коем сень одна, комнат три. Пекарня и кладовая для припасов, пол и потолок с досок. Печей обогревательных две, пекарская одна с мурованным коминком и трубою наверх выведенною, окошка и двери с надлежащею

оковкою. При том доме конюшня и возовня с дерева построенные, в части гонтами, а в части досками крыта с большим подворьем для склада материалов деревянных и дров, застроенным вокруг забором. В нем четыре ворот.

24. а) *Бровар пивный* из кирпича построенный, имеющий длины 44, ширины $8\frac{1}{2}$ и вышины 3 сажени, толщиной в стенах сажени с верхним этажем и голландского крышею, гонтами крытою. В низу того строения *сушарня* железна на штибрах железных и таковыми ж руштována с чагунными трубами. *Солодовня* под каменными филярами в коей пол с досок, *пивоварня* с хемическим верстатом для варения пива, курения водки, *хлдовня* и *пивная изба*. Во всех тех отделениях пол вымощенный каменными квадратными плитами, двери и окошка с надлежащею оковкою. На верхний этаж вход по сходам, где имеется склад ячменя солоду в трех отделениях, а сверху того особо склад имеется под крышею для сушения солоду. Пол и потолок с досок.

в) *Строение каменное*, имеющее длины $9\frac{1}{2}$, ширины $6\frac{1}{2}$ и вышины 2 сажени, толщиной в стенах $\frac{1}{2}$ сажени в нем конюшня с воротами, надвое растворяющимися. В том же строении каменная *людовня*, имеющая глубины 2 сажени, длины 3 и ширины 2 сажени. *Погреб* каменный со сводами, имеющий длины $20\frac{1}{2}$, ширины 4 и вышины 1 сажени в четырех отделениях при нем двери с надлежащею оковкою. Над сказанным погребом *изба беднарская*, из кирпича построенная, имеющая длины $20\frac{1}{2}$, ширины 4, вышины 1 сажени и толщиной в стенах сажени, с двумя комнатами для рабочих, потолок с досок, двери и окошка с надлежащею оковкою, на всем том строении крыша гонтами крыта.

с) *Конюшня деревянная*, крыша над ней досками крыта.

д) *Дом каменный* с верхним этажом из дерева построенным, имеющий длины 7, ширины $4\frac{1}{2}$, вышины до этажа $1\frac{1}{2}$ сажени, толщиной в стенах $\frac{3}{4}$ сажени. В коем на низу есть комнат жилых три, пол и потолок с досок, особо пекарня, а в ней потолок с досок с щекатуркою и пол квадратными каменными плитами умощен, кладовая для припасов, пол каменными плитами умощен и потолок с досок. Вход на верхний этаж по сходам на коридорик, а от толь до комнат коих есть 2, особо кладовая на припасы и *пекарня*. В целом том строении двери и окошка с надлежащею оковкою, крыша гонтами крыта, печи отопительные и пекарские из кирпича мурованные с трубою наверх. При том доме огород с садочком.

25. *Домик из кирпича мурованный* состоящий на Сурмицкой плотине, имеющий длины $3\frac{1}{2}$, ширины 4 и вышины $1\frac{1}{2}$ сажени. В нем сень одна и комнат две, пол и потолок с досок, печь пекарская из кирпича построенная с трубою каменною наверх.

26. *Дом Питейный* возле коммессариатского депо, из дерева построенный, с крыльцом на 6-ти деревянных колонах укрепленным. Вход до сеней, а от толь до комнат коих есть три с прикоморком, в целом том строении потолок с досок, двери первые на входе шальованные, а прочие столярной работы с оковкою, печь пекарская

отопительная из кирпича. *Погреб* в земле, стены в оном деревянные, при нем двери с надлежащею оковкою.

27. *Фольварк Сурмицкий* с большим подворьем и с воротами на двое растворяющимися, при них: а) *дом жилой* деревянный с будуарком, зашальованным из досок, вход до сеней, а от толь до комнат в левую сторону коих имеется *шесть* и *зала большая одна* особо же пекарня одна и кладовая для припасов. Пол и потолок с досок. Двери и окошка столярной работы с надлежащею оковкою, печь отопительная и пекарская из кирпича с трубою таковою кверху. Крыша гонтами крыта. *Погреб* в земле, стены с досок с дверьми для входа в оный; в) *амбар деревянный* с крыльцом, в котором пол и потолок с досок, во внутри оного вход на верх по сходам где имеется склад. Двери при том амбаре с надлежащею оковкою и замками. *Ток* для склада хлеба в скирды, оградою окружен на оном с) *амбар второй* с крыльцом. Пол и потолок с досок. Двери с надлежащею оковкою, во внутрь вход по сходам деревянным наверх, где имеется склад возле амбара; d) *деревянная студола*, в коей ворот на двое растворяющихся четыре с железною оковкою, крыша соломою крыта; е) *сарай или овчарни* для скотоводства из дерева построенные в квадрат. Крыша на оных соломою крыта; f) *сарай* на склад сена и прочего с воротами; g) *конюшня* из дерева в столбы построенная. Крыша соломою крыта, с дверьми при оной.

28. *Коммессариатское Депо*. Корпус каменный с верхним этажем, с крыльцом на 6 каменных колонах укрепленным, с гипсовыми штукатуриями, под крыльцом пол и потолок с досок, имеет длины $26\frac{2}{3}$, ширины $12\frac{2}{3}$, вышины $3\frac{1}{2}$, толщиной в стенах пол сажени. Вход от крыльца во внутрь корпуса на коридор, а по обеим сторонам оного имеется 6-ть отделений или магазинов. Пол с досок, потолок холстенный. Двери фалованные, крашенные и окошка двойные тоже крашенные с оковкою и французскими замками при дверях. Из низу вход на *верхний этаж* по сходам на коридор в коем тоже по обеим сторонам имеются магазинны в 6-ти отделениях. Двери при оных фалованные с французскими замками, окошка двойные крашенные, потолок холстенный. Из того этажа вход по сходам на верх, где тоже устроены склады. Сей корпус гонтами крытый с рывнами и рурями бляшаными для ската воды. *Подворье*, при нем же корпус окруженный каменным муром, имеющего длины 30 сажени, вышины $1\frac{1}{2}$, толщины $\frac{1}{2}$ сажени. *Весов* под крышами гонтами крытыми два, в числе которых при одних крыша на каменных 8 колонах укреплена с гипсовыми штукатуриями, а при вторых крыша о 8-и деревянных колонах устроена.

Дом 2-й каменный с верхним этажем, имеющий длины $14\frac{2}{3}$ сажени, ширины 5, толщиной в стенах пол сажени, а вышины $4\frac{2}{3}$ сажени с крыльцом на шести каменных филярах укрепленном, от него вход на коридор по обеим сторонам оного имеется под аркадами комнат три. Двери фасованные с французскими замками, окошка двойные, крашены. На *верхний этаж* вход по сходам, в коем имеется в целой обширности дома Зала одна о 12-ти каменных колонах. Пол с досок, потолок гипсованной щикатурки,

окошка крашенные, двойные. *Магазейн каменный*, имеющий длины 44½ сажень, ширины 4¾ и вышины 2½ сажени, толщиною в стенах сажени. В оном магазейне имеется три отделения, а особо в основании каменном имеются склады. При стенах описанного магазейна *магазейн деревянный* на каменном основании, имеющий длины 21, ширины 4¾ сажени. Крыша на оном гонтами крыта, пол и потолок с досок. Дверей шалюванных на две части растворяющихся пять, с надлежащею оковкою и французскими замками.

Магазейн каменный с противной стороны корпуса, то есть за дорогою, имеющий длины 12½, ширины 5½, вышины 2 и толщины в стенах ½ сажени с крыльцом на 6-ти колонах укрепленным. Двери к входу шалюванные крашеные с оковкою, окошка полукруглые с решетками железными, пол и потолок с досок, крыша гонтами крыта.

Колодезь, в коем помпа деревянная с корбою и штангою железными. Над оной застроена будка с досок и при ней каменная ванна для наливания воды.

29. *Дом деревянный* по Ангельчику Балю с огородом садовым и сенокосами, подворье при оном доме, вход к оному до сеней, а от толь в комнаты коих есть три, особливо пекарней, кладовая на припасы, пол и потолок с досок, печь огревательная и пекарская из кирпича с трубою на верх построенной. Погреб каменный до которого вход с внутри, по правой руке сего дома конюшни и полевая возовня, на которых крыша соломою крыта.

* * *

Сверх описанных домов и строений, принадлежащих владельцу, имеется в Дубне каменных с этажами домов 16, принадлежащих разным лицам и в центре города обширное строение называемое Ратуш также с этажем, в котором на низу лавки купеческие.

Yurii PSHENYCHNYI

THE BUILDINGS OF DUBNO TOWN IN DESCRIPTION FROM 1836

Abstract. *Based on the description from 1836, the architectural objects are considered in the article. In its examples, the peculiarities of administrative, industrial, representative, economic and trade buildings are retraced. The places of some building and complexes of the building in the town space are precisely located. In the supplement, the old document named «The description of the buildings, which belong to the owner, Secret Councilor and Cavalier duke Lubomirsky» is for the first time published.*

Keywords: *Dubno, buildings, architectural constructions, description from 1836, town planning.*

УДК 72.03

Олег РИБЧИНСЬКИЙ

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК МІСТЕЧКА БАЗАЛІЯ У КІНЦІ XVI – XX СТ.

Анотація. На основі аналізу картографічного та іконографічного матеріалу, натурних досліджень і тлумачення рукописних першоджерел представлено архітектурно-просторовий розвиток містечка Базалія у кінці XVI – XX століттях.

Ключові слова: Базалія, архітектурно-просторовий розвиток, інвентарі міста, замок, ратуша.

Вступ. Містечко Базалія, сьогодні селище міського типу в Теофіпольському районі Хмельницької області, не входить у реєстр історичних поселень із багатою історико-культурною спадщиною. Можливо, такі обставини спричинені характеристикою, яку дали йому Міхал Балінський та Тимотеуш Ліпінський у праці «Стародавня Польща»: «Базалія — мала та нічого не значуща місцина»¹. Натомість, у цій розвідці автор розкриє особливості архітектурно-просторового розвитку Базалії у кінці XVI–XX століттях, як дуже цінного поселення для історії архітектурної спадщини Волині.

Стисла історіографія. Найпершим дослідником кінця XVI ст., що занотував опис містечка, був Мартин Груневег. Історичні аспекти формування Базалії у першій половині XVII століття розкривають наукові дослідження Ірини Рибачок, Віктора Атаманенко та Андрія Заяця. Відомості стосовно історії формування архітектурних пам'яток зосереджено у працях Яна Гіжицького.

Джерельна база. Джерелами аналізу містобудівної структури є рукописні матеріали зосереджені у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника. В дослідженні архітектурно-просторового розвитку містечка Базалія використано методику аналізу картографічних джерел, а також реконструкції розпланувального укладу поселення на основі типології міст, якими володіли Острозькі, та виявлення до сьогодні збережених урбаністичних реліктів.

Базалія над річкою Случ отримала назву від свого засновника київського воєводи князя Василя Острозького приблизно у 1570 р. Ірина Рибачок на підставі аналізу інвентарів зараховує Базалію до групи малих міст та містечок південно-східної Волині у першій половині XVII ст.² Часті руйнування перешкоджали відновленню та уповільнювали економічний розвиток містечка. Базалія була спалена татарами у 1576³, 1593, 1618 рр.⁴ У 1753 р.

¹ Baliński M., Lipiński T. Bazalia // Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego. Warszawa, 1886. T. 3. S. 98.

² Рибачок І. Склад та структура населення міст південно-східної Волині за інвентарями 1615, 1620 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. Вип. 14. Рівне. С. 86.

³ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 78.

⁴ J.M.G. Wzmianka o Bazalii na Wołyniu // Ziemia. Warszawa — Lwów, 1914. Nr. 27. S. 419–420.

Рис. 1. Реконструкція плану м. Базалія на початку XVII ст. Опрацювання автора на сучасній топографічній підоснові:
1. Середмістя, 2. Дерев'яний паркан з 8-ма вежами, 3. Брами з баштами, 4. Площа Ринок з ратушею та 35-ма крамницями,
5. Високий земляний вал з мокрим ровом та дерев'яним парканом обліпленим глиною, 6. Замок, 7. Церква Спаса, 8. Костелик
пресвятої Трійці зі школою та шпиталем, 9. Вулиця Козлова з єврейською школою.

Fig.1. Reconstruction of the Bazalia town plan at the beginning of the XVII century. Processing by Author on the modern topographic surface:
1. Downtown, 2. Wooden fence with 8 towers, 3. Gates with towers, 4. Market Square with the Town Hall and 35 stores, 5. High earthen shaft with a moat and a wooden fence clayey clay, 6. The castle, 7. The Church of the Savior, 8. Catholic Church of the Holy Trinity with a school and a hospital, 9. Kozlov Street with a Jewish school.

князь Януш Сангушко дарує поселення Ігнацію Сипізі⁵. З 1795 р. Базалія стає повітовим містом⁶, [5] та в 1797 р. втрачає статус повітового міста, оскільки створюють Ізяславське намісництво, яке, однак, проіснувало недовго. Згодом створили Старокостянтинівський повіт, до складу якого увійшла Базалія у статусі містечка⁷.

Базалія у кінці XVI — XVII ст. Розпланувальний уклад містечка в цей період складався із середмістя, оточеного дерев'яним парканом, двома брамами, вежами та видовженою ринковою площею. В західній стороні було передмістя укріплене високим земляним валом із мокрим ровом, на якому був дерев'яний паркан, обліплений глиною, що завершу-

вався ґонтовим дашком. У 1615 р. під впливом води вали осипалися. У місті було три дерев'яні брами, над якими збудували башти з ґонтовими дахами і провітриками. Наріжних башт в паркані навколо міста 8. Усі вони покриті ґонтом⁸. У південній частині розташовувався дерев'яний замок (рис. 1).

У 1584 р. Мартин Груневер відвідав Базалію і занотував: «Поселення розташоване на річці Случ та біля великого ставу. Місто є досить великим, але переважно з поганими будівлями. На ринковій площі є крамниці. Базалія оточена дерев'яним парканом з кількома дерев'яними вежами, перед якими розташовано загострені кілки⁹. Ян Гіжицький стверджує, що перший костел у Базалії був дерев'яним і розташовувався перед замком, посеред ринку

⁵ Baliński M., Lipiński T. Bazalia // Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego. Warszawa, 1886. T. 3. S. 98.

⁶ J.M.G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 28. S. 435–436.

⁷ Ibidem.

⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91. Од. зб. 39/I-1. Арк. 71.

⁹ Атаманенко В. Типологія міст кн. В. К. Острозького у південно-східній Волині // Наукові записки НУ«ОА»: Історичні науки. Вип. 19. Острог, 2012. С. 39.

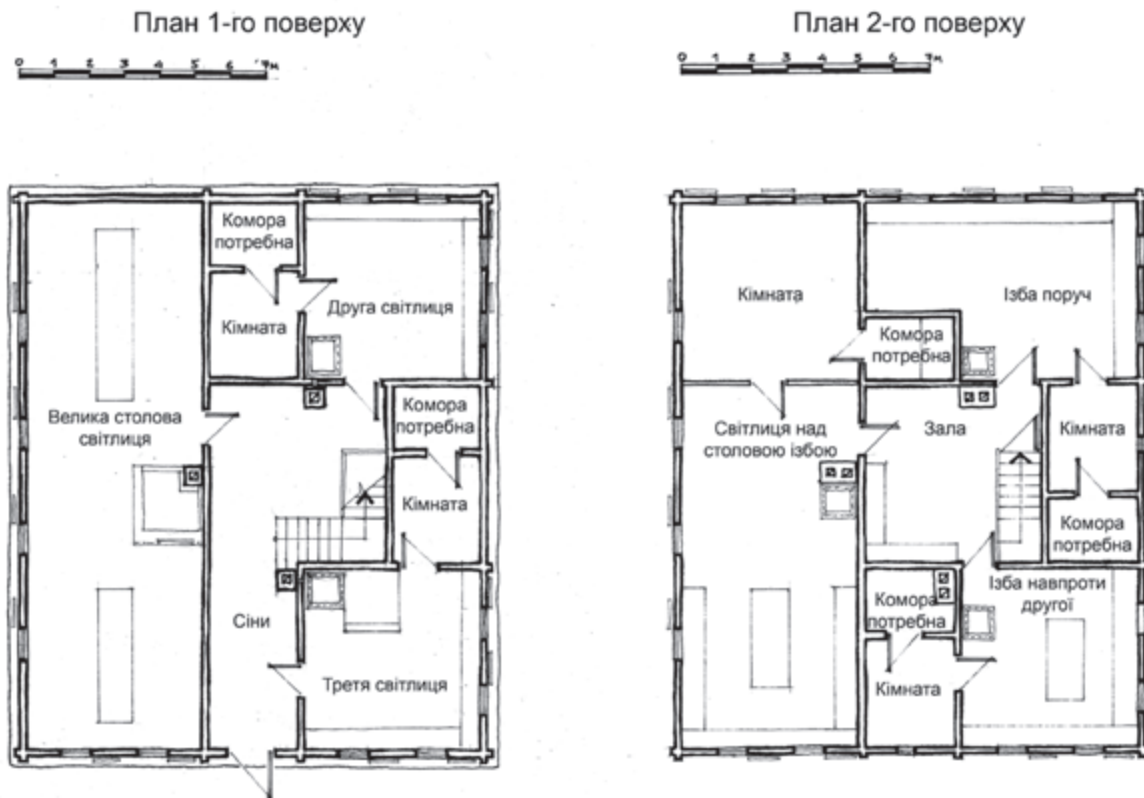

Рис. 2. Базалія. Замок 1615 р. Поверхові плани княжого дому. Реконструкція автора

Fig. 2. Bazalia. Castle in 1615. Floor plans of the princely house. Reconstruction by Author

між юдейськими та християнськими будинками¹⁰. В результаті аналізу рельєфних характеристик і аналогів розташування замків у Старокостянтинові, Красилові та Кузьмині, де досі фрагментарно збереглися міські вали, можна ідентифікувати місце розташування замку в Базалії. Обриси плато, з якого спускаються п'ять шляхів, дозволяють визначити місця розташування в'їзної брами та чотирьох веж. Це підтверджується також відомостями, зафіксованими в інвентарі 1615 р.:

«Пригородок валом оточений, з двох боків башти паркани покриті гонтовим дахом.

Міст через рів з поручнем обіруч.

Брама до пригородка, на якій висока дерев'яна башта, покрита гонтом. Ворота зі штабою та скобою залізними. Фіртка на залізних завісах, з антабою та клямкою.

Ліворуч княжий дім, обліплений глиною та побілений, із дахом покритим гонтом. На долі велика столова світлиця, до неї двері на завісах, з антабою та клямкою. Тут є кахлева піч з мурованим комином. Шість вікон із скляними блонями. Віконниці на завісах із гачками. Тут є два довгі столи.

Друга світлиця. До неї двері на залізних завісах, із антабою та клямкою. У ній є кахлева зелена

піч та лави з двох боків. Чотири вікна зі скляними блонями. Віконниці на завісах з гачками.

Кімната, двері до якої на завісах із клямкою. Комірка потрібна, двері до якої на завісах із заціпкою та скобою.

Третя світлиця розташована навпроти столової їзби. До неї двері на завісах із антабою, клямкою та гачком. У ній є зелена піч, лави з двох боків та поміст із тарчиць. Чотири вікна зі скляними блонями. Віконниці на завісах.

Кімната, двері до якої на завісах із антабою та гачком. Комірка потрібна, двері до якої на завісах із залізним гачком.

В сінях два замки на завісах. До сіней двері на завісах із клямкою, штабою, скобою.

Комини біля печей муровані та побілені, виведені понад дах.

Вхід на гору тарчицями оббитий. У ньому двері на залізних завісах із антабою, клямкою, штабою, скобою та дерев'яною запорою.

Зала на горі огорожена тарчицями, підлога з дилів. Є дві лави.

На горі.

Світлиця над столовою їзбою. До неї двері на завісах із антабою, клямкою, штабою та скобою. Зелена піч, мурований комин, стіл-жидель, навколо

¹⁰ J.M.G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 28. S. 435–436.

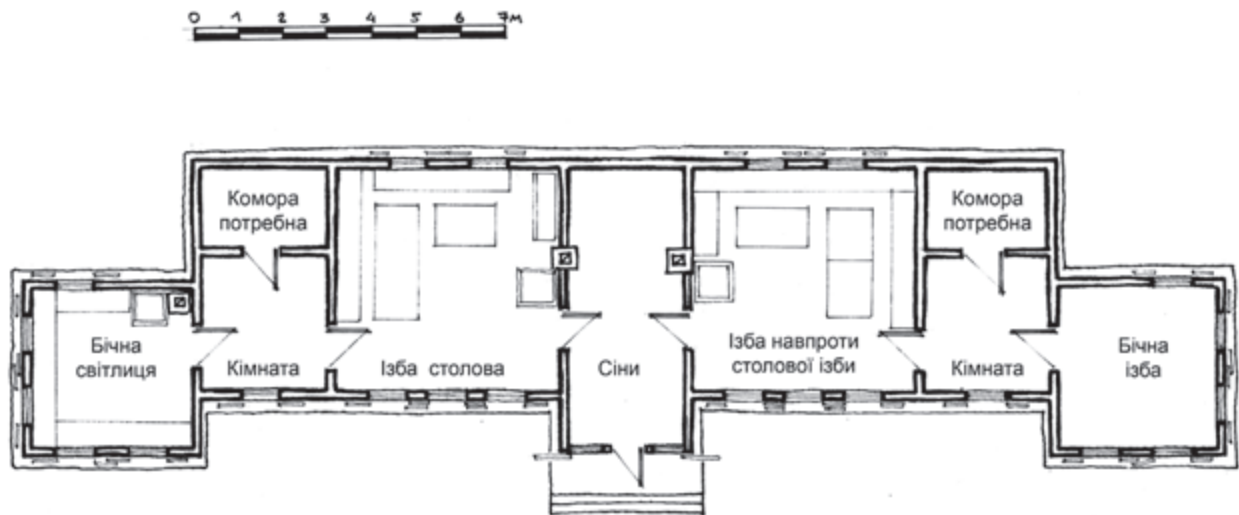

Рис. 3. Базалія. Замок 1615 р. План поверху Нового будинку. Реконструкція автора

Fig. 3. Bazalia. Castle in 1615. Floor plan of the New house. Reconstruction by Author

лави, п'ять вікон зі скляними блонями, віконниці на завісах зі шнурами.

Кімната, двері до якої на завісах із антабою, клямкою та гачком. Вікон три зі скляними блонями, віконниці на завісах зі шнурами.

Комірка потрібна, двері до неї на залізних завісах з гачком. Сидячий поміст з тарчиць.

Ізба поруч. До неї з сіней двері на завісах з антабою і клямкою, і гачком. Зелена піч. Лави довкола. П'ять вікон з блонями. Віконниці на завісах зі шнурами.

Кімната. До неї двері на завісах з антабою та клямкою. Вікно зі скляною блонею. Комірка потрібна, двері до неї на завісах та з гачком.

Ізба навпроти другої. До неї двері на завісах з антабою, клямкою та гачком. Зелена піч. Стіл, лави. Чотири вікна зі скляними блонями. Віконниці на завісах.

Кімната, двері до якої на завісах з антабою. Вікно зі скляною блонею. Комірка потрібна, двері до неї на завісах, з клямкою та гачком.

За цим будинком пологий міст на вал до наріжної башти.

Башта в дві сторони обліплена глиною і побілена, під гонтовим дахом з банею, білим залізом оббитою, з провітриками. Великі ворота до башти на залізному чопі з куною, зі штабою та скобою.

Комора на долі. У ній 7 вікон для стрільби і друга над нею комора. У ній 10 вікон. Третя комора або поверх є з покладених тарчиць. У ній 9 вікон для стрільби. Сходи прямі і добре зроблені.

Криниця оцямрована. Над нею новий дах, покритий гонтом з провітриками, оковане відро для витягування води, шнур конопляний.

Будинок, де є кузня. Глиною обліплений, побілений, дах покритий гонтом. До кузні двері на завісах, зі штабою та скобою. Вогнище зроблене з дерева, надмурований ліплений коминак. Облоки залізні. Молотки, столи.

Світлиця біля кузні. Двері на завісах з гачком. Піч кахлева. Лави з двох боків. Три вікна зі скляними блонями. Віконниці на завісах.

Кімната, двері до якої на завісах.

Комірка потрібна, прості двері до якої на бігуні.

Пекарня з галузок. До неї двері на бігуні. Дві печі для хліба. Два вікна з віконницями.

Спіжарня біля пекарні. До неї двері на завісах зі штабою та скобою.

Пивниця зроблена з дубу, до неї двері на завісах зі штабою та скобою. Ціла пивниця обліплена глиною. Над пивницею два верхи, покриті гонтом із провітриками, мурованими для збіжжя. Двері на завісах зі штабою та скобою. Над другою пивницею гонтовий дах з провітриками.

Паркан із бічними балясами з обидвох боків пивницю оточує і є покритий гонтом.

Фіртка в паркані на бігуні зі штабою та скобою.

Приготовлене дерево для паркану. Дубових стовпів 50. Підвалин 30. Дилів для паркану 600. Крокви для даху на башті 20.

Новий будинок. З чотирма верхами, покритими гонтом. Стіни з тарчиць, маківки повністю білим залізом окуті, з провітриками.

До сіней двері на залізних завісах з антабою, клямкою, штабою і скобою. Два вікна з віконницями на завісах з заціпками. Комини біля печей муровані. Понад дах виведені.

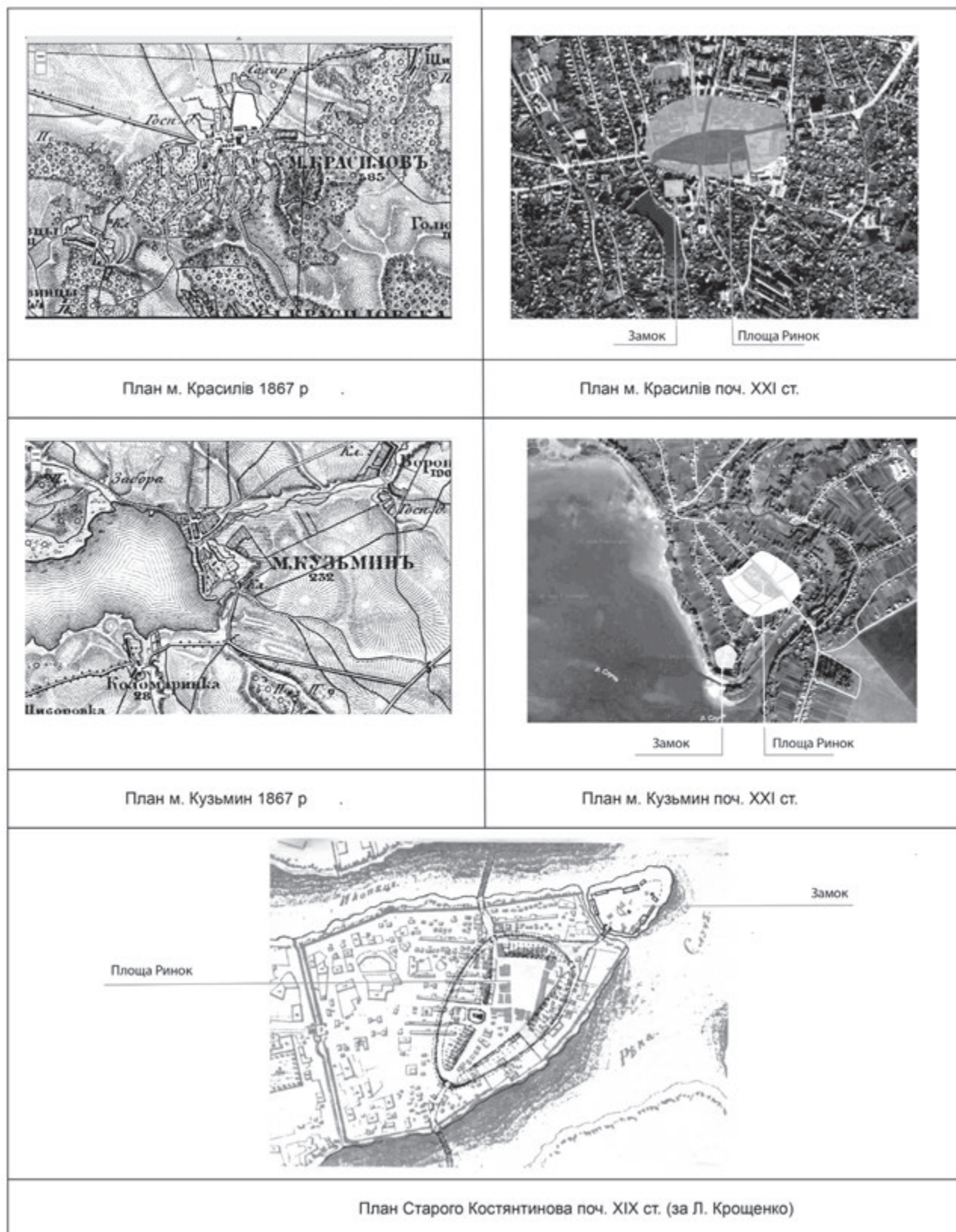

Рис. 4. Таблиця представлення історичного середмістя, площі Ринок та території замків у містах Красилів, Кузьмин та Старий Костянтинів. Опрацювання автора

Fig. 4. Table of presentation of the historical downtown, Market Square and castle territory in the towns Krasyliv, Kuzmyn and Staryi Konstantyniv. Processing by Author

Ізба столова. До неї двері на завісах зі штабою, собою, антабою та клямкою. Полив'яна піч, комин мурований. Служба (креденс) із точеними балясами, до неї дверцята на залізних завісах з защіпкою. П'ять вікон зі скляними блонями. Віконниці на завісах із защіпками. Три столи. До них дві лави. Помост з тарциць.

Кімната. До неї двері на завісах з антабою, клямкою і гачком. Вікно зі скляною блонею. Віконниця із защіпкою.

Комірка потрібна, до неї двері на залізних завісах.

З тої кімнати є двері на завісах до бічної світлиці з антабою, клямкою і гачком.

Бічна ізба на мурованому фундаменті. До неї двері на завісах з антабою і клямкою. Полив'яна піч. При ній мурований комин. Один стіл. Лави навколо. Три вікна зі скляними блонями. Віконниці на завісах із защіпками. Тарцицями викладений панімент.

Ізба навпроти столової ізби. До неї двері на завісах з антабою, клямкою і гачком. Піч полив'яна, комин мурований. Два столи. Один жидель. Лави довкола. П'ять вікон зі скляними блонями. Віконниці на завісах з гачками. Тарцицями викладений панімент.

Кімната, двері до якої на завісах з антабою, клямкою та гачком. Одне вікно зі скляною блонею. Віконниця на завісах з защіпкою. Біля стіни мурований комин. *Комірка* потрібна. До неї двері на завісах з гачком. З тої кімнати двері до бічної ізби, на завісах з антабою, клямкою і гачком.

Цей будинок довкола підмурований. Стіни залізними лиштвами окуті.

За цим будинком на південь є:

Садочок, оточений парканом із точеними балясами, паркан пошитий гонтовим дахом. Фіртка до нього на завісах залізних зі штабою, скобою і клямкою. Зеленина — розмарин та троянди.

Фіртка до саду на завісах зі штабою і скобою. Міст з поручнями з обидвох сторін, огорожений тарцицями.

Сад огорожений, до моста на бігунах двері зі скобою, колодкою та ключем. Над фіртками гонтове покриття. В тому саду вишні та сливи посаджені.

Лазня в саду під гонтовим дахом, обліплена глиною та побілена. До сіней двері на завісах залізних зі штабою і скобою. До лазні двері на завісах зі штабою, скобою, антабою та клямкою. Зелена піч з мурованим комином. Миска з тарциць. Дерев'яний панімент. Два вікна зі скляними блонями. Віконниці на бігунах.

Мала ізба навпроти. Двері на завісах. Зелена піч. Три вікна зі скляними блонями. Стіл, лави, підлога з тарциць. Кімната, двері на завісах. У сінях ліплений комин, виведений понад дах.

Рис. 5. Базалія. Ратуша за описом 1615 р.
Реконструкція автора.

Fig. 5. Bazalia. Town hall according to the 1615 years description.
Reconstruction by Author.

Рис. 6. Базалія. Прорис церкви Преображення Господнього по фотографії 1914 р. [9]

Fig. 6. Bazalia. Sketch of the Holy Transfiguration Church according to photograph from 1914. [9]

Дві стайні на пригородку. Зроблені з дерева в стовпи. Покриті гонтом. З одним верхом. До них двоє великих воріт на бігунах. Жолоби, драбини добрі.

Дитинець.

До нього міст через рів. Ворота в брамі на залізній куні. З фірткою на завісах, клямкою, штабою та скобою.

Цей дитинець на чотири сторони оточений, дві стіни паркану гонтом покриті. Башт чотири, п'ята мала на брамі. Вони покриті гонтом.

Будинок князя покритий гонтом. У ньому пекарня. Пивниця, до неї двері зі штабою та скобою.

Рис. 7. Базалія. Костел Св. Трійці. Перерис з фотографії 1910 р. [9] Рисунок автора

Fig. 7. Bazalia. Church of the Holy Trinity. Sketch according to photograph from 1910. [9]. Drawing by Author

Спіжарка покрита ґонтом. В якій дві комори, одна над другою. Двері до неї на завісах, зі штабою, скобами.

Городні навколо в двоє, одна над другою¹¹.

Відомості про замкову забудову засвідчують, що княжий дім мав продуману і складну схему планування (рис. 2), новий будинок мав вигляд дерев'яного двору з кутовими виступами-приміщеннями, які були завершені шатровим дахом із маківками (рис. 3). Інвентар дозволяє стверджувати, що замок у Базалії формувався в кілька етапів та був складним архітектурним комплексом. Цінними для розуміння технології консервації дерев'яних стін XVI–XVII ст. є згадки про тинькування зрубів глиною та білення вапняною емульсією. Привертає увагу опис башти біля княжого дому. Вона мала баневе завершення покрите «білим залізом» (оловом). Можна припустити, що її об'ємно-просторові форми були подібні до церковних дерев'яних дзвіниць.

У північній частині середмістя та біля брами розташовувалася церква. У інвентарі 1615 р. вона фігурує як церква Спаса розташована на вулиці Спаській¹². Відомостей щодо її об'ємно-просторового вирішення не наведено.

У південній частині середмістя та біля брами стояв дерев'яний костел Пресвятої Трійці, фундато-

ром якого був князь Василій Острозький¹³. У 1615 р. костел, школа та шпиталь розташовувалися на вулиці Війтівській¹⁴. Ймовірно, це був невеликий храм, оскільки в інвентарі він називається костеликом.

На вулиці Козловій розташовувалася єврейська школа¹⁵. Загалом, у цей час в Базалії було 17 єврейських будинків¹⁶.

Ринкова площа мала видовжену нерегулярну форму. (Аналогічні планувальні характеристики притаманні ринкам у Старокостянтинові, Красилові та Кузьмині (рис. 4)). У 1615 р. на площі розташовувалося 35 крамниць або комор, в яких відбувалася торгівля. Посередині стояла новозбудована ратуша з ґонтовим дахом, з вежичкою для дзвону та провітриками. В обліпленій глиною ратуші було дві світлиці та великі сіни. «Двері на завісах і ворота прості. Печі кахлеві. Вікна зі скляними блонями». Згадується також, що в Базалії була воскобійня та постригальня¹⁷. Дуже докладний опис ратуші дозволяє відтворити її образ (рис. 5).

У 1615 р. в Базалії нараховували 11 вулиць, 475 «димів»¹⁸; керували поселенням два бургомістри, староста, підстароста, лентвіт; ремісничка сфера була представлена 4 ткачами, 4 пекарями, 2 різниками, 7 ковалями, 1 боднарем, 1 пивоваром, 1 солодовником, 1 колісником, 2 ключниками, 2 теслями, 2 рибачами, 2 крамарями¹⁹. Окрім цього, функціонували два млини на Малажницькому ставі: один — з двома колами під містом, другий — з одним колом²⁰. Через 14 років у 1629 р. кількість димів в містечку зменшилася на 42²¹, а в 1650 р. Базалія разом з присілками мала всього 42 дими²². Це свідчить про незадовільний стан поселення та його кризове становище, яке триватиме впродовж кількох десятиків років.

Базалія у XVIII ст. У цей період відбувається ліквідація оборонних споруд середмістя та замку

¹³ J.M.G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 28. S. 435–436.

¹⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91; Од. зб. 39/I-1. Арк. 72 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 72.

¹⁶ Там само. Арк. 74 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 71.

¹⁸ Дими — господарство широкої нерозділеної або окремої малої родини, яке охоплювало двір, будинок, господарські будівлі, орні землі та угіддя.

¹⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91; Од. зб. 39/I-1. Арк. 71–76.

²⁰ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91; Од. зб. 39/I-1. Арк. 76 зв.

²¹ Атаманенко В. Типологія міст кн. В. К. Острозького у південно-східній Волині // Наукові записки НУ«ОА»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 39.

²² Giżycki J.M. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami. Stary Konstantynów: Nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. S. 11.

¹¹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91. Од. зб. 39/I-1. Арк. 69–70.

¹² Там само. Арк. 72 зв.

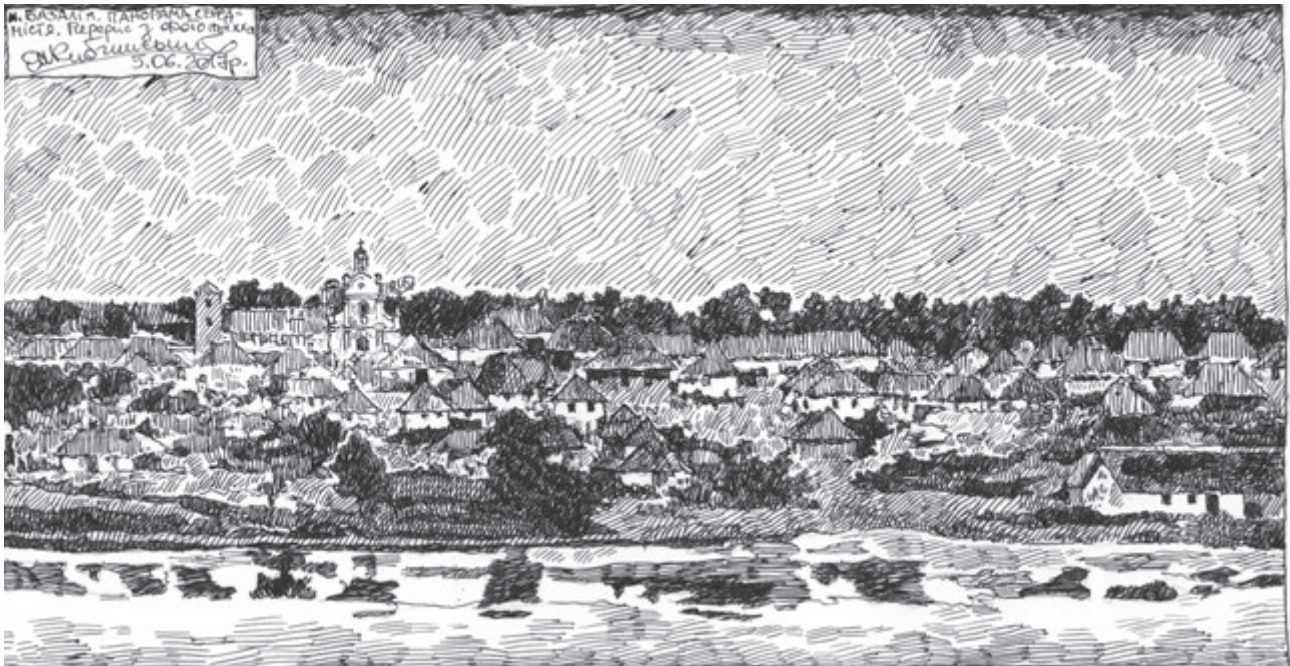

Рис. 8. Базалія. Панорама середмістя зі сходу. Перерис з фотографії 1910 р. [9] Рисунок автора

Fig. 8. Bazalia. View of downtown from the east. Sketch according to photograph from 1910. [9] Drawing by Author

в містечку. Будують дві дерев'яні парафіяльні церкви: у 1719 р. церкву Успіння Богородиці, а у 1765 р. Преображення Господа²³. Фотографія 1910 р. засвідчує, що церква Преображення Господнього була одnobанева і виділялася у культурному ландшафті поселення (рис. 6). Церкви Успіння Богородиці на згаданих фотографії не видно.

У 1759 р. згорів старий костел²⁴. Ксьондз Бронішевський на місці саду плебанії досить далеко від площі Ринок вимурував новий, а на місці старого костелу збудував каплицю Святого Роха²⁵. В «Географічному словнику Польського Королівства» зафіксовано, що костел Св. Трійці побудовано у 1760 р.²⁶ (рис. 7).

У кінці XVIII ст. в східній частині містечка, в кількох десятках метрів від ставу, будують дерев'яну синагогу. Вадим Щербаківський виконав її фотофіксацію²⁷. Також ця синагога помітна на фотографії 1910 р.²⁸ (рис. 8).

²³ Giżycki J. M. Spis ważniejszych miejscowości... S. 22.

²⁴ J. M. G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 28. S. 435.

²⁵ J. M. G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 28. S. 435–436.

²⁶ SGRP. T. 1. Warszawa, 1880–1902. S. 120.

²⁷ Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва // Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2014. № 5 (119). С. 891.

²⁸ Giżycki J. M. Spis ważniejszych miejscowości... S. 22.

У 1768 р. Базалія нараховує — 288 димів²⁹, що свідчить про економічний розвиток поселення порівняно з другою половиною XVII ст.

Базалія у XIX ст. У цей період розбудовують фільварок за валом у північно-західній частині поселення. На карті 1826 р. добре читається ринкова площа з крамницями, квартали з розрідженою забудовою, вал у західній частині поселення, храми та цвинтарі (рис. 9). У 1826 р., під час обрахунку території Базалії, враховували вигони, вулиці, сади з костельною юридикою, площі, обидві церкви, забудову, сади Доживотників, присілок, названий Нова Гребля³⁰.

У містечку є мурований костел, дві дерев'яні руські церкви, два стави на річці Случ, один під фільварком, одна заїзна корчма, розташована на дорозі до Теофіополя під селом Кароліна, одна незаїзна корчма в присілку Нова Гребля³¹. Є гуральна та броварня зі стінами частково мурованими і валькованими, цегольня та піч для випалювання цегли. У містечку є два млини, які мають по два переходи, а також менший третій на ставі під фільварком

²⁹ J. M. G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 27. S. 419–420.

³⁰ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Теофіпольський архів. Акти люстрації і шацунку містечка Базалія в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії зібрані у 1826 році. Ф.103; Од. зб. 266.

³¹ Там само. Арк. 1.

Рис. 9. Базалія. План містечка. 1825 р. [12, заголовний лист]

Fig. 9. Bazalia. The town plan. 1825. [12, header sheet]

з одним переходом³². В містечку було три цвинтарі та єврейське окописько³³.

На початку XIX ст. забудова фільварку перебувала у задовільному стані. До фільварку входили такі будівлі:

а) Житло урядника, головний будинок у фільварку Базалія, збудований частково з цегли та дерева, без ознак величності, покритий соломною, має вісім ізб та двоє сіней.

б) Мурована кухня нова із двома малими ізбами.

с) Фільварок з дерева, з умебльованими кімнатами для економа, писаря, скарбника і пастуха.

д) Стодола велика з дерева, збудована із стовпів на сохах, які йдуть двома рядами, з гумном на цілу стодолу, де можна помістити 120 намолотів. Перед

стодолю гумно оточено валом для виставлення шкорт із збіжжям.

е) Шпихлір дерев'яний із однією коморою, з перегородками з тарциць, у яких зсипають збіжжя; будівля стара, ненадійна, замала для зберігання великої кількості збіжжя.

ф) Обор нові і порядні, квадратні, вимуровані частково з випаленої цегли та сирця, а також з трамбованої землі, дах покритий соломною, у ній стайня для коней, возівня, стайня для худоби, склад для матеріалів для ведення господарства і друга стайня для худоби, зроблена у вигляді нижнього поверху.

г) Обор друга, стара, похилена, загрожує заваленням, розташована вище попередньої згаданої обори; стіни зі стовпів, дах покритий соломною, стіни виплетені галуззям, із стайнями для худоби, інвентарем економів, призначена для розбірки.

х) Гуральня і броварня під одним дахом нижче фільварку, стіни частково з цегли та із соломи вальковані, напівпаровий апарат для вигону горілки, на ньому щотижня женуть горілку. Збіжжя твердого 80

³² ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Теофіопольський архів. Акти люстрації і шацунку містечка Базилія в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії зібрані у 1826 р. Ф.103; Од. зб. 266. Арк. 2.

³³ Там само. Арк. 3.

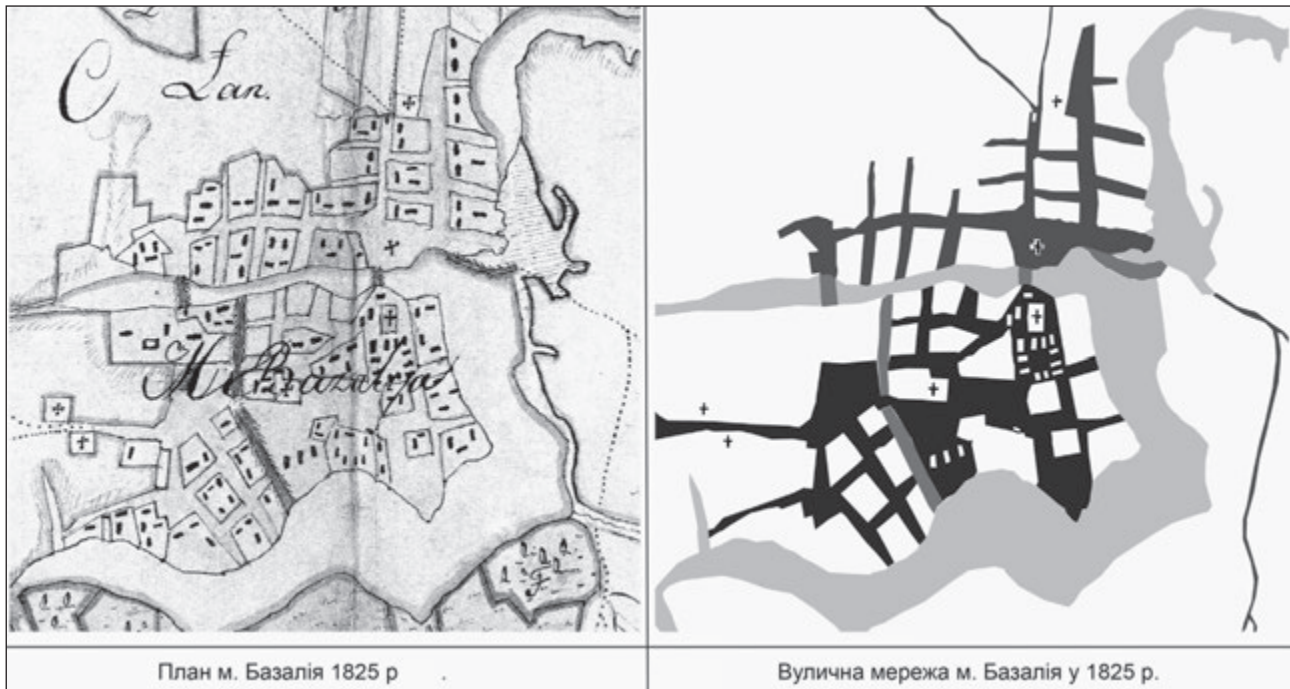

Рис. 10. Базалія. Схема формування великих кварталів середмістя у першій половині XIX ст. Опрацювання автора

Fig. 10. Bazalia. Scheme for the formation of large town quarters in the first half of the 19th century. Processing by Author

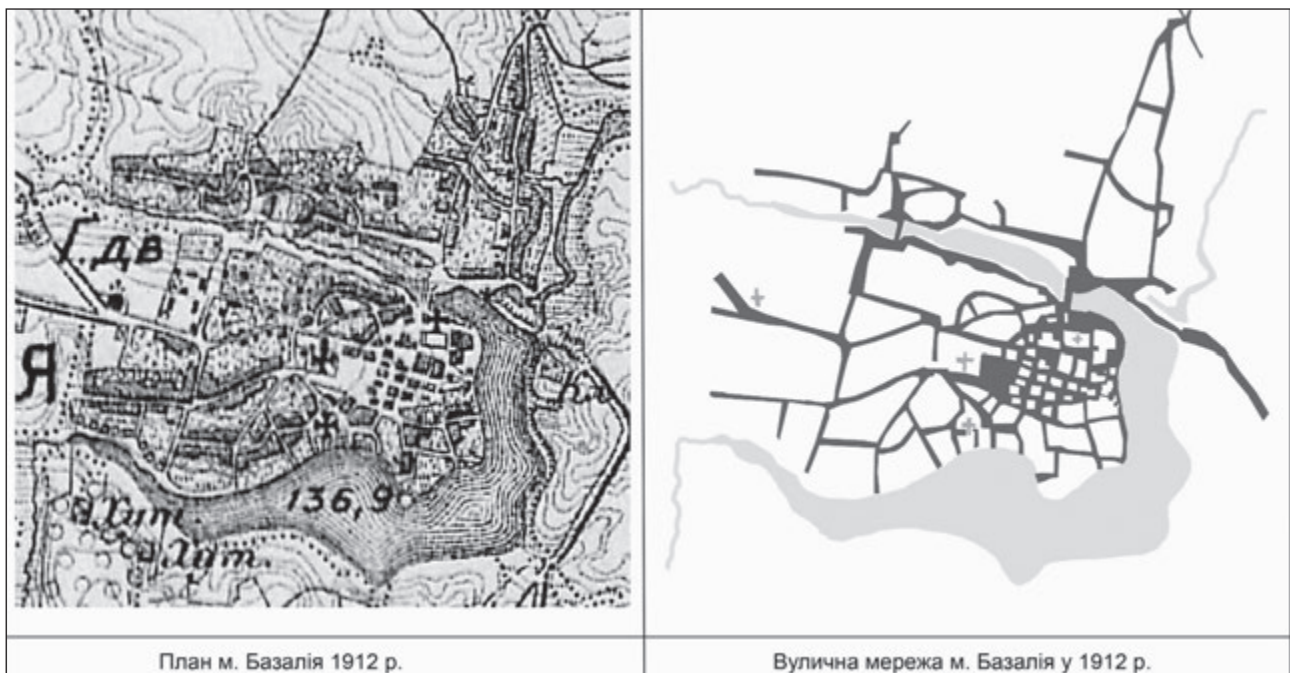

Рис. 11. Базалія. Схема формування дрібних кварталів середмістя на початку XX ст. Опрацювання автора

Fig. 11. Bazalia. Scheme of downtown small blocks formation in the early 20th century. Processing by Author

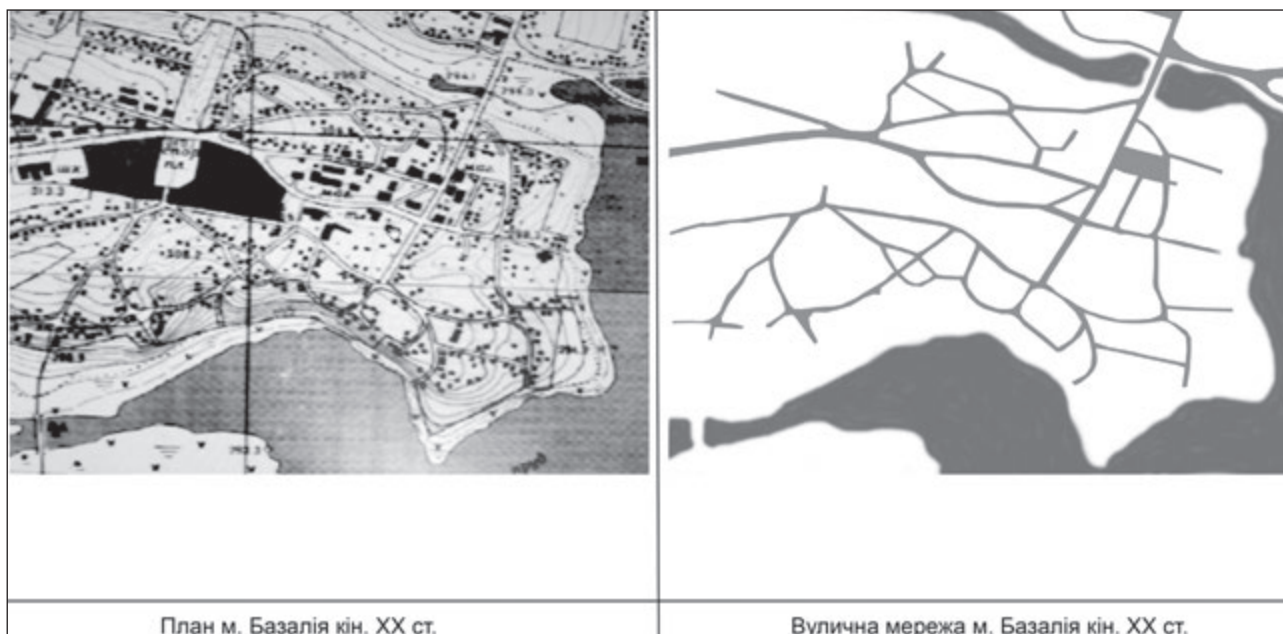

Рис. 12. Базалія. Схема деградації кварталів середмістя у кінці XX ст. Опрацювання автора

Fig. 12. Bazalia. Scheme of downtown neighborhoods degradation in the late 20th century. Processing by Author

корців, кадіб великих для затирки борошна для 10 корців. Воду до гуральні набирають за допомогою помпи крізь заховані у землі дерев'яні труби із розташованого у горі за селом джерела. Під гарцями постійно палять соломною, із корця борошна твердого збіжжя виробляє паляр горілки-шумівки сьомої проби на термометр Магера 28 кварт. Паління горілки триває шість або трішки більше місяців. Продаж горілки відбувається у всі боки, де можна знайти покупця, сьогодні на місці кварту продають по 5 грошів.

Броварня у зіставленні з розмірами споживання пива є малою, в рік не більше ніж 240 корців ячменю обробляє. Беруть зазвичай дві бочки пива з корця солоду. Бочки вміщують 32 галони не найкращої якості пива. Зазвичай для шинкування пропінації на території виходить не більше як 200 бочок. Це зазначено у контракті з арендарем пропінації. Решту продають на сторону.

і) Стайня для випасеної худоби на дитинці біля дерев'яної гуральні.

к) Лямус мурований, на першому поверсі склад для сировини і солоду, знизу перекрита склепінням пивниці призначена для складування горілки.

л) Мурований будинок у місті, в ньому знаходиться 14 крамниць.

м) Другий дерев'яний будинок, там же, старий.

п) Корчем сільських дві, одна заїзна на Теофіопольському тракці, поблизу кордону села Кароліна, друга не заїзна у присілку Нова Гребля. Дахи у корчмах покриті соломною.

о) Млинів є три. Один під містом, з двома проходами та фолюшем. Другий — з двома проходами

у присілку Нова Гребля. Третій — з одним проходом під фільварком. Будівлі занедбані, з причин старості спустошені, потребують ремонту. Так само шлюзи на греблях біля ставків, а також підгородки при млинах зіпсуті і перебувають у поганому стані.

Річка Случ, на якій розташовані стави при перших двох млинах, плитка і з повільною течією. Через це постійно не вистачає води для обертів каменів у млинах. Тому млини частіше стоять, аніж мелють. Тому при спусканні води обраховано на доходи від оренди пропінації 100 срібних рублів.

р) Шопа цегляна та піч для випалювання цегли, достатньо для власних потреб в добрах, у середньому стані³⁴.

В інвентарі зафіксовано, що складно визначити рівень продажу горілки та пива у Базалії, оскільки містечко розташовано збоку і жоден публічний тракт через нього не проходить. У рік дозволено проводити чотири ярмарки. Натомість, у Базалії, жодних тижневих торгів не відбувається. У латинському костелі проводять два відпусти, а в церквах — по-одному, тому складно отримати прибуток від торгівлі алкоголем³⁵.

У 1825 р. в Базалії нараховували 337 господарів, 3 шляхетські хати; 33 єврейських будинків на ринку, 69 затільних. Деякі сільські хати були з дерева, в окремих стіни плетені з галуззя або вальковані із

³⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Теофіопольський архів. Акти люстрації і шацунку містечка Базилія в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії зібрані у 1826 році. Ф.103. Од. зб. 266. Арк. 6–8.

³⁵ Там само. Арк.8–9.

соломи. Єврейські будинки у місті є занедбаними³⁶. Греблі при млинах були зроблені з м'якого матеріалу та потребували постійного ремонту³⁷. У першій половині XIX ст. у містечку тривав період формування великих кварталів із садибною забудовою (рис. 10).

У 1891 р. Базалія нараховувала — 364 димів³⁸, на основі цього опису можна зробити висновок, що у кінці XVII–XIX ст. кількість будинків зростає майже у 8,7 разів. У кінці XIX ст. у місті зафіксовано ринкову площу невеликих розмірів, на якій було кілька дерев'яних крамничок. Перед костелом функціонувала велика торговиця кіньми³⁹.

Порівняльний аналіз містобудівного розпланування початку та кінця XIX ст. свідчить про формування дрібних кварталів із щільною забудовою (рис. 11). Це також підтверджується панорамою містечка, зафіксованою на фотографії 1910 р.

Базалія у XX ст. У цей період розпланувальний уклад зазнає змін: південну частину валів ліквідовують і створюють на цій території спортивний майданчик. У 1898 р. підприємець та доброчинець Григорій Гладенюк купує у графа Ледоховського понад два гектара землі. Впродовж кількох років будує містечкову лікарню і дарує її громаді. Паралельно засновує парафіяльну школу. Стару ринкову площу та торговицю кіньми практично нівелюють. У 1970-х рр. на території середмістя будують двоповерхові будинки, ліквідовують пам'яткову вуличну мережу. Для активізації будівництва та створення нових робочих міст відкривають цегельний і хлібний заводи, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств, міжколгоспну племінну птахо-інкубаторну станцію, тваринницький комплекс, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка». Однак це не вплинуло на якісний розвиток поселення. Наприклад, у 1897 р. в Базалії нараховувалося 3362 жителів, у 1989 р. — лише 2316.

На підставі аналізу картографічного матеріалу та натурних обстежень виявлено збережені до сьогодні релікти давньої вуличної мережі, замчища та північної частини високих валів та рову. На жаль, для цього періоду властиве затирання унікального розпланування міста XVI–XVII ст. (рис. 12)

Підсумки. Аналіз архітектурно-просторового розвитку Базалії засвідчує, що найбільш дієвим для міста був період кінця XVI — першої половини XVII ст. Розвивалася забудова замку, середмістя, пе-

редмістя та існувала злагодженість функціональної інфраструктури поселення. Описані в інвентарі 1615 р. архітектурні характеристики будівель Базалії мають неоціненне значення для історії українського містобудування, архітектури та реставраційної науки. На жаль, історико-архітектурне середовище міста зазнало значних втрат. Сьогодні Базалія не є об'єктом пам'ятко-охоронної практики, не володіє офіційним статусом історичного міста. Вона не перебуває під наглядом рятівних археологічних служб, хоча може стати цікавою і вартою уваги місцевістю, за умови опрацювання та реалізації програми ревіталізації історичної частини містечка. Відтворення, музеєфікація та консервація дерев'яної забудови середмістя, оборонних споруд і замку князів Острозьких може якісно змінити економічне становище, привабити інвестиції, наповнити місцевість туристичними потоками.

Oleh RYBCHYNSKYI

ARCHITECTURAL AND SPATIAL DEVELOPMENT OF BAZALIA TOWN FROM THE END OF XVI TILL XX CENTURIES

Abstract. *The architectural and spatial development of the town Basalia in the late XVI–XX centuries was presented on the basis of the analysis of cartographic and iconographic material, field studies and the interpretation of handwritten primary sources.*

Keywords: *Bazalia, architectural and spatial development, the inventory of the town, the castle, the town hall.*

³⁶ Там само. Арк. 9.

³⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Теофіопольський архів. Акти люстрації і шацунку містечка Базалія в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії зібрані у 1826 році. Ф. 103. Од. зб. 266. Арк. 11.

³⁸ J.M.G. Wzmianka o Bazalii... Nr. 27. S. 419–420.

³⁹ SGKP. T. 1. Warszawa, 1880–1902. S. 120.

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

УРБАНІСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ МІСТА КОВЕЛЯ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Анотація. Стаття присвячена історичним ви-
токам та просторовому формуванню міста Ковеля, —
нині важливого адміністративного, господарського та
транспортного осередку в північно-західному регіоні
історичної Волині. Міський статус поселення отрима-
ло на початку XVI ст. Просторова та ландшафтна
організація старого міста була органічно пристосована
до острівної території між двома рукавами ріки Турії.
Після входження до складу царської Росії в кінці XVIII ст.
місто стало об'єктом урбаністичних перетворень, які
характеризуються серією фіксаційних та проектних
картографічних документів. Сформовані на регуляр-
них композиційних засадах, ці проекти залишилися не
реалізованими. Однак вони підготували ґрунт для по-
дальшого розвитку міста.

Ключові слова. Місто Ковель, історія, урбаністика,
картографія.

Серед історичних міст Волині Ковель обі-
ймає особливу позицію. Його сучасна про-
сторова структура віддзеркалила, з одно-
го боку, наслідки поступової історичної еволюції,
з іншого — результати адміністративного втру-
чання в урбанізаційний процес, особливо помітні
протягом двох останніх століть. Фактично місто
є прикладом різнопланового розвитку міського
організму згідно з сукупною масою зовнішніх та
внутрішніх чинників — природно-ландшафтних
та суспільно-історичних. Показово, що в територі-
альному вимірі сучасний Ковель майже двадцяти-
кратно перевершує його розміри станом на кінець
XVIII ст. і сповна може бути продемонстрований на
радянській топографічній карті (масштабі 1:100000),
укладений в 1989 р.¹ (рис. 1). Внаслідок цих різю-
чих кількісних змін місто перетворилося на один
з головних транспортно-комунікаційних вузлів
на території України. Масштаби територіально-
го зросту Ковеля, що відбувався протягом двох
останніх століть, різючі. За останні сто-двісті років
радикально змінилася і гідрографічна ситуація
міста. Західний рукав річкового кордону старого
міста все ще «животіє» у вигляді фрагментів цієї
протоки та її заболочених атавізмів.

Згідно з поданням історика М. Іванішева початок
«міської» історії Ковеля припадає на 1515 р.² Що-
правда, це твердження слід сприймати передовсім
у суспільно-адміністративному контексті, адже
поява такого статусу мусила мати під собою матері-
альне підґрунтя у вигляді сформованої містечкової
забудови. Офіційний статус міста Ковель дістав
в 1518 р., коли поселення, яке було тоді у власності
Сангушків, отримало від короля Зигмунта I відпо-
відну грамоту з привілеєм на магдебурзьке право³.
Згодом це право неодноразово підтверджувалося,
зокрема — королевою Боною 13 серпня 1547 р.⁴ Відо-
ма навіть спроба будівництва тут міської ратуші⁵,
що є істотним показником. В складі Волинського
воєводства Великого князівства Литовського Ковель
зараховується сучасними дослідниками до катего-
рії середніх міст⁶. Поселення віддавна виконувало

¹ За: maps@vlasenko.net. М 1:100000.

² Див.: Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої
половини XVI — початку XVII ст. з історії міст Ковельщи-
ни.// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковель-
щина в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 50.
Ковель, 2013. С. 14.

³ SGKP. T.IV. Warszawa, 1883. S.516.

⁴ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії
1369–1899. Київ, 1971. С. 62.

⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій
половині XVII століття. Львів, 2003. С. 117.

⁶ Сас П. М. Феодальні міста України в концe XV — 60-х
годах XVI в. Киев, 1989. С. 212.

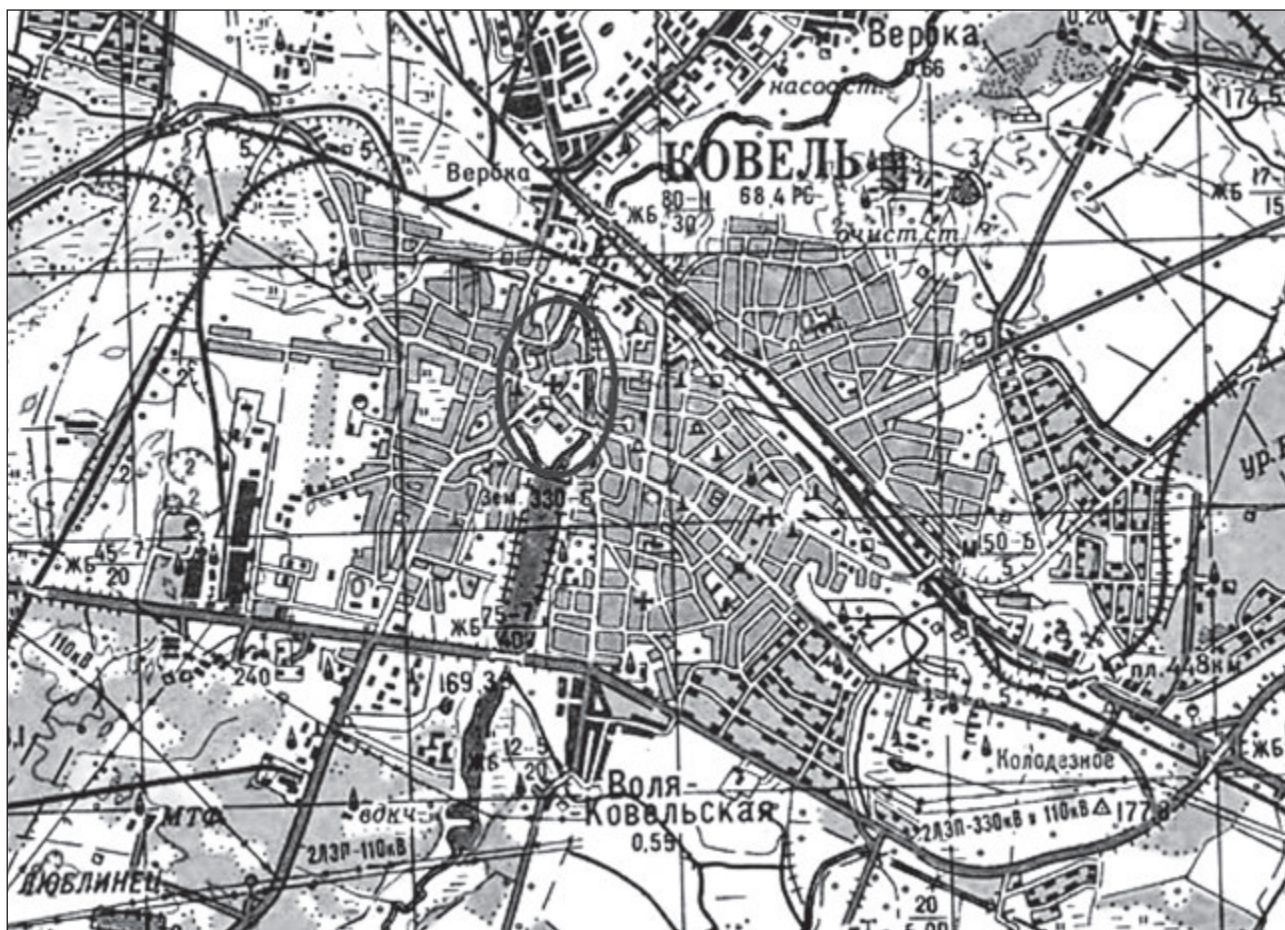

Рис. 1. Сучасна планувальна структура Ковеля. 1989 р. Фрагмент

Fig.1. Modern planning structure of the Kovel town. 1989. Fragment

також важливу транзитно-комунікаційну функцію: тут знаходилася переправа через ріку Турію по дорозі з Литви на Русь. Був тут і власний замок⁷.

Після Люблінської унії 1569 р. Ковель став повітовим центром. Повідомляється про існування на той час вже декількох передмість. Одне з них було у вигляді довгої вулиці, яка називалася Козій ринок⁸. Очевидно, подібних відцентрових вулиць було декілька. Згідно з висновком В. Атаманенка під кінець XVI ст. Ковель вже перетворився на найбільший міський осередок північно-західної частини Волинського воєводства⁹.

Місто продовжило територіальний розвиток після входження до складу Росії¹⁰, хоча за кількістю населення станом на початок XIX ст. Ковель обіймав останні позиції серед інших волинських поселень.

Так, в 1798 р. тут проживало 1674 чоловік. Серед повітових міст Волинської губернії менша кількість населення була лише в Овручі¹¹.

В перші роки XIX ст. в Ковелі нараховувалося 419 дворів і 2752 мешканців чоловічої та жіночої статі¹². Станом на 1807 р. зафіксовано вже 470 дворів¹³. Тобто отримання повітового статусу стало суттєвим позитивним чинником для демографічної ситуації в місті. В другій половині XIX ст. значний вплив на демографічний та просторовий розвиток Ковеля справило будівництво залізничних колій,

¹¹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21277, «Атлас Волынской губернии двенадцати поветов. Сочинен в соответствие Высочайшего соизволения в Житомире при губернской чертежной 1798 года. Выполнен под надзором Василия Кудрявцева».

¹² РДВІА. Ф. 18656. «Алфавитная ведомость Волынской губернии по поветам с показанием в городах, местечках, селах и деревнях числа дворов и числа мужского и женского пола душ: купцов, мещан, евреев и крестьян». На той час найбільшим поселенням губернії за статистикою став Бердичів (2600 дворів та 19812 жителів). До першої п'ятірки входили також Заслав, Житомир, Старокоштинів, Дубно.

¹³ Див.: РДВІА. Ф. 18661. «Алфавитная ведомость Волынской губернии...».

⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 131.

⁸ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 125.

⁹ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела... С. 16.

¹⁰ Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці ХУІІ — в першій половині ХІХ століття // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Луцьк, 2003. *Passim*.

зумовивши стрімкий територіальний розвиток міста, передовсім у східному напрямку.

Однак в урбаністичній історії міста особливий інтерес викликає насамперед «дозалізнична» доба, пов'язана зі створенням низки картографічних документів, котрі фіксують у комплексі як природно-ландшафтні особливості міста, так і його історичне розпланування в складі вулиць, площ, житлових будинків, сакральних споруд, господарських будівель, тощо. Принципове значення для проведення такого аналітичного дослідження мають оригінальні картографічні джерела.

На жаль, так склалося, що історична картографія Ковеля на тлі інших міст Волині представлена доволі скромно. Найдавніші плани походять лише з кінця XVIII ст., коли місто увійшло до складу Росії і його забудова потрапила під адміністративний контроль, а згодом і під просторове регулювання з боку владних інституцій. В цей час у корінній Росії, а також в губерніях Лівобережної та Південної України, вже досить активно відбувався процес укладання і впровадження нових проектів міст на регулярних просторових засадах при централізованому управлінні цим процесом¹⁴.

На новоприєднаних територіях Волині від початку XIX ст. в усіх повітових містах російська влада також стала активно впроваджувати урбаністичне регулювання на принципах жорсткого ортогонального схематизму, не оминаючи жодного повітового центру, а іноді впроваджуючи нові правила забудови і в позаштатних містечках. Внаслідок таких урбаністичних ініціатив практично усі повітові міста Волині зазнали істотних структурних змін, часто не без опору невдоволеного міського населення. Конкретні прояви таких урбаністичних новацій стосовно губерньського Житомира та інших повітових міст Волині автору доводилося аналізувати раніше¹⁵.

Для практичного здійснення таких урбаністичних перетворень важливою передумовою було проведення інвентаризації міст «де факто», тобто укладання більш-менш детальних фіксаційних (обмірних) планів станом на поточний момент. Це мало першорядне значення в умовах російського великодержавного адміністрування, оскільки раніше в Речі Посполитій централізоване регулювання забудови історичних міст (в переважній більшості приватних) майже не практикувалося, не рахуючи окремих винятків, пов'язаних з локальними ініціативами польської магнатерії¹⁶.

Такі фіксаційні плани укладалися на першому етапі губернськими та повітовими землемірами на швидкуруч безпосередньо на місцевості, в доволі приблизний окомірний спосіб із застосуванням примітивного геодезичного приладдя. Не йшлося про докладну деталізацію, а лише про оглядову фіксацію віддавна існуючих міських поселень, тобто про відтворення параметрів їхньої загальної міської структури, — природно-ландшафтної підоснови, річок та ставків, фортифікацій (за наявності), основних улиць, площ, визначальних цивільних будівель сакрального, адміністративного, житлового та господарського призначення, найважливіших сакральних та громадських споруд. Тобто головним завданням було створення вихідного картографічного документу, на підставі якого в подальшому можна було б здійснювати аналіз і приймати рішення щодо вдосконалення та розвитку цих міських організмів. Така інвентаризація стосувалася в першу чергу повітових міст, хоча відомі також поодинокі плани окремих «заштатних» міст (Олика, Дубровиця, Клевани, Корець, Катербург).

Після укладання таких фіксаційних планів з'являлася можливість переходу до нового етапу, власне до розробки проектів урбаністичних перетворень. Основна ціль, як правило, полягала в ліквідації проявів нерегулярної, стихійної забудови з подальшим впровадженням нових проектів по упорядкуванню міської структури, часом з радикальною її трансформацією відповідно до «правильних» геометричних схем. Цей проектний етап забезпечувався працею фахових архітекторів і до середини XIX ст. здійснювався, як правило, централізовано в Петербурзі. Потім ці проекти мали впроваджуватися місцевими владними адміністра-

¹⁴ Див.: Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. 220 с.; Тимофеев В. И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Киев, 1986. 286 с.

¹⁵ Див., зокрема: Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України. 1992. № 5/6. С. 52–61; Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII — XIX ст. // АСВ. Рівне, 2008. С. 57–79; Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 7–22; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 5–28; Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 122–142; Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII — XIX ст. в архівах Петербурга та Москви // АСВ. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 64–75.

¹⁶ Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст. // АСВ. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 76–81; Rychkov P. The market place in Korets town: from classicist creation to spatial dissolution // TEKA Commission of Architecture, Urban Planning and Landscape Studies, Polish Academy of Sciences, Branch in Lublin. T.XIII.1. Lublin, 2017. P. 15–22.

Рис. 2. «План Волынской губернии города Ковеля». 1798 р.

Fig.2. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1798

Рис. 3. «План Волынской губернии города Ковля». Кін. XVIII ст.

Fig. 3. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». End 18 th century.

ціями. На Волині цей «проектний» процес розпочався в кінці 1820-х років і перший такий «взірцевий» проектний план авторства Вільяма Гесте (William Hastie) стосувався губернського Житомира¹⁷.

Як адміністративний центр повіту Ковель також став об'єктом таких архітектурно-урбаністичних фіксацій та трансформацій. На першому етапі, майже відразу після отримання статусу повітового міста Волинської губернії, тут були виконані декілька фіксаційних планів, які відображали тогочасний його стан. На даний час вони зберігаються переважно в двох архівних закладах: у Російському державному історичному архіві в Петербурзі (РДІА) та в Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві (РДВІА). Це рукописні документи виконані на паперовій підоснові в традиційній тушевій (чорнильній) графіці, з мануальним тонуванням м'якими акварельними відтінками.

Найпершою відомою нам збіркою повітових планів міст в новоприєднаних до Росії губерніях, можна вважати картографічний компендіум 1798 р.¹⁸, в якому представлена і Волинська губернія включно з Ковелем. Згодом ці оригінальні мапи неодноразово копіювалися для службового використання як центральними, так і місцевими адміністраціями. Їхній основний інформативний потенціал був пов'язаний з відтворенням фактичного стану міста на кінець XVIII — початок XIX ст. Однак разом з тим їхній зміст доволі істотно варіювався в сенсі охоплення просторового ареалу, деталізації наявної забудови, графічного оформлення. Відсутність в архівних описах точних дат укладання більшості таких планів (особливо найстаріших) змушує часом покладатися на побічні ознаки у визначенні дати їхнього створення, з тим щоби принаймні спробувати встановити послідовність їхнього створення. Основними критеріями цієї послідовності можна вважати ступінь їх деталізації, охоплюваний територіальний обсяг і якість графіки.

Найстарішим картографічним документом стосовно історичного Ковеля, що є в нашому розпорядженні, можна вважати план, котрий має архівне датування 1798 р.¹⁹ (рис. 2). Це власне репліка того вищезгаданого плану, який первісно був виконаний у Житомирській губернській креслярні під наглядом М. Кудрявцева, а потім увійшов до складу картографічного компендіуму в складі 12 повітових міст

Волинської губернії. Окремий примірник цього плану зберігається у фондах РДІА і датується лише трьома роками пізніше від третього поділу Польщі. Його основне призначення, як і інших стилістично подібних планів з цієї збірки, зводилося, очевидно, до оперативної картографічної фіксації ново-приєднаних волинських міст.

На плані розміщено «Описание публичного строения», котре нараховує 17 позицій: «1. Кастіол фара; 2. Господской дом со службами; 3. Замочек (?) полиции; 4. Провиантские лавки; 5. Жидовская школа; Церкви: 6. Богоявления; 7. Воскресения Христова; 8. Воздвижения Креста; 9. Введения во Храм; 10. Обывательские дома; 11. Жидовские дома; 12. Винокурни; 13. Кузницы; 14. Мясные ряды; 15. Клуні; 16. Жидовское кладбище; 17. Мосты и гребли». Зазначений масштаб: в 1 дюймы — 50 сажнів (1: 4160).

Саме ця графічна версія, як здається, є першою детальною спробою інвентаризації тієї урбаністичної ситуації, котру місто мало де факто після третього поділу Речі Посполитої. Певна архаїчність документа засвідчується нетиповою орієнтацією північного румбу, зумовлена, можливо, бажанням автора краще допасувати план до прямокутного аркушу. План демонструє водночас виразну обумовленість історичного ареалу міста наявною гідрографічною ситуацією. Розгалужені рукави Турії створили поміж собою відносно компактну територію, захищену з усіх сторін водним кордоном, що вже само по собі відігравало певну фортифікаційну роль. Хоча ця роль, очевидно, не була самодостатньою і саме тому ще в 1555 р. Сигізмундом Августом був виданий декрет на право збору мостового податку для відбудови міських стін, певне що дерев'яних. Цей декрет був підтверджений королем Владиславом IV в 1635 р.²⁰

Майже ідентичним аналогом в урбаністичному сенсі є інший план зі збірки РДІА під такою самою назвою²¹ (рис. 3). Основна відмінність від попереднього документу полягає у строгій орієнтації півночі догори кресленника. На жаль, цей документ втратив значну частину нижнього поля, де розміщуються описи будівель та статистика щодо кількості мешканців у місті. В частково уцілілій легенді дефініція «жидовские» замінені тут на «еврейские», а в другій позиції церква Богоявлення замінені чомусь на Благовіщення. В значно пошкодженій правій нижній частині плану додано статистику щодо кількості міського населення. Варто також

¹⁷ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губернського Житомира // АСВ. Вип. 5. Рівне, 2016. С. 100–120.

¹⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Волинська губ. Ч. 5. «Планы городов Российской империи, собранные по высочайшему повелению в 1798 г.».

¹⁹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 35. Арк. 1. «План Волынской губернии города Ковля».

²⁰ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Київ, 1971. С. 46.

²¹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 34. «План Волынской губернии города Ковля». Кін. XVIII ст.

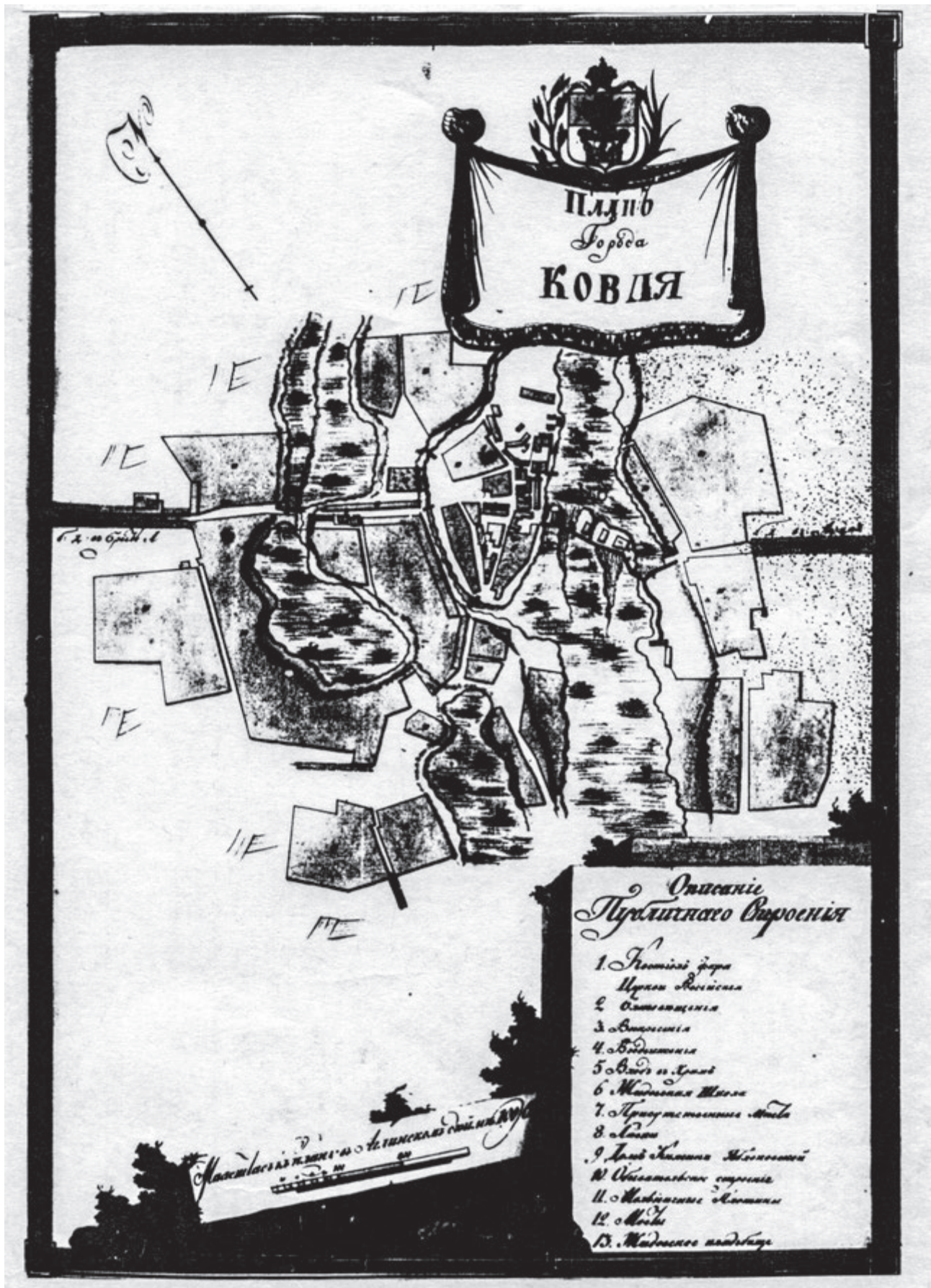

Рис. 4. «План города Ковля». 1798 р.

Fig. 4. «Plan of the Kovel town». 1798

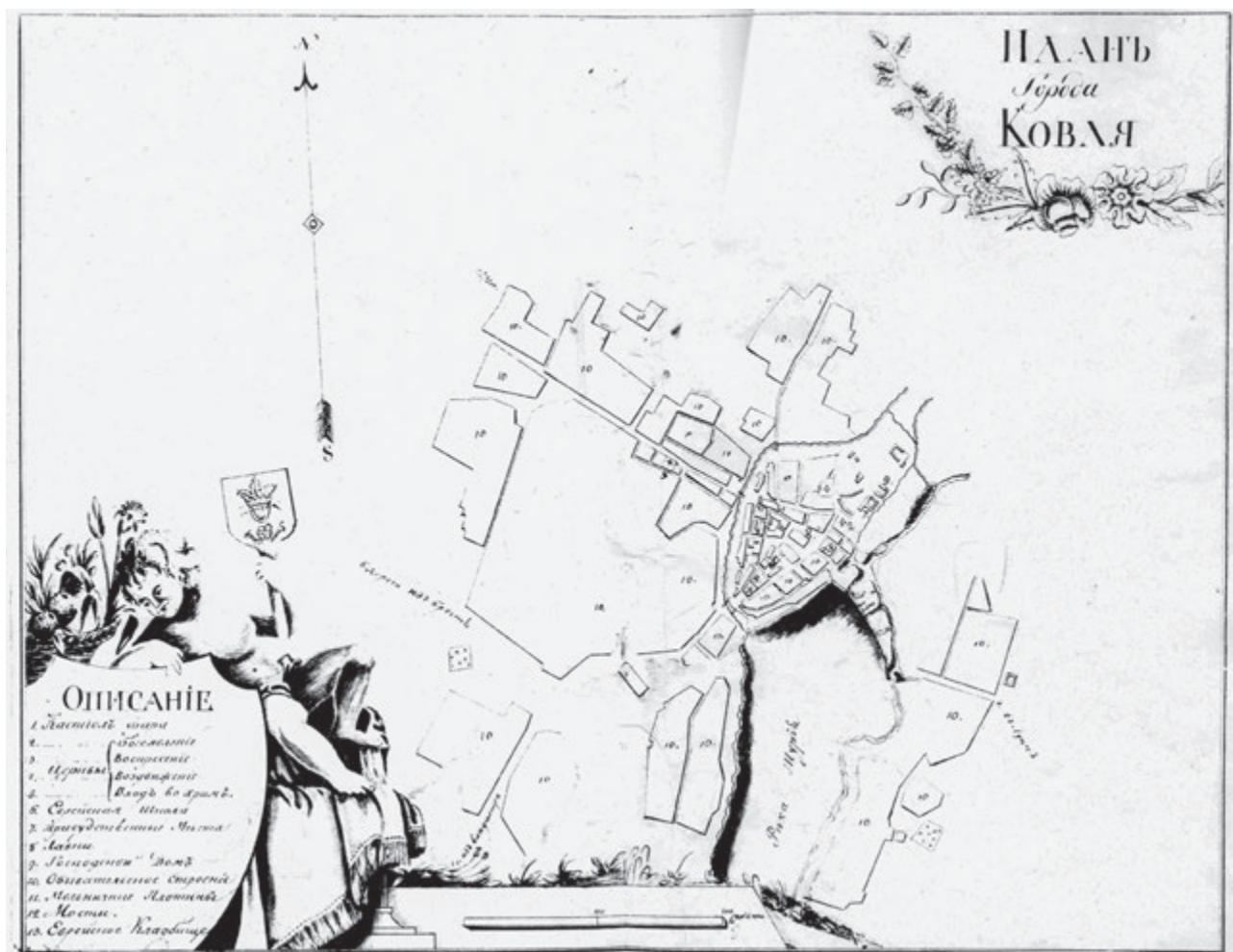

Рис. 5. «План города Ковля». Кін. XVIII ст.

Fig. 5. «Plan of the Kovel town». End 18 th century

зауважити, що план цей має явно вторинний характер по відношенню до попередньої версії, що засвідчується помітною деформацією масштабування окремих будівель в сторону їх гіперболізації.

Відмінний за своїм зовнішнім графічним оформленням, однак майже аналогічний за своїм картографічним змістом, є інший документ зі збірки РДВІА під аналогічною назвою «План Города КОВЛЯ»²², який в архівній справі також датується 1798 р. (рис. 4). Він значно менш детальний щодо відтворення наявної урбаністичної інфраструктури, що зумовлено вдвічі дрібнішим масштабом (в англійському дюймі — 100 сажнів) та бажанням картографа охопити більший простір навколо міста. Наведена легенда «Описание Публичного Строе-ния» містить також 13 позицій, серед яких знову згадуються костел та 4 церкви. Однак з'являються два нових рядки. «Господский дом» названо тут «Дом княгини Яблоновской», а ще зафіксовано

«Мельничные плотины». В західній частині міста вказана дорога на Брест, в східній — на Луцьк. Вирізняє цей план і помітно грубіша графічна манера, що дає підстави для висновку про його змістовну вторинність.

Виходячи з явних змістовних аналогій поміж трьома вищенаведеними планами, можна дійти висновку, що усі вони були виконані на підставі однієї і тієї ж робочої топографічної зйомки і, що дуже імовірно, існували й інші подібні за змістом аналоги.

До групи документів, вірогідно також укладених в кінці XVIII ст., слід віднести ще один «План Города Ковля», що знаходиться в збірці РДВІА²³ (рис. 5). План має оригінальне графічне оформлення, яке виокремлює його посеред інших, хоча не додає нічого істотно нового. Заголовок у флоральному картуші, розміщено в правому верхньому куті, а в лівому нижньому — легенду з 13 позиціями, доповнену

²² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Ч. 5. Арк. 78. «План города Ковля».

²³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21551. Арк. 51–52. «План города Ковля».

Рис. 6. «План города Ковля». Кін. XVIII ст. Фрагмент

Fig. 6. «Plan of the Kovel town». End 18th century. Fragment

фігурною композицію з символічним дитям, котре тримає в лівій руці щит з гербом Ковельського повіту.

Завдяки такій широті територіального охопту цілковито відтворені навколишні ближні і дальні передмістя а також під'їзні дороги з дев'яти напрямків. При цьому на плані зазначено головні доїзди: від Луцька зі сходу, а з заходу від Бреста. Фрагмент цього плану (рис. 6) дає можливість більш виразної локалізації основних будівель і споруд, котрі за своєю нумерацією відповідають експлікації (легенді), представлений на плані: «1. Кастиол фара; Церкви: 2. Богоявление; 3. Воскресения; 4. Воздвижения; 5. Вход во храм; 6. Еврейская школа; 7. Присутственные места; 8. Лавки; 9. Господской Дом; 10. Обывательское Строение; 11. Мельничные Плотины; 12. Мосты; 13. Еврейское кладбище». Цікаво також, що за межами центральної, острівної частини міста присутні позначки лише під номером 10, за єдиним винятком — церкви, що названа тут «Входь во Храмъ»²⁴. Зазначена також ріка Турія. І три прилеглі дороги — на Брест. Володимир, Луцьк. Такий очевидний лаконізм очевидно пояснювався подарунковим (довідковим) призначенням цього документу.

На плані цьому виразно помітна різниця між ущільненими, невеликими ділянками старого міста (кварталами) та більш розлогого, свобідного структурування передмість. Картограф доволі детально і співмасштабно намагався передати не лише вуличну мережу та головні будівлі, але й рядову забудову.

Окрім об'єктів, зазначених в експлікації, план виразно фіксує нерегулярний характер рядової забудови. Звичайно, основна, більш щільна її частина

зосереджена в історичному центрі міста, котрий віддавна займав територію, форма якої наближалася до еліпсу, видовженого з південного заходу на північний схід. З усіх сторін ця стара містечкова територія мала водний кордон у вигляді двох рукавів Турії — більш повноводного східного і другорядного західного. Ця обставина може свідчити про використання цих роздвоєних річкових русел в якості захисного кордону міста. Не виключено, що у віддаленому минулому цей водний кордон доповнювався штучними фортифікаціями навколо міського ядра, зокрема популярними в давнину перешкодами у вигляді земляних валів та палісаду. Не виключено також, що роздвоєння русел Турії мало в минулому штучне походження задля створення навколо міста оборонного кордону.

Один з давніх російськомовних планів Ковеля, датований 1802 р., потрапив до фондів Національного музею в Кракові²⁵ (рис. 7). Якись ближчі обставини походження цього документу наразі невідомі, однак згадка в заголовку російського імператора і виконавця цього плану квартирмейстера, поручика Вержельського вказують на якусь досить специфічну мету його створення. Йшлося, очевидно, про підготовчі заходи для планованого візиту імператора до міста. Однак відсутність на плані таких важливих характеристик як переліку основних будівель, вказівника сторін світу, напрямки приміських вулиць може свідчити либонь про його незавершеність, або, що імовірніше, про його репрезентативний (демонстраційний) характер. На плані нанесено лише один напис — «Река Турія». Тим не менш невідомий автор в графічний спосіб чітко відстежував на плані обшир міського ядра від навколишньої приміської забудови сільського типу. Тобто, складові частини ядра показані у вигляді нерегулярних кварталів, а приміська забудова більше схожа на сільські садиби з городами та будиночками. Про недовершеність плану свідчить також відсутність вказівника «Північ-Південь» та масштабної лінійки.

Однак, не зважаючи на відсутність легенди та інших картографічних ознак, цей документ загалом характеризується ретельною виконавською графікою і окрім самого міста узагальнено відтворює навколишній простір та деякі особливості природного ландшафту. Не обійшов увагою автор і під'їзні дороги з різних напрямків, котрих загалом нараховується дев'ять. Більшість з них утворили той комунікаційний «каркас», котрий в подальшому так

²⁴ Сьогодні на цьому місці знаходиться новий Введенський храм (2003 р.).

²⁵ Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiór Czartorzyskich. T.122/117/II. «План города Ковля с Около лежащего онаго Ситуацию снятой ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА из квартирмейстерской части поручиком Вержельским 1802 года Июня 18 дня».

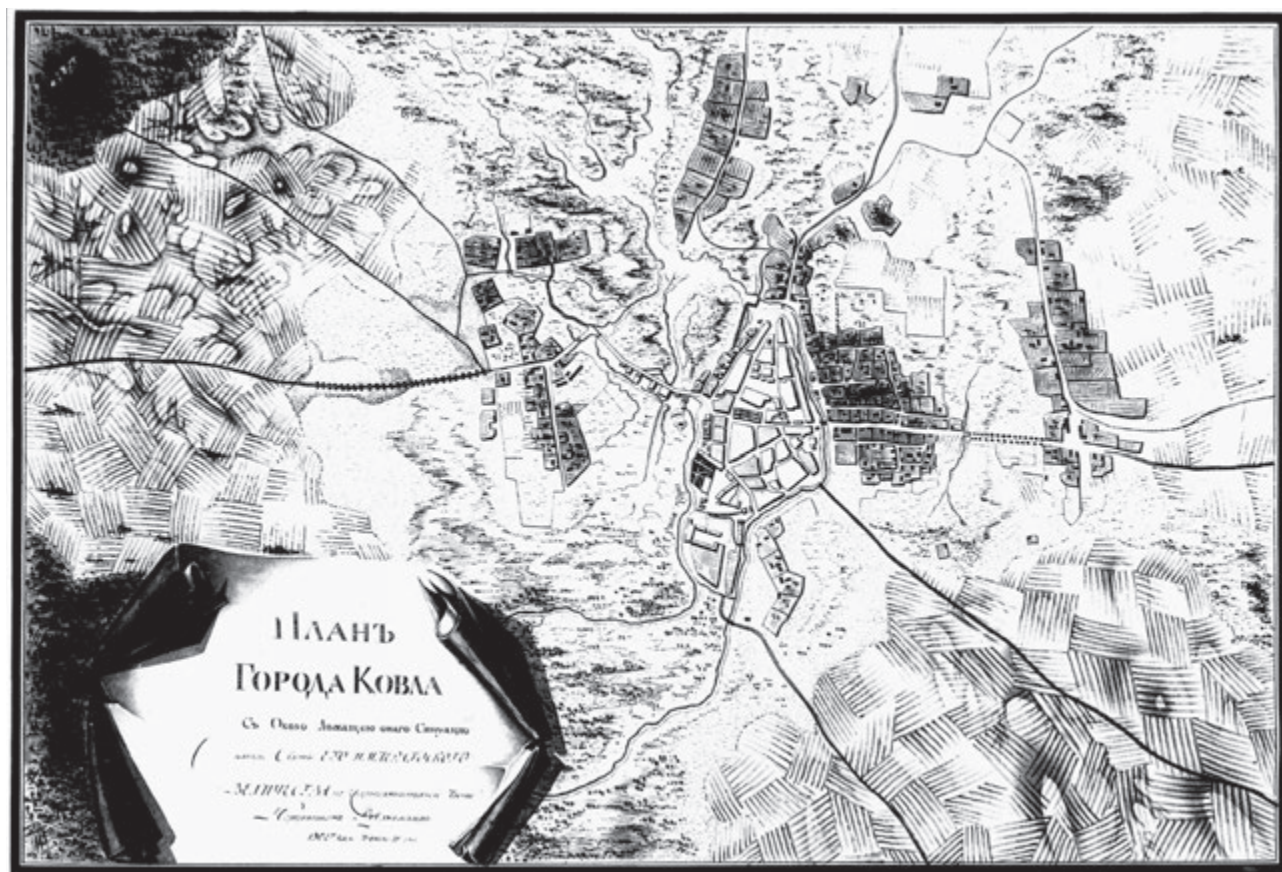

Рис. 7. «План города Ковла с Около лежащею онаго Ситуацію...». 1802 р.

Fig. 7. «Plan of the Kovel town with the surrounding situation...». 1802

чи інакше вплинув на формування транспортної мережі міста. Оскільки саме місто на плані обіймає відносно невелику частину мапи, автор показує східне передмістя і три приміські села, котрі виглядають як автономні утворення, однак в подальшому вони також були інтегровані в сучасні кордони Ковеля.

Останнім фіксаційним картографічним документом, укладеним в першому десятилітті XIX ст., є «План города Ковля с прожектом...»²⁶ (Рис. 8). В правому верхньому куті мапу прикрашає виразний заголовок, декорований двома фантазійними галузками (рис. 9). А внизу ще додано оригінально оформлений перелік найважливіших міських об'єктів (Рис. 10). Масштаб плану складає в англійському дюймі 50 сажнів, тобто він цілком достатній для більш-менш докладної локалізації не лише урбаністичних, а й важливих архітектурних об'єктів. Підписав цей план його виконавець — волинський губернський землемір, надвірний радник Кудрявцов, прізвище якого доволі часто фігурує на мапах волинських міст першої чверті XIX ст.

На відміну від попередніх головною особливістю цього фіксаційного плану стала та нетипова обставина, що тут на нерегулярну, історично сформовану топографію тогочасного Ковеля, накладена проектна сітка нових вулиць і площ і кварталів. Особливості креслярської графіки вказують на те, що пропоновані Кудрявцовим нові вулиці і квартали були нанесені синхронно з нанесенням фактичної урбаністичної підоснови.

У такої картографічної технології були свої теоретичні переваги і водночас істотні недоліки. Використовуючи реально існуючу топографію, картограф, звісно, міг повніше враховувати вже сформовану містобудівну ситуацію *de facto*, пристосовуватись до існуючих обставин. На практиці однак, це виглядало б майже нереальним завданням. В результаті лише невелика частина давньої інфраструктури змогла б потрапити в когерентний зв'язок з запропонованою новою схемою. Наскільки проблемним виявився б в дійсності цей спосіб просторової трансформації старого Ковеля можна більш виразно прослідкувати на аналітичній схемі міста, виокремленій з вихідного документу (рис. 11).

Водночас слід відзначити, що це була одна з перших спроб поширення на землі Волині регуляторної

²⁶ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 36. ««План города Ковля с прожектом сочинен 1807 года — Декабря_— Дня».

1

1

Рис. 9. «План города Ковля с проектом...». 1807 р.
Фрагмент заголовку

Fig. 9. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807.
The fragment with header

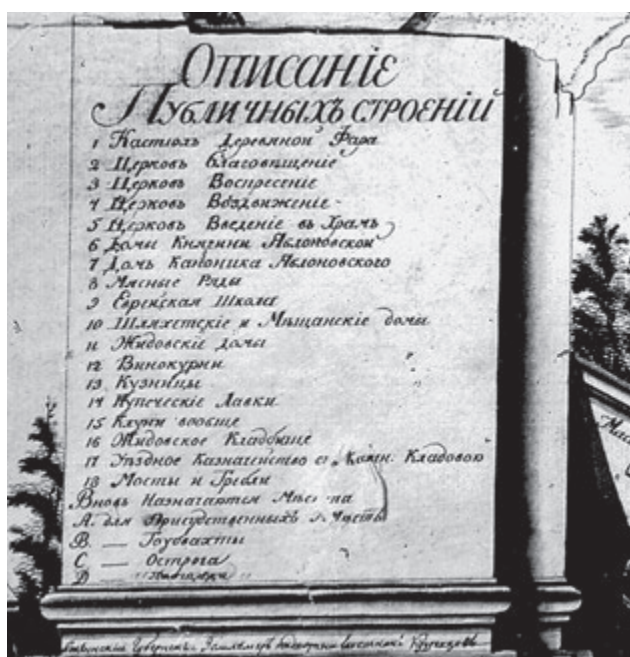

Рис. 10. «План города Ковля с проектом...». 1807 р.
Фрагмент експлікації

Fig. 10. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807.
The fragment with explication

політики в напрямку реконструкції старих міст на ідеалізованих засадах жорсткої геометричної правильності. Передбачалося докорінно реконструювати старе вуличне розпланування, намічаючи прокладання фактично нових вулиць і ліквідовуючи більшість існуючих. Очевидно, що фактично це було продовження тієї регуляторної політики, котра з приходом класицизму насильницьким способом запроваджувалася по усій Росії. Зазначимо зокрема, що в тому ж 1807 р., як і в Ковелі, таким самим методом накладання на існуючу ситуацію був розроблений

Рис. 11. «План города Ковля с проектом...». 1807 р.
Графічне виокремлення проектної частини О. Плоскої

Fig. 11. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807.
Graphical selection of the project part by O. Ploska

новый генплан для Володимира-Волинського²⁷, що, правда згодом цілковито перероблений в 1840 р.²⁸. Інакше виглядала ситуація в Рівному, де перший проектний план був затверджений значно пізніше, лише в 1845 р.²⁹. Тоді ж такий план був укладений для Острога³⁰. Здійснено декілька спроб розробки регулярного плану для Дубна (1843 р., 1860-і рр., 1888 р.)³¹. Загалом такі проектні роботи у волинських містах просувалися зі значними затримками, не говорячи вже про вкрай непродуктивні наслідки втілення таких планів, навіть за умови їхнього офіційного затвердження.

Першим містобудівним планом Ковеля, який мав чітко виражений проектний характер і навіть отримав офіційне затвердження на найвищому рівні владної ієрархії, став документ під назвою «План Волынской губернии города Ковля»³² (рис. 12). На аркуші міститься власноручна апробація імператора «Быть по сему. Николай. Город Москва. 21 ноября 1834 г.».

Цілком можливо, що вихідним пунктом появи цього проекту стала масштабна загальноміська пожежа 1811 р., внаслідок якої було знищено близько 200 домів. Задля вивчення та ліквідації її наслідків до міста спеціально був відряджений «исправный землемер» із завданням зняти на план

²⁷ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 16. Арк. 1.

²⁸ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 19. Арк. 1.

²⁹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 79. Арк. 1.

³⁰ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 66. Арк. 1.

³¹ Див. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. С. 140.

³² РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 37. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р.

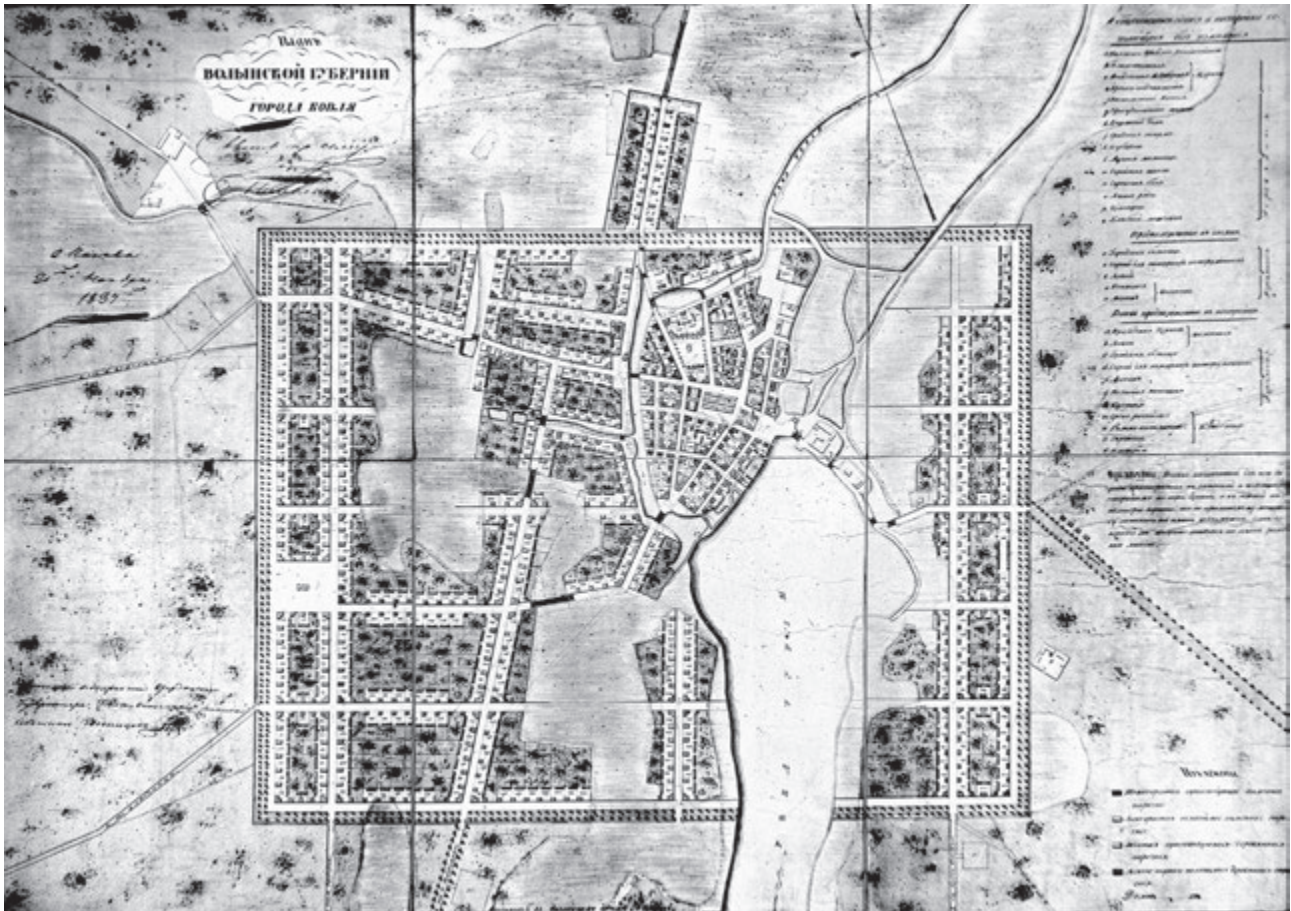

Рис. 12. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р.

Fig. 12. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1834

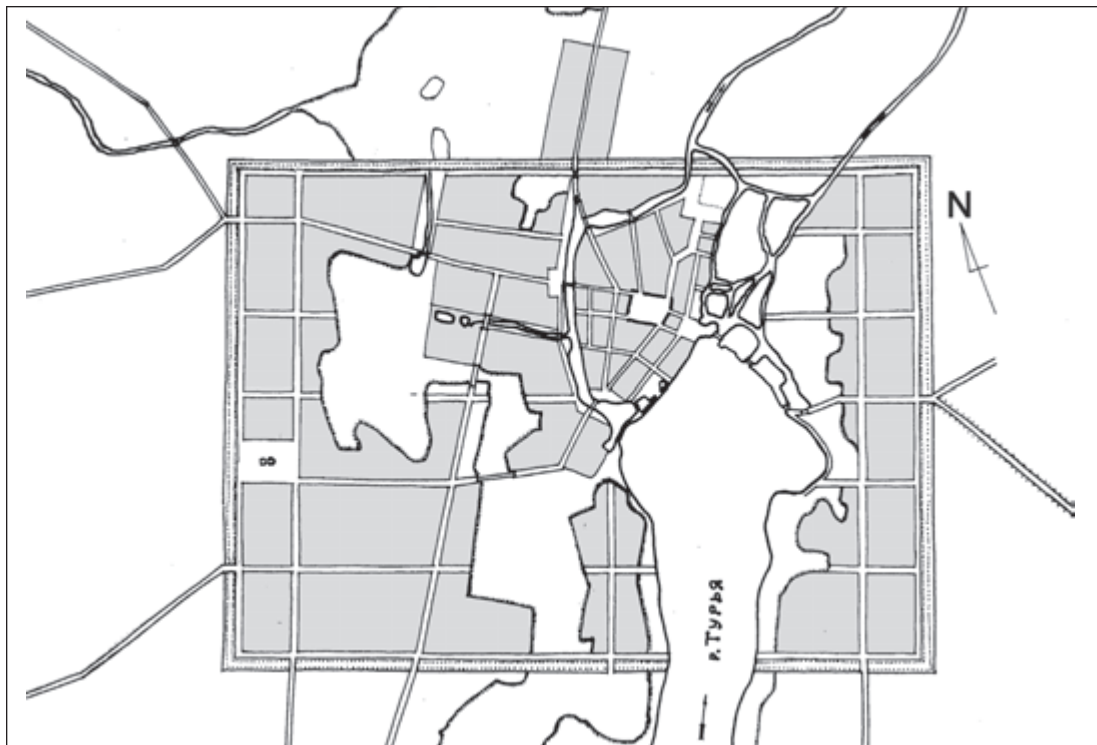

Рис. 13. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р. Креслення проектної схеми О. Плоскої

Fig. 13. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1834. Drawing of the design scheme by O. Ploska

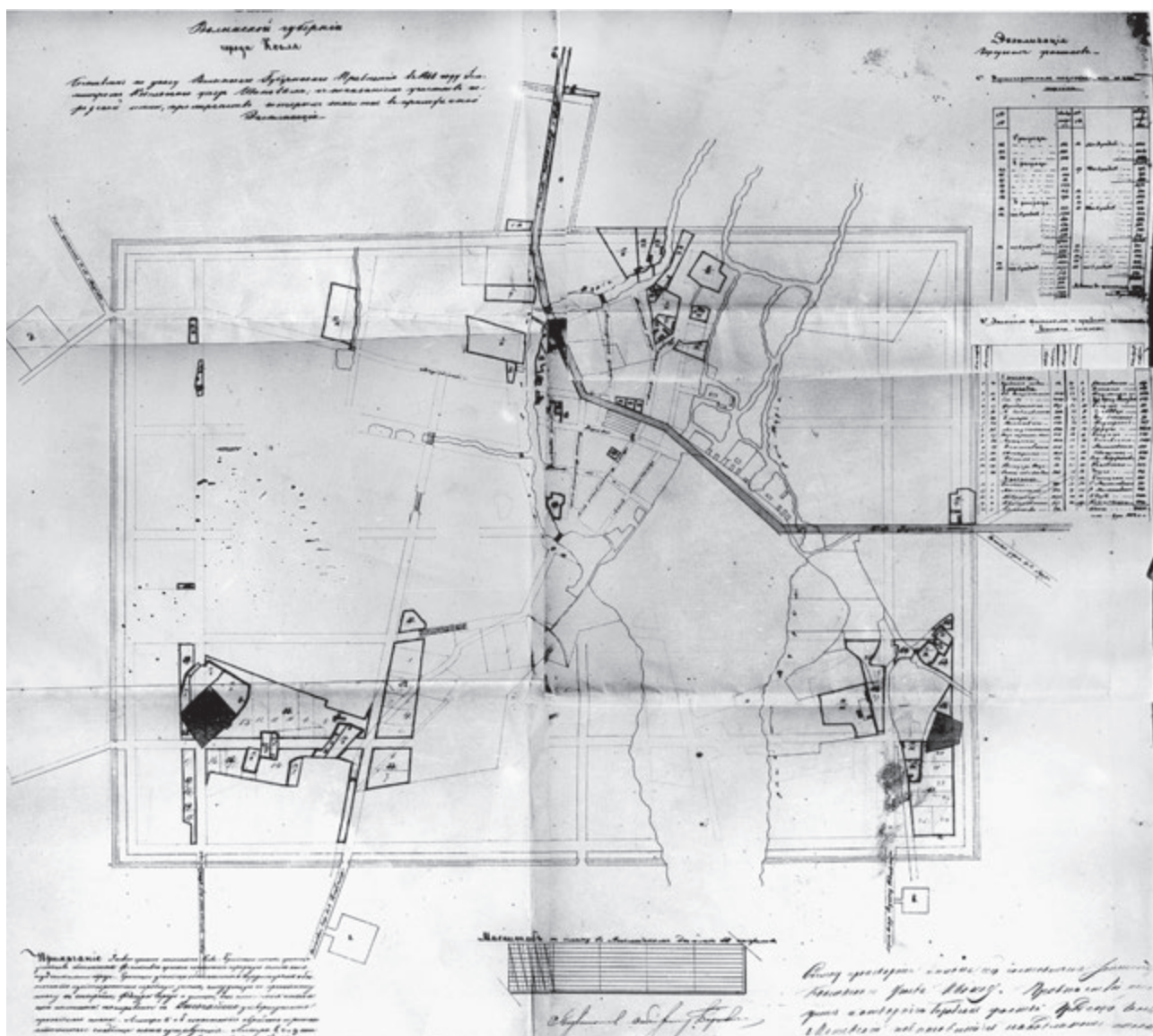

Рис. 14. «План Волынской губернии города Ковля...». 1860 р.

Fig. 14. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1860

місто з показом на ньому погорілих місць, а також визначити напрямки нових вулиць. Також ставилося завдання організувати в «пристойному місці» нову площу, розмістити на ній торгові лавки, а ще показати місця, на яких мешканці мають заново будуватися з дотриманням визначеного простору між спорудами, щоб фронтальні місця забудовані були ліпшими будівлями, а задля цього віддати ці місця тим жителям, які зможуть побудуватися згідно накресленого плану³³. Як і в багатьох інших волинських містах ця проектна процедура розтягнулася на довгі роки.

Загальна проектна композиція міста, обмеженого по периметру чітким зовнішнім кордоном у формі прямокутника, засвідчила спробу картографа максимально ліквідувати наслідки стихійного розвитку міста в минулому. Отже, більшість нових вулиць, передбачених цим проектом, виявилися паралельними до зовнішніх сторін цього прямокутника. Ілюзорний геометризований порядок порушувався лише природно-ландшафтними особливостями даної місцевості, в першу чергу — природними розгалуженнями ріки Турії, низинними та заболоченими ділянками, штучно створеним великим ставком, існуючим віддавна. В цьому проекті проектне урбаністичне «наси́льство» помітне навіть стосовно історичного ядра міста з його щільною забудовою, хоча існують певні ознаки намагання проектанта все-таки пристосуватися до історичної спадщини (рис. 13).

³³ Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 263. Оп.1. Т. 1. Спр. 243. «Об истреблении пожаром городов Дубно, Ковеля, Кременца и Радивилова и о снятии их на составление проекта плана». Арк. 1.

Безперечно, проект 1834 р. повністю відповідав класицистичним засадам тогочасного урбаністичного проектування в Російській імперії, які сформувалися ще за часів правління Катерини II. Схожі ідеї були втілені при проектуванні реконструкції багатьох тогочасних міст — як повітового, так і губерньського рангу. Можна стверджувати однозначно, що така урбаністична політика цілком відповідала духу абсолютистської монархії. Вона потужною хвилею прокотилася по західноукраїнським містам після третього поділу Польщі. Однак ступінь реалізації таких проектів був доволі скромний, зважаючи на явний спротив міщанства, на кризові суспільно-економічні та політичні реалії.

Майже через 25 років план 1834 р. отримав застосування в конкретній практичній ситуації, коли через місто мала бути прокладена транзитна дорога, знана ще як «Шосова». Картографічною підосною для прокладання цієї дороги і послужив цей план. Зберігається ця версія в Державному архіві Житомирської області під розлогою назвою «План Волынской губернии города Ковля, составлен по указу Волынского губернского правления в 1860 году землемером Ковельского уезда Ивановым с показанием участков городской земли, пространство которым значится в приложенной экспликации»³⁴ (рис. 14). Метою укладання документу була фіксація серед існуючої забудови напрямку дороги Житомир — Брест, що мала пройти безпосередньо через центр міста, а також означення меж окремих земельних відводів. Для цього і стала в нагоді топографічна підоснова плану 1834 р.

Деструктивний вплив на сакральну архітектуру Ковеля мала реакція царату на польське повстання 1834 р. Репресії стосовно місцевого населення зачепили (не могла не зачепити) і православні храми, приходи яких, очевидно, на той час все ще симпатизували пропольським настроям. В цьому контексті певний інтерес становить «прошення» місцевих мешканців прихожан Хрестовоздвиженської церкви стосовно збереження цього храму всупереч намірам російської влади знищити його³⁵.

Російська адміністрація ігнорувала також інтереси єврейської громади міста щодо локалізації синагог. Зокрема, це стосувалося заборони на відбудову старої синагоги в центральній частині міста

через те, що вона нібито «заважала» розташований поряд православній церкві³⁶.

Подальший просторовий розвиток Ковеля в 2-й половині XIX ст. був цілковито підпорядкований формуванню міста як стратегічно важливого залізничного вузла. Він поетапно поєднав шість (!) залізничних колій в шести напрямках: на Луцьк, Володимир-Волинський, Брест, Сарни, Камінь-Каширський та Любомль. Якщо на момент отримання статусу повітового центру Волинській губернії Ковель за кількістю мешканців займав передостанню позицію, то через століття за цим показником місто поступалося лише Житомиру, Луцьку та Рівному³⁷. Відтак в урбаністичній історії міста була відкрита нова, важлива сторінка, котра підпорядковувалася інтересам стратегічно важливого комунікаційного вузла. Однак це вже предмет іншого, не менш цікавого урбаністичного дослідження.

Petro RYCHKOV

URBAN CARTOGRAPHY OF THE KOVEL TOWN AT THE END XVIII — FIRST HALF OF XIX CENTURY

Abstract. *The article is devoted to the historical roots and spatial formation of the Kovel town, which is now an important administrative, economic and transport centre in the North-Western region of the Ukraine. The status of a town this settlement obtained at the beginning of the XVI century. Spatial organization and landscape of the old town were naturally adapted to the island site between two branches of the river Turia. After becoming a part of tsarist Russia in the late XVIII century, the city became the object of urban transformations, which were characterized by a series of fixing and projecting cartographic documents. Formed on regular compositional principles, these projects were not realized. However, they paved the way for further development of the city.*

Key words: Kovel town, history, urbanism, cartography.

³⁴ ДАЖО. Ф. 263. Оп.1. Т. 3. Спр. 2235. 1859–1862 рр. «О приведении в известность городских земель по г. Житомиру, Владимиру, Дубно, Кременцу». Арк. 177.

³⁵ РДІА. Ф. 796. Оп. 118. Спр. 745 (1837 р.) «По прошению прихожан Кресто-Воздвиженской церкви в г. Ковле Волынской губернии о сохранении этой церкви как исторического памятника».

³⁶ РДІА. Ф. 821. Оп. 8 Вол. Спр. 26. Арк. 14 «Дело о запрещении еврейскому обществу г. Ковля постройки нового здания синагоги на старом месте из-за близости православной церкви».

³⁷ Прищепя О. Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 193.

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

ПРОСТОРОВА ЕВОЛЮЦІЯ МІСТА-ФОРТЕЦІ ПОЛОННОГО ЗА ПИСЕМНИМИ ТА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Анотація. Урбаністична історія міста Полонного, заснованого в XII ст., демонструє цікавий приклад масштабного фортифікаційного будівництва. Після переходу міста у власність князівської династії Острозьких в кінці XV ст. розпочалося швидке господарське та економічне зростання. В XVI ст. Полонне стало одним з найбільших міст Волині з замком і декількома передмістями. Після переходу міста у власність родини Любомирських в 1630–40 рр. тут були створені нові міські укріплення бастионного типу на плані пентагону, пристосованого до місцевого ландшафту. Однак надмірні розміри міста-фортеці та слабкість приватного гарнізону зумовили його неодноразове захоплення козацькими (1649, 1651), шведськими (1708) та російськими (1708, 1768, 1792) військами. Від середини XIX ст. замок і фортифікації Полонного поступово занепадають. Сьогодні від колишніх укріплень уцілило лише окремі фрагменти валів та бастионів. Однак історичні джерела дозволяють дослідити і визнати Полонне як один з найцікавіших прикладів оборонного зодчества на території України.

Ключові слова: Полонне, урбаністика, замок, фортифікації, архітектурна спадщина.

Вступ. Місто Полонне (в минулому Полоний, Полоне, Полонна, нині — районний центр в Хмельницькій області) в урбаністичній історіографії України обіймає доволі скромне місце, зовсім невідповідне його неординарному минулому. Перша літописна згадка про Полонне пов'язана з перебуванням тут князя Володимира Мстиславовича в 1170 р.¹ Зазначається часом і ранішня дата — 1169 р., яка, щоправда, піддається сумніву з точки зору її відповідності цьому конкретному місцю². Пізніші відомості також дуже лаконічні. Місто згадується під 1195, 1196, 1234 рр.³ В 1240 р. воно було знищене монголами і в подальшому, вочевидь, на довгий час втратило статус сталого поселення⁴. В історіографічних працях згадувалося нечасто. Лише одним реченням обмовився про Полонне у свій час Г. Лукомський, відзначивши існування тут «крутої кам'яної вежі» (?), — нібито решток давнього укріплення X ст.⁵

Урбанізаційний процес на території південно-східної Волині порівняно з її північно-західними територіями відбувався з деяким запізненням. Станом на середину XVI ст. тут існувало всього декілька давніших міст (Полонне, Заслав, Кузьмин, Красилів, Любар) та щойно створених (Білогірська, Гриців)⁶. Усі вони мали зовнішні укріплення, майже повністю втрачені на даний час. В 1570 р. Полонне вперше з'являється на відомій мапі Вацлава Гродецького (рис. 1).

В наступному столітті в Полонному була реалізована масштабна спроба створення ідеалізованої фортифікаційної системи на засадах центричної бастионної композиції, наближеної по формі до правильного пентагону. Звичайно, задум такої вельми витратної урбаністичної акції міг бути реалізований лише за умови персоніфікованої мотивації тогочасних власників міста при наявності необхідних для цього адміністративних та матеріальних ресурсів.

Фортифікаційна спадщина Полонного на сьогоднішній день зберіглася лише у вигляді локальних, напівзруйнованих фрагментів. Тому не дивно, що ця містобудівна пам'ятка залишається на маргіналіях сучасної історико-архітектурної науки і, на жаль, не

¹ Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 297.

² Див.: Літопис Руський... С. 301; Енциклопедія історії України. Т. 8. К., 2011. С. 355.

³ Літопис Руський... С. 357, 361, 390.

⁴ SGKP. T.8. Warszawa, 1887. S.72.

⁵ Лукомський Г. К. Волинська старовина (опис архітектурних пам'яток) // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 63–64. Київ, 2005. С. 15.

⁶ Атаманенко В. Типологія міст князя В. К. Острозького у південно-східній Волині // Наукові записки НУ «ОА». Сер. «Історичні науки». Вип. 19. Острог, 2012. С. 32.

Рис. 1. Полонне на мапі Польщі В. Гродецького. 1570 р. Фрагмент

Fig. 1. Polonnoe on the Map of Poland by V. Grodecki. 1570. Fragment

представлена у профільних працях з оборонного зодчества України⁷. Хоча наявні в архівних фондах картографічні та документальні джерела дають достатні підстави для історичної «реабілітації» цього призабутого витвору урбаністичного мистецтва.

Історіографія. Історичне минуле Полонного висвітлюється в численних наукових розвідках, передовсім українських та польських авторів. Умовно ці праці можна поділити на дві групи. Перша — це джерелознавчі та загальноісторичні праці в ширшому суспільному контексті. Друга — власне архітектурно-урбаністичні дослідження.

В першій групі одним з найдавніших описів Полонного є праця В. Аскоченського, в якій автор ще фіксує рештки старих укріплень у вигляді досить глибоких ровів⁸. Достатньо інформативним виданням є «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» Миколи Теодоровича⁹, зміст якого значною мірою ґрунтувався на численних публікаціях у «Волинських єпархіальних відомостях» (1867–1918). Це також «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн»¹⁰. Значну увагу містечку Полонному та його храмам на початку ХХ ст. приділив

Г. Павлуцький¹¹. В радянські часи були опубліковані синтетичні праці, зокрема «Історія міст і сіл УРСР»¹², «Історична енциклопедія України»¹³ та ін. Серед новітніх історичних праць, в яких Полонне фігурує достатньо часто, слід виокремити дослідження П. Саса¹⁴, І. Ворончук¹⁵, А. Заяця¹⁶, Н. Яковенко¹⁷, П. Кулаковського¹⁸, В. Собчука¹⁹, В. Атаманенка²⁰, І. Тесленка²¹, С. Пивоварова²² та ін.

Друга група публікацій значно скромніша в кількісному вимірі, однак для даної теми має істотний потенціал в силу конкретної спрямованості на місто як на історико-урбаністичний об'єкт. Першою слід згадати публікацію Т. Трегубової²³, в котрій була здійснена спроба аналізу просторової структури міста на підставі двох архівних планів кінця ХVIII ст.²⁴ Серед змістовних публікацій цього профілю варто також зауважити аналітичний матеріал, представлений в двох розлогіх статтях польсько-

¹¹ Павлуцький Г. Г. Древности Украины. Вып. I. Деревянные и каменные храмы. Киев, 1905. В сучасному україномовному перекладі: Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків, 2017. С. 95–103.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.

¹³ Полонне // Історична енциклопедія України. Т. 8. Київ, 2011. С. 355–356.

¹⁴ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV–60-х годах XVI в. Киев, 1989. Passim.

¹⁵ Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Київ, Старокосятинів, 2001. 232 с.; Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина. Домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.

¹⁶ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003. С. 34.

¹⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е. Київ, 2005. 583 с.

¹⁸ Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині XVI ст. // Ukraina Lithuanica. — К., 2013. Т. II. С. 82–95.

¹⁹ Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

²⁰ Атаманенко В. Описи замків князів Острозьких першої половини ХVI ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць. Кременець, 2006. С. 118–125; Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Науково-інформ. зб. Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». Вип. 7. Луцьк, 2011. С. 92–103.

²¹ Тесленко І. Полонне // В кн.: Князі Острозькі. Київ, 2014. С. 246–247.

²² Пивоваров С. Минувшина Полонного (історико-краєзнавчі нариси). Київ, 2016. 208 с.

²³ Трегубова Т. О. Полонне — місто фортеця XVII століття // Мистецтво і сучасність. Київ, 1980. С. 204–210.

²⁴ За часів СРСР — Центральний державний воєнно-історичний архів.

⁷ Див., наприклад: Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ, 2011. 664 с.

⁸ Аскоченський В. Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях. Житомир, 1847. С. 61–63.

⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волинский и Овручский. Почаев, 1888. С. 228–252.

¹⁰ SGKP. T. 8. Warszawa, 1887. S. 727–728.

го автора П. Шлезингера²⁵, однак без залучення першоджерел, котрі характеризують стан міста підчас перебування у власності князів Острозьких. Ця тема зачіпалася також автором даної статті на підставі опрацювання архівних матеріалів²⁶. Цікавий фактаж був представлений в праці полонського дослідника-краєзнавця А. Козака²⁷.

Історична еволюція міста. Про перші століття існування літописного Полонного відомості вкрай лаконічні. Однак вже в XIV ст. місто вважалося одним з найкращих на Волині. А коли польський король Казимир Великий в 1366 р. заволодів цією територією, то згідно умови з луцькими князями віддав Полонне і загалом Луцьку землю у руки литовського князя Любарта²⁸. Однак стабільний статус міста вперше зафіксовано лише в кінці XV ст., коли воно увійшло до числа 18 провідних поселень на Волині. В 1494 р. великий литовський князь Олександр пожалував Полонне Острозьким²⁹. Відтоді його першими спільними власниками стали князі Михайло та Костянтин Івановичі Острозькі³⁰. Після московського полону К. І. Острозький підсилює обороноздатність своїх міст на південному сході Волині, зокрема Полонного³¹. Тутешній замок вже фіксується як діючий в 1508–1509 рр.³² Очевидно, тоді це було відносно невелике дерево-земляне укріплення, розташоване на мисовидному підвищенні правого берега річки Хомори.

В середині 60-х років XVI ст., коли Полонним недовго володів Криштоф Радзивил, ревізори зафіксували прикрий стан замку. Тут була усього одна башта, а сам замок «дирав и ободраный есть»³³.

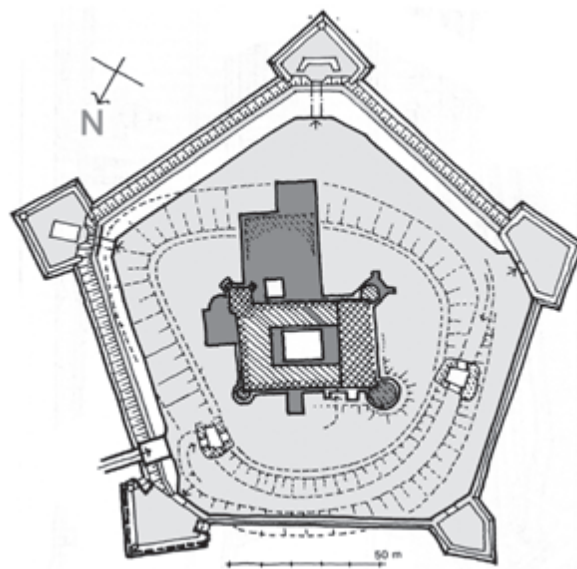

Рис. 2. Замок Любомірських у Новому Вісничу. 1 пол. XVII ст. За Я. Богдановським

Fig. 2. The Lubomirski Castle in the Nowy Wisnicz. 1st half of XVII c. After J. Bogdanowski

З контексту зрозуміло, що мова йшла про дерев'яні фортифікаційні конструкції.

У 1576 р. місто повернулося у власність київського воєводи Василя-Костянтина Острозького і до 1620 р. знаходилося у володінні цієї князівської династії. В 1583–1603 рр. власником Полонного був Януш Острозький, відомий своїми фундаціями францисканського кляштору в Межиричі Острозькому, костелів в Старому Костянтинові, Степані, Деражні, Бережниці та ін. Після поділу володінь В.-К. Острозького між синами Янушем та Олександром Полонне дісталось Олександру.

«Городок Полон» згадується в 1593 р. російським купцем Трифоном Коробейниковим в його подорожніх записках: «Городок был невелик, стоял на высокой горе, под ним река Хвороша, больше реки Оки, а в другую сторону болото и пруды, а посаду немного. ... В великий мясоед днепровские казаки и черкасы тот городок сожгли...»³⁴.

Від 1603 р. полонськими маєтками володіла мати Януша Острозького Ганна Острозька. Це була доба його активного урбаністичного поступу. Якщо у 1583 р. за поборовим реєстром у місті був зафіксований лише 71 «дим»³⁵ (водночас в сусідньому Острополі — 662 «димів»), то за статистикою

²⁵ Szlezzynger P.S. Umocnienia miasta i zamku Polonne na Wołyniu w XVII — XVIII w. // KAiU. T.39. 1994. S.163–186; Szlezzynger P.S. Świątynie Połonnego // SKW. T.2. Kraków, 1994. S.147–166.

²⁶ Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України, 1992. № 5/6. С. 52–61; Ричков П. Планування та забудова Полонного за картографічними першоджерелами Російського державного військово-історичного архіву // Полонному 1000 років: Матеріали науково-практичної конференції. Полонне, 1995. С. 120–123.

²⁷ Козак А. Оповідання з історії міста Полонного (2016). <http://kozak.su/1791.htm>

²⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 232.

²⁹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892. С. 222.

³⁰ Сас П. М. Феодальные города... С. 153. Ворончук І. Володіння князів Острозьких... С. 11.

³¹ Ворончук І. Володіння... С. 18.

³² Кулаковский П. Роль князя Костянтина Острозького... С. 88.

³³ Цит. за: Ворончук І. Володіння... С. 80.

³⁴ Хожение дьяка Трифона Коробейникова // Православный Палестинский сборник. Т. IX. Вып. 3 (27). СПб. 1889. С. 76.

³⁵ У тогочасній статистиці «дим» — одна житлова одиниця з опаленням, в якій проживала родина, тобто за різними орахунками 6–10 мешканців.

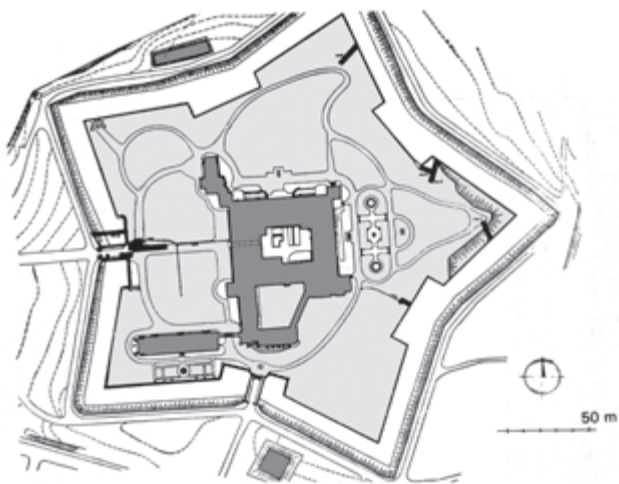

Рис. 3. Замок Любомирських у Ланьчуці.
1 пол. XVII ст. За Я. Богдановським

Fig. 3. The Lubomirski Castle in Lancut.
1st half XVII c. After J. Bogdanowski

1620 р. — 823, а в 1629 р. — 970³⁶ «димів». У 1620-і рр. за чисельністю житлової інфраструктури Полонне поступалося у цьому регіоні лише Острогу та Острополі. В 1607 р. тут з'явився костел св. Анни на правобережному пагорбі над долиною Хомори³⁷. Однак місто не раз стало жертвою татарських наїздів. Зокрема повідомляється, що в 1617 р. татари «...Полонного брали і попалили»³⁸.

Перед 1646 р. та частина Полонного, яку звали Воля, зусиллями краківського воєводи С. Любомирського була оточена потужними земляними валами, які по своїй обороноздатності, як тоді вважалося, навіть перевершували можливості Львова³⁹. Він також забезпечив місто 80 гарматами, залогом в 400 піхотинців та значними запасами провіанту, які нібито давали місту можливість витримати трирічну облогу⁴⁰. Однак ці приготування виявилися недостатніми для захисту фортечного кордону. Невдовзі це підтвердилося на практиці. 22 липня 1648 р. козаки М. Кривоноса захопили цю фортецю, яка вважалася найнадійнішою на Волині⁴¹. Подібна ситуація повторилася навесні 1651 р. У 1658–1661 рр. тут стояв козацький гарнізон під началом Івана Виговського⁴².

У 1704 р. в Полонному деякий час перебували козаки Івана Мазепи, контролюючи маєтності Любомирських за дорученням польського короля Августа II⁴³. Невдовзі сюди прибули солдати О. Меншикова, під командуванням якого на підупалій фортеці були здійснені ремонтні роботи⁴⁴. У 1708 р. тут квартирувало трьохтисячне російське військо задля захисту західного кордону супроти шведів. У 1711 р. Петро I повернув фортецю Юрію Любомирському, стягнувши кошти за виконання її ремонту російськими солдатами⁴⁵.

У 1718 р. при полонському костелі з'явилася єзуїтська місія в складі трьох місіонерів, яким був наданий будинок, стайня, льох і земельна ділянка «поміж замковим валом і мурованою стайнею»⁴⁶. Цей сакральний об'єкт значною мірою вплинув на абрис зовнішнього оборонного кордону міста. Він не потрапляв в контур правильного бастионного пентагону і зумовив таким чином нерегулярну форму цього фрагменту оборонного валу в його південно-західній частині. Невдовзі відбулося істотне розширення костелу за рахунок прибудов допоміжних приміщень⁴⁷.

В середині XVIII ст. статус і благоустрій Полонного піднявся до «блискучого становища», забезпечивши гарні умови для гучних розваг польської аристократії⁴⁸. Під час придушення Барської конфедерації в 1768–1772 рр. у місто знову увійшло московське військо зі своїм штабом. Приблизно в ці роки у росіян з'явилася можливість безперешкодно, а відтак доволі точно зафіксувати забудову полонської фортеці у вигляді наведених нижче картографічних документів⁴⁹. В другій половині XVIII ст. Полонне певний час перебувало у власності Каспара Любомирського (1742–1780), сеймового посла і водночас російського генерала.

У 1781 р. в містечку гостював король Станіслав Август на зворотній дорозі з Канева, де відбулася його зустріч з імператрицею Катериною II. Монарх оглядав фортецю та навіть виїздив в околиці на полювання. Тодішній власник Полонного Калікст Понінський закликав короля підсилити земляні вали фортеці мурованими стінами, оскільки Полонне — це фактично пограничне місто, а далі вже

³⁶ Ворончук І. Населення... С. 283.

³⁷ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. Киев, 1986. С. 223.

³⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. Київ, 1970. С. 134.

³⁹ Szlezzynger P. S. Umocnienia miasta i zamku Polonne... S. 165.

⁴⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 232; SGKP... S.727; Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T.2. Warszawa, 1901.S.74.

⁴¹ Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie // RW. T.II. Równe, 1931. S.48.

⁴² Szlezzynger P. S. Umocnienia miasta i zamku Polonne... S.166.

⁴³ Костомаров Н. И. Мазепа. М., 1992. С. 154.

⁴⁴ Пивоваров С. Минувшина Полонного... С. 101.

⁴⁵ Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків, 2017. С. 97.

⁴⁶ Załęski St. Jezuici w Polsce. T. 4. Cz. 4. Lwów, 1905. S.1706.

⁴⁷ Szlezzynger P. S. Świątynie... S.152.

⁴⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 233.

⁴⁹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22366. «План крепости Полонной», [сер. XVIII ст.]; РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22365. «План Полонской крепости», [сер. XVIII ст.].

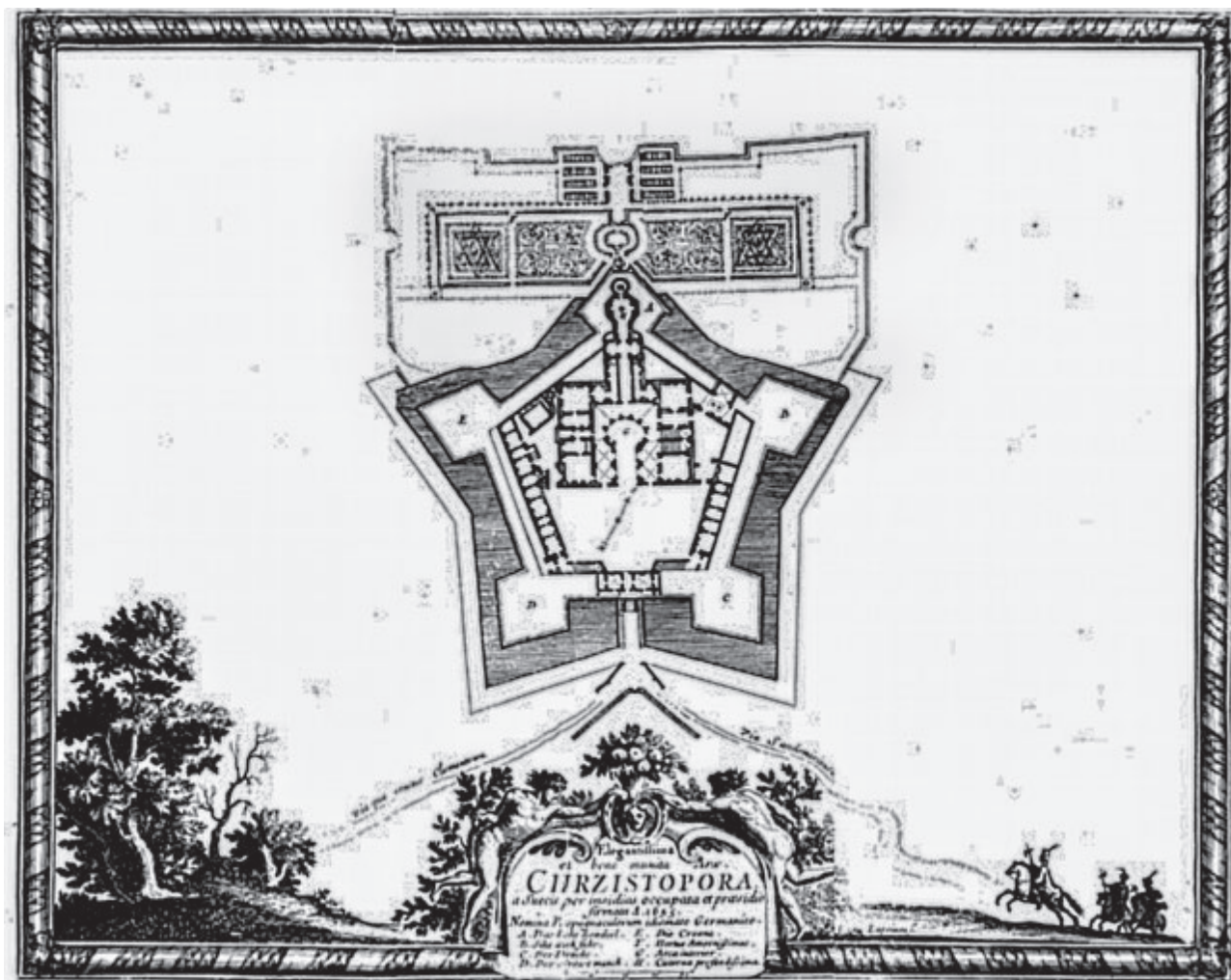

Рис. 4. Замок Кишижтопор. 1621 – 1644 рр. План замку і барокового саду. Гравер Ерік Дальберг, 1655.
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg.

Fig. 4. The Krzyztopor Castle. 1621 – 1644. Ground Plan of the Castle and Baroque Garden, Engraver Eric Dahlberg, 1655.
Source: https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg.

починається небезпечна Україна. Король обіцяв, але до втілення справа не дійшла⁵⁰. У 80-і рр. XVIII ст. місто вважалося одним з найбільш успішних на території Малопольщі поряд з Дубно, Острогом, Костянтиновим, Олікою, Житомиром⁵¹.

3 червня 1792 р. до Полонного прибув професор геометрії і архітектури, майбутній генерал Королівства Польського Кароль Сераковський з метою інспекції оборонних можливостей фортеці та її підсилення. У своєму рапорті він засвідчив фактичний стан замку: «Довжина валів становить 3306 ліктів (близько 1950 м. — П. Р.), і з огляду на те, що фортецю з усіх боків можна захопити за допомогою драбин, тут потрібно мати гарнізон такої сили, щоб під час атаки можна заставити вали

в один ряд піхотинцями. Відповідно, — не менше 2200 чоловік піхоти. Що стосується артилерії, не думаю, що менше ніж 30 дул потрібно. Крім того, оскільки в безпосередній близькості від валів є місця, де ворог повністю закритий від обстрілів нашими гарматами, не завадило б мати 5 гаубиць, які б кидали гранати в ті місця... Оскільки у найближчий час неможливо удосконалити вали, я вважаю за необхідне застосовувати фугаси в місцях, які знаходяться під самими валами і є недоступні для нашої артилерії. Для заповнення підземних камер нам потрібно близько 6000 фунтів пороху»⁵².

Застереження К. Сераковського були цілком слушними, однак явно запізненими. На світанку 17 червня 1792 р. під загрозою оточення росіянами польське військо поспіхом залишило Полонне, понищивши продовольчі та збройні запаси. Очевидно, що

⁵⁰ Козак А. Оповідання з історії міста Полонного (2016); <http://kozak.su/1791.htm>

⁵¹ Bogucka M. Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Warszawa i.i., 1986. S.356.

⁵² Цит. За: Козак А. Оповідання...

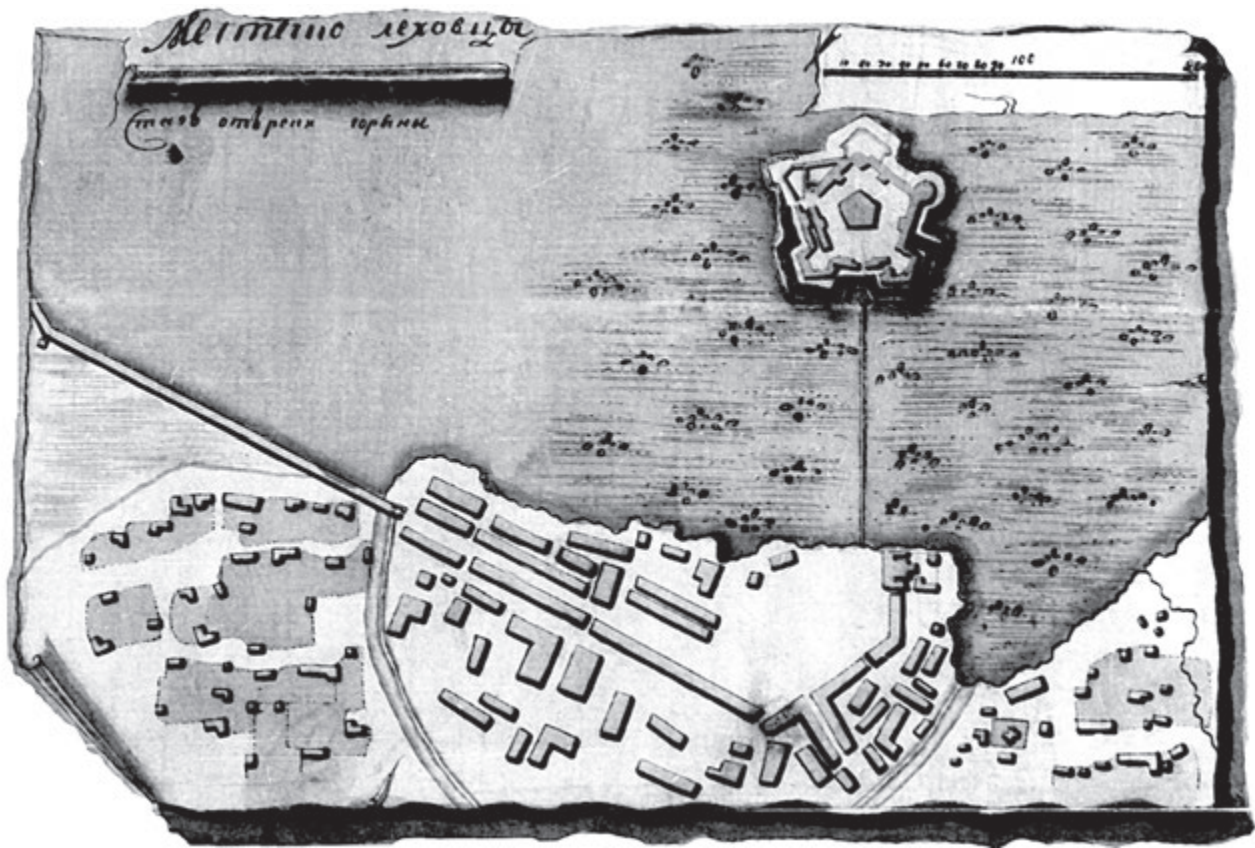

Рис. 5. Замок в Ляхівцях. 2-а пол. XVIII ст. З фондів РДБІА

Fig. 5. The Liakhivtsi Castle. 2-nd half 18th c. RGVIA collection

критичним недоліком оборонних можливостей міста став дисбаланс між ідеалізованою фортифікаційною системою та її фактичним оборонним ресурсом, явно недостатнім для надійної оборони (браку достатньої кількості «піхотинців» та озброєння).

Безперешкодно опанувавши фортецю, російське командування влаштувало тут свій головний штаб, а також військові склади з амуніцією та боеприпасами, перетворивши місто на стратегічний командний пункт. Менш ніж через рік, 7 квітня 1793 р., саме в Полонному генерал-аншеф Михайл Кречетніков оголосив про приєднання східної Волині до Росії внаслідок другого поділу Польщі⁵³.

Від середини XIX ст. Полонська фортеця втрачає свою роль в стратегічних планах царського Генштабу і стає на шлях поступового занепаду, однак місто досить інтенсивно розвивалося в демографічному і господарському вимірах. В 1879 р. тут нараховувалося близько 1000 житлових будинків, 9 церков і костел. На кінець XIX ст. діяли також 13 синагог⁵⁴. На зламі XIX–XX ст. була побудована

велика керамічна фабрика Дунін-Карвицьких, що стала важливим чинником новітньої історії міста.

Починаючи від середини XIX ст. і впродовж усього XX ст. продовжувався повільний, однак непинний процес деструкції цієї пам'ятки фортифікаційного мистецтва, зумовлений природними та антропогенними чинниками. Значна частина колишніх земляних укріплень була розрита. На рештках колишніх валів та бастіонів з'явилися нові житлові та громадські будівлі.

Урбаністична історія Полонного. Очевидно, що при локалізації міста в давньоруську добу вирішальним чинником були сприятливі можливості його пристосування до місцевого ландшафту на правому підвищеному березі ріки Хомори та на лівобережних пагорбах⁵⁵. Місто мало поліцентричний характер, про що свідчать декілька стародавніх поселень, відкритих археологами з обох сторін річки. Неодноразово відзначалися величезні розміри поселення в давні століття, особливо за часів володарювання Острозьких.

Потужний поштовх в розбудові міста зроблений за часів князя Олександра Острозького. Про це свід-

⁵³ [Петров М.]. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 229.

⁵⁴ Kravtsov S. R., Levin V. Synagogues in Ukraine. Volhynia. Vol.2. Jerusalem, 2017. P. 541.

⁵⁵ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... С. 228.

чить привілей, який у 1603 р. він дав місцевим жителям на звільнення від податей на 20 років з умовою, «...аби будинки у місті польським трибом будували [...] А коли так добре і гарно побудуються, обіцяє і Магдебурзьке право й інші вольності надати»⁵⁶. Від 1607 р. місто де-факто вже мало магдебурзьке право. За інвентарем 1620 р. тут налічувалося 823 будинки («дими»), а за пізнішим реєстром 1629 р. ще більше — 970⁵⁷.

Станом на кінець XIX ст. місто мало розлогу територію, яка включала Старе і Нове міста, а також міське ядро (Волю) з ринковою площею поблизу старого замку Острозьких. Існували також передмістя Маріан, Тернов, а ще п'ять приміських сіл (Ізабелина, Горошкова, Бортників, Монастирка, Хоморця), двоє хуторів та слобода Вигнанка.

Перший достатньо інформативний, офіційно задокументований опис замку і міста загалом міститься в інвентарі 1620 р., укладеному в процесі поділу маєтностей між одруженими доньками князя Олександра Острозького — Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевичевою⁵⁸. Звичайно, в ньому не йде мова про конкретні характеристики міської будівельної інфраструктури, однак з поданих відомостей може бути сформована певна узагальнена картина.

Отже, станом на 1620 р. у місті «на Волі» існувала двочленна просторова структура: власне князівський замок і передгороддя, безпосередньо до нього прилегле. Замок був відділений від передгороддя ровом з містком попереду. За ровом знаходився земляний вал, в який також був вбудований вхідний міст. При цьому вході над воротами існувала ще й «міцна дубова башта на вісім граней»⁵⁹, нагорі якої містилася зброярня. Наліво від цієї башти зафіксовано ще одну «малу башту». Далі в описі згадуються характерні замкові об'єкти: велика «ізба», світлиця з шістьма вікнами «з добрими скляними шибками в олові», кімнати, сінці, муровані комини, дощата підлога, «мурована піч на чотирьох мурованих колонах»⁶⁰, в одній з кімнат «чотири вікна зі скляними

Рис. 6. План містечка Полонного в складі картографічного компендіуму. 2-а пол. XVIII ст.
З фондів РДБІА

Fig. 6. Plan of the Polonne town in the map compendium.
2-nd half 18th c. RGVA collection

венецькими шибками в олові»⁶¹. Згадується також низка інших дерев'яних будинків. Там же відмічені стайня, а ще замковий цейхгауз з гарматами та різноманітною допоміжною амуніцією. Опис не дає детальної уяви про архітектурно-планувальні особливості тогочасного замку, однак засвідчує в цілому його доволі пристойний стан, який відповідав вимогам князівського помешкання. Основним будівельним матеріалом тут виступає деревина разом з земляним валом.

У 1621 р. місто дісталось Станіславу Любомирському разом з приданим дружини Софії Острозької.

Важливим аспектом подальшої історії полонської фортеці є теоретичне підґрунтя та практичні інспірації її еволюції. Bastionові типи укріплень, що з'явилися в Італії ще в першій половині XVI ст., пройшли вже на той час певну еволюцію і в своїй голландській версії з'явилися на території Польщі на початку XVII ст.⁶². В замкнутих bastionних фортецях найпоширенішим типом для невеликих укріплень

⁵⁶ Цит. за: Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 116.

⁵⁷ Ворончук І. Населення Волині... С. 283.

⁵⁸ Див.: Володіння князів Острозьких... С. 50–51.

⁵⁹ Володіння князів Острозьких... С. 232.

⁶⁰ Володіння князів Острозьких... С. 232–233. Інформація про «муровану піч на чотирьох колонах» може свідчити про існування цікавого, згодом практично втраченого типу середньовічної печі, а фактично невеликої кімнати-кухні, яка знаходилася поміж чотирма опорами, що підтримували склепіння і високий комин. Навколо печі облаштовувалися житлові приміщення. Єдиний відомий нам уцілілий фрагмент подібної конструкції на Волині знаходиться в Межиріччі Острозькому поблизу монастирського комплексу і колишньої Заславської брами. (див. нижче повідомлення П. Ричкова, с. 206–213).

⁶¹ Володіння князів Острозьких... С. 234.

⁶² Bogdanowski J. Architektura obronna w krajoznazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S.107.

стали квадратні або прямокутні плани з чотирма бастіонами на зовнішніх кутах. Лише спорадично зустрічалися схеми на плані трикутника. При збільшенні площі, що потребувала оборони (наприклад у великих містах), кількість бастіонів могла відповідно зростати (Варшава — 14, Гданьськ — 21).

Новий власник Полонного, очевидно, був добре обізнаний з тогочасними новаціями замкового будівництва з використанням бастіонів, зокрема з проектами таких фортифікаторів як Адам Фрейтаг⁶³ та Маттіас Дьоген⁶⁴. Зокрема, в 1620-х рр. С. Любомирський в своїх володіннях реалізував дві фортифікаційні пентагональні схеми: спочатку в Новому Вісьничі на місці старіших оборонних систем (баштової та бастейової)⁶⁵ (рис. 2), а дещо пізніше — у Ланьчуті, також на засадах правильного п'ятикутника з великими бастіонами відповідно до старо-голандської манери⁶⁶ (рис. 3). Окрім фортифікаційного будівництва С. Любомирського, в Польщі є інші приклади реалізації розпланувальних систем, заснованих на пентагональній формі. Один з найбільш відомих — монументальний замок Кшиштопор з прилеглим бароковим садом, споруджений Кшиштофом Оссолінським протягом 1621–1644 рр. з гігантськими витратами в сумі 30 млн. злотих⁶⁷ (рис. 4).

Новий господар Полонного і тут підійняв масштабну спробу модернізації старих міських укріплень на Волі. Навколо старого дерев'яного замку Острозьких була впроваджена простора бастіонна система на плані пентагону. За оцінкою одного з польських істориків, новосформоване місто-фортеця перетворилося таким чином на знамениту на той час резиденцію Любомирських з потужними окопами, значною залогою, 70 гарматами навколо валів і навіть з трьомастами бочками вина в підвалах⁶⁸.

Однак на відміну від Вісьничі та інших взірців, в Полонному пентагональна схема отримала інший функціональний зміст і відповідно інший просторовий масштаб, охоплюючи усю центральну частину міста, включно зі старішим князівським замком Острозьких, ринковою площею, ратушою, церквою, католицьким костелом та міщанськими домами. Це добре помітно на більшості фіксаційних планів.

⁶³ Див.: Freytag A. Architectura militaris nova et aucta... Leyden, 1631.

⁶⁴ Див.: Matthias Dögen. Architectura militaris moderna. Elsevier, 1647. Fig. XCII, CVIII.

⁶⁵ Bogdanowski J. Architektura obronna... Tabl.168A.

⁶⁶ Bogdanowski J. Architektura obronna... Tabl.165A.

⁶⁷ Замок Кшиштопор, поземний план споруд і саду бароко, 1655 р. Гравер Ерік Далберг. https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg

⁶⁸ Szajnoch K. Dwa lata dziejów naszych. 1646–1648. Opowiadania i źródła. T.II. Lwów, 1869. S.170.

Враховуючи стратегічне значення Полонного для оборони південно-східної Волині, С. Любомирський створює тут нові міські укріплення також з п'ятьма бастіонами на зовнішніх кутах. Зазначену в літературі дату цього будівництва під 1640 р.⁶⁹ слід скоріше вважати завершальною, оскільки самі роботи, очевидно, розпочалися значно раніше. Цілком імовірно, що новоствореній бастіонній системі передувала більш архаїчна лінія оборони з земляними валами та палісадом, подібна то тієї, котру раніше створив Януш Острозький у своєму Межиричі біля Острога.

Автор полонського фортифікаційного комплексу, а також старішої замкової будівлі, документально не засвідчений. Однак, тривала праця італійського архітектора Мацея Траполи в Новому Вісьничі та в Ланьчуті для С. Любомирського, може свідчити про його причетність і до фортифікації в Полонному⁷⁰. На території Волині подібна розпланувальна схема в середині XVIII ст. з'явилася також в Ляхівцях на Волині як острівна резиденція Яблоновських (рис. 5).

Створюючи новий оборонний кордон навколо Полонного, С. Любомирський водночас перебудовує старий замок-резиденцію Острозьких. Результат перебудови відтворений на старих планах як досить прикметна будівля з чотирма круглими наріжними баштами і підвищеною центральною частиною (другим поверхом). Разом з прилеглими флігелями навколо цього замку утворився автономний дворовий простір на трапецієподібному плані з габаритами приблизно 120 на 110 метрів. Відтак, оновлена князівська резиденція Острозьких-Любомирських фактично стала виконувати функцію «фортеці у фортеці». Її головна будівля мала своїми відданими аналогами замок Любомирського в Новому Вісьничу⁷¹ та келії францисканського кляштору в Межиричі Острозькому. Щоправда, в Полонному замок-палац не мав внутрішнього дворику, а отже був істотно меншим від вісьницького прототипу. Разом з тим це був достатньо розповсюджений тип аристократичної житлової будівлі у поєднанні з оборонним символізмом наріжних башт.

Показовим є масштабне співставлення пентагонів у Новому Вісьничі та Полонному. Якщо порівняти їхні діагональні розміри (без врахування бастіонів), то в першому випадку він складе орієнтовно 145 м, а в другому — майже 400 м. Ця доволі істотна від-

⁶⁹ Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при «Волынских Губернских Ведомостях» под редакцією В. Аскоченского. Житомир, 1847. С. 62.

⁷⁰ Łoza St. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S.313–314, 387.

⁷¹ https://uk.wikipedia.org/wiki/7#/media/File:Nowy_Wi%C5%9Bnicz.jpg

мінність свідчить про те, що вісницький пентагон функціонально був допасований до просторових параметрів князівського замку, тоді як полонський — до просторових параметрів цілого міста.

Польське командування покладало на фортецю в Полонному стратегічні сподівання у протистоянні з російським військом. Власник міста генерал-майор К. Дунін-Карвицький в 1792 р. брав участь у польсько-російській війні на стороні конфедератів. Під командуванням Т. Костюшки на фортеці були поспіхом здійснені ремонтні заходи і навіть влаштовані військові склади⁷². Однак невдовзі роботи були зупинені і конфедерати відступили в напрямку Острога, втративши в Полонному частину своєї амуніції і озброєння⁷³.

В 1880-і рр. М. Теодорович подав короткий опис міських укріплень, що ґрунтувалася на історичних переказах та власних спостереженнях: «В Новом и Старом местечках Полонного до сих пор еще видны следы каменных стен и башен. Это остатки того грозного замка, который был построен еще в удельный период русскими князьями в 12 веке⁷⁴, и тех укреплений, которые воздвигнуты были князьями Любомирскими в 17 веке. При Любомирских Полонские укрепления имели следующий вид. Самая середина базарной площади, названной Волею, около замка обнесена была вокруг большим валом, на котором вбиты были остроконечные дубовые палисадины, вышиною в полтора человека; вокруг вала проведены были глубокие рвы, снабженные из пруда водою. При въезде в замок с трех сторон, — так как он имел трое ворот⁷⁵, — устроены были на железных цепях висачие подъемные мосты, которые с наступлением ночи, после пушечного выстрела, были поднимаемы. При этих постах находились башни, называемые бойницами, из которых одна и доселе существует. Северная башня, известная под именем «кривой брамы», была длиннее других и с разными приделками. О существовании западной башни свидетельствует и теперь еще находящиеся на том месте камни в рост человека, называемые местными жителями — «подвалами». Быть может под этою башнею находились подземелья, известные под именем «Индии». Средняя башня близ Троицкой церкви недавно снесена под постройки еврейских домов. Эти башни служили укреплениями, с которых защищались от неприятельских нападений, так как вверху их стен

сделаны были амбразуры, в которых находились пушки. Вооруженные казаки, содержавшиеся на счет полонских жителей и всегда стоявшие при башнях, по первому сигналу готовы были к отражению врагов»⁷⁶.

Історична картографія Полонного. Неодноразово зазнаючи втрат, піддаючись ремонтам та перебудовам, Полонська фортеця тим не менш дійшла до середини XVIII ст. в досить пристойному стані. Це стало причиною особливого зацікавлення нею з боку російського військового відомства.

Свідченням цього інтересу є створення низки топографічних карт Полонного. Наразі автору відомі шість автентичних фіксаційних планів міста, що походять з XVIII — 1-ї пол. XIX ст. П'ять зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві, один — в Національній бібліотеці Польщі. Усі російські примірники не мають докладного датування, в архівних формулярах чотири з них віднесені до кінця XVIII ст., один — до першої половини XIX ст. Документи російського походження — рукописні, виконані на папері, тоновані аквареллю в кольорі, відрізняються один від одного за почерком підписів та особливостями виконавської графіки, авторські підписи відсутні. Польський екземпляр згідно атрибуції П. Шлезингера⁷⁷ датується 1792 р. Слід відзначити, що пошуки історичної картографії Полонного в інших архівних збірках не дали позитивного результату. Причина, очевидно, в тому, що це місто не було цікаве пізнішій російській владі і тому до нас дійшли лише ті матеріали, які в минулому становили безпосередній військово-оборонний інтерес.

Подаємо ці документи в тій послідовності, яка, на наш погляд, відповідає хронології їхнього створення.

1) План в складі картографічного компендіуму⁷⁸ (рис. 6). Цей доволі схематичний, однак, як здається, найстаріший план Полонного (1760-і рр.?) під назвою «Местечко Полонна» включено до складу рукописного графічного документу, де на одному аркуші представлені невеликі і досить схематичні креслення декількох волинських міст. Невідомий автор, обираючи конкретні масштаби для цих міст, очевидно, керувався завданням помістити ці креслення на одному аркуші, а тому їх позиціонування стосовно сторін світу не є уніфікованим. Присутність на одному аркуші найважливіших фортець та замків південної Волині, схоже, була пов'язана

⁷² Encyklopedia kresów. Kraków, 2004. S.352.

⁷³ <http://www.bibula.com/?p=27563>

⁷⁴ В цьому описі М. Теодорович згадує рештки укріплень з XII ст., оминаючи чомусь фортифікаційні роботи, виконані в кінці XVI — на початку XVII ст. родиною князів Острозьких.

⁷⁵ Наявна картографія фіксує лише дві брами — П.Р.

⁷⁶ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... С. 234–235.

⁷⁷ Szlezzynger P. Umocnienia... S.174.

⁷⁸ РДВІА, ф.ВУА, сп. 21546, а.1. «План местечек Заславля, Полонна, Олыки, Ляховцы, Острога, Мендзерича и Дубно».

з російськими військово-стратегічними інтересами стосовно Речі Посполитої.

Окрім Полонного тут вміщено також плани ще сімох міст: Ізяслава, Олики, Острога, Межиріча (Острозького), Дубна, Ляхівців. Бродів. Усі вони доповнені своїми власними масштабними лініями, які доволі істотно відрізняються, налічуючи від 50 до 200 сажнів в англійському дюймі. Укладені імовірно однією особою, очевидно для російського військового командування з розвідувальними цілями. Хіба що випадковим збігом можна пояснити той факт, що серед представлених восьми об'єктів три (!) мали фортифікації на плані пентагонів (Полонне, Ляхівці, Броди).

Представлений тут план Полонного виглядає досить схематичним і відтворює лише загальну міську структуру та лінію зовнішньої міської оборони з п'ятьма земляними бастіонами. Абриси трьох бастіонів мають правильну геометричну побудову. Два інші, зорієнтовані на захід та південний захід, втратили правильну форму, що було зумовлено потребою їхнього пристосування до існуючого ландшафту. Гідрографічна ситуація характеризується наявністю з південної сторони розлогого ставка, який на той час з двох сторін охоплював південний бастіон, майже впритул наближаючись до його фасів. Орієнтація міста щодо сторін світу не вказана, де факто північний напрямок скерований донизу. Висотні характеристики рельєфу відтворенні дуже спрощено акварельним тонуванням лише в місцях істотних перепадів рельєфу. Показані усі найближчі передмістя з окремими садибами, а також гідрографічна ситуація з руслом річки Хомори, штучним ставком та лівобережними притоками. Виразно зафіксовано головний доступ до міста-фортеці, влаштований у вигляді мурованої брами посередині північно-східної куртини. Друга міська брама, котра чітко артикульована на усіх інших давніх планах міста поблизу єзуїтського костелу, тут не виявлена зовсім, що можна вважати неточністю або неухважністю картографа. Пояснення, легенда чи будь-які текстові коментарі на цьому документі відсутні.

Спрощений характер цього документу засвідчується також надміру узагальненою локалізацією костелу, при якому в 1717–1772 рр. діяла єзуїтська місія⁷⁹. Він відтворений у вигляді прямокутного плану з чотирма наріжними баштами, що засвідчує відсутність у картографа можливості ближчого знайомства з цією сакральною будівлею.

По усьому оборонному периметру міста досить акуратно прокреслені самі бастіони та куртини,

і навіть зафіксований невеликий кавальєр навпроти князівського замку. Внутрішня забудова фортеці показана досить умовно у вигляді схематичних ділянок, подібних до невеликих кварталів.

План внутрішнього замкового комплексу складається власне з замкової будівлі з наріжними баштами та трапецевидного в плані двору, оточеного по усьому периметру допоміжними будівлями господарського призначення. За типологічними ознаками цей замок є характерною комбінацією житлової будівлі з фортифікаційними рудиментами,— щось схоже на те, як були, наприклад, акцентовані зовнішні кути замку-палацу Станіслава Любомирського у Вісничу.

Варто також зауважити, що цей палац в межах фортеці мав ще свій додатковий кордон з двома дворовими просторами. Одна сторона палацу виходила безпосередньо в сторону головної фортечної площі, а інша з протилежного західного боку — до куртини. Таким чином в західній частині фортеці була сформована автономна зона, яка успадкувала територію старого замку Острозьких, а пізніше в нових умовах слугувала оборонною резиденцією Любомирських. На користь цього припущення говорить також та обставина, що в центральній частині цієї куртини була вбудована невелика мурована башта (не зберіглася), зорієнтована на річкову долину. Її призначення, вочевидь, полягало в підсиленні обороноздатності цієї ділянки оборони зі сторони річкової долини. Не виключено також, що башта ця з'явилася навіть раніше від міських бастіонів і входила раніше до складу замку Острозьких.

Згідно з вказаною на цьому плані масштабною лінійкою відстань між зовнішніми кутами протилежних бастіонів склала близько 550 метрів, а загальна площа, включаючи бастіони, обіймала близько 17 гектарів. Цей параметр однозначно вказує на типологічну характеристику реалізованого комплексу як суто урбаністичної структури з наміром забезпечити обороноздатність міста в цілому. А отже дефініція «старий полонський замок» має стосуватися не загальноміських укріплень з бастіонами, а власне тієї замкової будівлі, яка присутня на усіх п'ятьох мапах.

Цікавою особливістю цього документу є також існування локальної дороги вздовж фасу південного бастіону зі входом через місток та браму на територію Старого міста, яке в попередніх століттях, очевидно, відіграло роль громадського центру з власною ринковою площею і декількома дерев'яними храмами. Загалом, однак, складається враження, що автора цього плану цікавили передовсім міські фортифікації, а рядова забудова лише та, яка знаходилася в безпосередній близькості до укріплень.

⁷⁹ Poplatek J., Paszenda J. Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972. S. 249.

Рис. 7. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА

Fig. 7. The Polonno Fortress Plan. End of 1760s. (?). RGVIA collection

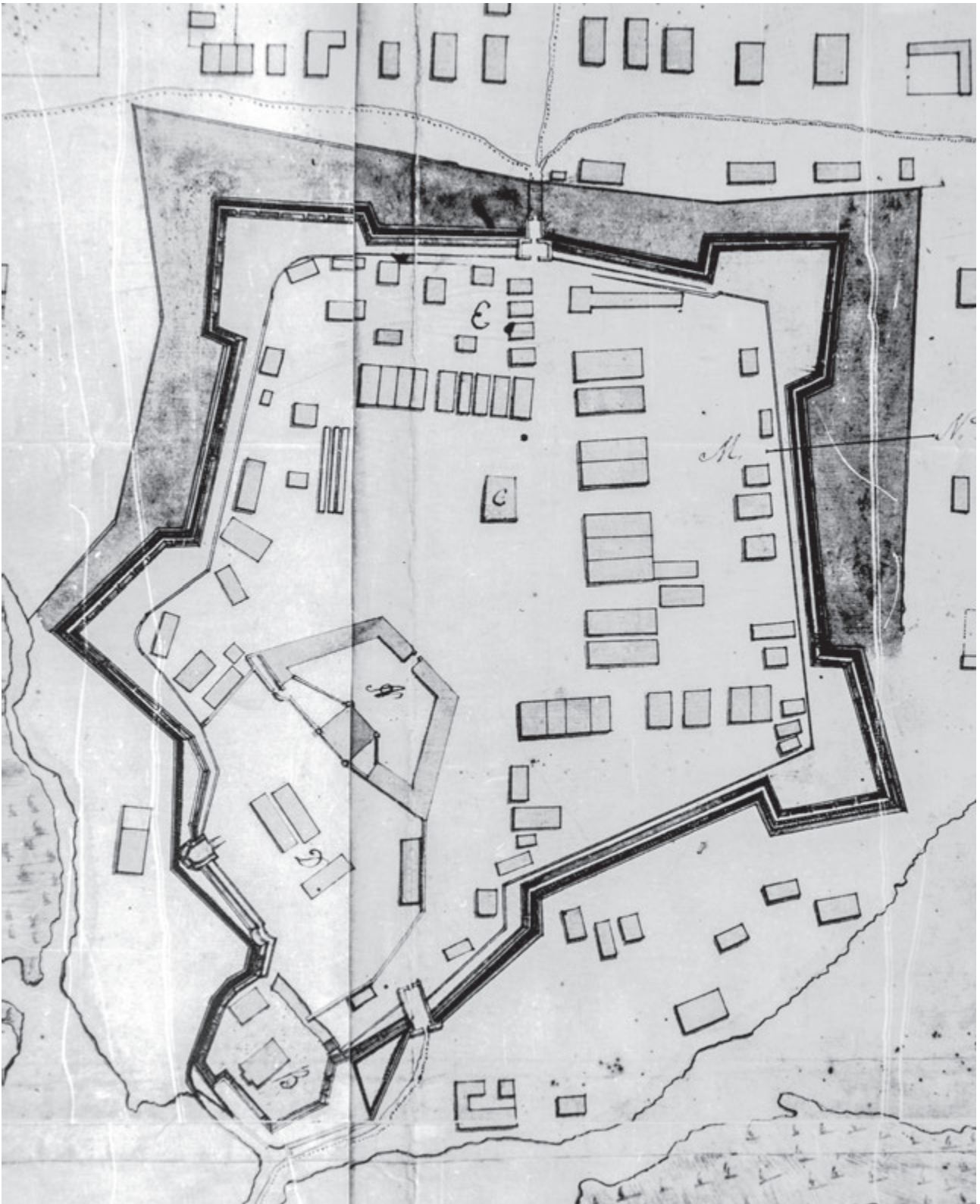

Рис. 8. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА. Фрагмент

Fig. 8. The Polonne Fortress Plan. End of 1760s. (?). RGVA collection. Fragment

Рис. 9. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА. Фрагмент з поперечним профілем

Fig. 9. The Polonno Fortress Plan. End 18th c. (?). RGVA collection. Fragment with transverse profile

2) «План крепости Полонно»⁸⁰ (рис. 7–8). Досить великий за розміром (бл. 50 x 70 см), а відтак і досить детальний рукописний план під назвою «План крепости Полонно» хронологічно виглядає як явно пізніший від наведеного вище. Про це свідчить і шрифт, яким користувався його укладач, і, головне, та обставина, що невідомий картограф мав достатньо сприятливі умови для безперешкодного і детального ознайомлення з об'єктом картографування. Це може означати, що фортеця в момент укладання цього плану знаходилася під контролем російського війська. Така можливість, як вже згадувалося вище, була у російського гарнізону, розквартированого у Полонному протягом 1768–1772 рр. під час протиборства з Барською конфедерацією. Хоча в статті П. Шлезінгера⁸¹ цей план, на нашу думку, безпідставно і без аргументації датовано 1792 р., до того ж з виказом сумніву щодо його російського походження.

Легенда до цього плану досить лаконічна і на раховує лише 11 позицій, а саме: «А — замок, В — кастіоль; С — ратуша; D — магазины построенные; E — строение обывательское; F — дорога от Киева; G — дорога ляская; H — предместье; J — предместье называемое Марианополь; K — новое место; L — старое место»⁸². Згадка в легенді дороги «от Киева» і дороги «ляской» однозначно говорить на користь того, що виконавцем був російський картограф, який мав можливості вільного доступу

до усіх частин міста для зйомки. Зазначені на цьому плані Старе та Нове міста диспонували доволі незначними територіями і до того ж мали фактично острівне положення в заплаві річки Хомори з її примхливими розгалуженнями. Натомість сам план міста виконано в дрібнішому масштабі: в 1 англійському дюймі — 20 сажнів (бл. 1: 1720).

Водночас цей план наочно демонструє, наскільки витривалою в часі виявилася містобудівна структура Полонської фортеці від моменту її закладання С. Любомирським, тобто від 1640-х рр., коли вона сформувалася в своїх загальних параметрах. Хоча в подальшому відбувалися неодноразові наприви і корективи як щодо зовнішніх укріплень, так і щодо внутрішньої забудови. Тим не менш цей документ можна вважати таким, що достатньо адекватно засвідчує усі основні характеристики міста-фортеці.

Його розпланувальний абрис характеризується помітними відхиленнями від правильної пентагональної схеми. В цих відхиленнях можна вбачати двоякий підтекст. Схоже, що вже первісна схема на час заснування фортеці С. Любомирським мала відхилення від геометрично правильного пентагону, що зумовило помітні відмінності в довжині куртин і формі бастионів. До того ж, західний мис фортечної території як важливий фортифікаційний чинник спровокував нерегулярний виступ за межі пентагону, що було продиктовано потребою інтеграції у фортечний простір сакрального об'єкту, — католицького костелу.

Як внутрішня, так і зовнішня забудова міста-фортеці на цьому плані відтворені шляхом позначення окремих будівель, що є важливим для оцінки просторових засад їхньої локалізації. Досить детально передано гідрографічну ситуацію

⁸⁰ РДВІА, ф. ВУА, сп.22366. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). Під заголовком іншою рукою, явно пізніше помилково дописано «ув Волынской губернии уезда Гродненского» (?).

⁸¹ Szlezzynger P. Umocnienia... S.176, Ryc.19.

⁸² Частково збережені особливості оригінальної орфографії.

Рис. 10. План під назвою «Описание Полонской крепости». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДБІА

Fig. 10. The Town Plan titled as „Description of Polonska fortress”. End of 1760s (?). RGVA collection

р. Хомори. Також детально відображені фортечні споруди з показом профілів валу та рову, палісаду, горішніх артилерійських позицій по фасах та фланках всіх бастионів, а також у північній куртіні. Відображено планування внутрішнього замку, його споруди та огорожа. Обидві в'їзні брами показано дещо спрощено.

Важливою особливістю цього документу є долучення в його нижній правій частині розрізу «М — N» (рис. 9) з поперечним профілем по південно-східній фортечній куртіні (масштаб в 1 англійському дюймі — 5 сажнів, тобто приблизно 1: 430). Раніше цей профіль був представлений у статті Т. Трегубової у вигляді схематичного прорису⁸³. Цей локальний фрагмент відтворює декілька конструктивних частин, характерних для конструкції земляних бастионів (в напрямку назовні): внутрішня частина валу (передвал, підвал) висотою біля 3,5 м⁸⁴ та шириною бл. 6,5 м; невелика приступка для стрільців висо-

тою бл. 1 м і шириною бл. 1,5 м; основна верхня частина оборонного валу висотою бл. 2 м і шириною 3,5 м. З зовнішньої сторони частинами профіля є: основний вал висотою бл. 6,5 м з крутою лицевою поверхнею (бл. 60°), підвалля з палісадом шириною бл. 2,5 м на рівні земної поверхні. Прямо перед підваллям передбачався достатньо глибокий рів (бл. 6 м), однак відносно незначної ширини (бл. 2,5 м). Звертає на себе увагу також дещо гіпертрофована ширина зовнішньої фоси (згідно з кресленням — майже 55 м) при глибині 4,5 м. Цей явний дисбаланс між вийнятим і відсипаним ґрунтом в даному перерізі фортифікаційного профілю може свідчити про використання видобутого ґрунту в інших частинах фортеці.

На наше переконання, саме цей план є найдавнішим серед тих, що були безперешкодно, а відтак досить детально укладені російськими картографами недовзі перед або відразу після першого поділу Речі Посполитої. На користь такого припущення говорить використання архайзованого шрифту і дещо спрощене відтворення навколишньої забудови.

⁸³ Див.: Трегубова Т. О. Полонне — місто фортеця... С. 209.

⁸⁴ Всі розміри подаються відповідно до масштабної лінійки, що є в документі.

3) «Описание Полонской крепости»⁸⁵ (рис. 10, 11). Цей документ є найбільш детальним серед відомих нам картографічних джерел XVIII ст. Його експлікація нараховує 39 позицій, з яких 24 індексовано літерами латинського алфавіту, а ще 15 — в цифровий спосіб. Позначення в експлікації єзуїтського кляштору вказує на його укладання не пізніше 1773 року, коли цей орден припинив своє існування на теренах Волині.

На відміну від попереднього плану північний румб тут традиційно спрямовано до верху аркуша. Головна його перевага порівняно з попередньою версією — в значно змістовнішій легенді. Хоча і локалізація окремих споруд, і загальна просторова структура фортеці досить подібні до попереднього плану. Не викликає сумнівів і їхня хронологічна близькість і, можливо, «генетична» спорідненість. А відмінності, в першу чергу, стосуються більш реалістичного масштабування окремих будівель при нанесенні на план.

Таким чином, тут зафіксовано особливості ландшафту, дороги, переважну більшість наявних будівель та споруд на території міста, — як в межах фортеці, так і ззовні. Вжитий масштаб за підрахунками на підставі наявних масштабних лінійок орієнтовно складає 1:1700, тобто практично аналогічний до попереднього документу. Це навіть наводить на думку про імовірність їхнього синхронного виконання. Однак даний документ все-таки дещо відрізняється масштабними спотвореннями окремих об'єктів і саме тому може розглядатися як вторинний по відношенню до попереднього.

Виглядає доцільним подання його експлікації як суттєвого доповнення до цього картографічного документу зі збереженням певних особливостей оригінальної орфографії: «А — дорога киевская, В — предместье, С — дорога на предместье, Д — дорога большая в полесье⁸⁶, Е — дорога до аршавы⁸⁷, F — ров большой сухой, G — канал, H — вал земляной, I. — ворота правые с подъемным мостом, K — бастионы, L — дома жидовские, M — церковь, N — школа жидовская, O — губерния⁸⁸, P — ратуша где стоит гоубъвахта, Q — лавки жидовские, R — конюшни панские, S — замок каменной с полатами⁸⁹, T — магазейны провианские и аммунишные,

Рис. 11. «Описание Полонской крепости». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДБІА. Фрагмент міських фортифікацій

Fig. 11. „Description of Polonska fortress”. End of 1760s (?). RGVA collection. Fragment of the city fortifications

U — батарея кавалиер⁹⁰, W — кляштор єзуїтської, X — ворота воденые, Y — дома жидовские под крепостью, Z — гребля, 1 — озеро которое три части крепости обливает, 2 — и река Хомурь в тож озеро входит, 2 — старое место⁹¹, 3 — мельницы и мост, 4 — костел фара, 5 — новое место, 6 — церковь, 7 — болото, 8 — предместье Тарнов, 9 — мельницы мост, 10 — предместье Марианское, 11 — местечко Мариан, 12 — речка Хомирец, 13 — мельница на той реке, 14 — лес, 15 — дорога аршавска⁹²».

Загалом відображений на цьому плані просторовий ареал фортеці та околиць майже вдвічі перевершує два попередні документи, головним чином за рахунок долучення західних передмість. Зазначені також усі головні дороги, штучні та природні водойми, болота, ліси. В межах фортеці відтворено також дві сакральні споруди — «кляштор єзуїтський» та церкву, яка на попередньому плані не була позначена. Згадка про єзуїтів є також свідченням на користь того, що цей документ укладався ще до

⁸⁵ РДБІА. Ф. ВУА. Спр. 22365. Справа на аркуші іншою рукою, очевидно архіваріусом, дописано «План Полонской крепости».

⁸⁶ Очевидно тут йдеться про топонім «Полісся».

⁸⁷ Тобто «до Варшави»

⁸⁸ Очевидно, йдеться про місцеву адміністрацію.

⁸⁹ Старий замок Острозьких-Любомирських.

⁹⁰ В широкому значенні це батарея, розміщена в невеликій башті над бастионом або куртиною. Поява в новітній полонській фортеці такого оборонного елементу, на той час вже застарілого, може свідчити про його давнє існування, можливо ще з доби Острозьких.

⁹¹ В легенді помилково наявні дві позиції під номером «2».

⁹² Тобто «варшавська».

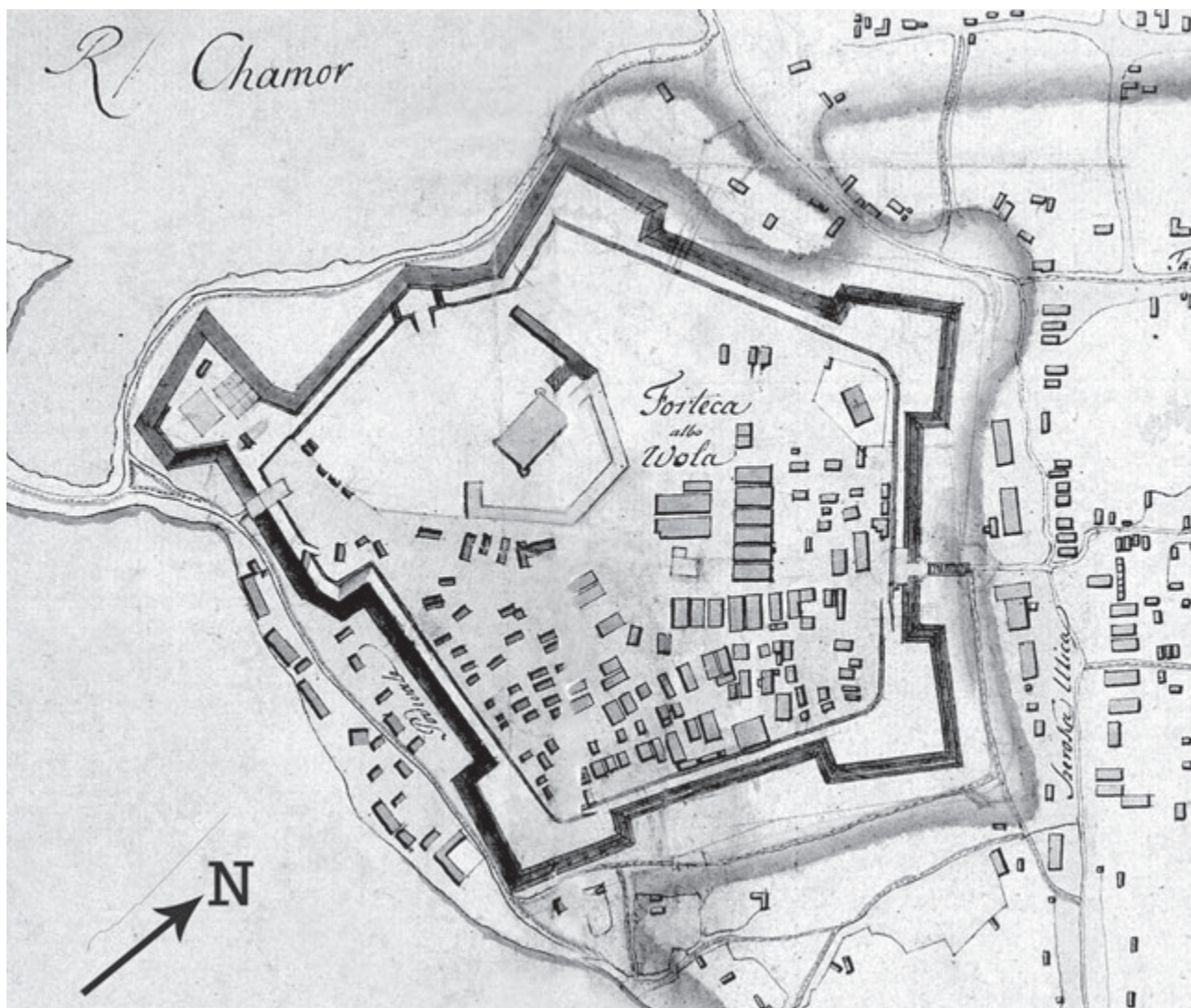

Рис. 12. План міста Полонного у Волинському воєводстві (польськомовний). 1791 р. З фондів BNW. Фрагмент

Fig. 12. Plan of the Polonne town in the Volhynian Voivodeship (in Polish). 1791. BNW collection. Fragment

ліквідації ордену, тобто до 1773 р., а не в 1792 р., як зазначав польський дослідник⁹³.

Поява цих трьох планів Полонного у XVIII ст. мала ще й символічний супровід. Відомо, що в березні 1793 року внаслідок другого поділу Польщі до Росії була приєднана східна частина Волині. В зв'язку з цим актом анексії саме в містечку Полонному 7 квітня того ж року генерал-аншеф Міхаїл Кречетніков від імені імператриці Катерини II обнародував цю новину. Після третього поділу Польщі Полонне ще більше втратило своє стратегічне значення.

4) «Plan miasta Polonnego w województwie Wołyńskim...» (рис. 12). Це четвертий картографічний документ за хронологією створення. Наразі зберігається в картографічній збірці Національної

бібліотеки у Варшаві⁹⁴. Цей польськомовний план датується 1791 роком і, очевидно, був укладений незадовго перед відступом польського гарнізону з фортеці.

План охоплює достатньо значні простори навколо самої фортеці і порівняно з попередніми мапами фіксує істотний приріст будівельної і садибної інфраструктури поза її межами, — особливо в північному напрямку, який раніше не був пріоритетним. Водночас тут досить детально зафіксована історична забудова з південної сторони, тобто в ареалі Старого і Нового міст.

Виразно помітне інфраструктурне ущільнення міської забудови навколо фортечних валів за ра-

⁹³ Szlezzynger P. Umocnienia... S.175.

⁹⁴ BNW, Zbiory kartograficzne, syg. 2792. «Plan miasta Polonnego w województwie wołyńskim leżącego wymierzony przez Franciszka Podowskiego, porucznika Korpusu Inżynierii Koronnej Ro 1791». M 1:12000. 880 x 1185 mm.

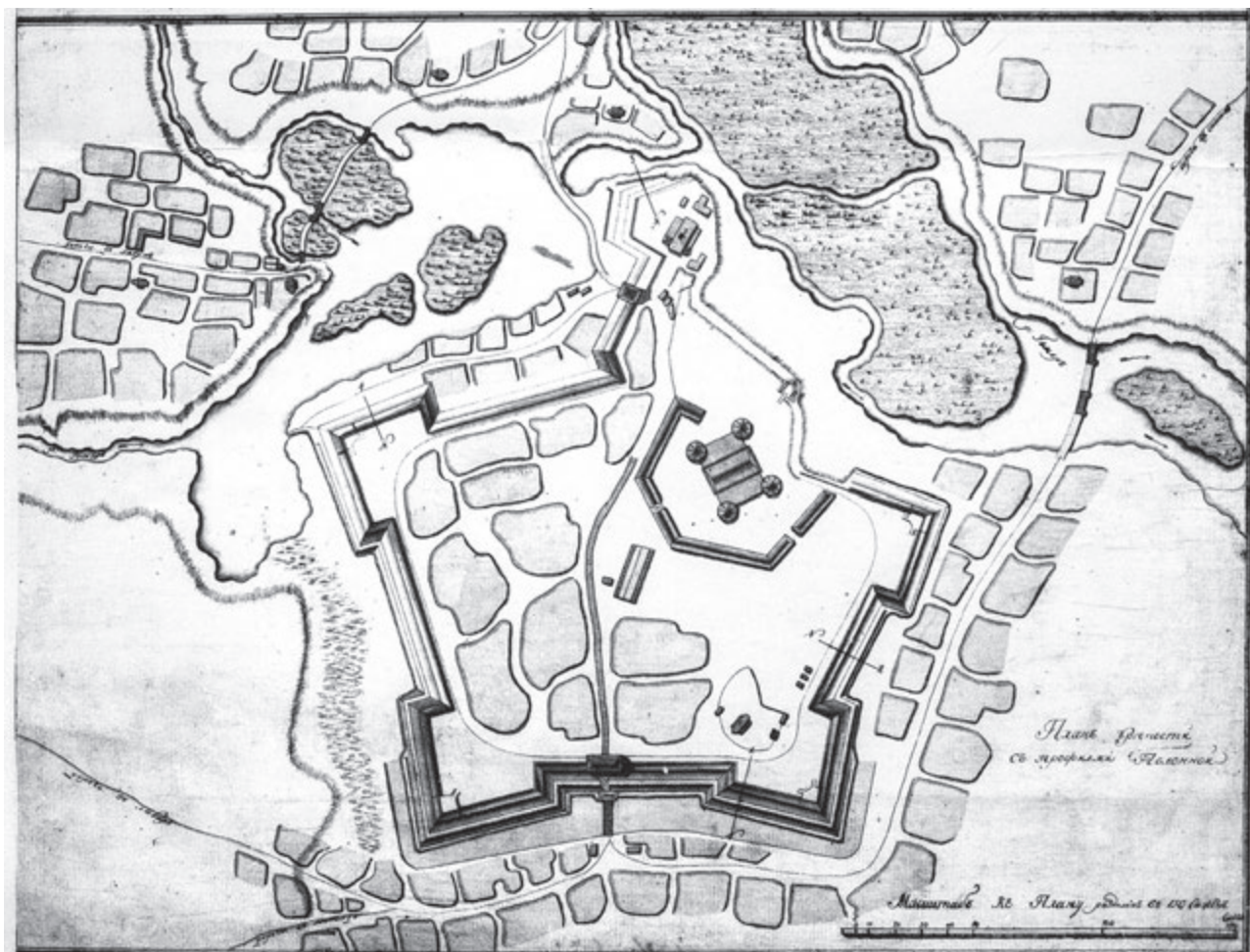

Рис. 13. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями». Кін. 1790-х рр. З фондів РДБІА. Фрагмент міського плану

Fig. 13. «Plan of the Polonnoe fortress on the River Gamir with profiles». End of the 1790s. RGVA collection. Fragment

хунок цивільної складової не могло не створювати потенційних ускладнень для обороноздатності фортеці у випадку облоги міста неприятелем. Таке ставлення польської гарнізонної адміністрації до підтримання оборонних функцій фортеці виглядає дивним і легковажним, особливо через значний приріст міщанської забудови навіть безпосередньо перед бастионами та куртинами.

Окрім самої фортеці зі старим замком та парафіяльним костелом, що позначена на плані підписом «Fortesa albo Wola», тут відтворені також об'єкти більш віддаленого довкілля, зокрема Старе та Нове міста, а також річкові шлюзи, які при потребі перекривали течію річки Хомори.

Цей важливий і достатньо інформативний рукописний документ раніше був також фрагментарно опублікований П. Шлезингером з зауваженням, що план є наслідком ремонтних заходів та термінових напрям оборонних споруд⁹⁵. Це твердження виглядає достатньо сумнівним. Якби це справді

був проектний (або реконструктивний) документ з метою радикального підсилення обороноздатності міської фортеці, тоді щонайперше для виконавців такого підсилення на плані мали би бути вказані усі необхідні зміни, зокрема щодо ліквідації стихійної міщанської забудови як к всередині самої фортеці, так і по її зовнішньому периметру. Адже саме ця стихійна забудова значно утруднювала б ведення оборонних дій перед потенційним ворогом, котрим на той час виступало російське військо.

Порівняння цього документа з попередніми планами засвідчує відсутність істотних змін (планованих або фактичних) у зовнішньому абрисі оборонного пентагону. Тобто, якщо автор плану, поручик Франциск Подовський справді намагався протягом декількох тижнів здійснити комплекс термінових ремонтних робіт, такі наміри на цьому плані мали би бути відображені. Натомість на цьому плані, фіксаційному по своїй змістовній суті, такі наміри не простежуються і відповідно цей документ не міг мати істотного впливу на підвищення обороноздатності міста.

⁹⁵ Szlezzynger P.S. Umocnienia... S.174.

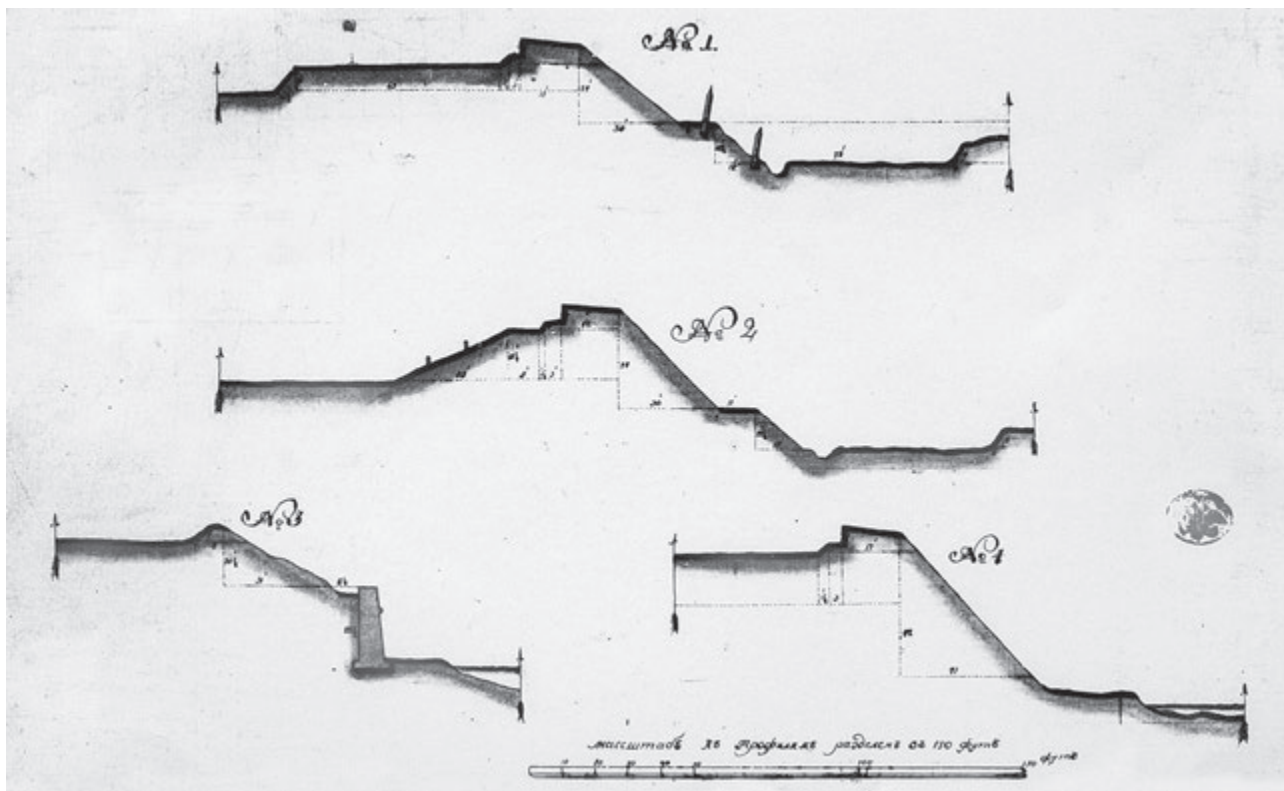

Рис. 14. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями». Кін. 1790-х рр. З фондів РДВІА.
Фрагмент характерних профілів міських валів

Fig. 14. «Plan of the Polonnoe fortress on the Gamir river with profiles». End of the 1790s. RGVA collection.
A fragment with typical profiles of urban ramparts

4) «План крепости Полонной...»⁹⁶ (рис. 13). План під такою назвою охоплює приблизно ту саму міську територію, що і попередній, а у горішній частині аркуша доповнюється кресленнями чотирьох профілів по фортифікаційним спорудам. І хоча він має помітні спотворення міської топографії і до того ж виконаний в досить дрібному масштабі (в 1 англійському дюймі 50 сажнів, тобто приблизно 1:4300) він з більшим правом може вважатися мілітарним картографічним документом, свідченням чого є представлені тут характерні бастионні профілі. При цьому рядова забудова міста та передмість показана дуже узагальнено, непевними за формою ареалами, тобто — як інформація, котра неважлива у фортифікаційному відношенні. Як окремі споруди на цьому плані виділені лише замок, колишній єзуїтський костел, церкви (всього 6, одна з них локалізована в північній частині фортечної території), міські укріплення з двома брамами, торгівельні ряди та деякі не атрибутовані будівлі.

Цікавою його особливістю є також те, що західний бастион та прилегла до нього з півночі куртина з кавальєром відтворені картографом як такі, що на

той час вже мали ознаки початкової руйнації. Конкретні причини цієї деградації невідомі, однак схоже на те, що ця ділянка в конструктивному відношенні виявилася найменш витривалою через геологічну нестабільність своєї підоснови існування на стику річкової заплави та насипного земляного валу.

Важливим доповненням до цієї мапи є чотири поперечних профілі міських валів в різних місцях фортечного кордону (масштаб — в англійському дюймі 50 футів, тобто приблизно 1:120). Усі вони мають детально зафіксовані вертикальні та горизонтальні виміри (рис. 14).

Профіль № 1 відтворює розріз по північному фасу північного бастиону і відповідно до зазначеного масштабу характеризується максимальною різницею вертикальних відміток в 33 фути (від дна фосового кювету до гребеня бруствера), тобто фактично це близько 10 метрів. Слід відзначити, що саме цей бастион порівняно з іншими максимально зберіг свою висоту до сьогоднішнього дня, відіграючи ще й тепер роль найвищого пункту на території старого міста-фортеці⁹⁷. Особливістю цього профілю є також те, що на внутрішньому схилі фosi

⁹⁶ РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 22364. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями».

⁹⁷ Не випадково саме на цьому колишньому бастионі встановлена діюча сьогодні водонапірна башта — П.Р.

Рис. 15. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией...». З фондів РДВІА

Fig. 15. „Plan of the Polonne town with the surroundings...” RGVIA collection

в два ряди були виставлені загострені палі, дещо нахилені назовні (палісад). Ця особливість засвідчує важливість цієї ділянки в системі міського оборонного кордону, однак не дає відповіді на питання стосовно ініціаторів та обставин створення цих перешкод. На нашу думку, вірогідним їхнім творцем був польський гарнізон під проводом Т. Костюшки, хоча не можна цілковито виключити і пізнішу ініціативу російського гарнізону.

Профіль № 2 загалом подібний до попереднього, однак не містить у своєму складі палісадних перешкод. До того, ж він характеризується значно більшим перепадом відміток, який складає 45 футів, або 13,3 метри. Очевидно така різниця частково зумовлювалася природним падінням рельєфу в південно-західному напрямку, хоча бруствер цієї куртини сьогодні виглядає вже помітно пониженим.

Профіль № 3 стосується тієї частини оборонного кордону, яка мала в плані нерегулярну форму і безпосередньо прилягала до території костелу св. Анни. Це той невеликий фрагмент зовнішніх міських укріплень, який був доповнений мурованою підпорною стіною. Низ цієї стіни лише незначно перевищував рівень води в річці, а її верх до сьогодні залишається нижчим від земної поверхні цього бастиону⁹⁸. Різниця рівнів між підшвою цієї стіни і територією костелу також відносно невелика і складає згідно профільних вимірів 34 фути, або близько 10,3 м. Цей перепад більш-менш відповідає сучасному фактичному стану.

Профіль № 4 характеризує південно-східний бастион, а точніше — його південний фас. Тут зафік-

⁹⁸ Це виглядає нелогічно з оборонних критеріїв, а тому первісно мур мав би бути значно вищим.

Рис. 16. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией...» 3 фондів РДВІА. Фрагмент центральної частини

Fig. 16. „Plan of the Polonne town with the surroundings...” RGVIA collection. A fragment of the Central part

совано найбільший перепад відміток між бруствером і підніжжям бастиону — майже 50 футів, тобто близько 15 метрів. Однак, саме в цій зоні сьогодні спостерігаються найбільші втрати. Сучасна його територія майже повністю зайнята приватними садибами, тривале існування яких також вплинуло на деградацію тутешнього рельєфу.

6) «План местечка Полонного с окрестною ситуацией (Волынской губернии)»⁹⁹ (рис. 15) має доволі дрібний як для містобудівного аналізу масштаб (в англійському дюймі 200 сажнів, тобто — приблизно 1:16800). Документ цей, як здається, є першим планом міста Полонного, укладеним з використанням більш-менш точної інструментальної зйомки. Рельєф відтворено гашюрами. Згідно з архівним описом він датується першою половиною XIX ст., однак на підставі подібності картографічної техніки з датованим ландшафтним планом Острога (1833 р.), його створення також може бути віднесене до 1830-х рр.¹⁰⁰, коли були запроваджені геодезичні зйомки в масштабах усього Південно-Західного краю Російської імперії. Судячи за номером в правому верхньому куті аркуша (LXXVI), план є частиною

⁹⁹ РДВІА. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 667. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией (Волынской Губерн.)». Назва дописана пізніше іншою рукою. М 1:16800. Рукописний, 83 x 53 см. В статті П. Шлезингера (Umocnienia miasta...) помилково зазначено номер фонду як 814.

¹⁰⁰ Див.: Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 20–22.

значно більшого картографічного документу. Фортеця на той час вже не мала стратегічного значення, однак безумовно являла собою цікавий приклад оборонної архітектури.

Сама фортеця обіймає лише невеликий фрагмент цього плану розміром приблизно 10 x 10 см (рис. 16). У своєму найбільшому вимірі згідно з цією мапою (від зовнішнього кута костельного бастиону до зовнішнього кута східного бастиону) відстань складає 300 сажнів, або 640 м. Відтворена практично уся зовнішня лінія бастионних укріплень. На південь від фортеці, за ставком зазначено містечко Нове Полонне, а на захід — містечко Маріанівка (фактично це два окремих передмістя). Забудова в межах оборонного кордону відтворена досить схематично, без зазначення вуличної мережі. В Новому місті локалізовані костел та церква, однак колишній замок Острозьких-Любомирських тут вже не має чіткої локалізації.

Водночас цей план демонструє достатньо помітні зміни в загальному просторовому розвитку Полонного і його давніх передмість протягом попередніх десятиліть як цілісного організму. Він фіксує вже сформовані основні магістральні вулиці, що провадять до північної міської брами та до південної брами біля костелу. Відтворено усі відцентрові дороги в різних напрямках, лісові масиви, навколишні села та хутори, корчми, фільварки, цвинтарі, тощо. Доволі виразно проступає мальовнича природно-ландшафтна складова навколо міста з її специфічними характеристиками.

Стара внутрішня забудова в межах оборонного кордону відтворена автором дуже схематично, без явно вираженого просторового порядку. Тим не менш, можна розрізнити замок, ринкову площу, окремі споруди. В північно-східному напрямку біля колишньої брами помітно нову ділянку міщанської забудови з елементами регулярності. Решта забудови — садибна. В південному напрямку зазначено передмістя Нове Полонне, з півночі — передмістя Мар'янівка. Серед навколишніх сіл та хуторів — Рудня, Полонська Новоселиця, Гамарня.

Загалом ця мапа є гарною ілюстрацією просторової інтродукції урбаністичної структури і локальних доріг в навколишнє природне середовище. На той час місто охоплювало вже доволі значну територію. Його розвиток на цьому етапі вже зафіксований в чотирьох основних напрямках: північному (дорога на Звягель), західному (дорога на Шепетівку), південно-східному (дорога на Любар та Миропіль), південно-західному (дорога на Старокостянтинів). Загальна корисна площа міста на цей час вже перевищила площу міста-фортеці більш ніж в'ятеро.

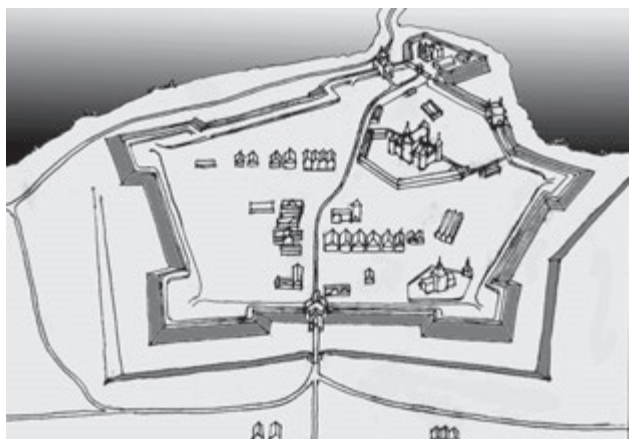

Рис. 17. Загальний вигляд Полонного з півночі станом на кін. XVIII ст. Графічна реконструкція автора

Fig. 17. General view of the Polonne town from the North at the end of 18th c. Graphic reconstruction by the Author

Рис. 18. Загальний вигляд Полонного з півдня станом на кін. XVIII ст. Графічна реконструкція автора

Fig. 18. General view of the Polonne town from the South. The end of 18th c. Graphic reconstruction by the Author

Наведені вище картографічні джерела дають достатні підстави для спроби графічної реконструкції Полонської фортеці з метою її візуалізації у межах колишнього оборонного кордону (рис. 17–18). Звичайно, залишається певна гіпотетичність стосовно окремих фрагментів міської структури, щодо бастионів та будинків, висотний вимір котрих на картографічних джерелах не фіксується. Орієнтиром можуть слугувати, хіба що, обмірні профілі земляних бастионів, зафіксовані на двох картографічних документах у зазначеному масштабі.

Замість висновків. Фортифікаційне будівництво на території Правобережної України від останнього десятиліття XVI ст. до середини XVIII ст. характеризується в історичних працях як доба до-

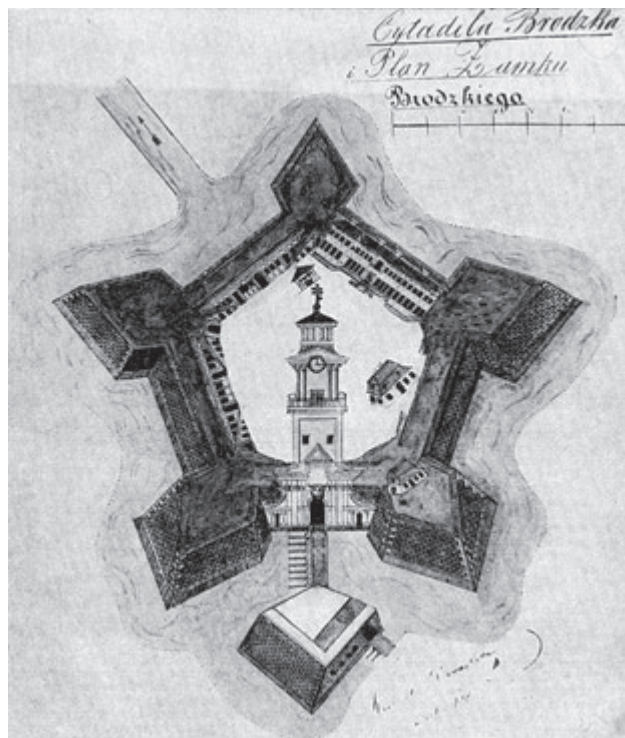

Рис. 19. Замок в місті Броди.
За: АН, Вип. 34. М., 1986. С.131

Fig. 19. Castel in the Brody town.
After: Arkhitekturnoie Nasledstvo, Vyp. 34. M., 1986. P.131

волі жвавого будівельного руху¹⁰¹. Цьому активно сприяло пришвидшення урбанізаційних процесів, супроводжуване активним перейманням європейського архітектурного досвіду, передовсім італійського. На території України пентагон як засаднича форма для фортифікаційного будівництва була непоодиноким явищем. На основі цієї форми, зокрема, реалізовані замок в місті Броди (рис. 19) та вищезгадана резиденція Яблоновських в Ляхівцях. Усі шість фіксаційних планів міста Полонного ілюструють реалізацію ідеалізованого урбаністичного задуму, націленого на впровадження пентагональної фортифікаційної концепції. Її втілення припало на першу половину XVII ст., коли пентагональні бастионні системи голландського типу стрімко поширилися по усій Європі і навіть за її межами¹⁰².

В переважній більшості ці схеми застосовувалися в замковому будівництві, в ситуаціях просторового поєднання двох взаємодоповнюючих частин: власне замку (аристократичної резиденції) та його зовнішнього оточення, переважно у вигляді міської забудови. В таких ситуаціях фізичні розміри обох цих складових вимагали масштабної гармонізації

¹⁰¹ Див., наприклад: Łoziński St. Życie polskie w dawnych wiekach. Kraków, 1978. S.14.

¹⁰² Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S.113.

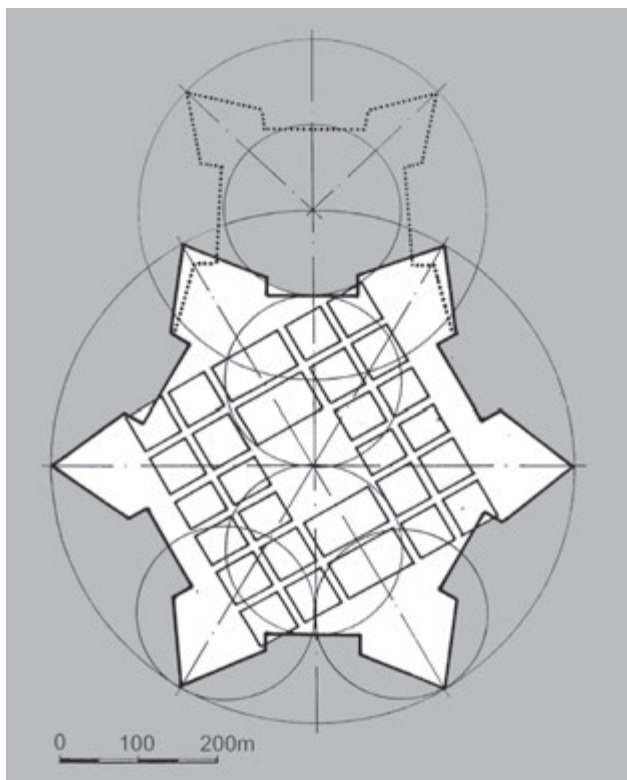

Рис. 20. Концептуальний план міста-фортеці Станіслава.
Кресленник автора

Fig. 20. Conceptual plan of the fortress-town Stanislav.
Drawing by Author

на засадах оптимізації фізичних вимірів куртин та бастионів з внутрішнім замком або палацом. Два показові приклади з будівельної практики того ж С. Любомирського — вищезгадані Вісьнич і Ланьцут.

Лише у виняткових ситуаціях пентагон ставав засадничою схемою для оборони більших просторів, зокрема в контексті цілих міських поселень. Наша спроба віднайти аналог залишилася поки що безрезультатною. Цей факт дає підстави стверджувати, що Полонська фортеця виявилася доволі нетиповим прикладом загальноміських укріплень серед тих, які були реалізовані на практиці. Хоча, як бачимо, в цій конкретній ситуації фізичний масштаб пентагону не вдалося ідеально допасувати до наявного рельєфу. А тому зовнішній абрис цієї пентагональної схеми був істотно деформований в південній його частині.

Отже, унікальний приклад Полонного характеризує собою загалом нетиповий намір створити оборонний кордон для цілого міського поселення, хоча і достатньо компактного. В контексті України це взагалі унікальний випадок. Єдиний близький аналог бастионного міста-фортеці в цьому регіоні, щоправда гексагонального типу, це є місто-фортеця Станіслав (нині Івано-Франківськ) на Покутті. Однак стосується він лише першого етапу його реалізації,

оскільки невдовзі до нього була долучена територія з двома додатковими бастионами¹⁰³ (рис. 20).

Доволі показовим виглядає порівняння загальної протяжності міської лінії оборони, сформованої в Полонному, з тією, яка була створена пізніше фортифікатором Франсуа Корассіні в Станіславі. За загальною довжиною вони майже аналогічні, хоча Станіславська міська фортеця спочатку передбачала шість бастионів. Вони майже аналогічні і за внутрішньою площею. Так, вимір діагоналі по зовнішньому контуру шестикутної форми бастионного укріплення Станіслава становив орієнтовно 480 м¹⁰⁴. У випадку Полонного подібний вимір в межах куртин п'ятикутника по зовнішньому його абрису складав орієнтовно 440 метрів¹⁰⁵. Це засвідчує близькість цих міст в сенсі захищених внутрішніх територій. Однак Станіслав в новітні часи перетворився на потужний адміністративний осередок Прикарпаття, тоді як Полонному доля «подарувала» значно скромнішу роль районного центру.

Розпланування Полонного демонструє помітні порушення геометричної правильності двох бастионів. Так, з правильної пентагональної схеми явно випадає південний бастион, що було зумовлено потребою включення в оборонний кордон католицького костелу, побудованого за ініціативою князя Януша Острозького на мисовидному підвищенні раніше від бастионних укріплень. Неповним, тобто без південного фланку, виявився також північно-західний бастион, що пояснювалося особливостями ландшафту вздовж південної куртини, а ще, можливо, наявними рештками старіших земляних укріплень, оскільки на старих планах від заходу фіксується глибокий рів, певно штучного походження. Прикметно також, що західна куртина має непрямолінійну форму з невеликим кавальєром посередині, що також вказує на її більш раннє походження. Інші три бастиони характеризуються майже однаковими правильними формами, очевидно через відсутність ландшафтних ускладнень.

В таких розлогіх оборонних комплексах завжди мав дотримуватися оптимальний баланс поміж розміром території, котра потребувала захисту, і кількістю оборонних «вузлів» (башт, бастей, бастионів, тощо), від яких напряму залежала ефективність оборони. В Полонному цей баланс був далеким від оптимального. Тобто існувала істотна розбіжність між оборонними потребами міста-фортеці і реаль-

¹⁰³ Ричков П. Містобудівна еволюція Станіслава у ХУІІ — ХІХ ст. // АСУ. Вип. 5. Київ, 2002. С. 196–209.

¹⁰⁴ Згідно документу «Фіксаційний план Станіслава» (див.: Ричков П. Містобудівна еволюція Станіслава... С.199).

¹⁰⁵ На підставі документу «План крепости с профилями Полонной» (РДВІА, ф. ВУА, а. 23364).

Рис. 21. Полонне. Сучасний вигляд решток міських укріплень: а – південно-західний бастион з католицьким костелом, б – північний бастион з сучасною водонапірною баштою, с – східний фас східного бастиону, д – фрагмент південної куртини з розкопаним валом. Фото автора

Fig. 21. Polonne. The present view of the town fortification relics: a – the South-Western Bastion with the Catholic Church, b – the Northern Bastion with a modern water tower, c – the East face of the East Bastion, d – the fragment of the South wall with the dug up Earthen Rampart. Drawing by Author

Рис. 22. Полонне. Схема старого фортечного ареалу і сучасної вуличної мережі. Опрацювання автора

Fig. 22. Polonne. The scheme of the old fortress area combined with modern street network. Drawing by Author

ними можливостями пентагональної схеми щодо організації оборони. Цей дисбаланс в ситуаціях серйозної зовнішньої загрози, звичайно, не міг забезпечити надійної оборони, вимагаючи значного людського і збройного ресурсу. Не випадково в історії міста ми не спостерігаємо жодного успішного протистояння зовнішнім загрозам, наприклад у протидії козацьким загонам, а згодом — царській російській армії. Хоча, звичайно, міський кордон у вигляді замкнутого периметру земляних валів з бастионами цілком міг забезпечити контроль доступу до міста в мирний час.

Невідомі руйнівні наслідки залишив по собі більш ніж півторастолітній період фізичного «затирання» оборонних ознак Полонного як неординарної в минулому міста-фортеці. На колишніх бастионах і куртинах з'явилися новобудови житлового та громадського призначення (рис. 21). Практично зникли оборонні рови. Колись доволі високі земляні вали під впливом природних чинників і господарської діяльності перетворилися на невиразні ландшафтні артефакти під житловою забудовою,

городами і садами. І лише деякі з вулиць несуть в майбутнє свою історичну «пам'ять», зберігши свої стародавні напрямки, закладені майже чотири століття тому (рис. 22). Не менш значимі, а можливо й більші, втрати мурованих (!) фортечних споруд пережив у минулому і Івано-Франківськ.

Загалом у XVII — XVIII ст. стратегічна роль Полонного полягала в доповненні південно-східного оборонного кордону Речі Посполитої разом з іншими укріпленими містами в басейнах рік Случі та Тетерева (Базалія¹⁰⁶, Краси́лів, Любар, Остропіль, Старокостянтинів, Чуднів та ін.).

Істотні зміни в житті Полонного протягом двох останніх століть зумовили повільний, однак невідворотний процес ліквідації колишнього фортифікаційного кордону внаслідок поступового занепаду їхніх складових частин — земляних бастионів та куртин, від яких до початку XXI ст. залишилися лише окремі фрагменти. Урбаністична «пам'ять» цього унікального міста виявилася значною мірою затертою новими містобудівними функціями та інфраструктурними трансформаціями. Процес втрати особливих прикмет, які в минулому забезпечували цьому місту статус знаменитого міста-фортеці, на жаль, продовжується. Втім, беручи до уваги наявні наративні та картографічні джерела, все ще вдається ідентифікувати прикметні фрагменти колишньої Полонської фортеці. Однієї з визначних пам'яток містобудівного мистецтва на теренах сучасної України¹⁰⁷.

Petro RYCHKOV

SPATIAL EVOLUTION OF THE FORTRESS-CITY POLONNE ACCORDING TO WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES

Abstract. Initiated in the 12th century, urban history of the Polonne town shows an interesting example of large-scale fortification. At the end of the 15th century, after the transition of the city to the Ostrogski's princely dynasty, the city's rapid economic and demographic growth started. Later, in the 1st half of 16th century, after passing to Lubomirski's family possession, Polonne town with its castle and several suburbs has become one of the largest towns in the Volhynian land. In 1630–40s, there was established the new city fortifications of the Bastion type on the Pentagon scheme, adapted to the local landscape. However, excessive size of the city-fortress and the weakness of the private garrison have caused repeated captures of the fortress with the Cossack (1649, 1651), Swedish (1708) and Russian (1708, 1768, 1792) troops. From the mid-nineteenth century, the castle and fortifications of Polonne were on the path of gradual decline. Today among the old fortifications, only some fragments of earthen ramparts and bastions have survived. However, archival cartographic sources allow us to investigate the spatial form of this unique defence complex and to recognize it as one of the most interesting examples of defensive architecture on the territory of Ukraine.

Keywords: Polonne town, urban studies, castle, fortification, architectural heritage.

¹⁰⁶ Див. статтю Ю. Рибчинського в даному випуску.

¹⁰⁷ Автор висловлює щирі вдячність дослідникам Полонного Миколі Козаку і Олександр Дацику за сприяння в пошуку історичних першоджерел.

УДК 72.01

Василь СЛОБОДЯН

МОНАСТИР УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В ДОРОГОБУЖІ

Анотація. У статті зроблено спробу відтворити історію Дорогобузького монастиря — одного з найдавніших, а разом з тим мало відомого монастиря Волині. На основі археологічних досліджень, архівних джерел і розрізнених публікацій відтворено майже сімсотрічну історію монастиря, висвітлено його діяльність в час до прийняття унії та в період перебування в складі василиянського чину аж до ліквідації монастиря у 1834 році. Зроблено спробу відтворити вигляд монастирського комплексу на різні періоди. Окремо приділено увагу монастирській церкві Успіння Пр. Богородиці, в стінах якої збереглися фрагменти споруди XII ст.

Ключові слова: Дорогобуж, монастир.

Час постановня і ім'я засновника монастиря в Дорогобужі невідомі. Невідомі і сторінки його найстарішої історії. Історик Волині Микола Теодорович припускав, що монастир існував вже в час князя Давида Ігоровича (1055–25. 05. 1112)¹. Згідно з найновішими дослідженнями, монастирська церква Успіння Пр. Богородиці постала у 1170-х рр.² Перші ж документальні згадки про монастир походять з привілеїв польських королів Олександра 1501 р.³ і Зигмунда I 1509 р.⁴ для мешканців Волинської землі. Згадані в них ярмарки в Дорогобужі на Успіння Пр. Богородиці посередньо вказують на існування тут монастиря. У привілеї Зигмунда I на локацію міста Дорогобужа на магдебурзькому праві 1514 р. прямо вказано на монастир і церкву Успіння Пр. Богородиці з приналежними до монастиря селами. Церква в Дорогобужі названа монастирською. Цим привілеєм король підтверджує за князем Костянтином Острозьким право майорату над місцевим монастирем, який існував і раніше⁵.

В Литовській метриці під 1545 р. є запис: «монастир Дорогобуж Святого Спаса тримає архимандрит з подання нинішнього єпископа луцького Теодосія, а то є надання княже від віків»⁶. Отже, монастир мав княжі надання віддавна і був архимандрією. Посвята Св. Спаса або помилкова, або стосувалася давнішої посвяти монастирської церкви.

1561 р. на монастир і його маєтки напав Томко Сокора, про що 17 листопада того ж року поскаржився в Луцький гродський суд тодішній дорогобузький архимандрит Нектарій⁷. Цей запис дає нам перше відоме ім'я архимандрита Дорогобузького монастиря. У документах 1565–1570 рр. фіксується ім'я наступного архимандрита — Тимофія⁸.

¹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. Почаев, 1890. С. 723.

² Малевская М., Пескова А. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском: новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества. Санкт-Петербург, 1996. С. 60.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1. 1361–1598. Санкт-Петербург, 1863. С. 27.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. С. 65.

⁵ Archiwum książąt Sanguszków. Т. III. Lwów, 1890. S. 120–122.

⁶ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. / підготував В. Кравченко. Київ, 2005. С. 187.

⁷ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підготували В. Мойсієнко, В. Поліщук. Луцьк, 2013. С. 561.

⁸ Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV — XVIII вв. Киев, 1907. С. 208; Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV–середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. С. 120.

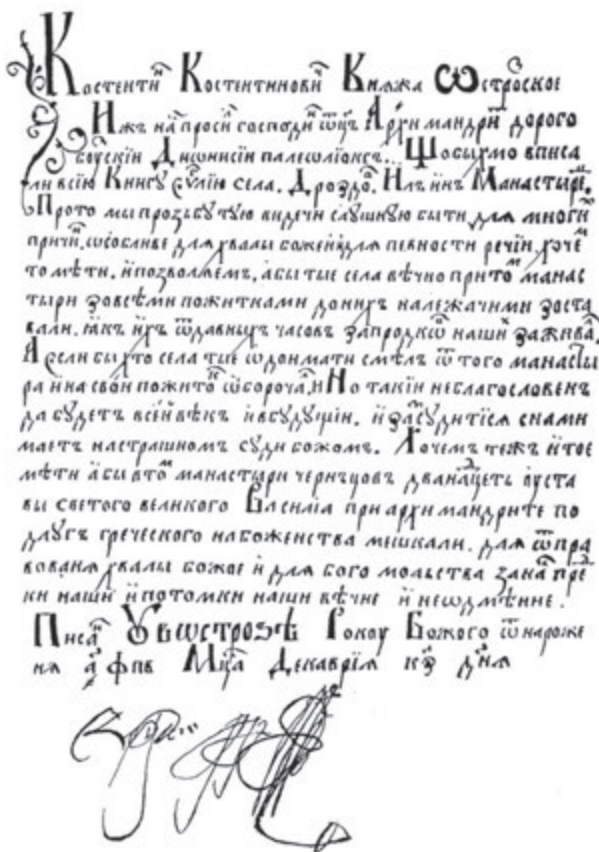

Рис. 1. Дарча грамота Дорогобужському монастирю князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 27 грудня 1582 р.

Fig. 1. Donation to the monastery in Dorogobuzh from Prince Konstantin K. Ostrozky, December 27, 1582

21 червня 1576 р. князь Богущ Корецький у заповіті відписав монастирю 5 кіп литовських грошів⁹. Деякі дослідники приписували дарунок цієї суми брацлавському каштелянові Василеві Загоровському, але дослідник С. Горін спростував це твердження¹⁰.

Монастир користувався повагою серед знаті, про що свідчить бажання їх бути похованими в ньому. В заповіті від 6 червня 1561 р. Оздефина, донька князя Івана Масальського, дружина Дмитра Козинського виявила бажання знайти тут вічний спокій¹¹. 1577 р. в монастирі спочила дружина Івана Хребтовича Бугуринська¹². 8 січня 1580 р. в обителі по-

ховали луцького земського суддю Єрофея Гойського. В заповіті від 13 квітня 1588 р. просив поховати його в Дорогобужському монастирі і її чоловік Іван Хребтович Богуринський, брат володимирського і берестейського владики, настоятеля Києво-Печерського монастиря Мелетія¹³.

Найбільшим благодійником монастиря у XVI ст. був князь Костянтин Острозький (1526–1608) — київський воевода, волинський маршалок, володимирський староста, власник Дорогобужа, отриманого у спадок від батька Костянтина. Ймовірно, його коштом була відбудована мурована церква Успіння Пр. Богородиці у 1577 чи 1580 р. Першим роком датується реставрація чудотворної ікони Дорогобужкої Пр. Богородиці. Ще у XIX ст. на іконі був напівстертий напис «577 mca ivni ... dnia a ten czas odnowiony»¹⁴. Ця ікона «Богородиця-Одигітрія», що датується XIII ст., зберігає строгий лад візантійських ікон, вражаючи правильність рисунку, абсолютно досконали технологію виконання, що ставить її в ряд найбільших мистецьких досягнень усіх часів. Ікону виявив в 1960-х рр. український мистецтвознавець Павло Жолтовський у нечинній напівзруйнованій церкві Успіння Пресвятої Богородиці в селі Дорогобужі. Ікону забрали до музею, а наприкінці 1980-х рр. перевезли до Львова, де за її порятунок взялася фахівець Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України Надія Скрентович. Після реставрації ікона «Богородиця-Одигітрія» знаходиться в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею¹⁵.

Друга дата — 1580 р. пов'язана з рукописною «Євангелією», яке зберігалось в церкві до середини XIX ст., а зараз — в Бібліотеці Синоду РПЦ. На звороті першого аркушу цього «Євангелія» є запис: «Благоволєніємъ Отца и поспешєніємъ Сына и дѣйствомъ Святого Духа съвершился сия книга евангеліє на престольное во храмѣ Пресвятыя Богородица Приснодѣвы Маріи честнаго и славного Ея Успенія манастыря Дорогобужского накладом благовѣрного и христоролюбивого князя Васілія Костянтиновича княжати Острозкого старосты Владимирского маршалка землѣ Волинской і гетмана великого князтва Литовского и благовѣрной княгині Пелаги Мациевской княжны Слуцк[ой] ктитори святыя обители сея Костентина Татьяну

⁹ Горін С. Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI — першої половини XVII ст. // Наукові Записки. Т. 19. Кн. 1. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. С. 20–21.

¹⁰ Там само.

¹¹ Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. С. 119.

¹² Крикун М. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. С. 62.

¹³ Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. С. 120

¹⁴ Фотинский О. Дорогобуж-Волынский. Историко-археологический очерк // Труды «Общества исследователей Волини». Т. I. Житомир, 1902. С. 35.

¹⁵ Скрентович Н. Реставрація Дорогобужської ікони // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 1997. Ч. 6. С. 126–129.

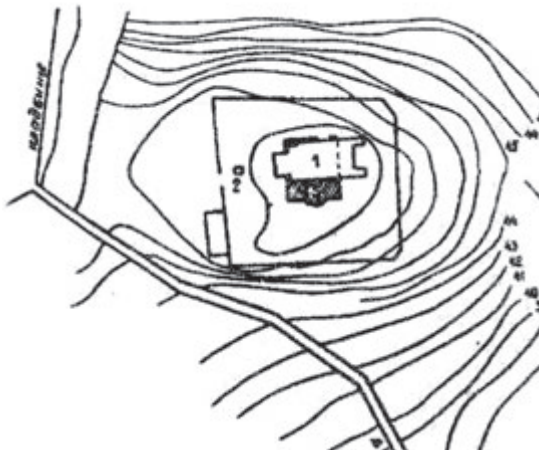

Рис. 2. Ситуаційна схема розташування колишнього дорогобужького монастиря за Песковою

Fig. 2. Situation scheme of the former monastery location in Dorogobuzh (by Peskova)

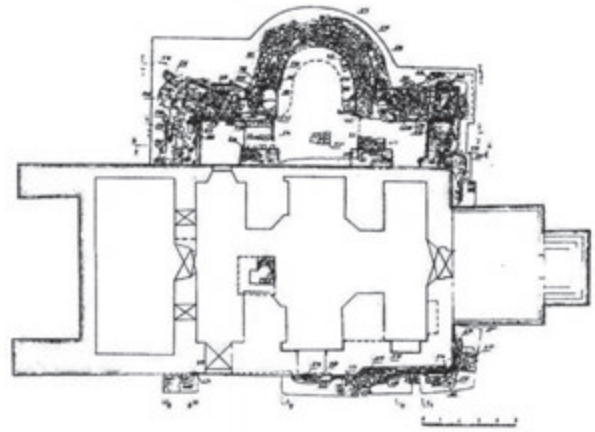

Рис. 3. План сучасної церкви і фундаментів розкопаної церкви XII ст.

Fig. 3. Plan of the modern church and excavated church (12th century)

Илии Іоана Мари рок[у] Божего 1581», а на звороті аркуша 380 запис півуставом: «Сиа книга съврѣшися рукою многогрѣшнаго священноіереа по имени Исифа отъ Бога спасаемого славного града Высоцка Ларевымъ сыномъ протопопа поспѣшеніемъ и съврѣшеніемъ Святаго Духа и повеленіемъ працею священноархимандритомъ Богомъ спасаемого града Дорогобужки святця великоя лавры монастыря по имени Успенія Пречистой Богу ку хвалѣ и Пречистой Его Матери и собі ку вѣчной памя а увяза книгу сію и понови рабъ Божій Иванъ»¹⁶. Та найбільше зацікавлення викликає дарча грамота Дорогобужькому монастирю князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 27 грудня 1582 р. на села Дроздів, Іллін та Монастирець з підписом автографом князя, написана півуставом кіновар'ю на звороті 17 аркуша: «Костентин Костентинович Кнажа Устрозкое. Ижъ нас просил господин ѿць Архимандрит дорогобоускїи Дѣнисїи палешлїокъ щобыхмо вписали в сію Книгѣ еуглїю села Дроздов Илѣинъ Манастирецъ. Про то мы прозьбѣ тѣю видечи слѣшнѣю быти для многих прочи особливе для хвалы Божей и для певности речи хотим то мѣти и позволяемъ абы тые села вѣчно при том монастыри зо всѣма пожитками до нихъ належачими zostавали якъ ихъ ѿ давныхъ часовъ за продкѣв нашихъ заживал. А если бы хто села тые доимати смѣлъ ѿтого монастыря и на свои пожитокъ шбродчал и но такіи неблагословенъ да будете в сеи вѣкѣ и в бѣдѣи и зае сѣдитиса с нами маеть на страшному сѣди божому. Хотемъ теж и тое мѣти абы в том монастыри чернѣцовъ дванадцет

оуставъ святого великого Василия при архимандрите подлугъ греческого набожества мешкали для ѿ правована хвалы божое и для богомилства за нас предки наши и потомки вѣчнеи нешдѣнне. Писан у в Устрѣшъ Рокоу Божого ѿ нарожена АФПВ мѣа декаврїа КЗ дна»¹⁷ і власний підпис князя. В цій грамоті не йдеться про надання сіл Дроздів, Ілін, Монастирець, як часто пишуть дослідники, а про підтвердження прав монастиря, названого лаврою, до них, наданих монастиреві попередниками. В грамоті названий і тодішній архимандрит Діонісій Палеолог (Ралі), який займав цю посаду щонайменше до 1586 р., а наприкінці 1585 р. був висвячений у Константинополі на тирновського архієпископа¹⁸. Власне за його архимандритства був складений податковий реєстр Волинського воеводства у 1583 р., в якому зафіксовано в монастирському селі Монастирець — 4 дими, 6 городників та 2 комірників¹⁹.

Наступниками Діонісія на посаді архимандрита Дорогобужького монастиря були Теофан Бабацький (1593), Євфрасей (1594) та Тимофій (1596), який був на Берестейському церковному соборі і підписав постанови православного собору²⁰.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Горін С. Дорогобужький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.) // Наукові записки. Т. 78. Історичні науки / НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 17.

¹⁹ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. VIII. Ziemia ruskie. Wołyń i Podole. Warszawa, 1889. S. 109.

²⁰ Еклезієсь православное полемическое сочинение 1597 года // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссією. Т. 4. Санкт-Петербург, 1878. С. 374; Горін С. Дорогобужький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.) // Наукові записки. Т. 78. Історичні науки / НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 17.

¹⁶ Никольский А. Описание рукописей, хранящихся въ архиве святаго правительствующаго Синода. Т. I. Рукописи богослужебные. Санкт-Петербург: синодальная типография, 1904. С. 10–11.

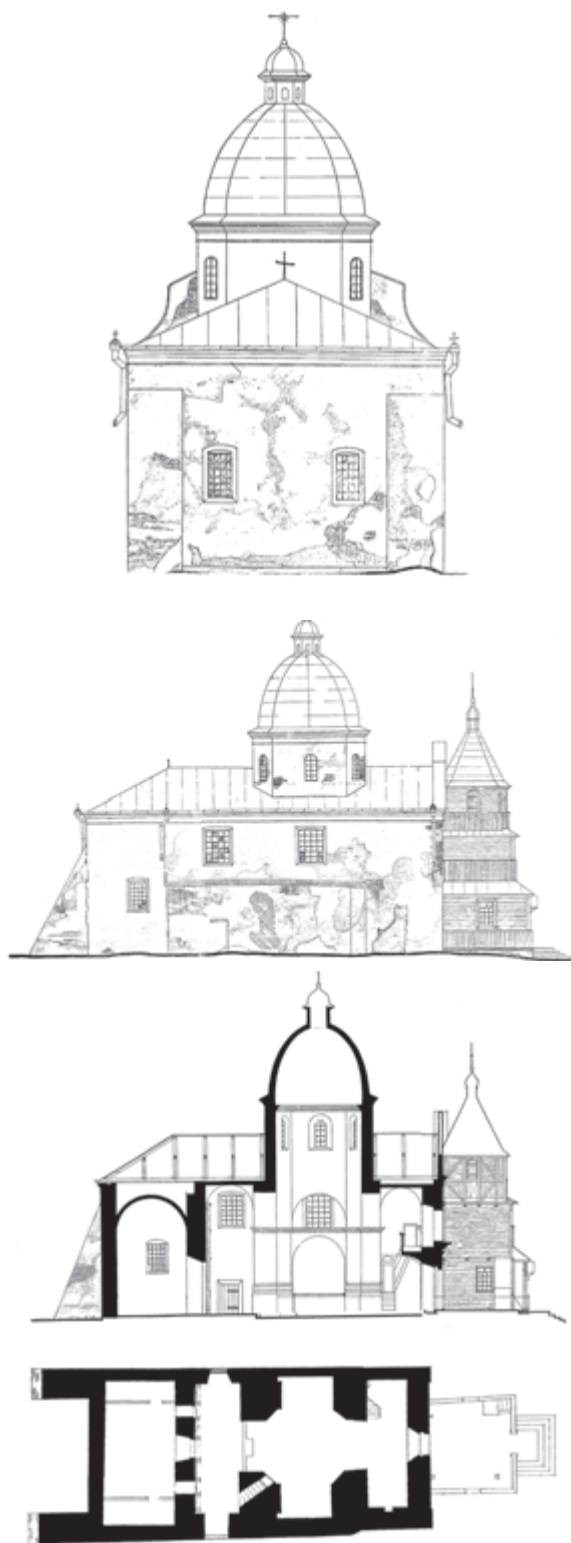

Рис. 4. Обміри церкви Успіння Пр. Богородиці в Дорогобужі 1983 р., архітектори В. Федьків, І. Фуголь, Л. Гнесь.
а. південний фасад; б. західний фасад; в. повздовжний перетин; г. план

Fig. 4. Measures of the Blessed Virgin Assumption church in Dorohobuzh. Arch. V. Fedkiv, I. Fugol, I. Gnes.
a. Southern facade; б. Western facade; в. longitudinal section; г. plan

1603 р. архимандритом монастиря став Лука Сербин (Албанчик), білгородський митрополит. Інформацію про нього подає хроніка острозького латинського пароха: «Цей Лука Сербин в той час, коли схизматики на уніатів наступали після Брестського собору, прибував до Польщі в дім покійного пана воєводи київського князя Василя Острозького. Прибув як чернець, який заїхав в ці краї задля певних пожертв. Але залишився, побачивши велику затятість схизматиків проти католиків, допомагаючи схизматикам на велику згубу єдності. Крім того, пан воєвода ласку свою обіцяв. Посівши Дорогобузьке архимандритство, почав величатись митрополитом, хоч жодного права на такий великий сан ні від кого не мав. Став у великій ласці у воєводи [...] який до юрисдикції його владицтва віддав острозьких попів. Мало не вся Волинь, відступивши своєї єпископії в луцького владики, в своїх духовних потребах до нього перейшла»²¹. Архимандрит Лука помер 13 серпня 1617 р.²²

В своєму творі «Антиризис» митрополит київський, галицький та всієї Руси Іпатій Потій, письменник-полеміст, прихильник об'єднання православної і католицької церков, захисник унії, звертаючись до тих що не підписали Берестейської унії зазначив про архимандрита Луку: «Подивіться, що витворяє якийсь владика ваш дикий Дорогобузький в єпархії митрополичій: церкви святить, антимінси з престолів митрополії скидає, а свої натомість кладе, священників наставляє»²³. Натомість автор «Палінодії, або книги оборони католицької святої апостольської Східної церкви» Захарія Копистенський, який сам відвідав цей монастир перед 1616 р., відзначив про поширення книг краківського друку Швайпольта Фіоля у церквах і монастирях православної Київської митрополії: «Книги, зокрема «Тріодії», з грецької мови названі, в Кракові друковані. А є ті книги в багатьох церквах і в монастирях в землі Львівській, і в монастирі Дорогобузькому, і в Городку, монастиря Печерського маєтності, і на Підляшші в землі Більській, в Ботках, маєтності його милості пана Богдана Сопіги, воєводи мінського, «Пісна» і «Цвітна», на Волиню і ще де інде по різних місцях»²⁴.

²¹ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576–1636). Київ, 1990. С. 46, 98.

²² Горін С. Дорогобузький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.) // Наукові записки. Т. 78. Історичні науки / НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 17.

²³ Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссією. Т. 19. Петербург, 1903. С. 861–862.

²⁴ Копыстенский З. Палинодія 1621 года // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссією. Т. 4. Санкт-Петербург, 1878. С. 991.

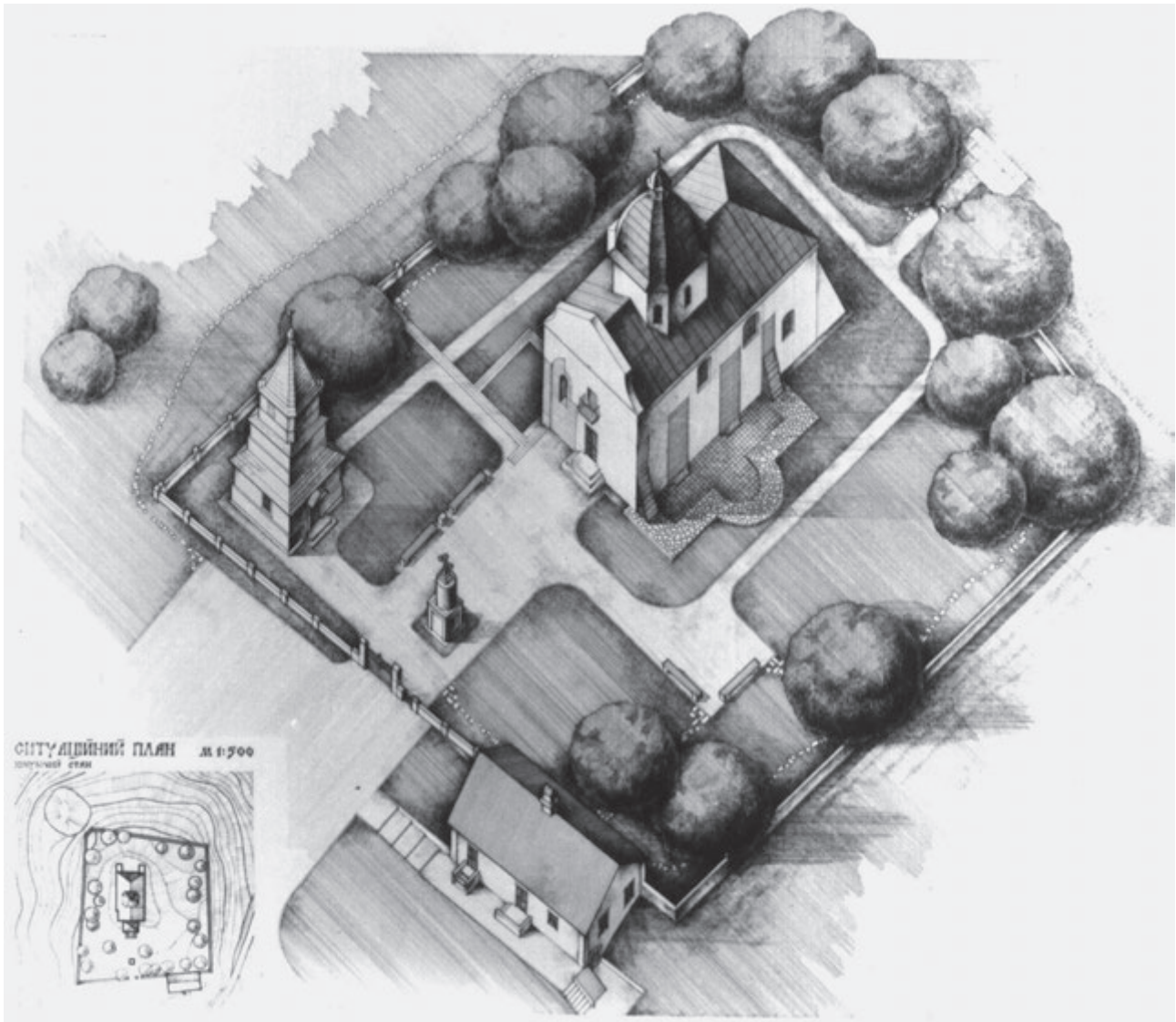

Рис. 5. Ескізний проект реставрації церкви Успіння Пр. Богородиці 1986 року Архітектори В. Федьків, І. Фуголь, Я. Чурилик.

Fig.5. Draft project of restoration of the Blessed Virgin Assumption church. 1986. Arch. V. Fedkiv, I. Fugol, Y. Churylyk.

Наступник Луки Сербина на посаді архимандрита Геласій Русовський (1618–1621) приступив до унії та до василиянського чину, заснованого митрополитом Йосифом Велямином Рутським. За це православна шляхта здійснила кілька нападів на монастир, грабуючи його маєтки. Зокрема, в березні 1620 р. він поскаржився на Самійла Паца, звинувачуючи його у пограбуванні монастирських маєтків у серпні-вересні 1618 р.²⁵

За його правління в монастирі був укладений інвентар маєтків Острозьких у 1620 р. Про монастир і село Монастирець в цьому інвентарі записано: «Село Монастирець до монастиря Дорогобузького і фільварок. Те село разом з монастирем тримає за-

раз отець Геласій за дозволом князя Януша небощика. Жодного листа або фундації на то не показав, окрім листа відкритого з року 1617 до підданих монастирських того ж його милості князя, щоби його слухали. Показував теж інвентар речей церковних, відданих йому паном Закревським, старостою острозьким, з його підписом і печаткою. Там в тому монастирі ми не застали ніяких чернців ані співаків жодних при церкві, як перед тим бувало. Тільки двох попів, які віддавна мають певні надання, в церкві того монастиря службу відправляють і там же в тому Монастирці під монастирем мешкають, і на волоках сидять. Їм не платить о. Геласій належної перед тим залуки небощика владики. І інші села до того монастиря, тобто Заврів і Глубочок, ті на цей час пан Гойський тримає з надання його милості князя старого, воєводи київського в потребу Пйонтковській. І друге село Ілін і фільварок, ті перед роком

²⁵ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2001. С. 160.

Рис. 6. Зовнішній вигляд церкви Успіння Пр. Богородиці.
Фото 2017 р.

Fig.6. View of the Blessed Virgin Assumption church. Photo 2017

Рис. 7. Зовнішній вигляд церкви Успіння Пр. Богородиці.
Фото 2017 р.

Fig.7. View of the Blessed Virgin Assumption church. Photo 2017

князь Януш спільно з Дорогобужем панові Гойському, хорунжому, дав. Третє село з фільварком Дроздів його милість князь Костянтин заставив пані Пецовій за три тисячі золотих.

Монастир Дорогобузький. В ньому церква Св. Пречистої мурована посередині на пагорбі стоїть. Довкола тином огорожений. Входячи до нього брама, в якій по обидва боки дві комори. На тій же брамі дзвіниця дахом покрита. Дзвонів на ній п'ять. Коло тієї брами дім великий. Йдучи на гору башточка і сходи дахом покриті. В тім домі izb дві

навпроти себе і сіни. На долі дві комори. Під тим домом спіжарня і комора, також і стаєнка. Льох під тим домом на пиво добрий. По другій стороні тієї брами довгий дім. Йдучи до сіней кухонька, в тому домі izba і пекарня. Навпроти тієї izbi дім, до якого входячи присінок, дві izbi навпроти себе. Ганок при тому домі над дверима, на яких дзвін з церкви по лаві. Коло того дому пивниця для набілу. Возівня стара коло того дому. Стайня також окрема за возівнею. П'ятий будиночок старий, злий, пустий, в якому izdebka і сіни. Та вся забудова старими соновими дошками побита. Фільварок при монастирі, в ньому пекарня, в сінях комора, соломою покрита. Гумно острожене палями. Стодоля з дерева складена, соломою покрита. На ставку млинок-скробачка. Тяглі піддані в тому селі при монастирі на цілих волоках 16, серед яких коваль і швець, підсусідків 6. Два попи сидять на цілій волоці кожен, слуга церковний теж на цілій волоці»²⁶.

Напади на монастир продовжувалися і при його наступнику архимандриті Єремії Лисятицькому (1621–1629). 14 грудня 1622 р. він скаржився в Луцький ґродський суд на Олександра Сокольського, який прислав озброєних селян і не допустив ловити рибу в монастирському озері та приказав відібрати в монахів невід, при чому селяни обзивали архимандрита лайливими словами, побили його і планували вкинути під лід²⁷. А 16 січня 1623 р. там же він склав заяву про те, що селяни Олександра Сокольського, зізналися йому, що збитки завдавали за наказом діди́ча Сокольського за те, що він прийняв унію²⁸.

Наступним архимандритом став у 1629 р. Ничипор (Никифор) Заровський²⁹, який перебував на цій посаді до 1651 р.³⁰. В цей час монастир потрохи став занепадати, про що свідчить київський митрополит Петро Могила у своєму «Літосі» 1644 р., де подає відомості про малочисельний стан чернечої братії у Дорогобужі — «Подивися на давній Дорогобузький монастир, — чи не побачиш там одного тільки Архимандрита з хлопцем, і признайся, яке там правиться Богослуження? А тут же за православного

²⁶ Sumariusz spraw y przywileiów domu X. Ostrogkich roku 1594 pisany [oraz] Inwentarz anno 1620 przez rewizorow spisany dla podziału między córkami xcia Alexandra Ostrogskiego. Manuscripta institute Ossoliniani 3669. K. 186v – 187.

²⁷ Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.). Киев, 1883. С. 524.

²⁸ Там само. С. 528.

²⁹ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Випуск 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2001. С. 197, 215.

³⁰ Горін С. Дорогобузький Успіння Пресвятої Богородиці монастир (до середини XVII ст.) // Наукові записки. Т. 78. Історичні науки / НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 18.

Рис. 8. Зовнішній вигляд церкви Успіння Пр. Богородиці. Фото 2017 р.

Fig. 8. View of the Blessed Virgin Assumption church. Photo 2017

управління при Архимандриті було 20 монахів...»³¹. 1659 р. монастир згаданий в акті, поданому козацькими послами на сейм, на якому мова йшла про повернення маєтків православної церкви³². Але монастир продовжував бути архимандрією, про що в своєму звіті про стан з'єднаної церкви до Риму 8 грудня 1671 подав митрополит Київський і Всієї Руси Гавриїл Коленда, відзначаючи 17 архимандрій, серед яких і Дорогобузьку³³. Монастир тоді належав до Святотроїцької василіянської провінції³⁴.

З архимандритів другої половини XVII ст. відомі з імени Генадій Мецкевич (1661), Йосиф Бабінський (1678), Іван Кулеша (1685–1697). Іван Кулеша отримав архимандрію з рук холмського єпископа Якова Суші, який сам деякий час був дорогобузьким архимандритом³⁵.

З першої половини XVIII ст. збереглися імена архимандритів Василя Бенедикта Ґодебського (1703), Сильвестра Тиравського (1713), Мартіяна Головні (1730) та Марка Чаплича (†1755)³⁶. За цього останнього у 1754 р. окрім нього були ще монахи о. Серафим Онуфрієвич, його замісник, о. Анастасій Кононович та брат Тадей Яроцький³⁷.

Монастирські священики у другій половині XVIII ст. обслуговували духовними потребами — хрестили дітей, давали шлюби та здійснювали похорони мешканців сіл Подолян, Горбакова, Дорогобужа, Шкарова, Межиріча та Монастирка. Тоді в монастирі перебували священики: 1752 — о. Василь Камінський, 1753–1756 — монастирський парох о. Анастасій Кононович, 1755 — о. Серапіон Онофрієвич, о. Себастьян Богданович, 1756–1757 — о. Кирило Пирський, утверджений парох, 1758–1761 — о. Никодим Шаліцький, утверджений парох, 1761–1785 — о. Гервасій Романіцький, парох, 1762–1764 — о. Йоакимф Тихоцький, вікарій, 1763–1769 — о. Іван Пігалеви́ч (Пігалевський), 1764 — о. Симеон Тотаховський (Сказін-

³¹ Огієнко І. Українська церква за час руїни (1657–1686). Київ, 2006. С. 251; Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. С. 10.

³² Архів ін-ту «Укрзахідпроектреставрація», спр. Р-20/7. Церква Успіння в Дорогобужі. Історична довідка. Склала С. Барер. 1982 р.

³³ Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. С. 11.

³⁴ Там само. С. 20.

³⁵ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

³⁶ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

³⁷ Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. С. 89.

Рис. 9. Фрагменти внутрішнього вистрою церкви
Fig.9. Fragment of the church interior. Photo 2017

Рис. 11. Фрагменти внутрішнього вистрою церкви.
Fig.9. Fragment of the church interior. Photo 2017.

Рис. 10. Фрагменти внутрішнього вистрою церкви
Fig. 10. Fragment of the church interior. Photo 2017

ський), 1766–1767 — о. Полікарп Мандриневич, 1766–1767 — о. Мелетій Задрікевич, 1768–1771 — о. Леон Маковський, 1770 — о. Сергій Тимофієвич, 1770 — о. Селивон Середович, 1771–1772 — о. Данило Фірасевич, 1773–1775 — о. Амброс Воскевич, 1773 — о. Матвій Єзерський, 1776–1781 — о. Бенедикт Кунашевський, 1779 — о. Рафал ..., 1781 — о. Вісаріон Подгурський, 1781–1785 — о. Євтим Кулевич, 1782–1785 — о. Геннадій Маєвський, заступник пароха, 1787–1788 — о. Леон Сосновський, 1787–1788 — о. Доротеї Шевадзуцький, 1788 — о. Софроній Лашуковський, 1788 — о. Леон Лосовський, 1789 — Єфрем Плєскачевський захристиян і парох монастирський³⁸. В метричні книги вписували і коротесенькі замітки візитаторів, які відвідували цей монастир. 1756 монастир візитував луцько-озтрозький єпископ Сильвестр Рудницький, 1760 та 1761 — василиянський провінціал Гераклій Лисенський, 1766 — о. Никодим Карпінський, провінціал ЧСВВ, 1767 — о. Йосифа Нарольського, 1777 — декан гориньградський (крупський) о. Б. Коліновського, а 28 лютого 1786 о. Порфирій Скарбек Важинський, архімандрит Жидичинський і провінціал ЧСВВ. Ві-

³⁸ Archiwum Główny Aktów Dawnych (далі AGAD), zesp. 298 Księgi metrykalne wyznania greckokatolickiego, sygn. 417. Книга одружень та книга народжень монастиря Дорогобужа.

зитуючи Дорогобузький монастир 4 березня 1788 о. Порфирій Скарбек Важинський вказав, що метричні книги ведуться неакуратно і незгідно з даною рекомендацією і зразком. В цей час відомі імена двох архимандритів — Гната Улінського (1760-†1770) та Теодозія Шуйського³⁹. Власне при архимандриті Гнаті Улінському для монастиря переписав «Ірмолій» Григорій Ковалевський, залишивши на титулі напис: «Въ славу [...] написана книга сіа глаголемая Ірмологіон [...] въ обители свято Успенской Дорогобуской архимандіи при [...] архимандрити кир Игнатіа Уліѣнскаго Ч. С.В.Великого чесному отцу Гервасію Романѣцкому власне надлежить. Року Божого 1760 мѣа октоб[р]я] дня 12. Схощехли и художника книги сѣа узнатит аз многогрѣшны недостойный издал книгу сію Грігорій Ковале[вс]кій и прошу простит не ангела бо рука писа, но грѣшника»⁴⁰. Окрім архимандрита, в написі згадано і о. Гервасія Романіцького, який чи не найдовше перебував у цьому монастирі.

Деякі дослідники датують побудову чи перебування церкви Успіння Пр. Богородиці 1786 р.⁴¹, але ця інформація виглядає малоімовірно. Правдоподібно, в цьому році були збудовані два монастирські корпуси при церкві. Їх докладно описав Лука Рафальський, відвідавши Дорогобуж 1865 р.: «Ось нарешті ми на горі, тут знаходимо церкву з двома, по боках, невеликими корпусами, що колись були монастирем; перед нами дзвіниця на 4-х дерев'яних стовпах, ледве прикритих струхлявілими дошками; на ній 3 невеликі дзвони, з яких, в найбільшому буде 5 пудів ваги, а може і менше. Через коридор одного з колишніх монастирських корпусів, прибудованих одним боком до церкви, переходимо на центральну площу церковної ділянки, посеред якої на кам'яному п'єдесталі кам'яна статуя Матері Божої, зі нею церква, повернена вітарем на північ. Справа один невеликий корпус, зліва другий, абсолютно подібний на перший, обидва двоповерхові; прибудовані до церкви і відділені від неї лише вузькими коридорчиками. В правому, на нижньому поверсі 4 келії, дуже маленькі, з дуже грубими стінами, на верхньому — стільки ж. На коридорі верхнього поверху, на який необхідно вибиратися по дуже поганих сходах, ризикуючи оступитися на незакріплених сходинках і зломити собі шию, навіть

немає підлоги; з великою небезпекою пробираємося по дошках, покладених під стіною, в келії, весь час остерігаючись за своє життя, тому, що дошки хитаються під ногами через трухлявість, можуть зломитися і тоді нам прийдеться падати з другого поверху на цегляну долівку першого. На верхньому поверсі в келіях немає вікон, печей і, здається, підлог; все це розбите, поломане, розібране. На нижньому поверсі дві кімнати зайняті дячком; інші дві маленькі, темні, подібні на комірочки — церковно-приходською-школою. В лівому корпусі, зведеному за аналогічним планом з правим, три кімнати, доволі просторі, влаштовані на нижньому поверсі, і стільки ж на верхньому (зрештою стверджують, що на верхньому було лише дві кімнати). Передня частина подвір'я має кам'яну огорожу; така ж, ймовірно, колись оточувала всю його територію, тепер з інших сторін відкрита. Площа, розташована перед чільним фасадом церкви, має численні ями або заглиблення, утворені, можливо, через завалення пивниць, що тут існували; 3 розповідей місцевих мешканців, тут недавно земля обвалилась в двох місцях і утворила нові ями. Далі, впоперек всього цього простору, від одного яру до другого, які охоплюють з двох боків колишню монастирську територію, йде заглиблення, подібне на рів; місцеві мешканці кажуть, що тут проходила дорога з однієї частини села приватної в іншу державну, колишню монастирську»⁴².

Останнім відомим з імені архимандритом Дорогобузького монастиря у XVIII ст. був Єронім Скомпський (1787), який перебував тут ще у 1812 р., а пізніше став ігуменом Дубенського монастиря (1822)⁴³.

Маєтки монастиря у XVIII ст. сильно зменшилися через відібрання у них земель і селян, тому і зменшилася чисельність чернечої братії. На початку XIX ст. (1804) в ньому було всього два ченці, а прибутки начислювали 2216 золотих. Правда, у 1826 р. число монахів збільшилося на одну особу⁴⁴. У 1833 р. до Дорогобузького монастиря перенеслася частина монахів з ліквідованого монастиря в Гощі⁴⁵, але довго вони тут не були, бо вже у квітні 1834 р. монастир ліквідували з ініціативи унійного митрополита в Росії Йосифа Семашка⁴⁶. Очолював

⁴² Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году // Приложение к Волынским епархиальным ведомостям. Житомир, 1872. С. 74–75.

⁴³ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

⁴⁴ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). Roma-Lublin, 2001.

⁴⁵ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

⁴⁶ Wołyński. Resztki Unii na Wołyniu w XIX wieku na podstawie pamiątek Siemaszki i innych źródeł oficjalnych. Odbitka z Miesięcznika Kościelnego. Poznań, 1912.

³⁹ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

⁴⁰ Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолиніні Ірмолії 16–18 століть. Каталог і кодікологічно-палеографічне дослідження. Львів, 1996. С. 441.

⁴¹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929.; Годованюк О. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004.

Рис. 12. Вхідна брама, огорожа та пам'ятна колона 900-річчя православ'я на Волині

Fig.12. The entrance gate, column, monument to the 900th anniversary of the Orthodox Church in Volhynia. Photo 2017

тоді монастир ігумен Йосиф Правосудович, а окрім нього в монастирі були ще два монахи Арсеній Лісевич та Павлин Капустинський. В цьому році монастир володів 34 підданими, мав 15 волоків землі та капітал у 1500 срібних рублів⁴⁷. Майно монастиря перейшло в державну скарбницю Росії, а церкву передали селу Дорогобужу на парохійну⁴⁸.

Волинський єпархіальний архітектор Михаловський у 1840 р. провів огляди церкви (вже парохіяльної) і зафіксував, що перебувала вона у занедбаному стані, зі зруйнованим перекриттям і опалим тиньком, монастирські споруди були напівзруйновані, а від огорожі з вежами залишилася тільки її східна частина. Згідно з проектом цього ж архітектора у 1840–1853 рр. здійснили ремонт церкви. У 1875 р. гонтове покриття церкви замінили на бляшане. А 1908 р. розібрали руїни монастирських споруд і з отриманого матеріалу звели огорожу та провели ремонт інтер'єру і екстер'єру церкви⁴⁹. Зберігся опис церкви 1925 р.: «Успенська церква збудована в давнину, якщо не в XI, то в XII ст., потім зруйнована і наново відбудована Костянтином Острозьким біля 1580 р. на збереженій старовинній плитковій з рожевою замазкою основі... Вівтар — Св. Престіл узаконеного розміру, дерев'яний... на кам'яній підставці, св. антимінс — шовковий від 1874 р. Жертовник з соснового дерева. На горнім місці — старовинна чудотворна ікона Богоматері

під позолоченою срібною ризою, писана по дереві (внизу був запис 1577 р.— в той час поновлена) поставлена у новому кіоті 1909 р. Переддівтарний іконостас виготовлений 1909 р. з соснового і липового дерева під емалевою фарбою з різьбою і позолоченими іконами, тканими на полотні і цинку...»⁵⁰.

Черговий ремонт здійснений у 1936 р., а у 1950 — до головного південного фасаду добували дерев'яну триярусну дзвіницю, після чого великою мірою змінився архітектурний вигляд пам'ятки. У 1961 р. рішенням виконкому обласної ради депутатів трудящих громаду зняли з обліку, а церкву переобладнали під клуб.

З 1982 р. архітектори інституту «Укрзахідпроектреставрація» Володимир Федьків, Ігор Фуголь, Ярема Чурилик під керівництвом Івана Могитича провели натурні дослідження церкви. В результаті досліджень вдалося виявити автентичну структуру та відтворити первісний вигляд окремих елементів та конструкцій споруди. У муруванні з цегли розмірами 39,0x15,4x8,45 см використана давньоруська плінфа розмірами 52,8x57,2x5,5 см на цем'янковому розчині, яка збережена по всьому периметру будівлі, крім пізніше добудованої північної частини. У східному мурі плінфа збережена тільки фрагментарно. Тут знайдені сліди вирубаних стін (ймовірно стовпів) давньоруського храму. У південному мурі виявлена щока віконного прорізу, що збереглася частково назовні і зсередини. Найповніше (до закомари) збережене давнє мурування західної стіни первісного бабинця, що дає можливість відтворити просторову структуру пам'ятки. В стіні збережені сліди розрубаного віконного отвору, а внизу — єдина закладена аркасопь, яка дає можливість визначити первісний рівень підлоги. Шурфуванням виявлені цегляні стрічкові фундаменти колишніх монастирських споруд, що прилягали до церкви з заходу і сходу, а під ними, на глибині 30–70 см — стрічковий кам'яний фундамент апсиди первісного давньоруського храму. На основі цих досліджень можна припустити, що первісно церква була одноапсидна, чотиристовпна, орієнтована по осі захід-схід. На фундаментах цієї давньоруської споруди з частковим використанням її стін був зведений прямокутний у плані, орієнтований по осі північ-південь, однонавовий, одноверхий храм з бабинцем і вівтарем, до якого з півночі пізніше прибудували ще один об'єм, укріплений двома контрфорсами. Споруда отримала ренесансовий архітектурний

⁴⁷ Wołyński. Spis klasztorów unickich bazylianów we województwie Wołyńskim. Kraków, 1905.

⁴⁸ Девятисотлетие православия на Волини 992–1892 г. Ч. II. Статистическия сведения о приходах Волинской епархии. Житомир, 1892. С. 432–433.

⁴⁹ Бойко О. Давні муровані церкви в дослідженнях і проектах інституту // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 2002. Ч. 12. С. 204–207.

⁵⁰ Архів ін-ту «Укрзахідпроектреставрація», спр. Р-20/7. Церква Успіння в Дорогобужі. Історична довідка. Склала С. Барер. 1982 р.

вистрій. Ремонти XIX–XX ст. мало змінили вигляд церкви⁵¹.

На час досліджень 1982 р. церква зберегла вигляд XVIII ст. В просторово-композиційному вирішенні споруди — нерозчленований монолітний об'єм, вкритий трисхилим дахом, над яким здійснюється баня на світловому восьмибічному барабані, завершена світловим ліхтарем. Прямокутна вівтарна частина по краях укріплена контрфорсами. Всі об'єми освітлені крізь вікна з лучковим завершенням, барабан — з півциркульним. Архітектурний декор будівлі був майже втрачений, залишився лише фронтон і два білокам'яні кронштейни балкону на південному фасаді, до якого прилягає дерев'яна триярусна дзвіниця. В інтер'єрі чотири підпружні арки несуть високий барабан і зімкнені склепіння центрального об'єму. Бабинець і північний об'єм перекриті хрестовими склепіннями, апсидна частина — півциркульним. Вздовж південної стіни бабинця тягнуться вузькі хори⁵².

Згідно з результатами досліджень запропонована консервація пам'ятки з частковою реставрацією на час ренесансу, з максимальним відтворенням давньоруських елементів. Проектом запропоновано: розкрити підлоги з плит каменю-пісковика; розібрати закладення аркасоли в бабинці, підлогу в місці прилягання до аркасоли понизити до первісного рівня, використавши для її замощення збережену плінфу; розкрити площини стін для експонування давньоруських елементів; розібрати прибудовану частину західної стіни, що дасть можливість експонувати вхід до давньоруського храму; реставрувати поліхромію фасадів; відновити балкон на південному фасаді; дахи вкрити мідною бляхою, зберігши їх конфігурацію; перенести дзвіницю в південно-західний кут церковного подвір'я; протрасувати фундаменти апсидної частини давньоруського храму каменем-ріняком на глиняній основі, фундаменти монастирських споруд — цеглою.

На жаль, після передачі церкви православній громаді, ремонт церкви проведено без узгодження з проектною документацією.

Проведені у 1988 р. дослідження пам'ятки російськими вченими А. Песковою та М. Малевською

підтвердили висновки працівників інституту⁵³. Успенська церква в Дорогобужі була першою в княжій архітектурі Русі будівлею одноапсидною, квадратною в плані, із чотирма масивними опорами, які здатні нести високий барабан із банею. Це дозволяє бачити в ній попередницю храмів з композицією, яка поширилася на Русі на зламі XII і XIII століть. Зовнішні розміри церкви — 16х19,5 м. У середині приміщення квадратне в плані, довжина сторони 12,5 м, не рахуючи апсиди, винесеної на 4 м на схід. У східній частині будівлі стіни збереглися на висоту 3–4 рядів плінфи в апсиді, до 6–8 рядів на стінах і стовпах. У південно-західному куті храму давнє мурування піднімається вгору майже до склепіння.

Таку ж схему плану будівлі мають церква Гнилицького монастиря на південній околиці Києва та малий храм у Білгородці. Виявлені в Успенській церкві фрагменти декоративної кераміки, вкриті поливою, та різноманітні складно профільовані цеглини зближують цю пам'ятку із церквою Івана Богослова в Луцьку. Остання також належить до типу чотиристовпового храму з однією апсидою, розміри будівлі 18х13,5 м, датується пам'ятка 70-ми роками XII ст.

Церква Успіння Пр. Богородиці в Дорогобужі — унікальний свідок історії і мистецтва українського народу, що впродовж більше ніж вісімсот років служить мешканцям цього краю і є його окрасою.

Vasyl' SLOBODIAN

MONASTERY OF ASSUMPTION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN DOROHOBUZH

Abstract. *The article attempts to recreate the history of Dorohobuzh monastery — one of the most ancient, and at the same time little known Volyn monastery. On the basis of archaeological research, archival sources and isolated publications, the history of the monastery was restored almost seven hundred years, its activities were elaborated until the adoption of the union and during the period of its stay in the Basilian rank until the abolition of the monastery in 1834. An attempt is made to recreate the appearance of the monastic complex for different periods. Separately paid attention to the monastery church of the Assumption of the Virgin Mary, in the walls of which there are fragments of the building of the XII century.*

Key words: *Dorohobuzh, monastery*

⁵¹ Архів ін-ту «Укрзахідпроектреставрація», спр. Р-20/4. Церква Успіння в Дорогобужі. Фіксація досліджень. 1983 р. В. Федьків, І. Фуголь, Л. Гнесь; Архів ін-ту «Укрзахідпроектреставрація», спр. Р-20/13. Церква Успіння в Дорогобужі. Ескізний проект реставрації. 1986 р. В. Федьків, І. Фуголь, Я. Чурилик.

⁵² Бойко О. Давні муровані церкви в дослідженнях і проектах інституту // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 2002. Ч. 12. С. 204–207.

⁵³ Малевская М., Пескова А. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынского: Новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества. Санкт-Петербург, 1996. С. 57–60; Пескова А. Археологические исследования церкви Успения богородицы в селе Дорогобуж // Волинська ікона. Луцьк, 1997. С. 77–83.

УДК 72.01

Сергій ЮРЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОРОВОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ВОЛИНСЬКИХ ЦЕРКОВ XVI СТ.

Анотація. Вплив готики на об'ємно-просторову організацію храмів Волині довгі роки залишався недооціненим, між іншим також з ідеологічних міркувань. Вивчення складних процесів формотворення в сакральному здочстві регіону розкриває новими гранями історію української архітектури доби пізнього Середньовіччя, допомагає краще зрозуміти архітектурні процеси, що відбувалися у наступні століття та дозволяє визначити місце цього краю на історико-архітектурній карті України.

Ключові слова: Волинь, готична сакральна архітектура, зальна церква, Острів, Мильці, Старокостянтинів, Четвертня.

Серед мурованих церков Волині особливе місце посідають споруди із внутрішніми опорами. Такі храми належать до найбільших монументальних православних реалізацій регіону. В них яскраво проявилися різноманітні способи і архітектурні розв'язання, як фундатори, так і будівничі мали тут більше можливостей при формуванні просторових композицій, аніж у випадку звичайних однонавових церков. Розгляд цієї групи пам'яток дозволяє зробити деякі спостереження, що певною мірою характеризують розвиток архітектури регіону.

Богоявленська церква в Острозі віддавна привертає увагу дослідників (рис. 1). Наприкінці XIX ст. щодо часу її будівництва сформувалися два погляди.

Перший представляє В. Луцкевич, який оглядав пам'ятку перед перебудовою у 1885–1891 рр.¹ Ним відмічено, що кам'яні деталі — масверки, профілі цоколів, карнизи — стилістично належать до пізньої готики рубежу XV та XVI ст. Опори арок в інтер'єрі виготовлені із використанням мотивів ренесансу і пов'язані з артіллю, котра у той час проводила перебудову Краківського замку. Оглядаючи місце стику північної стіни із власне церквою, дослідник встановив, що обидві частини зведені з перев'язкою, тобто одночасно. Слідів переробок, в результаті яких могли би з'явитися готичні деталі, ним не помічено. На підставі цього час будівництва визначено на 1521 р. — згідно латинського напису на північному мурі: «Initium huius operis Anno Domini 1521»².

Російські дослідники репрезентують інший погляд, покликаючись на інформацію василіанина Ігнатія Стебельського, що церква збудована князем Василем Красним (помер у 1453 р.)³, а у 1521 р. тільки перебудована. Таке датування зустрічається у ряді праць⁴. При цьому вважається, що північна стіна прибудована у XVI ст., а готичні деталі є пізнішим додатком.

У 1978 р. О. Годованюк захистила кандидатську дисертацію про Острозький замок. Авторкою зібрано багатий архівний та іконографічний матеріал та виконано натурні архітектурні дослідження. В одному із розділів нею розглянуто Богоявленську церкву⁵. Встановлено, між іншим, що у XIX ст. руїни

¹ ЦДІАУК. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 109. 1891 р., Арк. 2–3.

² Łuszczkiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki. T. 4. Kraków, 1888. S. 67–92.

³ Stebelski I. Genealogia xiążąt na Ostrogu Ostrogskich. T. 3. Wilno, 1783. S. 76–77. Це видання цитує В. Луцкевич (с. 71), котрий припускає, що князь Василь Красний міг збудувати дерев'яну церкву.

⁴ Петров Н. И., Малышевский И. И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. С. 89.

⁵ Годованюк Е. М. Замок в Остроге. Ленинград, 1972. Рукопис.

Рис. 1. Богоявленська церква в Острозі. Вигляд руїн (за К. Молендзінським).

Fig. 1. Church of the Epiphany in the Ostroh town. View of ruins. After K. Molędziński.

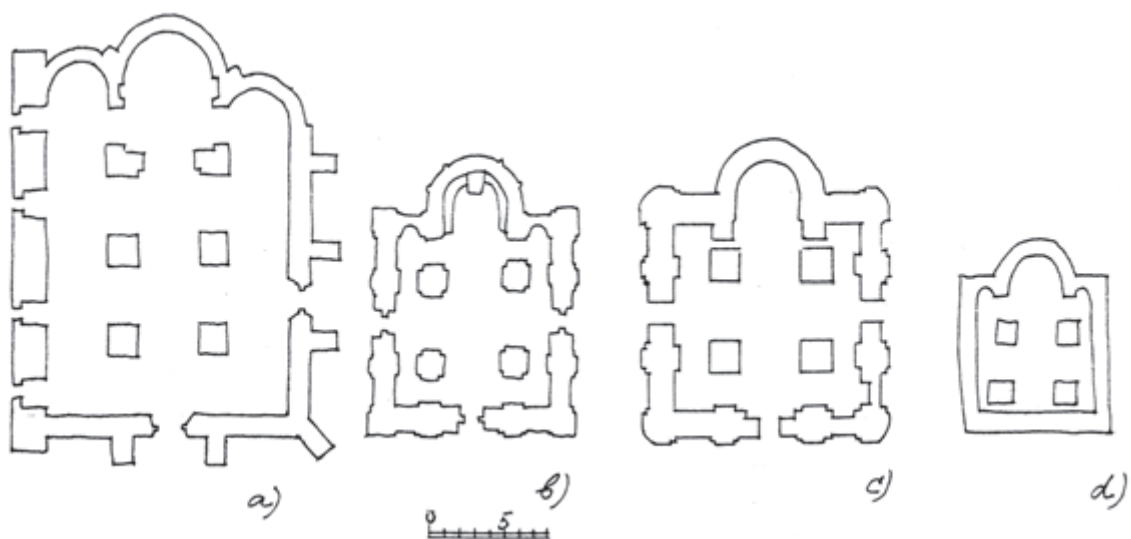

Рис. 2. Плани церков: а) Богоявленська в Острозі; б) Іоанна Богослова в Луцьку; в) Успенська в Дорогобужі; д) Димитріївська в Луцьку. Креслення автора.

Fig. 2. Plans of the Churches: a) Church of the Epiphany in Ostroh; b) Church of John Theologian in the Lutsk town; c) the Assumption Church in the Dorohobuzh village; d) Church of Demetrius in the Lutsk town. Pictures by Author.

первісної церкви майже повністю розібрано, залишилися тільки фрагменти стін нижче рівня землі та північну оборонну стіну. При будівництві нової споруди вже не були відновлені готичні елементи, дещо змінено пропорції барабанів бань, абсиди були видовжені у східному напрямку.

Щоб перевірити, що раніше збудовано — оборонний мур чи церкву — при північній замковій стіні нею був закладений шурф, в якому промірено глибину закладення фундаментів. Дослідниця порівнює її з поміряною у XIX ст. глибиною закладення фундаменту церкви. Різниця між найближчими розмірами складає 36 см. Довжина каменів, з яких муровано фундаменти оборонної стіни, — до 90 см, церкви — до 40 см.⁶ На цій підставі зроблено висновок, що оборонний мур та церква збудовані не одночасно. Церкву датовано на XV ст. Це ж датування повторюється і в пізніших публікаціях авторки⁷.

Треба зазначити, що глибину закладення фундаментів церкви у XIX ст. вказано у сажнях. В царській Росії було кілька трохи відмінних сажнів, що використовувалися в тій або іншій місцевості, тому незрозуміло, яким саме з них користувалися при обмірах в Острозі. Невідомо також, чи точними були проміри, але рівень землі, від якого міряли у XIX ст., з певністю був іншим, ніж сучасний. Використання менших каменів можна пояснити також технологічно: за наявності контрфорсів менші камені краще вкладаються і створюють кращу перев'язку стіни, і навпаки — рівну стіну, без уступів, швидше мурувати із більших блоків.

О. Годованюк вказує також на різницю у розмірах цегли: 26,5–25 см x 12,5–12 см x 5–7,5 см (північна стіна) та 29–28,5–28 см x 14–13,5 см x 8,5–7 см (церква). Для перевірки одночасності будівництва обох частин необхідно було дослідити місце стику оборонного муру та залишків стін первісної церкви у північно-західному куті. Тут нами було закладено шурф⁸, завдяки якому встановлено, що мурування обох частин виконано із однакової цегли, рівномірно та у перев'язку. Ніяких слідів переробок не виявлено. З певністю можна підсумувати, що і оборонний мур, і власне храм були збудовані одночасно у першій половині XVI ст.

Здається, що фундацію церкви можна пов'язати із перемогою Костянтина Острозького над Московським князем у 1515 р. у битві під Оршею⁹. Син Костянтина — Ілля, котрий помер у 1539 р., у своєму

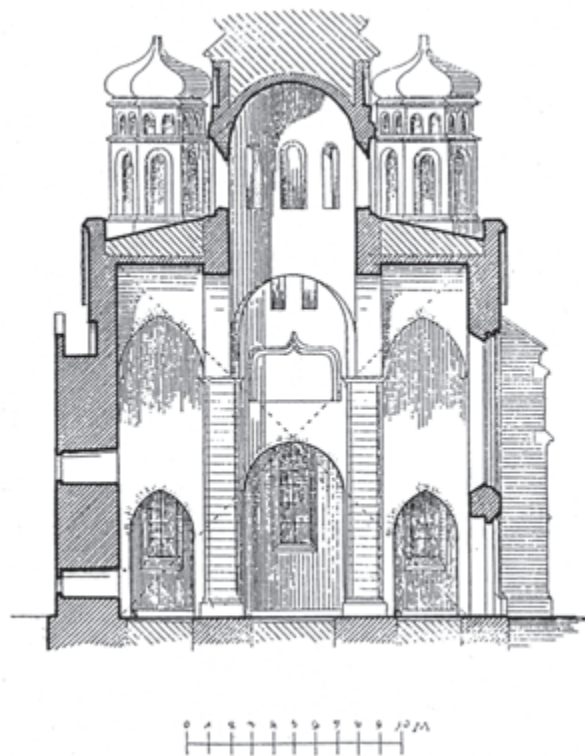

Рис. 3. Богоявленська церква в Острозі. Поперечний розріз (за В. Луцкевичем)

Fig. 3. Church of the Epiphany in the Ostroh town. Cross section. After W. Łuszczkiewicz

заповіті записує на церкву срібло, котрим належить «образ намістний святого Богоявлення и другий образ намістний же святое Пречистое оковати»¹⁰. Отже, до 1539 р. церква вже була закінчена.

Храмова споруда тринавова, з чотирма опорами, триабсидна, увінчана п'ятьма банями на високих барабанах (рис. 2). Корпус нав мав квадратну конфігурацію плану, опори поставлено так, що вони утворюють дев'ять чарунок, які близькі за розмірами. В центрі знаходиться підбанний квадрат, нави однієї висоти, два східних стовпи вільно стоячі. Просторовий хрест трансепт — середня нава певним чином виділено завдяки застосуванню циліндричних склепінь без люнет (за кресленням Луцкевича). Подібне розв'язання зустрічаємо у Троїцькій церкві у Межирічі біля Острога. Ширина абсид однакова із шириною відповідних нав. Північна, південна та середня абсиди поєднані проходами. Між абсидами і навами було три арки: дві стрілчасті і одна (середня) півциркульна (рис. 3). Іконостас повинен би був закривати собою пройми до бічних абсид майже повністю, натомість до середньої — частково.

⁶ Там само, с. 84.

⁷ Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // ОД. Дослідження і матеріали. Т. 1. Львів, 1995. С. 44–45.

⁸ Археологічні розкопки проводив археолог Максим Стріхар.

⁹ Łuszczkiewicz W. Op. cit., s. 71–72.

¹⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. T. 4. Lwów, 1890. S. 206–207.

Рис. 4. Миколаївська церква у селі Мильці. Вигляд зі сходу (за О. Цинкаловським)

Fig. 4. St. Nicolaus Church in the Myltsi village. View of the east side. After O. Tsynkalovski

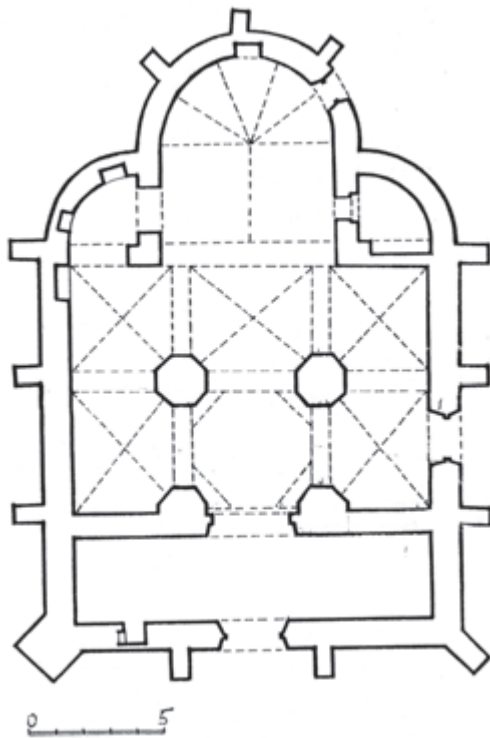

Рис. 5. Миколаївська церква у селі Мильці. План. Реконструкція автора

Fig. 5. St. Nicolaus Church in the Myltsi village. Plan. Reconstruction by Author

Характерною особливістю просторового розв'язання є цілковита відповідність зовнішніх об'ємів внутрішньому призначенню: зальний куб молитовного приміщення для віруючих і сакральна трьохабсидна частина є окремими об'ємами.

Слід зауважити, що чотирьохопорний тип храму був розповсюджений в старокнязівській Русі вже у XII ст. Такі церкви як Іоанна Богослова в Луцьку,

Успенська в Дорогобужі (обидві датуються 1170-ми роками¹¹), церква у Володимирі-Волинському (друга половина XII ст.) і Дмитріївська церква у Луцьку¹² (XIV ст.) виступають у цьому відношенні попередницями острозького храму. У більшості храмів цього періоду середня нава (сторона підбанного квадрату) є удвічі або більше ширша від бічних, завдяки чому домінуючим стає підбаний простір. Виокремленню просторового хреста «середня нава — трансепт» сприяє також поєднання стовпів зі стінами за допомогою арок, які нижчі від попружних, — як це можна бачити в церкві Параскеви П'ятниці в Чернігові¹³. Східна пара опор пов'язана з абсидами стіною, залишено тільки невисокі проходи. Передвітарна перегородка (прототип іконостасу) ставилася між або перед східними опорами, відсікаючи східне прясло від простору нав. Таке розв'язання на Русі було переважаючим, але не єдиним. Вже у Спаському соборі Чернігова передвітарна перегородка знаходилася не між опорами, але в площині східної стіни, яка відділяла абсиди від нав¹⁴. Аналогічне рішення спостерігаємо в Успенському соборі в Галичі та церкві у Володимирі-Волинському¹⁵.

Завдяки тому, що при розмітці плану Богоявленської церкви в Острозі утворено дев'ять більших однакових прясел, нави майже рівновисокі, а іконостас встановлено за східною парою стовпів. Утворений таким чином внутрішній простір є більш однорідним та цілісним, окремі просторові чарунки вільно переливаються одна в одну, і лише у верхній частині середньої нави завдяки застосуванню циліндричного склепіння простір починає «рухатися» в бік середньої бані. Всі ці ознаки разом дозволяють говорити про тенденцію до зальності інтер'єру, що характерна саме для періоду готики.

Першою чотирьохопорною готичною залю на території України є кафедральний костіол у Львові другої половини XIV ст. Пізніше цей тип розповсюдився в різних варіаціях, стаючи характерною

¹¹ Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке — вновь открытый памятник архитектуры 12 в. // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. СПб., 1997. С. 9–36. Малевская М. В., Пескова Н. А. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волинском // Проблемы изучения древнерусского зодчества. СПб., 1996. С. 57–60.

¹² Кучера М. П. Археологические исследования Волинского отряда // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Киев, 1971. С. 242–245.

¹³ Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі. Київ, 1969. С. 170.

¹⁴ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца 10 — начала 12 в. Москва, 1987. С. 137.

¹⁵ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и её место в русском зодчестве 13 века // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. 13 век. Москва, 1997. С. 267.

Рис. 6. Миколаївська церква у селі Мильці. Вигляд із північного заходу
Fig. 6. St. Nicolaus Church in the Myltsi village. View of the north-western side

ознакою готики в Русі-Україні¹⁶. Тому, важко погодитися із твердженнями про відсутність впливу готики на формування об'ємно-просторової композиції острозького храму¹⁷.

Чотирьохопорний п'ятибанний храм був досить розповсюдженим і у князівстві Московському. Початковою ланкою у появі таких храмів стало зведення Успенського собору Московського Кремля¹⁸. Тут також зустрічаємо розбивку плану із дев'яти чарунок та використання круглих стовпів. Здавалося б, що таке розв'язання повинно було б створити зальний інтер'єр, але розстановка п'яти світлових барабанів виконана таким чином, що середня більша баня поставлена не над середнім пряслом, а над солеєю, тому дві східні бані опинилися над об'ємами

бічних вівтарів¹⁹, а це, у свою чергу, відділило їх завдяки високому іконостасу від простору основного молитовного залу. Таким чином, в Острозі ідея рівномірно освітленого, центрованого зального простору реалізована повніше.

Другою характерною пам'яткою є Миколаївська церква монастиря у Мильцях (рис. 4). Про час її виникнення свідчить фундаційний лист володимирського старости Федора Сангушка, датований 1542 р., котрим надаються села «на заложеніе храма святого великого чудотворного Николы»²⁰. Отже будівництво розпочато у 1542 р. У заповіті 1547 р. він же робить запис «на домурованіе церкви»²¹, тож на той час храм ще не був завершений.

Трьохнавова частина церкви має квадратний план з чотирма опорами, дев'ять чарунок є близькими за розмірами (рис. 5). Дослідниками зауважено

¹⁶ Mańkowski T. Dawny Lwów. Jego sztuka i kultura artystyczna. London, 1974. S. 36–37. Arhitektura gotycka w Polsce, pod red. T. Mroczko i M. Arszuńskiego. T. 2. Warszawa, 1995. S. 78.

¹⁷ Історія українського мистецтва в шести томах. Т. 2. Київ, 1967. С. 27.

¹⁸ Про це писав ще В. Луцкевич. Див.: Łuszczkiewicz W. Op. cit. S. 72.

¹⁹ Кавельмахер В. В. К вопросу о первоначальном облике Успенского собора Московского Кремля // АН. Т. 38. Москва, 1995. С. 214–235.

²⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. T. 4. Lwów, 1890. S. 313.

²¹ Op. cit., s. 562.

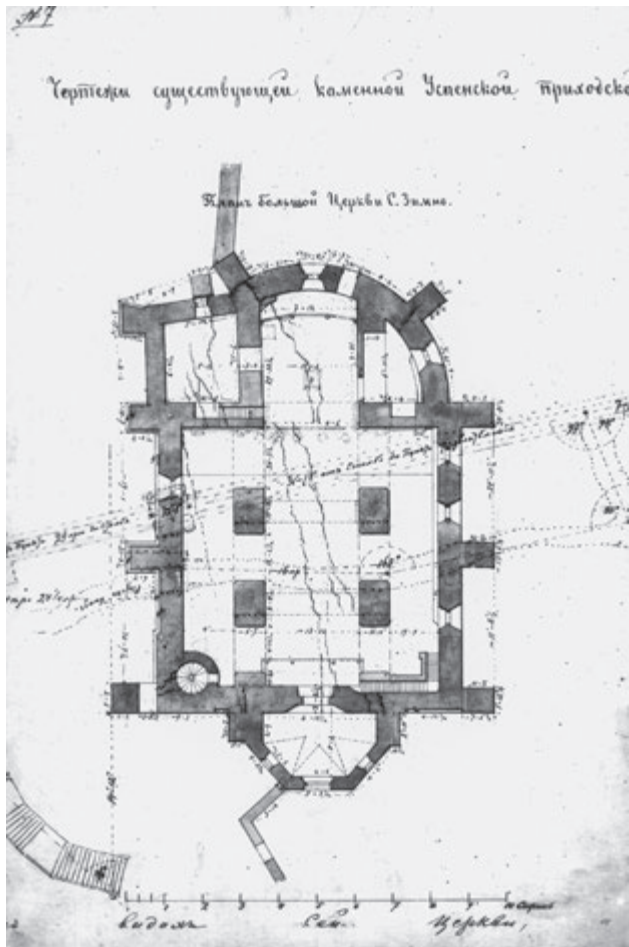

Рис. 7. Успенська церква у селі Зимно. План.
Обмір архітектора Дейнеки, 1877 р.
ЦДІАУК. Ф.442. Оп. 568. Спр. 59. С. 81

Fig. 7. Assumption Church in the Zymno village. Plan.
Measurement by architect Deyneka.
TsDIAUK F.442. Op. 568. Spr. 59. S. 81

різну форму стовпів: східні у плані восьмигранні, натомість західні — шестигранні²². На момент огляду нами церкви за відсутності тиньку можна було бачити штроби від стіни, що відділяла бабинець від нав, безпосередньо до неї примикала західна пара опор. Над бабинцем знаходився «chór zakonny stolarskiej roboty [przy] pierwszy[ch] dwóch słupach»²³. Хор відкривався до основного молитовного приміщення завдяки аркам, які посаджені дещо нижче від попружних. Внаслідок такого рішення західне прясло було досить ізольованим від простору нав. Просторовий хрест не виділено, всі п'ять компартиментів, що примикають до підбанного простору, разом із діагональними перекрито хрестовими склепіннями. Готична зальність тут виражена сильніше,

ніж в Острозі. Просторові чарунки є рівнозначними як у поздовжньому (на схід від бані), так і в поперечному (на північ та південь) напрямках. Східна пара стовпів завдяки своїй формі також сприяє формуванню неорієнтованої зали. Єдина баня була вимурована так само, як і в острозській Богоявленській церкві — над центральним компартиментом. Беручи до уваги окремішність прясла із хором, можна стверджувати, що підбанний простір був зсунутий на захід. Вівтарна частина складалася із трьох абсид: середньої та двох бічних. Середня майже удвічі ширша від бічних, при цьому вона також ширша від середньої нави. Людина, що заходила до церкви, не бачила країв абсиди, їх затуляли стовпи, завдяки цьому створюється враження розкритості вівтарної частини і як результат цілісності внутрішнього простору. Такому враженню не перешкоджав невисокий двох'ярусний іконостас, котрий відповідно до інвентаря 1593 р. складався з намісного та деісусного рядів²⁴. Північна бічна абсида широкими прорізами відкривалася до нави та до головного вівтаря, утворюючи простір, що переливається. У неіснуючій нині південній абсиді на нижньому рівні містилася ризниця²⁵, очевидно, що вона повинна була бути відділеною від решти приміщень. На верхньому рівні знаходилася бібліотека та архів. Приміщення також відкривалося широкою та високою аркою до нави. Зараз цей проріз замуrowаний, проте його контур добре видно на місці.

Зовні пам'ятка подібна до куба (рис. 6), вівтарна частина виділена в окремий об'єм. Завдяки тому, що бічні абсиди мають у плані форму чверті кола, спостерігається тенденція до зливання їх з головною абсидою. На фасадах немає підвіконного карнизу, контрфорси є ритмізуючими елементами.

Успенська церква у Зимно на підставі візитаційних описів зазвичай датується 1495 р.²⁶ Візитація 1802 р. повідомляє, що «cerkiew zmurowana więsej iak od 300 lat»²⁷. Оглядаючи її стіни, можна вирізнити два види мурування: з товстішою цегли 8,8 см x 13,2–13,5 см x 27,5–28,2 см із розшитими двохгранними швами (на висоту близько двох метрів від землі), та з трохи меншої цегли 7–7,5 см x 14 см x 28,5–29 см з затиранням швів — все мурування вище. При проведенні археологічних розкопок під керівництвом архітектора-реставратора Є. Осадчого встановлено, що під вбудованою у вівтарну частину вежею є фундаменти криволінійної в плані форми, що є продовженням фундаментів абсиди. Фундамен-

²² Годованюк О. М. Дослідження маловідомого архітектурного комплексу // Мистецтво і сучасність. Зб. наук. праць. Київ, 1980. С. 195.

²³ Інвентар монастиря 1766 року: Інститут рукописів НБУ, шифр Мил. № 107/a1295, с. 2.

²⁴ АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. — Київ, 1859. С. 367.

²⁵ Там само, с. 368.

²⁶ Левицкий О. И. Историческое описание Владимир-Волынского Успенского храма. Киев, 1892. С. 9–11.

²⁷ РДІА. Ф. 823. Оп. 3. Спр. 1265. Арк. 3.

Рис. 8. Успенська церква в Зимно. Попружні арки в головній наві. Фото автора. 1997 р.

Fig. 8. Assumptijn Church in the Zymno village. Compartment arches in main nave. Foto by Author. 1997.

Рис. 9. Успенська церква в Зимно. Середня нава. Вигляд у східному напрямку Фото автора. 1997 р.

Fig. 9. Assumptijn Church in the Zymno village. Central nave, view towards the East. Foto by Author. 1997

ти вежі знаходять на них. Отже, в даному випадку необхідно виділити два будівельні періоди. Нижню частину можна пов'язати із 1495 р. А про датування решти будівлі довідуємося із документу про поділ маєтку між Іваном та Олександром Чарторийськими після смерті їхнього батька Федора у 1547 р.: «а што ся дотичет монастира Пресвятоє Богородици Земенського, то маємо обидва, весполук з князем Олександром его милости будувати»²⁸. Отож на той час велися будівельні роботи. Григорій Логвин, котрий досліджував церкву у 1946 р., оглядав дзвін із написом, що його «дал уробити до Зімна князь Олександр Чорторийський року Божого 1566»²⁹. Цей же князь у заповіті 1569 р.³⁰ просить поховати

його у Зимненському монастирі. Очевидно, що до 1566 р. більшість будівельних робіт була завершена³¹.

Корпус нав Успенської церкви має форму квадрату, поділеного на три нави чотирма прямокутними, витягнутими по поздовжній осі стовпами (рис. 7). На західній та східній стінах в інтер'єрі їм відповідають виступи. Арки влаштовано нижче п'ят склепінь, самі склепіння циліндричної форми, без розпалубок, муровані на одній висоті. Бічні навіть трохи вищі. В середній наві попружні арки вміщено по осі стовпів (рис. 8). Вівтарна абсида півкругла у плані і обіймає собою всі три нави, всередині поділена на три частини: на північ міститься вежа, на нижньому ярусі котрої була ризниця, а на другому, можливо, бібліотека і архів — подібно до Милець. Південна частина відділена аркою, що аналогічна до міжнавових арок і є ніби продовженням визна-

²⁸ АЮЗР. Ч. 8.Т. 4. Киев, 1907. С. 39. Цей фрагмент цитує Г. Логвин, не прив'язуючи його до конкретних будівель. Див.: Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс в Зимно. Київ, 1948. С. 26. Рукопис.

²⁹ Там само, с. 26.

³⁰ Там само, с. 28.

³¹ Першим датував церкву на 16 ст. професор Адріян Прахов, котрий оглядав її в липні 1886 р.: ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 572. Спр. 54. Арк. 55 зв.

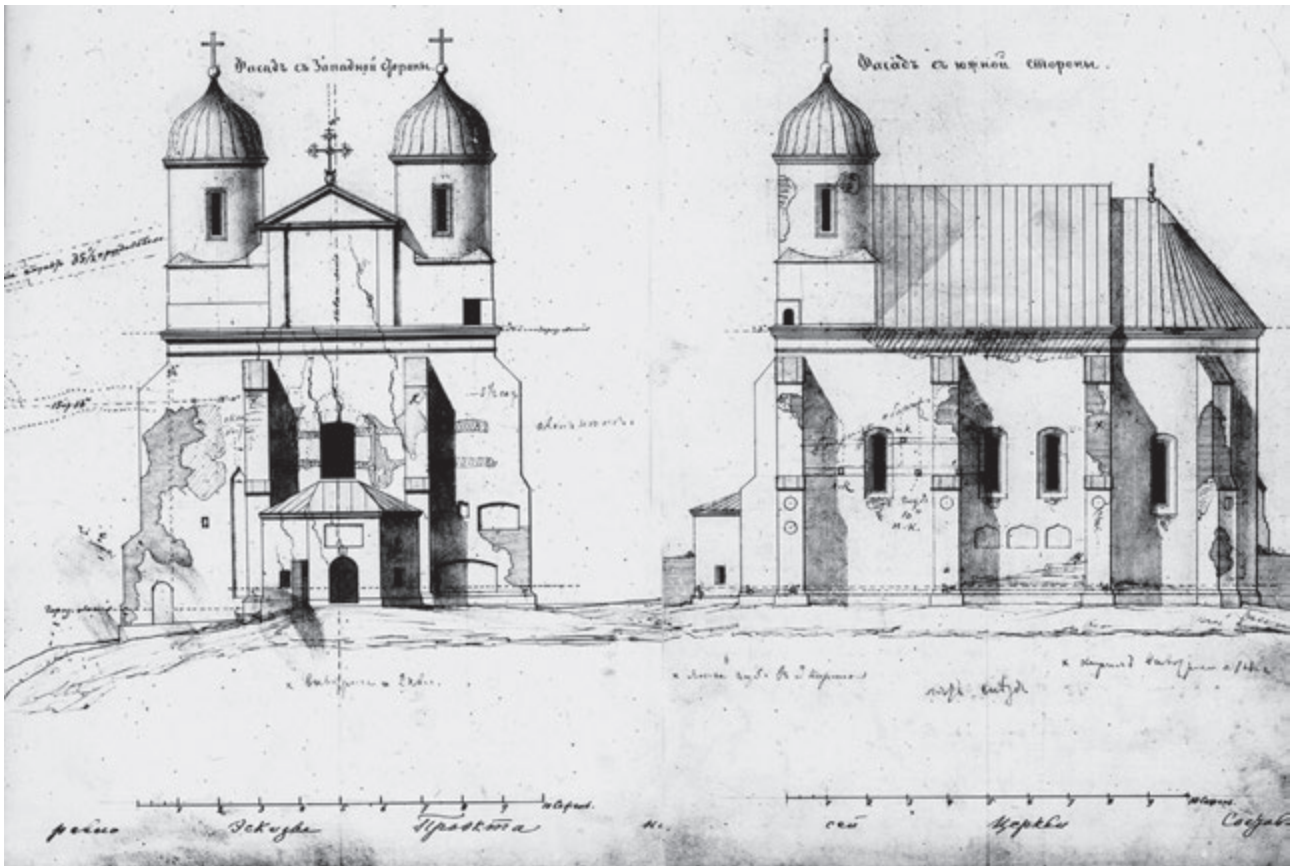

Рис. 10. Успенська церква в Зимно. Південний та західний фасади. Обмір архіт. Дейнеки, 1877 р.
ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 568. Спр. 59. Арк. 81

Fig. 10. Assumption Church in the Zymno village. West and south elevations. Measurement by architect Deyneka.
TsDIAUK . F. 442. Op. 568. Spr. 59. S. 81

ченого ними ритму (рис. 9). Спільне циліндричне склепіння вівтарної частини і середньої нави розділяє тільки невелика арка. Південна частина абсиди відкривається до вівтаря, а простір вівтаря зливається із простором нави. Іконостас був, імовірно, невисоким, тому не перешкоджав вільному перетіканню простору. Натомість бічні нави візуально ізолювані від головної.

Звертає на себе увагу склепіння нави, яке у польській літературі отримало назву тунельного. Воно знаходить аналогіїв склепіннях групи мазовецьких костьолів середини XVI ст.: у Пултуську, Брохові, Хрусліні, Цешині та Броку. Авторство деяких з них пов'язано із іменем Джованні Батисти (в польській літературі — Яна Баптиста) з Венеції³². Всі ці храми датовані 1550-ми — 1560-ми роками³³ і тому є ровесниками церкви у Зимно. Як у загальному вирішенні, так і в деталях є певні подібності із зим-

ненською пам'яткою: так, у костьолі в Брохові, крім відсутності розпалубок в склепіннях, близькими є попружні арки і лопатки, що не доходять до низу стін. Проте слід вказати і на відмінності. В Зимно над високими міжнавовими арками знаходиться простий карниз, ніш або інших декорацій, як, наприклад, у Пултуську, тут немає. Якщо в Брохові є тільки одна арка, яка відділяє пресбітеріум від нави, то в Успенській церкві арок кілька і вони поділяють наву на прясла. До глибинного простору, зразком котрого служили двовимірні малюнки Кватроченто³⁴, в Зимно додається ритм, тому лінійний, нічим не перерваний рух перетворюється на ступінчастий. В цьому можна бачити вплив місцевої волинської традиції. Внутрішня композиція церкви є, таким чином, одним із перших прикладів маньєристичного вирішення інтер'єру на Волині. Зимненська псевдо-зала не мала розповсюдження в архітектурі Волині XVI — 1-ї пол. XVII ст. і залишається одним прикладом без наслідувань.

³² Historia sztuki polskiej w zarysie, pod red. T. Dobrowolskiego s W. Tatarkiewicz. T. 2. Kraków, 1962. S. 73–74.

³³ Тадеуш Добровольський датує колегіату в Пултуську близько 1530 р.: Dobrowolski T. Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich. Kraków, 1974. C. 273.

³⁴ Kozakiewiczowa H. Renesans i manieryzm w Polsce. Warszawa, 1978. S. 75.

Рис. 11. Замкова церква в Старокостянтинові. Загальний вигляд. Фото П. Жолтовського, 1928 р.
ЦНБ ІР. Ф. 278. Спр. 498. С. 307

Fig. 11. Castle church in the Starokostiantyniv town. General view. Foto by P. Zholtovski, 1928.
TsNB IP. F. 278. Spr. 498. P. 307

Ззовні будівля виглядає як єдиний нерозчленований об'єм (рис. 10). Первісно корпус нав був увінчаний чотирма банями циліндричної форми на квадратних у плані п'єдесталах. З них дві східні, як прийнято вважати, розібрані у 1724 р.³⁵ Г. Логвин у своєму дослідженні влучно співставив Успенську церкву із луцьким кафедральним костьолом³⁶, закінченим у 1545 р.³⁷ Цей храм, що не зберігся до нашого часу, також був вбудований північною стіною у оборонний мур і мав чотири наріжні вежі.

Будівництво костьолу велось за ініціативи Юрія Фальчевського гербу Труби, луцького єпископа у 1536–1547 рр.³⁸ Рід Фальчевських походив із Ка-

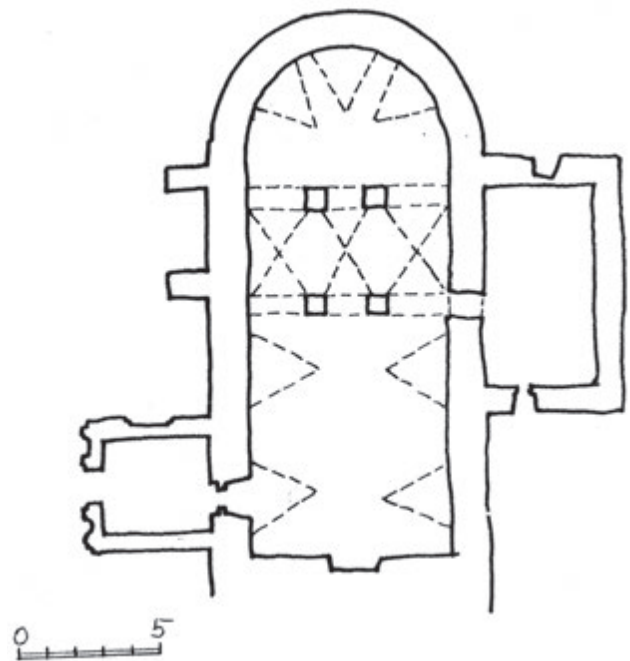

Рис. 12. Замкова церква в Старокостянтинові. План.
Обміри з архіву інституту «УкрНДІпроектреставрація»

Fig. 12. Castle church in the Starokostiantyniv town. Plan.
Measurement from the «UkrNDIproektrestavracia» Institute, Kyiv

³⁵ Теодорович Н. И. Город Владимир, Волынской губернии, в связи с 900-летием Волынской епархии. Житомир, 1898. С. 97.

³⁶ Логвин Г. Н. Архитектурный комплекс в Зимно // Архитектурні пам'ятники. 36. наук. праць. Київ, 1950. С. 101.

³⁷ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. Т. 4. Отд. 2. Киев, 1859. С. 69. Опис луцького замку за 1545 рік: «kościel Boży w zamku okolnem, kotoryi czerez praci u i pilnost i nakład niemały i jehoż miłości kniazia biskupa budowan, tot wżo sowsim sprawen i zasklepien jest i teper ieho podpisywaiut, kotoryi kostiel wse mesto i zamek ukrasił, i oborona też niemała w czas pryhody z nieho byti możyć».

³⁸ Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny. Warszawa, 1992. S. 39, 256. Тут його названо Хвальчевським.

Рис. 13. Замкова церква у Старокостянтинові. Інтер'єр. Вигляд у східному напрямку. Фото П. Жолтовського, 1928 р. ЦНБ ІР. Ф. 278. Спр. 498. С. 311

Fig. 13. Castle Church in Starokostiantyniv town. Interior. View towards the East. Foto by P. Zholtovski, 1928. TsNB IP. F. 278. Spr. 498. P. 311

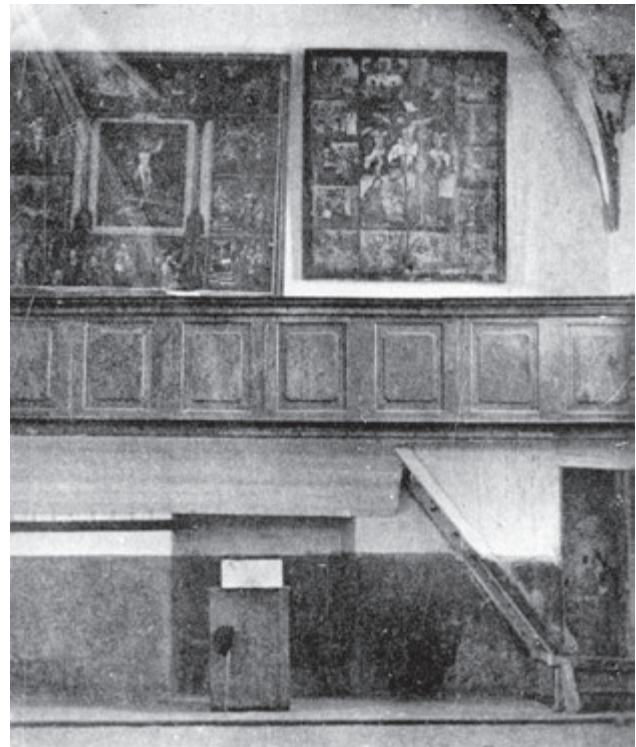

Рис. 14. Замкова церква у Старокостянтинові. Інтер'єр. Вигляд у західному напрямку. Фото П. Жолтовського, 1928 р. ЦНБ ІР. Ф. 278. Спр. 498, С. 310

Fig. 14. Castle church in Starokostiantyniv town. Interior. View towards the West. Foto by P. Zholtovski, 1928. TsNB IP. F. 278. Spr. 498. P. 310

ліського воєводства, деякі його представники переселилися у першій половині XVI ст. на Волинь³⁹. Луцький єпископ був раніше єпископом київським (1532–1536 рр.), а перед тим близько 10 років — віленським суфраганом⁴⁰. Фальчевські були також пов'язані із Зимно: князь Дмитро Козека, котрий опікувався монастирем і брав участь в його маєткових справах⁴¹, був похований в Успенській церкві⁴². Його дружиною була Катерина Фальчевська⁴³. Наведені факти дозволяють припустити, що обидві будівлі були збудовані одними майстрами, вибраними єпископом Фальчевським. Відтак можна пояснити архітектурні впливи північних земель⁴⁴, помітні у білоруських церквах 1-ї пол. XVI ст.: в Мурованці,

Синковичах, Супраслі⁴⁵, де також спостерігаємо чотири наріжні вежі⁴⁶.

Церква Св. Трійці у Старокостянтинові була зведена одночасно із замком (рис. 11). Король Сигізмунд Август у привілеї від 15 березня 1561 р. на закладення міста замість села Колицинець пише, що Костянтин Острозький «замок будует и при нем место садити почал»⁴⁷. У 1581 і у 1594 рр. князь надає настоятелю церкви село Іршики і десятину із міських млинів⁴⁸. Очевидно, що церкву збудовано між 1561 і 1581 рр. Опис замку за 1636 р. описує храм вже як мурований, покритий полив'яною дахівкою⁴⁹.

План церкви має форму видовженого прямокутника, завершеного на сході півколом абсиди

³⁹ Niesiecki K. Herbarz Polski. T. 4. Lipsk, 1839. S. 12.

⁴⁰ П. Нітецький пише, що він виховувався при дворі Яна, Віленського єпископа, у 1519–1536 рр. Але беручи до уваги дату народження останнього, подану цим же автором, виходить, що Ян став єпископом у 20 років, а Юрій був його ровесником.

⁴¹ АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. Киев, 1859. С. 94.

⁴² SGKP. T. 14. Warszawa, 1895. S. 617.

⁴³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця 14 до середини 17 ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 332.

⁴⁴ Логвин Г. Н. Архітектурний комплекс в Зимно... С. 101–102.

⁴⁵ Кушнярєвіч А. М. Культавае дойлідства Беларусі 13–16 ст. Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне. Мінск, 1993. С. 64–94.

⁴⁶ Такий мотив зустрічається у Фромборку (Sztuka sakralna w Polsce na ziemiach zachodnich i północnych, opr. T. Dobrzeński. Warszawa, 1976. Il. Yl.), у Вільнюсі (Jankiewicz A. Architektura gotycka zespołów bernardyńskich Wilna i Kowna // Sztuka około 1500. Warszawa, 1997. S. 109.).

⁴⁷ Переговский В. Город Староконстантинов. Житомир, 1868. С. 57.

⁴⁸ Там само, с. 98.

⁴⁹ Новицький О. Опис Старокостянтинівського замку. Київ, 1945. С. 14. (Рукопис, архів НДІТІАМ, шифр № 513).

(рис. 12). Чотири стовпи зсунуто на межу вівтарної частини і нави, у поперечному напрямку вони з'єднані арками. Середня арка ширша і вища, із сильніше вираженою стрілчастістю (рис. 13). Така композиція арок є цілком подібною до передвітарних проїм Богоявленської церкви в Острозі. Між арками та склепінням залишився великий відступ, через що два ряди арок справляють враження поперечних стін. Наву перекрито на всю ширину циліндричним склепінням з чотирма розпалубками (рис. 14). Простір між опорами перекрито хрещатим склепінням. Рівень п'ят склепін'я у наві є значно нижчим, ніж рівень п'ят склепін'я між стовпами. Завдяки цьому прясло між опорами є вищим та більш просторим, створюючи щось на зразок балдахину на чотирьох опорах перед іконостасом з виділеною зоною поруч царських врат. За своїм емоційним впливом таке розв'язання аналогічне до підбаневого простору в церквах старокняжої Русі, де це місце було акцентоване світловим барабаном. Отже, створений тут ефект «передчуття бані» над солеєю добре вкладається в маньєристично трактований простір.

Первісний іконостас, можливо, був розміщений тут так само, як і пізніший XVIII ст., представлений на фотографії 1928 р. (рис. 13), тобто — перед східною парою стовпів. Нічим не розділений простір вівтаря переливався до решти церкви через арки над іконостасом, справляючи суперечливі враження: з одного боку — цілісності інтер'єру, а з іншого — відокремленості вівтаря. Таке рішення фактично є розвитком композиційних прийомів, закладених у Мильцях.

Ззовні будівля виглядає як компактний об'єм, увінчаний сигнатуркою⁵⁰.

Спасо-Преображенська церква у Четвертні є останньою із аналізованих пам'яток. Початок її будівництва відноситься до 1600 р.⁵¹ — відповідно до останньої волі княгині Ганни Збараської з Четвертинських (померла 1581 р.⁵²). У заповіті вона просила свого чоловіка Януша збудувати над її могилою церкву, що і було виконано у 1604 р.⁵³ Фундуш Григорія Четвертинського за 1619 р. згадує «монастир и церков в нем мурованая святого Преображения Господа Нашого Иисуса Христа в месте Четвертни»⁵⁴.

Церква має квадратний корпус нав (рис. 15), чотири восьмигранні опори, що звужуються догори, підтримуючи ентазис, підтримують склепіння

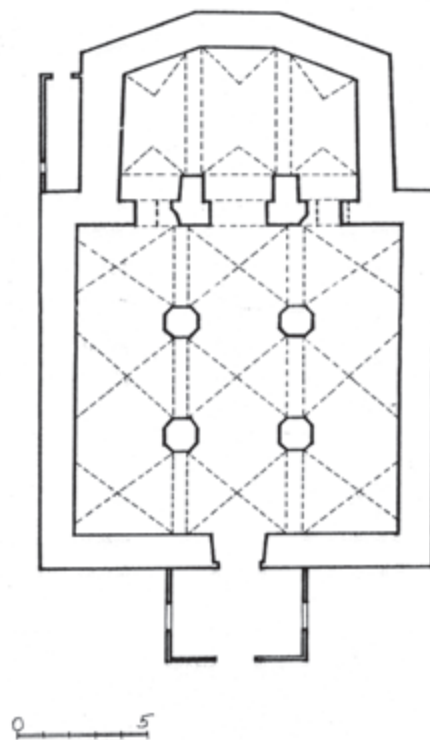

Рис. 15. Церква у Четвертні. План.
Обмір автора

Fig. 15. The Church in Chetvertnia village. Plan.
Measurement by Author

та поєднуючись між собою міжнавовими арками. Арки незначно виступають з площини склепіння, через що практично не грають ролі у формуванні простору інтер'єру, характерними особливостями якого є статичність та врівноваженість (рис. 16). Вівтарна частина складається з однієї гранчастої абсиди, що охоплює по ширині всі три нави. Перекриття виконано у вигляді циліндричного склепіння з розпалубками. По поздовжній осі церкви (поперечній осі склепіння) влаштовано дві арки невеликої товщини — як і в навах. При погляді вгору простір абсиди виглядає розділеним на три компартименти (рис. 17). Подібне розділення вже зустрічалося в Успенській церкві в Зимно (південна частина). Північні аналогії гранчастої абсиди, що охоплює три нави (костели в Ішколдзі, Меркіні, Вітовта в Каунасі, Борисоглібська церква в Новогрудку⁵⁵), не мають такого поділу простору на три частини. Завдяки цьому можна вважати описане рішення продуктом місцевої творчості.

⁵⁰ Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. // АСУ. Вип. 3. Ч. 1. Київ, 1996. С. 60–73.

⁵¹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 356. 1880 р. С. 413.

⁵² Яковенко Н. М. Цит. пр., с. 314.

⁵³ Девятисотлетие православия на Волини. Житомир, 1892. С. 62.

⁵⁴ АЮЗР. Ч. 1. Т. 6. Киев, 1883. С. 477.

⁵⁵ Гриневичюте-Янкаявичене А. Основные черты пространства и формы однефных и зальных готических зданий Литвы // Statyba ir architektura. Vilnius, 1962. С. 242; Чантурия В. А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии. Минск, 1986. С. 45, 155.

Рис. 16. Церква у Четвертні. Інтер'єр північної нави.
Фото автора, 1997 р.

Fig. 16. The Church in Chetvertnia village. Interior of the north nave. Foto by Author, 1997

Рис. 17. Церква у Четвертні. Інтер'єр абсиди. Склепіння.
Фото автора, 1997 р.

Fig. 17. The Church in Chetvertnia village. Interior of the apse. Vault. Foto by Author, 1997

Рис. 18. Церква у Четвертні. Вигляд зі сходу.
Фото автора, 1997 р.

Fig. 18. Church in Chetvertnia village. View from the East.
Foto by Author, 1997

Стіна між навами і вівтарем мала посередині широкий проріз, що відповідав царським вратам іконостасу. Вгорі він завершувався півкровою аркою, що заходила в розпалубку циліндричного склепіння абсиди. Бічні дияконські двері мали цегляні перемички на висоті близько 2,5 м. Над ними були влаштовані окремі високі отвори, що також заходили в розпалубки склепіння. Видається, що первісний іконостас доходив по висоті до низу верхніх бічних отворів. Отже, два великих простори — вівтарний та корпусу наві — угорі були поєднані візуально, залишаючись поділеними в нижній частині. Така риса характерна і для церкви в Старокостянтинові. У 1904 р. тут поставлено новий високий іконостас⁵⁶, що затулив собою всю східну стіну, при цьому розширено прорізи дияконських дверей, розібрано перемички над ними.

Фасади храму декоровані досить скромно. Абсида плавно виростає із кубовидного корпусу наві. Враженню загальної компактності сприяє також «зплащена» форма абсиди (рис. 18). Подібні рішення

⁵⁶ ДАВО.Ф. 35.Оп. 5. Спр. 383. 1910 р. С. 913.

можна спостерігати і в протестантській архітектурі, наприклад, в Пултуську. З огляду на зближення протестантів із православними в кінці XVI ст. (конфедерація 1599 р.⁵⁷) подібна аналогія не видається випадковою (рис. 19).

Висновки. Розглянутий матеріал дає підстави стверджувати, що доба пізнього середньовіччя в сакральній архітектурі Волині характеризується тенденцією до нівелювання ролі світлової бані, простір розвивається в напрямку зальності, але ніколи не досягає апогею, тобто не стає чистою залюю. Обидві складові — корпус нав і вівтар — зберігають певний ступінь автономності, що було пов'язане із особливостями східнохристиянської літургії. Кожна пам'ятка, демонструючи стремління до зальності, залишається у меншій або більшій мірі під впливом попередньої традиції. Характерною ознакою архітектури Волині даного періоду є «хистка рівновага» у поєднанні різних стильотворчих засобів, що, з одного боку, не приводить до створення формально довершених структур, а з іншого веде до народження архітектурного симбіозу із яскраво вираженими рисами самотності.

В цьому контексті цікавим є порівняння з функціональним зонуванням звичайного на той час інтер'єру римсько-католицького костюлу, що складається, як відомо, з пресбітеріуму, де міститься вівтар, і молитовного залу для віруючих. Обидві частини поєднує так звана «райдушна арка», що символізує райдугу, котра з'явилася після великого потопу як знак примирення людей з Богом. Райдушна арка на стику двох світів — земного і небесного, святого і грішного — є місцем емоційної напруги. Розп'яття, що під нею встановлювалося, підкреслювало подвійну природу Христа. Дійство в костюлі розвивається у горизонтальній площині — лінійно.

Спроби поєднати обидві частини в єдине ціле зроблені вже жебрущими орденами. Перші їх костюли виявляються звичайними залами, витягнутими із заходу на схід⁵⁸. Прагнення «зблизити» земне і небесне, зробити останнє «доступнішим» спостерігається як в намаганнях гуситів у XV ст., так і в реформаційних течіях XVI ст. Цікаво, що деякі з тогочасних вимог реформаторів — наприклад, часта сповідь та причастя для віруючих — були звичайною практикою у Православній Церкві⁵⁹.

Рис. 19. Протестанський збір в Пултуську. Вигляд зі сходу. Фото автора, 1997 р.

Fig. 19. Protestant Church in Pultusk town. View from the East. Foto by Author, 1997

Поява зального пресбітеріуму, що відкривається у нави, пов'язують із костюлом у Швабіш-Гмюнді⁶⁰. Численними є приклади пізньоготичних костюлів, у яких внутрішній тринавовий простір вирішено у вигляді цілісного простору, без виділення вівтарної частини (Бранденбург, Штральзунд, Амберг)⁶¹. Тип зального пресбітеріуму розповсюдився на північних землях і в Литві (Кафедральний та Св. Яна костюли у Вільнюсі⁶²). Представником такого напрямку в архітектурі Естонії є пресбітеріум костюлу Олевісте в Таллінні⁶³. Таку ж тенденцію до зливання внутрішнього простору, але у дещо спрощеному вигляді, що пояснюється невеликими розмірами будівель, демонструють вищезгадані церкви Білорусі.

Інакше трактується простір візантійського храму: його інтер'єр є ніби моделлю Всесвіту. Відповідно до канонічної системи розписів, особи всесвітньої історії розміщуються на стінах і склепіннях, дотримуючись суворої ієрархії: від святих та мучеників у нижніх регістрах до Бога-отця у бані. Таким чином утворюються дві сакральні осі: перша аналогічна з католицьким костюлом — горизонтальна, а друга — вертикальна. Найбільша точка емоційної напруги знаходиться на їх перетині. Важливим є місце його розташування. Як зазначалося, в храмах Старокнязівської Русі головна баня переважно

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6. Київ-Львів, 1907. С. 569–571.

⁵⁸ Geschichte der deutschen Kunst 1200–1350, herausgegeben von F. Möbius und H. Siciwie. Leipzig, 1989. S. 148–149.

⁵⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 2. Київ, 1995. С. 24.

⁶⁰ Geschichte der deutschen Kunst 1350–1470, hrsg. von E. Ullman. Leipzig, 1981. S. 112–113.

⁶¹ Op. cit., s. 124–129.

⁶² Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków. Pod red. A. Włodarka. Warszawa, 1995. S. 254–255.

⁶³ ВИА. В 12-ти томах. Т. 4. Москва, 1966. С. 613.

розміщується над солеєю, перед передвітарною перегородкою, яка згодом розвинулася в іконостас. В Росії перший високий іконостас з'явився на початку XV ст. — це відомий іконостас Андрія Рубльова у церкві Св. Трійці у Троїце-Сергіївській лаврі⁶⁴. Він зовсім закриває вівтарну частину, будучи її символічною проекцією⁶⁵. Але домінуючу роль в інтер'єрі починає відігравати вертикальна вісь, натомість роль горизонтальної осі нівелюється. Належить зауважити, що це було відходом від давньоруської традиції, де, як це добре видно на прикладі собору Св. Софії у Києві, передвітарна перегородка була одноярусною і низькою. Це дозволяє головній абсиді вільно відкриватися до нави. Завдяки мозаїкам, що представляли святих, вона активно брала участь у священному дійстві. В Русі-Україні перший високий іконостас з'являється приблизно у кінці XVI ст. Можливо, що найбільш раннім зображенням такого іконостасу є малюнок інтер'єру першої Успенської церкви у Львові, датований 1590-ми роками⁶⁶. Дво-ярусні іконостаси відомі вже з початку XV ст.⁶⁷ Належить відмітити, що якщо в малих церквах такий іконостас міг повністю відділяти вівтар (приклад початку XVI ст. — церква у Посаді Риботицькій), то у монументальних спорудах обидві частини залишались візуально поєднаними. Таким чином, архітектура церков України та Білорусі довгий час залишалась під впливом зодчества старокняжої Русі.

Баня з розміщенням в ній зображенням Бога-Отця з благословляючим жестом, символізувала милість Божу, що сходить на того, хто знаходяться під ним. Баня над солеєю підкреслювала роль священика як посередника між Богом та людьми. Вже від VI ст., починаючи від Софії Константинопольської, де величезна баня перекривала майже всю молитовну залу, підкреслюється відкритість до Божої милості всіх вірних християн. У XI — XII ст. в архітектурі Константинополя викристалізувався тип храму на чотирьох опорах. Баню розміщували між ними, тому передвітарна перегородка перемістилася за східну пару опор. Нова просторова схема розповсюдилася в Греції (церква Апостолів у Салоніках, датована 1315 р.⁶⁸) і на Балканах (Охрид, Ново Хопо-

во⁶⁹). В Криму до цієї групи належить церква Іоанна Хрестителя у Керчі XIV ст.⁷⁰ Тут варто згадати, що православна митрополія України та Білорусі знаходилася на той час у безпосередньому підпорядкуванні Константинопольського патріарха, тому пов'язаність архітектурних форм не видається надто дивною.

Пам'ятки історичної Волині, як бачимо, знаходяться у спільному річищі пізньоготичного будівництва. Оперування простором, спосіб створення форми, як і характерні деталі — білені ніші, кілевидні арки, тощо — цілковито належать до цегляної готики. Але відбір із арсеналу готичної архітектури відбувався не випадково, а відповідно до існуючої традиції та освяченого століттями канону.

Serhii IURCHENKO

FEATURES OF SPATIAL EVOLUTION OF VOLHYNIAN CHURCHES IN THE 16TH CENTURY

Abstract. Gothic influences on the spatial organization of the temples in Volhynia has been for many years underestimated, among other things also because of ideological reasons. The study of complex processes of formation in sacred architecture of the region reveals new facets of the history of Ukrainian architecture in the late Middle Ages, it helps to better understand the architectural processes taking place in the following centuries and to determine the location of this region on the historical-architectural map of Ukraine.

Key words: Volhynia, Gothic sacred architecture, hall-Church, Ostrog, Poltava, Starokonstantyniv, Chetvertnia.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Гуляницький Н. Ф. О формирующих основах внутреннего пространства храмов 15 — середины 16 вв. (Функция, структура, иконостас) // АН. Т. 38. Москва, 1995. С. 246.

⁶⁶ Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 137.

⁶⁷ Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство 14–18 ст. у музейних колекціях Львова. Львів, 1990. С. 11–12.

⁶⁸ Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века. Москва, 1973. С. 282.

⁶⁹ Kunstdenkmäler in Jugoslawien. Bd. 1. Leipzig, 1981. S. 394–399.

⁷⁰ Пономарьова Л. Реставрація церкви Іоанна Предтечі в Керчі // 3 історії української реставрації. Київ, 1996. С. 63.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 72.01

Віктор ЛУЦ
Людмила ЛЕОНОВА

РЕЗИДЕНЦІЯ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛІВ У СЕЛІ ШПАНІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАРО)

Анотація. Подано опис Шпанівського маєтку князів Радзивілів в Шпанові (1887-1906 рр.) з Державного архіву Рівненської області.

Ключові слова: Шпанів, палац, резиденція Радзивілів, архітектурна спадщина, Волинь.

У с. Шпанів неподалік м. Рівного в першій половині XIX ст. був створений один з кращих архітектурних садово-паркових ансамблів Волині, що майже півтора століття, до 1939 р., належав князівській родині Радзивілів. Існує припущення, що в Шпанові до кінця XVIII ст. існував укріплений замок. Він був перебудований на «чудову і обширну резиденцію» у класицистичному стилі тодішнім власником Шпанова Каролом Стецьким¹. Вигляд палацу відомий завдяки акварелі художника Алоїза Саара².

Вдале природне розташування садиби не залишило байдужими наступних власників Шпанова — князівської родини Радзивілів. Їхнє господарювання припало на час поширення на Волині садово-паркового будівництва. Час нової активної розбудови резиденції припав на 1815–1830-ті рр., коли шпанівським маєтком опікувалися Міхал Радзивіл і його дружина Олександра (уроджена Стецька). Вони до проекту перебудови резиденції залучили архітектора Генріка Іттара, і добре знаного на Волині майстра ландшафтної архітектури Діонісія Міклера³.

Олександра Радзивіл мала не тільки добрий мистецький смак, а також хист до малювання. В 1835 р. вона виконала серію акварелей із зображенням загального вигляду маєтку та палацових інтер'єрів. До нашого часу збереглися також проекти з кресленнями окремих споруд маєтку⁴.

Напевно останній, хто бачив Шпанівський палац у всій красі, був австрійський художник Генріх Пеєр — автор альбому літографій «Краєвиди Волині» (бл. 1863 р.)⁵, в якому одна з гравюр присвячена Шпанову.

¹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Cz. 2, [Ziemie ruskie Korony]. T. 5, Województwo wołyńskie. Wrocław. 1994. S.478.

² Jaroszewski T., Rottermund A. Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa. «Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie» T. 13, 1968. S. 62.

³ Stecki-Olechnowicz H. Wspomnienia mojej młodości. Lwów. 1895. S. 202–203.

⁴ Jaroszewski T., Rottermund A. ..., S. 60–78.

⁵ Pijanowska K. Album widoków Wołynia Henryka Peyera. Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. II muzealne spotkania z Kresami. red. Tadeusz Skoczek. Wyd-wo: Muzeum Niepodległości. Warszawa. 2017. S. 7–16; Ричков П. «Альбом краєвидів Волині» Генріка Пеєра як джерело архітектурної історіографії // АСВ. Вип. 4., Рівне, 2014. С. 48–50, 58–59.

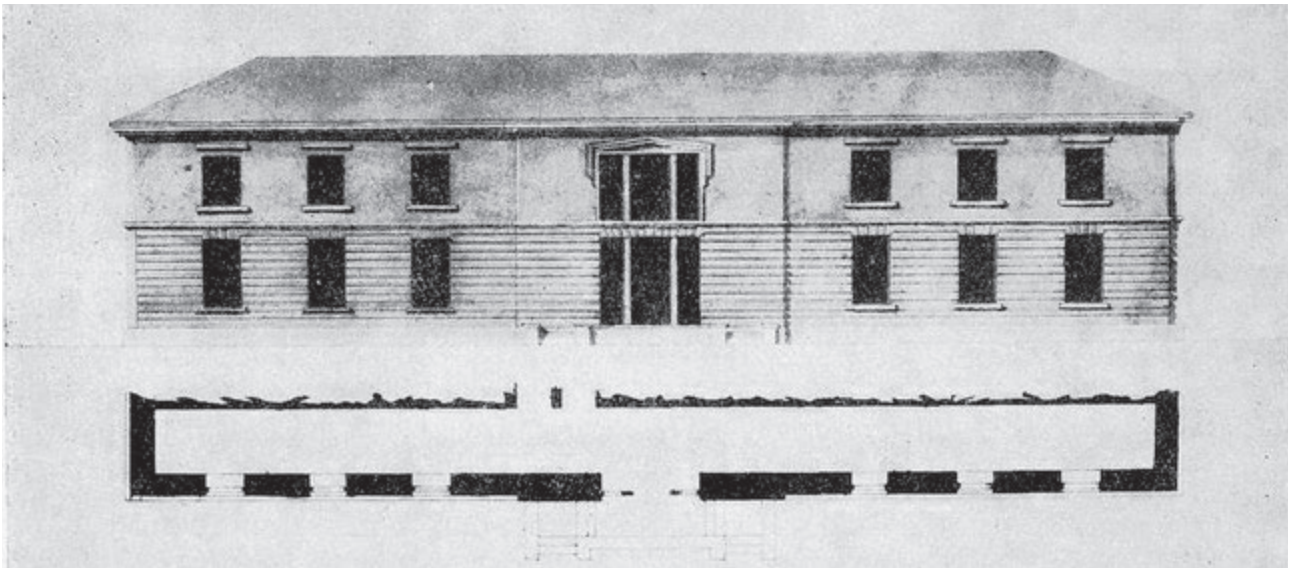

Рис. 1. Шпанів. Вигляд корпусу. Проект бл.1830 р.

За вид.: Jaroszewski T., Rottermund A., *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa*. S. 66.

Fig. 2. Szpaniv. View of the building. Project 1830

By ed.: Jaroszewski T., Rottermund A., *Nieznane materiały do Aleksandrii i Szpanowa*. S. 66.

Іконографічний матеріал доповнюють спогади Хелени Радзивіл і Генріха Стецького, які часто відвідували Шпанів і були добре обізнані життям в маєтку.

У 1870 р. палац згорів. Його згарища невдовзі після трагедії замалював Наполеон Орда.

В подальшому доля резиденції була сумною. Палац вже не відбудовувався, а Радзивіли перенесли найбільш цінні речі до свого маєтку в Неборові, а Шпанів залишився як літня резиденція. Використовували переважно тільки два бічні корпуси.

Як виглядала шпанівська резиденція після пожежі знаємо небагато. Тривалий час історія палацу не привертала уваги дослідників. У 1939 р. з'явилась цікава розвідка К. Желеховської та Г. Чолека про парки Волині⁶. Це дослідження не втратило свого значення і сьогодні. Особливу цінність становлять фотографії і плани парків, у тому числі і шпанівського. В 1960-ті рр. з'явилась стаття польських дослідників А. Ярошевського і Т. Ротермунда які звернули увагу на акварелі і малюнки Олександри Радзивіл, з видами Шпанівського маєтку, а також опублікували декілька давніх креслень з проектами резиденції.

Важливу роль у дослідженні палацового комплексу відіграли фундаментальні дослідження Романа Афтаназі⁷. Серед публікацій останніх років варто відзначити дослідження В. Бжезінської-Марьянов-

ської, яка на сторінках своїх публікацій з історії волинських резиденцій не оминула палацу в Шпанові⁸.

У вище згаданих публікаціях використано більшість документів, що зберігаються в Польщі. Українські джерела залишаються поки не опрацьованими.

Частково цю прогалину доповнює опис маєтностей, складений з приводу смерті власника Шпанова князя Міхала Радзивіла в 1903 р. Останній не маючи дітей, заповів свою власність своєму молодшому двоюрідному братові Янушу Радзивілу.

Спадком шляхетних родин, згідно діючого в Російській імперії законодавства, займалися опікунські установи. Тому після смерті князя Міхала Кароля Радзивіла був зроблений докладний опис майна для Рівненської дворянської опіки. Головним джерелом при підготовці цього документа слугували «Сведения о земле Шпановского имения», узяті «из плана Шпановского имения вотчинного владельца князя Михаила Карловича Радзивилла, перекопированного с плана, составленного в 1887 году землемером Волынским». Цей документ, зберігається в Державному архіві Рівненської області і містить досить докладний опис споруд Шпанівської резиденції, що вціліли після пожежі.

Метою даної публікації є спроба розширити наші знання про шпанівську резиденцію Радзивілів в період після пожежі.

Автори публікації мають надію, що введені вперше до наукового обігу описи споруд шпанівської

⁶ Żelechowska K., Ciołek G., *Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia*, //Biuletyn Historii Sztuki i kultury. R.VII. Warszawa.1939. S. 36-42.

⁷ Aftanazy, R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Cz. 2, [Ziemie ruskie Korony]*. T. 5, Województwo wołyńskie. Wrocław. 1994. S.478-497.

⁸ Brzezińska-Marjanowska W. *Klasycystyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu 1780-1831*. Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata & Wyd-wo Tako, Warszawa-Toruń. 2014. S. 132-142.

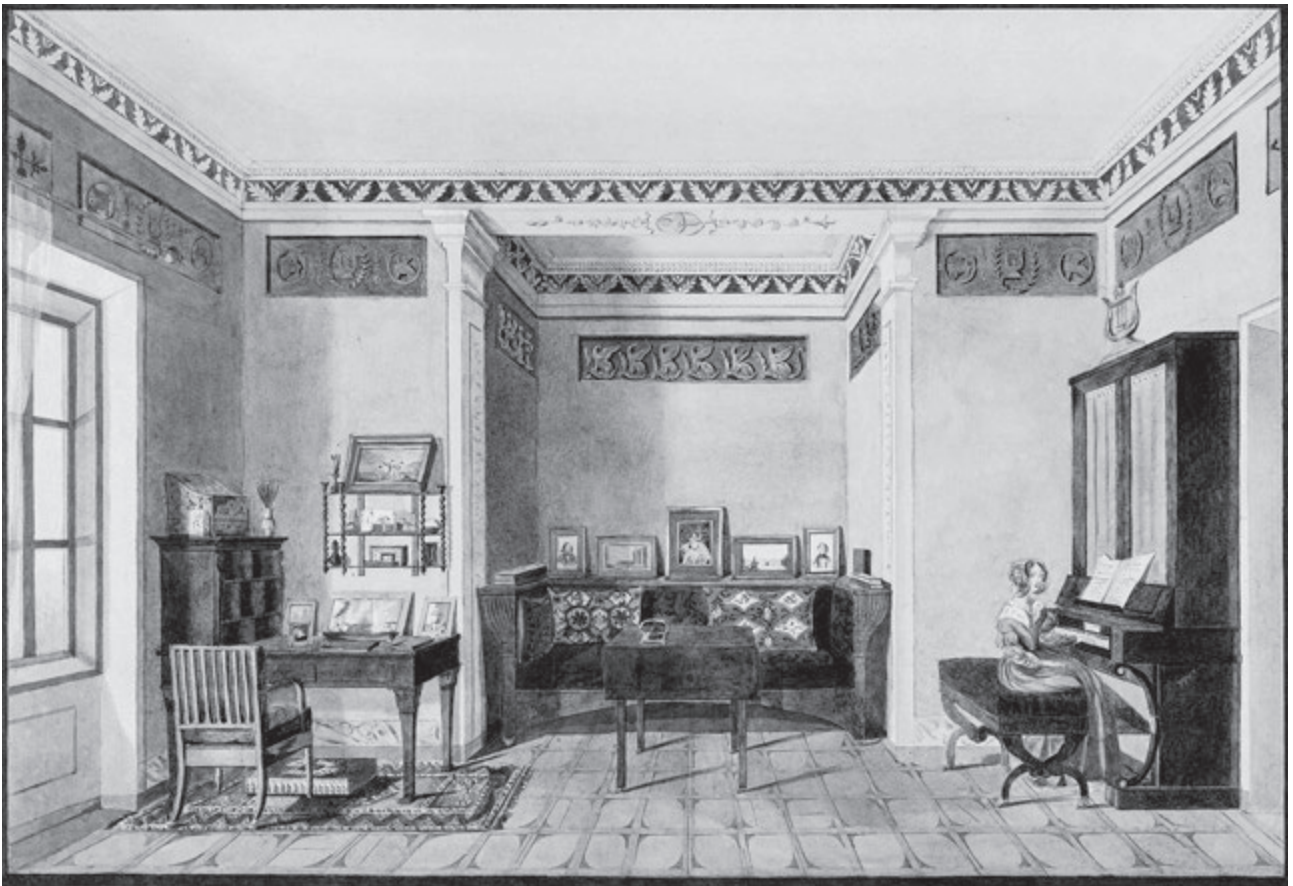

Рис. 2. Шпанів. Резиденція князів Радзивілів. Інтер'єр. Мал. О. Радзивіл. 1835 р. MNW
Fig. 2. Szpaniv . Residence of Princes Radziwil. Interior. Water-colour by A. Radziwill, 1835. MNW

Рис. 3. Шпанів. Резиденція князів Радзивілів. Інтер'єр. Мал.О. Радзивіл, Бл.1835 р. MNW
Fig. 3. Szpaniv. Residence of Princes Radziwil. Interior. Water-colour by A. Radziwill, 1835. MNW

резиденції (1887–1906 рр.) з Державного архіву Рівненської області сприятимуть більш глибокому вивченню палацово-паркових резиденцій Волині, а також проведеному консерваційно-реставраційних робіт.

* * *

**Дело Ровенской дворянской опеки.
Об учреждении опекунского управления
над имуществом умершего
князя Михаила Карловича Радзивилла**

Начато 6 января 1903 года

Кончено 23 января 1906 года

Сведения о земле Шпановского имения.

Сведения эти взяты из плана Шпановского имения вотчинного владельца князя Михаила Карловича Радзивилла, перекопированного с плана составленного в 1887 году землемером Волинским»...

Господские строения в с. Шпанове

1. Господский каменный дом по фронту с подъезда двухэтажный, а с задней стороны трехэтажный, третий этаж подвальный, наружная дверь с подъезда парадная стеклянная, снаружи ее имеется деревянная дверь с чугунным малым гербом князей Радзивиллов — одноглавым орлом с короной, кроме того, на этой двери имеются чугунные круглые украшения. Снаружи дверей имеется деревянный навес в ряд крыльца, каменные ступеньки, на перилах коих каменных плит с двух сторон укреплены две чугунные старые вазы. Вдоль стены имеются деревянные столбы с решеткой вверху для вьющихся растений. Из парадных дверей вход в длинную узкую переднюю, в которой имеется трое дверей, ведущих в жилые комнаты первого этажа, при чем с правой⁹ стороны дверь сверху с // стеклянными просветами и деревянная лестница с такими же перилами у стен, ведущая на второй этаж, при повороте ее на последний имеется площадка, где на стене перила расширены в виде рамы большой картины, и за тем при повороте имеют свой прежний вид. На втором этаже имеется длинная узкая передняя, где имеется четверо дверей, ведущих в комнаты, а пятая — на чердаке.

В подвальном этаже помещается длинный коридор, кухня из двух комнат, где имеется плита, две варистые печи, коптильня, с кухни вход в ледник. Прачечная, где имеется варистая печь и плита. Из коридора того ведет лестница на второй этаж. Наружных дверей парадных 1, и в подвальном этаже 3, кроме того, имеется дверь на балкон, но она забита. Окон на первом этаже 6 обыкновенных, на вто-

ром 6 обыкновенных и 1 венецианское, и в подвальном — 4 окон.

Длина дома 53 арш[ина] 6 верш[ков],¹⁰ шир. 14 арш[ина] 3 верш[ка], высота 11 аршин. С левой стороны дома имеется деревянный старый балкон. Комнат в доме на первом этаже девять, на втором тоже девять, кроме // того, окон на 1-м этаже 6, на 2-м — 6 обыкновенных и 1 венецианское. Длина 53 арш[ина] 6 верш[ков], шир. 14 арш[ин] 3 верш[ка] и вышина по фронту 11 арш[ин]¹¹. Комнат в целом доме [...] ¹² в одной из них пол паркетный. Огневательных печей 3 на 1 этаже, 1 камин и на втором — 4. На 3 этаже кроме кухни и прачечной помещается коридор и кладовые. Оценивается по страховому полису в восемь тысяч рублей.

Примечание при этом доме на дворе имеется две постройки, старые и одна деревянная, а другая каменная, в которых имеется сарай, длиною 47 арш[ин], шир. 8 и высотой 4 арш[ина], но деревянная постройка с одного конца имеет 2 арш[ина] высоты.

2. Второй господский каменный дом с правой стороны коего пристроено деревянное крыльцо (а с левой) с каменными ступеньками, а с левой стороны каменное крыльцо с аркой при входе и окнами, заделанными в виде жалюзи (?), дверью, выходящей на деревянный балкон, пристроенный к дому. Балкон с решеткой и построен на 5 деревянных столбах. Длина дома 42 аршина, ширина 17 аршин 14 верш[ков]. А в другом конце // вместе с каменным крыльцом 16¼ ар[шина], высота по фронту более 4. Дом по фронту одноэтажный, а с задней стороны 2-этажный и подвальные помещения. В доме 9 комнат и 3 передних. В 3-х комнатах паркетный пол. Огневательных печей 4, камин — 1.

Окон по фронту 5 и с задней стороны в 1-м этаже, 2-м — 4 и в подвальном — 4. На верху на чердаке устроена кладовая с 2 окнами. Оценивается по страховому полису в восемь тысяч рублей.

Примечание. Эти дома стоят на усадьбе в парке, окруженные со всех сторон рекой и прудом, при въезде на притоке реки построен каменный мост, а также на том же притоке имеется [слово нерозбірливо] мост, ведущий из усадьбы в сад. При этой усадьбе имеется сад довольно больших размеров. Но сколько именно пространством десяти¹³ сведений в экономии имения не имеется, но приняв во внимание, что всей усадебной земли в Шпанове 10 дес.

¹⁰ Аршин — міра довжини 71,12 см., вершок — міра довжини, близько 4,4 см.

¹¹ Повтор в тексті.

¹² Пропуск в тексті.

¹³ Десятина — міра земельної площі. Межевою інструкцією царського уряду 1753 року визначено розмір десятини у 2400 кв. саженив, що становило 10 925 м², тобто 1,0925 га.

⁹ Над словом правка олівцем «левой».

Рис. 4. Шпанів. Резиденція князів Радзивілів. Загальний вигляд. Літографія Г. Пеєра, 1860-ті рр. РОКМ

Fig. 4. Szpaniv. The residence of the princes Radzivil. General view. Lithograph by H. Peer, 1860 s. POKM

319 саж.¹⁴ и обширность ее следует полагать, что сад этот занимает восемь десятин земли.

В саду имеются фруктовые деревья: груши, яблоки, сливы, вишни, абрикосы и персики, посаженных мало, кустарники смородины, крыжовнику, // плодовые деревья большею частью молодые. Кроме того, имеются деревья разных пород. Дорожки высажены декоративными кустарниками и деревьями разных пород. В саду имеется оранжерея каменная, теплица такая же и парники, и погреб каменный крытый и с деревянною крышею снаружи. Длиною 48 арш[ин], шир. 13½ и вышиной 6 арш[ин].

Постройки при господском доме

3. Дом каменный длиною 25 арш[ин] 10 верш[ков], шир. 11 арш[ин] 12 верш[ков], высотой 4 арш[ина]. в нем 4 комнаты, две передних. Наружных дверей 2, внутренних 2. Окон 4. Крытый гонтом.

Оценивается по тому же полису в тысячу двести рублей.

4. Каменный дом с мезонином крытый гонтой, в котором живет управляющий имения, шириною 16 арш[ин] 3 верш[ка] и длиною

22 арш[ина] 14 верш[ков] в том числе выступ в стене на 1½ арш[ина] 8 арш[ин] 14 верш[ков], высота 4 арш[ина], а мезонина 9 арш[ин]. Наружных дверей 5, передняя 1, из которой идет лестница на мезонин, комнат 5, кухня 1, и передняя с черного хода, на мезонине 2 комнаты, двое дверей стеклянных выходящих в сад, печей обогревательных 5, варистая 1 и плита в кухне и камин в столовой крытый гонтом, крыша требует починки // оценивается по тому же полису в тысяча шестисот рублей.

5. При этом доме сарай крытый камышом, в котором семь разных помещений для хозяйственных и домашних надобностей, и столько же дверей, длина 49 арш[ин] 13 верш[ков], ширина 9 арш[ин] 11 верш[ков] и высота 3½ арш[ина]. Оценивается по тому же полису в четыреста рублей.

6. Каменный магазин с деревянным навесом с 5 каменными колонами, крытый гонтой, пол деревянный, с 2 каменными выступами, 4 наружных дверей и внутри, четыре строения длиною 42, шир. 21 арш[ин] 2 вершка высотой, и чердак с полом и мезонином (?). Оценивается по тому же полису в две тысячи семьсот рублей.

¹⁴ Сажень — міра відстані та площі. 1 сажень — 2,134 м.

7. Каменная сторожка при входе в усадьбу помещика и сад, комната 1, двери 1, окон 2, отопительная 1 печка. Длинною 7 арш[ин] шир. 6 и высот. $3\frac{1}{2}$ ар [ина] крытая досками. Оценивается в 60 [руб.].

8. Деревянный дом на каменном фундаменте стены обложены кирпичом с // левой стороны сутерины¹⁵ и с этой же стороны имеется балкон на четырех деревянных столбах и деревянной решеткой длиною 36 арш[ин] 5 верш[ков], шириною с одной стороны 13 арш[ин] и 12 вер[шков], а с другой 27 аршин. Дом на две половины. 1 прихожая на одной половине 4 комнаты и кухня, а с другой — 3 комнаты и кухня, дверей наружных 2, внутренних 10, печей отопительных 5 и варочных 2. Где сутерины имеется пристройка длиною 12 арш[ин] 7 вершков. Внизу 3 комнаты, 5 окон, наружных дверей 2. Оценивается по тому же полису в две тысячи сто рублей.

9. При этом доме старый деревянный обветшалый сарай длиною $16\frac{1}{4}$ арш[ина] шир. 9 арш[ин] 12 верш[ков] высотой одного конца в $3\frac{1}{2}$ арш[ина], а с другого конца $2\frac{1}{2}$ арш[ина]. Оценивается по тому же полису в сто тридцать рублей и каменный погреб крытый землей.

10. Дом деревянный, стены обложены кирпичом, длиною $35\frac{1}{2}$ аршин, ширин[ной] 15 арш[ин] 10 верш[ков], высота 4 арш[ина]. Наружных дверей 3, две передних; из другой передней, лестница на чердак; на две половины кухня посередине, откуда выход во двор. На одной половине 4 комнаты, а на другой две комнаты и кухня. Внутри дверей 8, печей отопительных 2, кухонных две и 2 плиты; окон 14; при нем погреб. Оценивается по тому же полису в тысячу семьсот рублей.

11. Каменный дом длиною 23 аршин 5 верш[ков], шириною 13 арш[ин] 14 верш[ков], высотой $3\frac{1}{2}$ арш[ина] На две половины с одной стороны 2 комнаты и кухня, а с другой — 1 комната и кладовка. Печей отопительных 2 и варительная 1. Окон 8, дверей наружных 2 и внутренних 4. Крытый соломой, имеется погреб. Оценивается по тому же полису в шестисот рублей.

12. При этом доме сарай деревянный // крытый соломой длиною 14 арш[ин] 12 верш[ков] шириною 9 арш[ин] 4 верш[ка] и высотой 3 арш[ина]. Оценивается по тому же полису в сто рублей.

13. Дом старый деревянный длиною 21 арш[ин] 2 верш[ка]. Шириною 11 арш[ин] 12 верш[ков]. Высотой 3 арш[ина]; крытый соломой на две половины; с одной — 2 комнаты, а с другой — 2 комнаты и кухня, печей 2 отопительных и 1 варис-

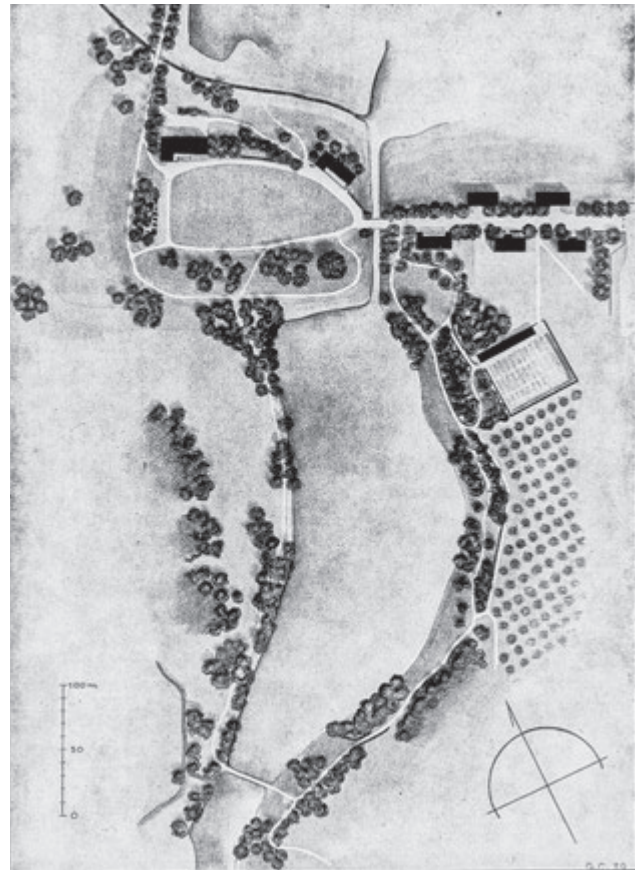

Рис. 5. Шпанів. План парку. За вид.: Żelechowska K., Ciołek G., Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia...

Fig. 5. Szpaniv. Park plan. By ed.: Żelechowska K., Ciołek G., Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia...

Рис. 6. Шпанів. Міст в парку. За вид.: Żelechowska K., Ciołek G., Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia...

Fig. 6. Szpaniv. Bridge in the park. By ed.: Żelechowska K., Ciołek G., Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia...

¹⁵ Сутерини — підвал, підземелля.

тая; дверей наружных 2, внутренних — 6; окон — 9. Оценивается по тому же полису в триста рублей.

14. Дом деревянный старый, крытый камышом на две половины, сени с одной стороны, 1 комната и кладовка, а с другой — 2 комнаты и кухня, печей отопительных 2 и кухонная 1 и плита; дверей наружных 2 и внутренних 8; окон 8. Длина 23 арш[ина] 8 верш[ков], шир. 13 арш[ин] 9 верш[ков], высота 3 аршин. Оценивается по тому же полису в двести пятьдесят рублей.

15. При нем маленький старый сарайчик // длиною 8 арш[ин] 5 верш[ков], шир. 6 арш[ин] 13 верш[ков], высоту в 2½ арш[ина]. Оценивается по тому же полису в сто рублей.

16. Корчма деревянная, при ней под одной крышей построен глаголом¹⁶ сарай для заезда; ширина по фронту 21 арш[ин] 2 верш[ка]; длина до сарая 27 арш[ин] 7 верш[ков], высота 4 арш[ина]. Сарай пристроенный к дому длиною 51 арш[ин] 6 верш[ков] шириною 14 арш[ин] 14 верш[ков] высот. 4 арш[ина]. Двое сквозных ворот. Фронтальная дверь ведет в коридор корчмы. И с правой стороны по 2 комнаты, кухня и кладовка, а с левой 3 комнаты крытые гонтом. Крыша на сарае требует починки. Оценивается по страховому полису в две тысячи двести рублей.

17. Деревянный дом новый крытый дранью; длиною 19½ арш[ина] шириною 11 арш[ин] 7 верш[ков]; высотой 3½ арш[ина]. Дверей наружных 1. Окон 5 обыкновенных и 1 широкое и 1 маленькое. Комнат 3, кухня 1, кладовка 1 и сени 1, дверей внутренних пять. Оценивается по страховому полису в четыреста рублей.

18. При нем сарай деревянный, крытый дранью, длиною 13 арш[ин] шириною 6 арш[ин] и высотой 2½ арш[ина], одна стенка коего до половины разобрана и заделана камышом, к этому сараю пристроен маленький сарайчик. Оценивается по страховому полису в сто рублей.

19. Деревянный дом длиною 18 арш[ин] 5 верш[ков], шириною 8 арш[ин] 19 верш[ков], высотой 4 арш[ина]; крытый соломой, окон 4, наружных дверей 1 и внутренних 3; две комнаты с перегородкой и кухня, 1 печь варистая и 1 отопительная, при доме сарайчик маленький и огород. Оценивается по страховому полису в сто пятьдесят рублей.

20. Дом крытый соломой белой глины. Длинною 17 арш[ин] 10 верш[ков]; шириною 7 арш[ин] 9 верш[ков]; высотой 3½ арш[ина]; в нем сени, кухня и кладовая, отопительная печь 1, дверь 1 наружная

и 2 внутри; окон — 2. При нем огород. Этот дом оценивается по страховому полису в двести рублей. //

21. Дом деревянный крытый соломой, старый на две половины; сени на одной половине, 2 комнаты и кладовка, а на другой — кухня, отопительная печь одна и варочная одна; окон 6; наружных дверей 1 и внутренних — 4. При этом доме под одной крышей сарайчик. Длина дома 24 арш[ина] 8 в[ершков]; ширина 18 арш[ин] 11 верш[ков]; и высота 2½ арш[ина]. Оценивается по страховому полису в сто пятьдесят рублей.

22. Деревянная лачуга, почти землянка, очень старая, разрушающаяся, длин 10¼, шир. 5¼, высота с фронта 2½ арш[ина]. Сзади крыша опирается на землю; дверей наружных 1, и внутренних 1. Окон очень маленьких 2. Кухня и сени. Печь варистая 1. Крыша соломенная. Не представляет стоимости.

23. В саду каменный дом, крытый дранью, длиною 17 арш[ин] 6 верш[ков], шириною 11 арш[ин] 3 верш[ка], высотой 4 арш[ина]; окон 2 больших и 3 круглых; дверей наружных 1, сени, 1 комната и кладовая, дверей внутренних 2. Оценен в триста рублей.

24. Дом деревянный построен в замки на подмуровке, крытый соломой; длиною 19 арш[ин] 11 верш[ков], шир. 10 арш[ин] 4 верш[ка], и высот[ою] 5 арш[ин] 2 верш[ка]; комнат 3 и одна передняя и кухня. Печей 2 отопительных и в кухне 1 варистая и 1 плита. Окон 4 обыкновенных и 2 венецианских. Дверей наружных 2 и внутренних 6. Оценен по страховому полису в пятьсот рублей.

25. Сарай деревянный, крытый соломой, длиною 25¼ арш[ина], шир. 10¼ арш[ина] и высота 3 арш[ина] 14 верш[ков]. В нем 5 отделений и 5 дверей. Оценен по тому же полису в сто пятьдесят рублей.

26. Клуня деревянная, построенная на столбах. Стены из ополков¹⁷ длиною 26 арш[ин], шириною 10¼ арш[ина] и высот. 3½ арш[ина]. Ворота двухстворчатые 1. Крыша соломенная. Оценена по тому же полису в сто пятьдесят рублей. //

27. Каменная конюшня крытая гонтой. С двух сторон ее имеется каменные выступы, где помещаются каретные сараи; и посредине ее около дверей ведущих в конюшню тоже выступ. Снаружи перед этой дверью устроен деревянный навес. Наружных дверей в здании 7, четыре ведут в каретные сараи, а 3 в конюшню. На чердаке имеется мезонин, где помещается кладовка. Длина здания 70 арш[ин] 19 верш[ков], ширина по выступам 19 арш[ин] и высота 5 арш[ин]. Полы деревянные. Оценена по страховому полису в четыре тысячи рублей.

¹⁶ Г-образно

¹⁷ Ополки — крайняя дошка в колоді.

Рис. 7. Шпанів. Корпус палацової прибудови. Фасад. Фото В. Луца. 2017 р.

Fig. 7. Szpaniv. Corps of the palace annex. Facade. Photo by V. Luts. 2017

Рис. 8. Шпанів. Корпус палацової прибудови.

Вигляд з півночі. Фото В. Луца. 2017 р.

Fig. 8. Szpaniv. Corps of the palace annex.

View from the north. Photo by V. Luts. 2017.

28. Оранжерея в саду. Здание каменное. Устройство ее: С северной стороны ее две каменные стены, одна наружная, другая внутренняя, между ними сплошной коридор где устроено печи. Коридор этот упирается в двое сеней, по бокам здания // построенных, в которых имеется по 1 наружной двери; из сеней двери в оранжерею. Южная стена коей стеклянная, стекла вделаны в деревянные рамы, посредине стеклянная стена. Полукруглая стеклянная стена сверху укреплена на деревянном карнизе, находящемся под крышей. Длина здания: по каменной стене, где имеется 2 сеней по 8 арш[ин]; Каменная — 16 арш[ин], между ними по стеклянной стене до такого же полукруга с двух сторон с каморой (?) по 18 арш[ин] — 36 арш[ин] и полукруг в диаметре $10\frac{1}{2}$ арш[ина], выс. в $4\frac{1}{2}$ аршина. Оценена в восемьсот рублей.

29. Каменная теплица, южная стена коей стеклянная, имеется там каменные сени, топка производится внутри теплицы, // где имеется печь и от нее проведена во всю длину здания в подмуровки железная труба. Длина здания 24 арш[ина] 4 верш[ка], шир. $7\frac{1}{2}$ арш[ина], высота одна сторона $1\frac{1}{2}$ арш[ина], а другая — 4 аршина. Оценена в сто рублей.

30. Каменный погреб в саду внутри на сводах с каменной шеей, снаружи крытый дранью и длина по крыше 48 арш[ин], шир. $13\frac{1}{2}$ арш[ина], высот. 6. Крыша покатая. Оценен в двести рублей.

В саду место, где растет спаржа, с трех сторон обнесено стеной, а с четвертой загорожено жердями.

31. Деревянная старая беседка, в саду круглая, крытая камышом. Посредине ее имеется простой из досок стол. Не представляет стоимости.

ДАРО. Ф.7. Оп.1. Од. зб.29/140. Арк.76–83 зв.

Viktor LUTS, Lyudmila LEONOVA RESIDENCE OF RADZIWIŁŁ PRINCES IN THE SHPANOV VILLAGE

(Based on State Archives of Rivne Oblast)

Abstract. The description of the Shpaniv estate of Radziwil princes in Shpanov (1887-1906) from the State Archives of Rivne region is presented.

Key words: Shpanov, palace, Radziwil residence, architectural heritage, Volhynia.

726.5.03: 69.059.25

Наталія ЛУШНІКОВА

НЕОВЕРНАКУЛЯРНІ РЕНОВАЦІЇ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В повідомленні розглянуто проблемні питання виконання неовернакулярних реновацій дерев'яних храмів в Рівненській області. Виокремлено ряд зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовлюють стихійні реноваційні процеси на об'єктах дерев'яного сакрального зодчества, та види ремонтно-реноваційних робіт.

Ключові слова: ремонт, реновація, Рівненська область, дерев'яна церква

В Україні налічується близько 3000 дерев'яних сакральних споруд. Серед них кілька сотень належать території історичної Волині. Зокрема в межах теперішньої Рівненської області розташовано близько двохсот дерев'яних храмів¹. Більшість цих храмів збудована у XVIII–XIXст., і за час свого існування піддавалася численним ремонтам і перебудовам.

Даний процес триває не одне десятиліття і розпочався розпочалася після відродження Церков як офіційних релігійних інституцій в Україні. Масове повернення храмів релігійним громадам наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., після десятиліть їхнього фізичного занепаду, зумовило стихійні ремонтні роботи, які часто супроводжуються суттєвими втручаннями в архітектурний образ храму².

Можна виділити ряд основних чинників, які зумовлюють ці стихійні процеси (табл. 1).

Втрата традицій, заборона релігії як такої протягом десятиріч, разом із загальним легковажним ставленням до збереження пам'яток сакрального будівництва призвели до цілковитого нерозуміння, яким чином зберегти храми. В сучасних умовах відсутність або обмеженість контролю з боку органів охорони пам'яток при нестачі фінансових ресурсів зумовлює стихійність реноваційних процесів.

Найчастіше ринок наявних будівельних матеріалів разом із індивідуальними вподобаннями лідерів релігійних громад визначаються теперішній образ дерев'яного храму.

На підставі аналізу близько трьох десятків дерев'яних храмів Рівненської області, де були виконані реноваційні роботи, можна виокремити наступні рівні втручання в первісний (автентичний) образ храму (табл. 2)

Найпоширенішими різновидами ремонтних робіт є заміна покриття бань із оцинкованої сталі на покрівельні листи з нітриду титану, який здебільшого імітує позолоту. Також поширеною є заміна покриттів дахів профільованими сталевими листами яскравих кольорів (рис. 1). Часто відбувається заміна старих автентичних бань на нові, котрі виготовлені в спеціалізованих майстернях як масова, широко тиражована продукція.

Іншим, на жаль також досить розповсюдженим явищем є покриття стін з дерев'яного бруса синтетичними опоряджувальними матеріалами. Застосовуючи для покриття фасадів храмів профільовані

¹ Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог / За наук. ред. проф. П. А. Ричкова. Рівне, 2017. 160 с.

² Болук О. Дерев'яне облаштування церков: проблеми збереження, питання новаторства // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 25. С. 89–95; Ричков П. А., Смолінська О. Е. Церква Іоанна Предтечі у селі Заборолі // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. 2015. № 1. С. 96–101.

Таблиця 1

**Зовнішні та внутрішні чинники
стихійних реновацій дерев'яних сакральних споруд**

Зовнішні чинники	Внутрішні чинники
Втрата традицій дерев'яного храмо-будівництва через втрату «зв'язку поколінь»	Низький рівень розуміння необхідності збереження автентичності храмів (матеріалів і форми)
Неврегульованість державно-церковних відносин, відсутність конструктивного діалогу між органами державної влади і церквою	Суб'єктивні вподобання лідерів (більшості) релігійних громад
Відсутність або обмеженість контролю з боку органів охорони пам'яток архітектури	Брак коштів для виконання ремонтних та реставраційних робіт храмів
Доступність на ринку широкої номенклатури штучних матеріалів та виробів	Необхідність збереження/швидкого відновлення функціонування храмів під час/після виконання ремонтних робіт
Нестача деревини вторинної обробки	

Таблиця 2

**Види неовернакулярних ремонтно-реноваційних заходів
(на прикладі дерев'яних храмів Рівненської області)**

Види ремонтно-реноваційних робіт	Перелік робіт
Поточний ремонт із заміною покриттів дахів	Вищеперераховане, а також заміна покриттів дахів, систем водовідведення із використанням сучасних виробів і матеріалів, заміна дерев'яних вікон на металопластикові
Капітальний ремонт із влаштуванням прибудов, надбудов	Все перераховане вище, а також влаштування прибудов, надбудов, в тому числі з матеріалів, які змінюють зовнішній вигляд храму
Радикальна реновація з частковою або повною втратою автентичних конструктивних і опоряджувальних елементів	Повне знищення автентичності храму і побудова на його місці об'єкту з нових матеріалів, зі збереженням функції і повним або частковим збереженням форми

Рис. 1. Заміна покриттів з оцинкованої сталі на покриття з нітриду титану. Церква Преображення Господнього, смт Оржів Рівненського району. Фото П.А. Ричкова

Fig. 1. Replacing the galvanized steel roofing sheets with coating based on titanium nitride. Transfiguration of Christ Church, Orzhiv, Rivne rayon. Photo by P. Rychkov

Рис. 2. Процес облицювання дерев'яного храму ПВХ-сайдингом. Церква св. Архангела Михайла. С. Нова Пляшева Радивилівського району. Фото Н. Лушнікової, липень 2016 р.

Fig. 2. PVC siding cladding of wooden temple in the St. Archangel Michael Church. Nova Pliasheva, Radyvyliv rayon. Photo by N. Lushnikova, July 2016

Рис. 4. Процес обшивання світлового барабану церкви Воскресіння Господнього профільованими металевими листами, с. Голишів Рівненського району. Фото П. Ричкова, липень 2016 р.

Fig. 4. Process of tholobate facing with corrugated steel sheets. Resurrection church, Holyshiv, Rivne rayon. Photo by P. Rychkov, July 2016

Рис. 3. Облицювання дерев'яних храмів ПВХ-вагонкою та її пошкодження під час експлуатації: Церква Преображення Господнього в с. Батьків Радивилівського району (зліва), фрагмент облицювання фасадів церкви Введення в Храм Пресвятої Богородиці, с. Башарівка Радивилівського району (справа). Фото Н.Лушнікової, липень 2016 р.

Fig. 3. External PVC lining elements cladding and the damage. Transfiguration of Christ Church, Bat'kiv, Radyvyliv rayon (left) and fragment of facade cladding of Church of the Entry of the Mother of God into the Temple, Basharivka, Radyvyliv rayon (right). Photo by N. Lushnikova, July 2016

панелі з полівінілхлориду (так званий «сайдинг» і «вагонку»), сталеві профільовані листи, таким чином нібито намагаються захистити деревину від вологості і перепадів температур, не збільшуючи при цьому навантаження на несучі конструкції, досягаючи високої швидкості виконання ремонтних робіт при порівняно невисокій вартості (рис. 2–4).

Рис. 5. Обшивка блок-хаузом церкви Успіння Богородиці, с. Караєвичі Рівненського району. Фото П. Ричкова

Fig. 5. Wooden cladding of the facades of the Dormition of the Virgin Church, Karayevychi, Rivne rayon. Photo by P. Rychkov

Рис. 6. Приклади фарбування фасадів олійною фарбою (зліва, церква Покрови Богородиці, с. Велика Омеляна Рівненського району, видимі відшарування фарби) та воднодисперсійною фарбою (справа, церква Св. Архангела Михаїла, с. Старожуків Рівненського району).
Фото Н. Лушнікової, липень 2016 р.

Fig. 6. Facades painting: oil-base paint, Church of Intercession of Virgin, Velyka Omeliana, Rivne rayon, (left, spalling of paint layers is visible) and water-dispersion paint, St. Archangel Michael Church, (right).
Photo by N. Lushnikova, July 2016

Проте, окрім втрати автентичного вигляду храму, використання штучних паронепроникних матеріалів несе в собі низку загроз для деревини.

Цілісності дерев'яних елементів загрожує різниця температур назовні і всередині храмів. Переважно в холодну пору року температура в храмі є значно вищою, ніж зовні. Водночас чим більше всередині храму знаходиться людей, чим вище температура всередині, тим інтенсивнішим проходить процес утворення водяної пари. При цьому потік водяної пари проходить крізь стіни. Нині переважна більшість церков є опалюваними. Відповідно суттєва різниця температур під час опалювального періоду всередині і зовні храму призводить до накопичення водяної пари на поверхні деревини, покритої штучними матеріалами.

В дерев'яній конструкції стін немає умов до накопичення вологи, оскільки деревина є пористим матеріалом. Втім, коли дерев'яні стіни покриваються металевими профільованими листами, сайдингом з полівінілхлориду, вони втрачають здатність до вільного і безперешкодного паропроникнення назовні. Це зумовлено практично нульовою пористістю таких штучних покриттів. Тому на межі деревини і синтетичного покриття утворюється конденсат. В поєднанні зі незадовільною природньою вентиляцією (наприклад, в окремих випадках, через обшивання світлових барабанів пароізоляційними матеріалами), це призводить до постійного зволоження конструкцій стін, що призводить до пошкодження деревини.

Застосування новітніх деревних матеріалів для опорядження фасадів храмів, наприклад, дошок

типу блок-хауз у вигляді сегментів оциліндрованих колод (брусів), також спотворює зовнішній вигляд храму, нівелюючи його архітектурний образ (рис. 5).

Традиційним способом захисту деревини від зовнішнього середовища та підкреслення архітектурної виразності дерев'яних храмів волинського регіону є фарбування. Переважно воно здійснюється найпоширенішими олійними фарбами низької цінової групи, які мають невисоку паропроникність, що викликає лущення, сколювання і втрату естетичних якостей зовнішнього опорядження вже через декілька років експлуатації. Це зумовлено процесами накопичення вологи на стику деревини і шару фарби.

Альтернативою олійним фарбам є водно-дисперсійні фарби, зокрема ті, які призначені саме для деревини. Незважаючи на вищу вартість, вони забезпечують й вищу довговічність фарбового покриття завдяки кращому зчепленню із деревиною, вищій гнучкості півки фарби та паропроникності; гарантований термін експлуатації олійних фарб — до 6 років, воднодисперсійних — до 10 років (рис. 6).

Непоодинокими є випадки влаштування прибудов до храмів із маскуванням первісного матеріалу опорядженням зі штучних матеріалів (рис. 7). На жаль, трапляються випадки і повного знищення храму з подальшою відбудовою з використанням нових матеріалів, як це відбулося з церквою в с. Розваж Острозького району, — пам'яткою архітектури національного значення (рис. 8).

Внаслідок стихійних реновацій дерев'яних храмів, які здійснюються, як правило за ініціати-ви релігійних громад, відбувається спотворення

Рис. 7. Цегляна прибудова церкви Покрови Богородиці, с. Обарів Рівненського району. Фото П. Ричкова
Fig. 7. Brickwork annex of wooden church of Intercession of the Mother of God. Obariv, Rivne rayon. Photo by P. Rychkov

Рис. 8. Церква св. Кузьми і Дем'яна. С. Розваж Острозького району. Фото П. Ричкова
Fig. 8. Sts. Cosmas and Damian Church. Rozvazh, Ostroh rayon. Photo by P. Rychkov

архітектурних образів храмів, втрата ними своєї ідентичності. Ключовими питання запобіганням цим явищам є налагодження діалогу між церковною владою, виконавчою владою у галузі охорони пам'яток та науковцями. Просвітницька робота із представниками духовенства та релігійних громад при посиленні контролю за станом храмів та ступеня відповідальності за з метою поширення інформації та контролю за станом об'єктів архітектурної та посилення відповідальності за порушення первісного образу храмів³.

³ Повідомлення підготовлене за підсумками виконання проекту «Архітектура дерев'яних церков Рівненщини: минуле, сучасне, майбутнє» (2016–2017 рр.) програми «CHOICE: культурна спадщина і сучасність» Європейської Асоціації Місцевої Демократії (ALDA) в складі ГО «Інститут українського модернізму».

Nataliya LUSHNIKOVA

NEOVERNACULAR RENOVATIONS OF WOODEN CHURCHES IN RIVNE REGION

Annotation. The article gives coverage on the problematic issues of neo-vernacular renovation of wooden temples in Rivne region. There are considered external and internal factors, which cause spontaneous renovation processes on wooden sacral architectural objects and types of conducted works.

Keywords: renovation, repair, Rivne region, wooden churches.

УДК 72.01

Ольга МИХАЙЛИШИН
Олексій БУХАЛО

РЕЗИДЕНЦІЯ МАЛИНСЬКИХ У СЕЛІ ЗІРНЕ НА РІВНЕНЩИНІ: АРХІТЕКТУРНО- СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Анотація. У повідомленні розглянуто архітектурно-просторові та стилістичні особливості маловідомої резиденції Малинських (XIX – початок XX ст.) у селі Зірному Рівненської області. Комплекс, що складається з групи різнофункціональних будівель та парку, відображає впливи архітектури історизму (неотюдорівської готики) та різні прийоми інтерпретації архітектурних елементів при формуванні образу палацу та господарсько-виробничих будівель.

Ключові слова: архітектура, резиденція, палац, парк, Зірне, Рівненська область.

Вступ. Село Зірне на Рівненщині — один серед багатьох населених пунктів історичної Волині, чия історія та розвиток у минулі століття були безпосередньо пов'язані з розбудовою резиденції власників. Пам'ять про рід Малинських, які володіли цим населеним пунктом від 2-ї пол. XIX ст. і до 1939 р., зберігає закладена ними садиба — комплекс будівель з великим парком на північно-східній околиці.

Про історію формування цього населеного пункту і резиденції Малинських доволі детальну інформацію подає відомий польський дослідник Р. Афтанази. Він зазначає, що Зірне разом з Березним та одинадцятьма фільварками, рудниками та іншими населеними пунктами теперішнього Березнівського району шляхом успадкування перейшло від попереднього власника Михайла Коженювського — ротмістра національної кавалерії, голови Пінського і Волинського судів — до Михайла Малинського¹. Завдяки новому власнику у 1860–70-х рр.² була сформована резиденція, яка відображала зміни функцій маєтків в суспільно-економічній ситуації 2-ї пол. XIX ст.

Особливості архітектурно-стилістичного образу резиденції. На відміну від пишності та репрезентативного характеру барокових чи класицистичних резиденцій, які будувались на Волині у XVIII — на

Рис. 1. Резиденція Малинських в с.Зірне на Рівненщині. Просторово-планувальна структура. Сучасний стан.
(www.google.com/maps/place/Зірне, 10.10.2018 р.)

Fig. 1. The Residence of Malynski's family in Zirne village in Rivne region. Spatial and planning structure. Current state
(www.google.com/maps/place/Зірне, 10.10.2018 p.)

¹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Cz. 2. Ziemia ruskie Korony. T. V. Województwo Wołyńskie. Wrocław-Warszawa-Kraków. 1994. S. 39.

² Aftanazy R. Op. cit. S. 40.

Рис. 2. Палац у Зірному. Фото початку XX ст.
Fig. 2. Palace in Zirne. Foto of the early 1900s.

поч. XIX ст., пізніше споруджені садиби мали значно менші масштаби, а функціонально були зорієнтовані на поєднання житлової та господарсько-виробничої функцій.

За подібною моделлю розвивалась резиденція у Зірному. За традицією, основними складовими залишались житлові будівлі і парк, а композиційним ядром усього комплексу — палац (не зберігся) (Рис. 1). Цим об'єктам територіально передував господарський двір, який складався з електростанції, господарської будівлі та конюшні (усі збереглися), що формують фронт забудови, звернутий в сторону палацу. При цьому господарська будівля розташована на одній осі з палацом. На деякий віддалі, на північний захід від центру резиденції була споруджена водонапірна вежа — модерний символ житла прогресивного буржуа кінця XIX ст. До складу садиби Малинських входили також «спортивний павільйон» в парку, декілька житлових будинків, склад для насіннєвого зерна та господарський двір для худоби.

Об'єднавчою стилістичною основою архітектурного образу усіх будівель стала англійська готика у її романтичній інтерпретації 2-ї пол. XIX ст., відома ще як «неотюдорівська готика». У забудові садиби історичні ремінісценції представлені у двох варіантах: цегляному, характерному для світського будівництва XVI ст. (будинків знаті і духовенства), та фахверковому, притаманному архітектурі рядової житлової забудови.

Сама будівля палацу являла собою двоповерховий об'єм, накритий мансардним дахом, в архітектурі якого були очевидними окреслені впливи (Рис. 2). Високі дахи, гранчаста башта з стрімким дахом, темний дерев'яний каркас-фахверк на фасадах, невеличкі балкони — усе це підкреслювало прагнення власників наслідувати європейські прототипи.

Аналогічні стилістичні прийоми були використані для архітектурного вирішення господарської будівлі (Рис. 3). Протяжний одноповерховий корпус складної, Н-подібної в плані конфігурації має двоповерхову центральну частину з мансардою, дахові щипці якої виконані з використанням фахверкової конструкції, підкресленої нині темно-коричневим кольором пофарбування.

Рис. 3. Господарська будівля. Сучасний стан. 2017 р.
Фото О. Бухало

Fig. 3. Economic building. Current state. 2017.
Photo by O. Bukhalo

Рис. 4. Водонапірна вежа. Сучасний стан. 2017 р.
Фото О. Бухало

Fig. 4. Water Tower. Current state. 2017.
Photo by O. Bukhalo

На відміну від житлових об'єктів, господарські будівлі являють собою зразки цегляної неоготики. Найбільш виразно ця стилістика представлена в архітектурі водонапірної вежі, збудованої у 1890-х рр. У триярусному об'ємі, що нагадує башту середньовічного англійського замку, виділені цокольна частина та масивний верх для встановлення баку для води, декорований аркатурним фризом. «Тіло» башти прорізане стрілчастими вікнами (біфоріями та трифоріями), кути закріплені плоским рустом, обрамлення вікон являють собою імітацію в цеглі кам'яної кладки. До масивного головного об'єму примикає вузький циліндр сходової клітки, який надає вишуканості і динаміки силуету і архітектурі цієї споруди (Рис. 4).

Архітектура двоповерхової будівлі електростанції також контрастує з усіма іншими об'єктами і нагадує міський англійський особняк, завершений простим двосхилим дахом з характерними ступінчастими щипцями (Рис. 5). Верхню частину фасаду акцентують вікна, розділені мініатюрними колонками з романськими капітелями. Поеднання гладких кам'яних поверхонь кутового русту з фактурною поверхнею сірої цементної штукатурки є додатковим прийомом, що посилює монументальність цієї невеликої будівлі. На першому поверсі первісно був змонтований котел, парова турбіна, генератор струму. Другий поверх призначався для проживання сім'ї електрика.

Рис. 5. Електростанція. Сучасний стан. 2017 р. Фото О. Бухало

Fig. 5. Power station. Current state. 2017. Photo by O. Bukhalo

М. Малинський успішно організував роботу фільварку, де вирощував на продаж овочі та зернові. У 1905 р. побудував винокурний завод. Прибуток приносили також лісопильний та цегляний заводи. Згодом у маєтку почали вирощувати коней і постачати їх польській армії, що стало актуальним у міжвоєнний час.³ Для їх утримання на схід від господарської будівлі збудували конюшні (збереглись донині) (Рис. 6). У фруктовому саду поблизу парку вирощували фрукти, а в оранжереї поруч протягом року росли квіти⁴. Як і ансамбль зірненської резиденції, парк площею близько 10 га також був витриманий в англійському стилі: відкриті галявини контрастували з загущеними деревними посадками, сформованими вздовж звивистих алей.

Доволі складна ситуація, зумовлена розташуванням садиби на болотистій місцевості, потребувала фахового підходу до благоустрою та відповідного розпланування. Відтак, існує декілька версій щодо авторства і обставин створення цього парку. Згідно з першою, зразком для розпланування послужив Уяздовський парк у Варшаві, автором якого був досвідчений паркобудівничий Вольський⁵. За другою версією просторово-композиційна структура була розроблена англійським інженером, сером Вільямом Хірлейном Ліндлейном. Третя стверджує, що формування окремих частин парку — системи обводнення, що складалась з трьох ставків, — відбулось за участі членів групи науковців (геологів та ґрунтознавців) на чолі з І. Жилінським, які працювали в складі «Західної експедиції осушення боліт» на Поліссі⁶.

Зусилля з формування масштабної рекреаційної зони не були марними. Ефектна зміна пейзажних картин відчувалась під час прогулянок парком, катання на човнах та відвідування альтанки на невеликому штучному острові, сформованому в центрі одного зі ставків⁷. На території було висаджено понад сто видів деревних насаджень, частина з яких були екзотичними для Волині: Веймутова сосна, модрина, кедрі⁸, а також дуби, ялини, канадські клени, ясени.

Рис. 6. Конюшня. Сучасний стан. 2018 р. Фото О.Кривець

Fig. 6. Stable. Current state. 2018. Photo by O. Kryvets

Останній власник Зірного Емануель Малинський, який помер у 1938 р. у Лозанні (Швейцарія), заповів маєток для створення будинку для дітей-сиріт, але прихід радянської влади і початок Другої світової війни не дозволили виконати цей заповіт. Маєток був розграбований, безслідно зникла цінна збірка європейського живопису, що зберігалась в палаці, та бібліотека. На території садиби у повоєнний час розташували машинно-тракторну станцію.

Висновки. Палац Малинських пережив війну, проте через декілька місяців після її закінчення згорів. Невдовзі у будівлях колишньої резиденції розташували санаторно-оздоровчий комплекс для хворих на легеневі недуги. Сьогодні тут розташовується протитуберкульозний диспансер. Комплекс потребує подальших історіографічних та архітектурно-інвентаризаційних досліджень для його збереження.

Olga MYKHAYLYSHYN,
Olexy BUKHALO

THE RESIDENCE OF MALINSKY IN THE VILLAGE OF ZIRNE IN THE RIVNE OBLAST: ARCHITECTURAL AND STYLISTIC FEATURES

Abstract. The article deals with the architectural, spatial and stylistic features of the little-known residence of Malinsky (19th — early 20th c.) in the Zirne village in the Rivne region. The complex, which consists of a group of versatile buildings and a park, reflects the influences of the historicism architecture (Neo-Tudor Gothic) and different interpretations of the architectural elements in the formation of the palace image and of commercial and industrial buildings.

Keywords: architecture, residence, palace, park, Zirne village, Rivne Region.

³ Трохлюк Н. Забуті імена: Емануель Малинський — волинський аристократ, літератор, піонер світової авіації // Літопис Березнівщини. Наукові записки Березнівського краєзнавчого музею. Вип. II. Рівне, 2015. С. 104.

⁴ Романчук О. Ці легендарні Малинські // Надслучанський вісник. 1999. № 45. 2 червня. С. 2.

⁵ Романчук О. Op.cit. С.2.

⁶ <https://konserwatyzm.pl/ryszard-mozgol-wypedzony-z-pamieci-emmanuel-malynski-1875-1938-podsumowanie-pierwszego-roku-poszukiwan/> (фрагмент статті Mozgol R. Wypędzony z pamięci — Emmanuel Małyński (1875–1938). Posumowanie pierwszego roku poszukiwań. Konserwatyzm południowo-amerykański. 2013. № 2. S. 176–178.

⁷ Романчук О. Op.cit. С.2.

⁸ Довгалюк Ю. Зірне: сторінки історії // Надслучанський вісник. 21 травня 2013, №№ 67–68. С.4.

УДК 72.01

Олександр ОСТАПЮК
Сергій ЛОНЧУК

ДЕРЕВ'ЯНІ ХРАМИ ШАЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У повідомленні здійснена спроба систематизації матеріалів стосовно дерев'яного храмовбудування, представлена у вигляді окремих анотацій щодо храмовбудівної спадщини. Наведено вичерпний перелік дерев'яних храмів, які існували на теренах сучасного Шацького району Волинської області. Особливу увагу зосереджено на п'яти збережених дерев'яних храмах XVIII – XIX ст. Окреслено архітектурно-конструктивні особливості храмів за матеріалами інвентаризації 1959 р., а також на підставі архівних та сучасних фотографій.

Ключові слова: дерев'яна архітектура, культурна спадщина, пам'ятки архітектури, церкви, каплиці.

Вступ. Станом на 1 жовтня 2018 р. у Шацькому районі Волинської області налічувалося 9 дерев'яних храмів, з яких 5 були збудовані у XVIII–XIX ст., а 4 — протягом 1990-х — 2010-х рр. Значна частина дерев'яних храмів, які раніше також існували в межах території сучасного району, на жаль, не збереглися донині, або були замінені на муровані. У повідомленні подається коротка характеристика збережених дерев'яних храмів, збудованих у XVIII — XIX ст.

Село Острів'я. Церква св. Варвари початку XVIII ст. (Рис. 1–4).

Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (рішення виконкому Волинської облради від 03 квітня 1992 р. № 76 «Про взяття на облік пам'ятників архітектури місцевого значення», охоронний № 213-м). Православна церква в селі згадується у 1510 р. У 1619 р. переведена в унію¹. Після третього поділу Польщі в 1795 р. основна частина уніатських церков були повернуті у православ'я². Дата будівництва храму, котрий зберігся до нашого часу, невідома. Науковці датують церкву початком XVIII ст.

Відповідно до візитації 1779 р. церква мала бабинець³. Ширшу інформацію про церкву подано у візитації 15–23 березня 1793 р., відповідно до якої церква «stara» і нещодавно ґрунтовно відремонтована. У ній не було іконостаса, але обхід біля вівтаря був можливий. У головному вівтарі знаходився образ розп'яття Христа. Також було два бічні вівтарі з образами Пресвятої Богородиці і св. Варвари. Зазначено, що храм мав купол, дзвіниця була разом з ним⁴.

У 1936 р. купол покрито оцинкованим залізом. У церкві зберігся опис храму за 1936 р.: «Церква збудована із соснового дерева на кам'яному фундаменті, покрита поцинкованою бляхою. Довжина церкви 10 м 65 см, ширина 5 м 32 см, висота 13 м 50 см. Купол на церкві один, розміщений над середньою частиною церкви. Хто був фундатором церкви і в якому році збудована, нема ніяких даних. Церква ділиться на дві частини: вівтар і середню частину церкви, а притвор знаходиться в дзвіниці. Дзвіниця — дерев'яна на кам'яному фундаменті, яка, за словами старих людей, прибудована до церкви

¹ Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Lublin-Chełm, 1999. 166, 232 s.

² Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Lublin, 2005. T. I. S. 185.

³ APL. ChKGK, спр.131.

⁴ APL. ChKGK, спр.131, 135.; Бобрик В. Стан церков у забужанській частині Холмського унійного деканату у світлі візитації 1793 р. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції. Луцьк, 2007. С. 124–127.

Рис. 1. Церква святої Варвари в с. Острів'я.
Фото О. Цинкаловського, 1930-ті рр.

Fig. 1. Church of St. Barbara in the Ostrivya village.
Photo by O. Tsinkalovsky, 1930 s.

Рис. 2. Церква святої Варвари в с. Острів'я.
Фото С. Лончука, 2017

Fig. 2. Church of St. Barbara in the Ostrivya village.
Photo by S. Lonchuk, 2017

Рис. 3. Церква Святої Варвари в с. Острів'я.
Фото С. Лончука, 2015

Fig. 3. Church of St. Barbara in the Ostrivya village.
Photo by S. Lonchuk, 2015

значно пізніше, ніж церква. Висота дзвіниці 15 м, довжина 2 ½ м і ширина 5 м 32 см, покрита поцинкованою бляхою. Дзвонів на ній — 4. Довжина вівтаря 3 ½ м, ширина — 3 ½ м. Підлога у вівтарі дерев'яна, пофарбована червоною фарбою»⁵.

Храм зорієнтований вівтарем на схід, обшитий вертикальними дошками. Аналіз композиційних особливостей дозволяє віднести спорудження церкви до початку XVIII ст. Сучасний вигляд архітектурної пам'ятки відтворює її радикальну реконструкцію в 1874 р. шляхом прибудови дзвіниці до західної стіни нефа. Найдавніша частина споруди склада-

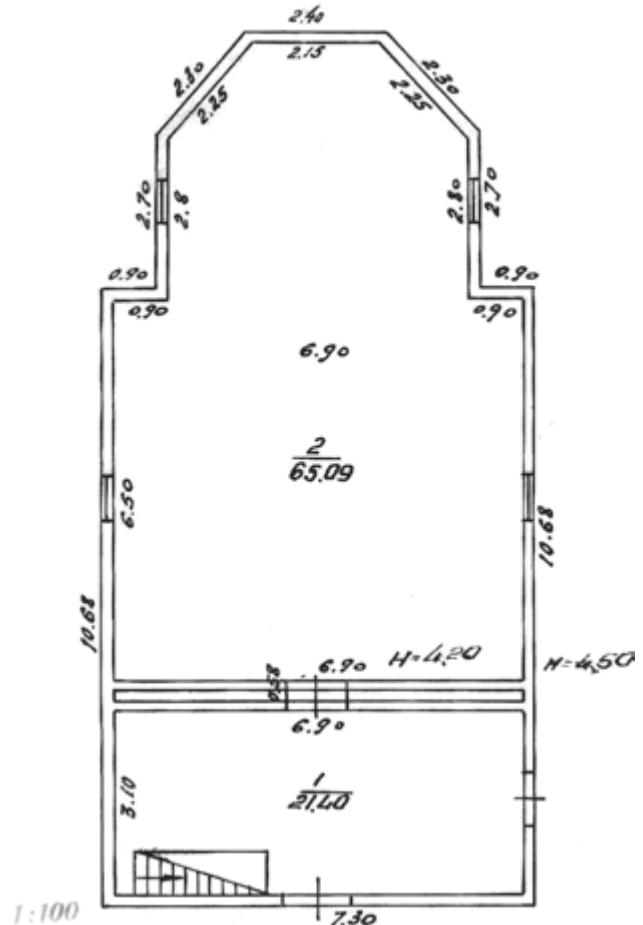

Рис. 4. План церкви с. Острів'я, 1959.

Fig. 4. The plan of the church in Ostrivya village. 1959

⁵ ЛКМ. НДФ-3164. Опис церковного майна Свято-Варварівської церкви села Острів'я Любомльського повіту Волинської єпархії. 1936 р.

Рис. 5. С. Піща. Казанська церква. Загальний вигляд.
Фото В. Завади, 1986

Fig. 5. Pishcha village. Kazan Church. General view. Photo by V. Zavada, 1986

Рис. 6. С. Піща. Казанська церква. Вигляд з південного заходу.
Фото В. Завади, 1986

Fig. 6. Pishcha village. Kazan Church. View from the southwest.
Photo by V. Zavada, 1986

Рис. 7. С. Піща. Казанська церква. Фото С. Лончука, 2017

Fig. 7. Pishcha village. Kazan Church. Photo by S. Lonchuk, 2017

Рис. 8. С. Піща. Бабинець церкви. Фото С. Лончука, 2017

Fig. 8. Pishcha village. Church babynets. Photo by S. Lonchuk, 2017

ється з прямокутного, витягнутого в поздовжньому напрямку зрубу нефа і невеликої дотичної до нього шестигранної апсиди. Об'єм нефа завершується традиційною для храмів «хатнього типу» двосхилою покрівлю з плечистою восьмигранною главкою на гребені. Будівля вдало розміщена на невеликому підвищенні над озером, завершуючи перспективу центральної вулиці с. Острів'я⁶.

⁶ Виявлення и класификация зданий и сооружений Волынской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльський р-н. Київ, 1986.

Село Піща. Церква Казанської ікони Богородиці 1801 року (Рис. 5–10).

Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (рішення Ради Міністрів УРСР № 442 від 06 вересня 1979 р., охоронний № 1042).

Церква вперше згадується у 1510–1531 рр. як покинута⁷. Можливо, це було пов'язане з частими набігами татар, які руйнували храми і забирали в неволю населення. У 1619–1620 р. храм вже був уніатським⁸, а у 1796 р. переведений з унії у православ'я⁹. Клірова відомість за 1796 р. повідомляє, що церква св. Симеона Столпника дерев'яна, нова, до священослужіння придатна¹⁰. Нова церква в с. Піща побудована у 1801 р. на кошти парафіян. У 1878 р. церква отримала ім'я Казанської Богородиці¹¹. У післявоєнний період храм постійно функціонував.

Композиція церкви відходить від народних традицій дерев'яного зодчества Правобережної України. Пам'ятка наближається за типом до слобожанських дерев'яних храмів, а також відображає тенденції московської архітектури межі XIX — XX ст. У 1878 р. капітально відремонтована, підведений новий фундамент, прибудована триярусна дзвіниця. У 1912 р. початково тридільна церква доповнена бічними зрубами. Дерев'яна, п'ятизрубна. Хрестовий план утворений шестигранним центральним зрубом, до якого по осі захід-схід прилягають п'ятигранна апсида і маленький невиражений, трапецієподібний в плані бабинць. По осі північ-південь до центрального простору прилягають бічні зруби, перекриті тригранною дощатою стелею. Невеликі службові приміщення симетрично врівноважені в загальній композиції. Двосхилі дахи увінчані по гребеню нетрадиційними стилізованими главками. До бабинця примикає триярусна дзвіниця — восьмерик на двох четвериках, накрита шатром. Зруби на кам'яному фундаменті, обшиті вертикально та горизонтально. Збереглося декоративне оздоблення інтер'єру XVIII — XIX ст.¹², а саме: чотириярусний іконостас кінця XIX — поч. XX ст. (можливо, 1892 року) та різні кіоти кінця XVIII і поч. XIX ст.

Нині в нефі підшита стеля, тоді як у первинному варіанті він перекривався зімкнутим восьмигранним склепінням з виходом на ліхтар, прихованим під високою двосхилою покрівлею. Бокові прибудови

Рис. 9. С. Піща. Іконостас церкви. Фото С. Лончука, 2017

Fig. 9. Pishcha village.. Iconostasis of the church.
Photo by S. Lonchuk, 2017

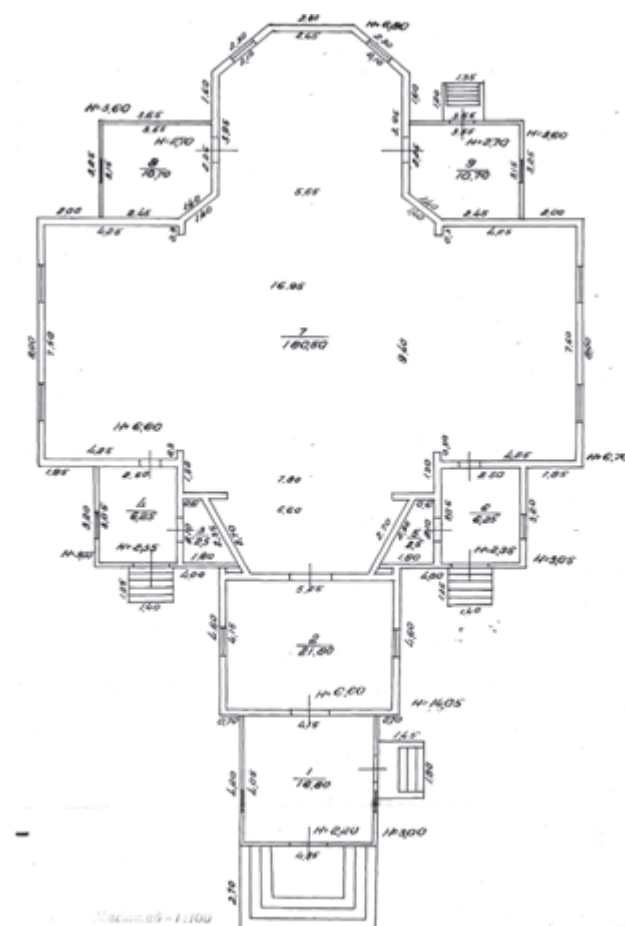

Рис. 10. С. Піща. План церкви, 1959

Fig. 10. Pishcha. Plan of the church, 1959

ви перекриті тригранним склепінням, яке нагадує коробове. У вівтарному зрубі і в бабинці плоска стеля. Стіни церкви прикрашені сволюками. Перехід до восьмигранної форми в північно-західному і південно-західному прямокутних кутах нефа здійснений врубкою клинців з плоским дном, — така структура не була характерною для дерев'яного на-

⁷ Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Lublin — Chełm, 1999. Т. III. S. 165, 232.

⁸ ЦДІАУ у Львові. Ф. 201, оп. 46, спр. 205, арк. 61v, 64, 64v.

⁹ ДАЖО. Ф. I, оп. I, спр. 376 /505/, арк. 289.

¹⁰ ДАВО. Ф. 35, оп. 5, сп. I, арк. 73.

¹¹ Переверзев К. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. Житомир, 1914. С. 67.

¹² Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 96–97.

Рис. 11. С. Піща. Цвинтарна каплиця.
Фото О. Остапюка, 2008

Fig. 11. Pishcha village. The cemetery chapel.
Photo by O. Ostapuk, 2008

Рис. 12. С. Піща. Цвинтарна каплиця.
Фото С. Лончука, 2017

Fig. 12. Pishcha village. Cemetery chapel. Photo by S. Lonchuk, 2017

родного будівництва XVI — XVIII ст., і з'явилась, очевидно, лише в XIX ст. Балкон-хори утворюють другий ярус бабинця, котрий виходить в неф трицентровою аркою-вирізом.

У 1901 р. прибудовані ризниця та бабинець, проведени внутрішні та зовнішні ремонти¹³. На стінах церкви і дзвіниці є записи про ремонти: 1866, 1899, 1901, 1926, 1960–61, 1970 р. На дзвіниці є 5 дзвонів. На найбільшому (18 пудів) міститься дарчий напис місцевого поміщика Міхала Ѓутовскі: «TEGO DZWONA FUNDATOREM MIHAL GUTOWSKI / W PISZCZU 1854 ROCU D17 M: WRZESNIA / LALIL OSTROWSKI».

¹³ Переверзев К. В. Справочная книга о приходах ... С. 67.

Село Піща. Цвинтарна каплиця 1802 року (Рис. 11–12).

За кліровими відомостями каплиця на цвинтарі в с. Піща збудована у 1802 р.¹⁴ Є однокамерною прямокутною в плані будівлею (7.0 x 4.0м), збудованою з дерев'яного бруса прямокутного перерізу і накритаю трисхилим вальмовим дахом. Із західної сторони простір, що утворюють південний і північний схили даху, закритий щипцем із дошок. В площині щипця розміщений накладний дерев'яний хрест. Причілок даху зі сторони входу підтримують кронштейни, які є випусками верхніх брусів стін. Увінчує дах невелика дерев'яна різьблена сигнатурка. Зовнішня поверхня стін обшита вертикальними шалівками з нащільниками. До приміщення каплиці із західної сторони ведуть дерев'яні двері. На південному та північному фасадах у верхній частині стін розташовані невеликі прямокутні вікна.

Каплиця є характерним зразком народного храмубудування Волині XVIII — поч. XIX ст. Унікальний приклад архаїчного однокамерного храму хатного типу, характерного для волинської школи народної архітектури окресленого періоду. Заслужує на відновлення та охорону¹⁵.

Село Пульмо. Церква Святого Миколая 1895 року (Рис. 13–15).

Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (рішення виконкому Волинської облради від 03 квітня 1992 р. № 76, охоронний № 215-м). Вперше згадується у 1510 р.¹⁶ У 1665 р. стараннями парафіян побудована нова дерев'яна церква св. Миколая разом з дзвіницею, що підтверджує намісна ікона XVII ст.¹⁷ На той час усі православні церкви були переведені в унію і місцеві землевласники часто вступали з ними в конфлікт¹⁸. Згідно до архівних документів парафіяни Миколаївської церкви села Пульмо вже до 9 вересня 1796 р. добровільно прийняли православ'я¹⁹.

Під час генеральної візитації у березні 1793 р. церква відмічена як давня, але її стан був добрий. У головному вівтарі знаходився образ розп'яття Христа, у бічних — образи Пресвятої Богородиці і св. Миколая. Вівтар згідно візитації 1789 р. був синього кольору. Зафіксовано наявність у храмі

¹⁴ Клірова відомість церкви с. Піща за 1937 р. Фонди ЛКМ.

¹⁵ Михайлишин О. Л. Цвинтарна каплиця в селі Піща Шацького району Волинської області (рукопис).

¹⁶ Gil A. Prawosławna eparchia... . S.165, 166, 233.

¹⁷ Клірова відомість за 1844 р.; ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 174–176.

¹⁸ Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. XXIII. Акты Холмского гродского суда. Вильно, 1896. С.СXXXI.

¹⁹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 376 (505). Арк. 284.

конфесіоналів. Церква мала купол, дзвіниця була над бабинцем²⁰. Відповідно до клірової відомості від 20 грудня 1796 р. церква дерев'яна, стара і до священослужіння придатна²¹. У 1844 р. вона охарактеризована як міцна²². У 1860 р. відмічено, що церковного начиння недостатньо. Престол був один — в ім'я св. Миколая.

Відповідно до указу Волинської духовної консисторії від 28 жовтня 1886 р. за № 9935 в селі Пульмо Володимирського повіту 4-го благочинного округу було дозволено будівництво нової дерев'яної церкви. На той час російський Синод намагався перебудувати всі церкви, які мали архітектурний стиль відповідно до українських традицій, в так званому «синодальному» стилі, не шкодуючи коштів. На будівництво було виділено 2700 рублів парафіяльних грошей, від казни відпускалось 2504 рублів 46 копійок. В наявності була частина дерев'яного матеріалу, а суму, котрої не вистачало, мали поповнити парафіяни²³. Будівництво завершено у 1895 р.

Стару церкву наприкінці XIX ст. розібрали, перенесли на кладовище і перебудували на каплицю.

Станом на 1937 р. церква була покрита бляхою. Довжина церкви становила 24.07 м, ширина — 13.42 м, висота — 20.5 м. У 1927 р. проведено капітальний ремонт, за кошти парафіян пофарбовано дах. Дзвіниця прибудована до церкви, також крита бляхою. Мала розміри: довжина — 4.43 м, ширина — 8 м, висота — 24 м. Церква функціонувала при радянській владі. У храмі збереглися 5 дзвонів, 2 з них відлиті у 1930 р. в м. Данціг.

Церква св. Миколая є характерним зразком «синодального» стилю з хрестовою планувальною композицією, з влаштованою від заходу шатровою дзвіницею з характерним декором. Незважаючи на використання при будівництві типового проекту, в архітектурі церкви простежується і ряд особливостей, які проявляються в своєрідному вирішенні центрального куполу, а також у пропорціях основних елементів композиції. Ця стилістика пам'ятки, а також її домінуюче розміщення в забудові села, визначають особливу цінність церкви серед інших храмових споруд кінця XIX ст., розташованих на території Волинської області²⁴.

²⁰ Бобрік В. Стан церков у забужанській частині Холмського уніатського деканату і світлі візитації 1793р. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції. Луцьк, 2007. С. 124–126.

²¹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 75.

²² ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 174–176.

²³ Волинские епархиальные ведомости. Часть неоф. № 7 от 1. 03. 1887 г.

²⁴ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. 1986.

Рис. 13. С. Пульмо. Церква Святого Миколая. Фото В. Завади, 1986.

Fig. 13. Pulmo village. Church of St. Nicholas. Photo by V. Zavada, 1986.

Рис. 14. С. Пульмо. Церква Святого Миколая. Фото О. Остапюка, 2003.

Fig. 14. Pulmo village. Church of St. Nicholas. Photo by O. Ostapuk, 2003.

Рис. 15. С. Пульмо. Церква Святого Миколая. Фото С. Лончука, 2017

Fig. 15. Pulmo. Church of St. Nicholas. Photo by S. Lonchuk, 2017

Село Пульмо. Цвинтарна каплиця (Рис. 16–19). збудована у 1900 р. Стару Миколаївську церкву розібрали, перенесли на кладовище і побудували з неї каплицю. Її розміри: довжина — 7.20 м, ширина — 4.70 м, висота — 4.50 м.²⁵ Інвентаризаційний опис 1986 р. зафіксував її архітектурні рішення та фізичний стан: «каплиця на кладовищі має просту прямокутну форму з чотирихилою покрівлею і маленькою сигнатуркою. В її архітектурі відсутні будь-які індивідуальні риси, що в комплексі з її незадовільним технічним станом роблять перспективу її подальшої охорони та використання малоімовірною»²⁶. Однак пізніше каплиця двічі була відремонтована і нині використовується за призначенням.

²⁵ ЛКМ КН — 7201.

²⁶ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. 1986.

Рис. 16. С. Пульмо.
Цвинтарна каплиця.
Фото В. Лазарука

Fig. 16. Pulmo. Cemetery chapel. Photo by V. Lazaruk

Рис. 17. С. Пульмо.
Цвинтарна каплиця.
Фото В. Завади, 1986

Fig. 17. Pulmo. Cemetery chapel. Photo by V. Zavada, 1986

Рис. 18. С. Пульмо. Цвинтарна каплиця.
Фото О. Остапюка, 2003

Fig. 18. Pulmo. Cemetery chapel. Photo by O. Ostapiuk, 2003

Рис. 19. С. Пульмо. Цвинтарна каплиця.
Фото С. Лончука, 2017

Fig. 19. Pulmo. Cemetery chapel. Photo by S. Lonchuk, 2017

прибудови до бабинця нового об'єму дзвіниці, а до нефу — двох бічних зрубів (так званих «розпалубок») та чотирьох рівновеликих службових приміщень. Внаслідок цього відбулося зміщення акценту з центрального зрубу на дзвіницю, що істотно змінило композиційну автентичність старого храму. Натомість церква Святого Миколая у с. Пульмо є прикладом синодального («псевдоросійського») стилю храмового будівництва.

Висновки. Не зважаючи на відносно невелику кількість дерев'яних храмів XVIII — XIX ст., котрі збереглися на території Шацького району, вони досить різнопланово характеризують розвиток регіонального народного дерев'яного зодчества. Тут представлений архаїчний однокамерний храм північно-поліського (хатнього) типу (цвинтарна каплиця в с. Піща). Церква Святої Варвари в селі Острів'я може слугувати прикладом барокових перетворень в архітектурі дерев'яних храмів хатнього типу, описаних В. Завадою, до яких автор відносить: збільшення висоти та посилення вертикальних пропорцій обох зрубів, ускладнення елементів дрібної пластики та декору (декоративної маківки на гребені даху тощо) і, нарешті, появу гранчастої апсиди²⁷. Церква Казанської ікони Богородиці є прикладом трансформації тридільного храму за взірцями російського синодального стилю шляхом

Oleksandr OSTAPIUK,
Serhii LONCHUK

WOODEN CHURCHES OF SHATSK DISTRICT OF THE VOLYN OBLAST

Abstract. The article presents an attempt to systematize materials related to wooden church building, assembled and published in the form of separate articles. There is the most exhaustive list of wooden churches which exist in the present-day Shatsk district of the Volyn Region. The particular attention is focused on 5 preserved wooden churches built in the 18th — 19th c. It is also outlined architectural and design features of the churches which are based on the inventories of 1959th plans, as well as archival and contemporary photographs.

Key words: wooden architecture, cultural heritage, architectural monuments, churches, chapel.

²⁷ Завада В. Т. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // АСУ. Вип. 1. Київ, 1994. С. 113–123.

УДК 711:712

Ірина ПОТАПЧУК
Любов БИЧКОВСЬКА

ВИТОКИ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ ВОДНО-ЗЕЛЕНОГО ДІАМЕТРУ МІСТА РІВНЕ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1950 – 1980 рр.)

Анотація. Розглянуто особливості формування і розвитку системи зелених насаджень міста Рівне у вигляді водно-зеленого діаметру, сформованого в заплаві ріки Устя. Проаналізовано зв'язок містобудівної еволюції поселення повоєнної доби з формуванням різноманітних природно-ландшафтних чинників. Висвітлений сучасний стан і актуальна проблематика водно-зеленого діаметру, який вимагає проведення реконструктивних та відновлювальних заходів.

Ключові слова: Рівне, містобудівний розвиток, ландшафт, водно-зелений діаметр, парки, водойми, рекреаційна територія.

Сьогодні Рівне є одним з найзеленіших обласних центрів України. Місто відноситься до тих історичних поселень, котрі в основі своєї локації мали істотний гідрографічний фактор, який впливав на його подальшу еволюцію в сенсі просторового розвитку. Річка Устя, яка перетинає територію міста з півдня на північ, ще в давнину слугувала головною природною артерією поселення, його композиційною віссю. Потенціал водойми був задіяний при формуванні ландшафтно-рекреаційної території у вигляді водно-зеленого діаметру міста і його приміської зони. Тому обставини і особливості формування ландшафтно-рекреаційної території міста Рівне та його приміської зони, з'ясування сучасного стану його рекреаційної спадщини і до сьогодні залишаються актуальними

Ідея створення водно-зеленого діаметру міста в повоєнну добу виходила з того, що територія міста хоча й мала водний об'єкт як сприятливий ландшафтний чинник однак була малолісистою. Генеральний план розвитку міста був розроблений в 1963 р. Діпромідом. В 1974 р. за завданням Держбуду УРСР був опрацьований проект розміщення і будівництва 1-ї черги з коригування окремих розділів генплану на період розвитку 15–20 років¹. Цим документом передбачалося: формування промислової зони, побудова раціональної мережі вулиць, взаємозв'язок сельбищної території та центру, створення міського ядра та системи житлових районів зі своїми центрами, будівництво кільцевої об'їзної дороги. Водночас планувалося розширення зелених насаджень, створення санітарних розривів та обводнення території². Також здійснювалися реконструкція та розвиток загальноміського громадського центру (рис. 1).

За інформацією арх. О. Кузьмич в 1978 р. Управління головного архітектора міста було забезпечено вихідними даними проектування 22 об'єктів нового будівництва³. Проте, зелені насадження все ще залишалися в малій кількості. Їх не вистачало на ту кількість мешканців, яка зростає, а ті, які існували, були в занедбаному стані та застарілими. Тому зусилля архітекторів Рівного того часу були спрямовані на створення комфортних умов проживання, в тому числі і природно-ландшафтних.

Необхідно зазначити праці, які висвітлюють питання тогочасної розбудови міста, формування системи зелених насаджень, здійснення благоустрою території, влаштування водних об'єктів, тощо. Це

¹ Кузьмич О.И. Перспективы развития города Ровно // СА. 1978, № 11. С. 1.

² Там само. С. 2.

³ Там само. С. 5.

дослідження О. Кузьмич⁴, а також П. Ричкова⁵, О. Михайлишин⁶, І. Носар⁷ та ін. Окремі аспекти проблеми були відображені в збірках документів, в краєзнавчих виданнях⁸.

Озеленення міста Рівне розпочалося ще з 1955 р., коли почала створюватися розвинута зелена зона в комплексі з приміською територією. Перші плани зеленого будівництва були направлені на збільшення площі насаджень, в основному на території житлової та громадської забудови. За період 1945–1963 рр. площа зелених насаджень загального користування міста була доведена до 46,5 га, що складало 6,4 м. кв. на одного жителя⁹.

Формування зеленої зони міста в 1957 р. завершилося розробкою проекту, виконаного Львівською філією інституту «Діпромісто». Передбачалося створення на міській і приміській територіях сприятливих санітарно-гігієнічних і мікрокліматичних умов, а також раціональне використання земель, придатних для сільського господарства. В ландшафтному аспекті цим проектом планувалося озеленення і благоустрій великих, здебільшого заболочених територій, а також збільшення площі існуючих насаджень з 179 га до 486 га, що складало 36,8% можливої площі озеленення¹⁰. В 1957 р. зелена зона міста складала біля 13 тис. га, з яких 61,7% утворювали

Рис. 1. Рівне. Проект детального планування центральної частини. 1978 р. Схематичний прорис І. Потапчук:

1 — зелені насадження загального користування; 2 — водойми; 3 — головні будівлі; 4 — стадіон «Авангард», 5 — вул. Соборна, 6 — магістральні вулиці, 7 — житлові вулиці, 8 — забудова міста

Fig. 1. Rivne. The Project of detailed planning of the central part. 1978.

Drawing by I. Potapchuk: 1 — public green plantations, 2 — water reservoirs, 3 — main buildings, 4 — “Avangard” stadium, 5 — Soborna street, 6 — main streets, 7 — streets, 8 — residential area

орні землі. Існуючі лісонасадження на території зеленої зони складали лише 3,87% загальної площі.

По мірі реалізації планів зелена зона міста збільшувалася. Проте, швидкий ріст населення міста (від 57 тис. в 1959 р. до 150 тис. в 1974 р.), рекреаційні потреби, дефіцит зелених насаджень викликали необхідність розробки нового генерального плану міста і проекту планування його приміської зони¹¹. Про гостру необхідність продуманого озеленення говорить той факт, що зелені насадження мали здійснюватися за генеральним планом розміщення першої черги будівництва з окремим розділом «Зелені насадження» (1974 р., «Діпромісто»). Планувалось розширення та реконструкція насаджень загального користування, рівномірне їх розміщення по всій території міста, збереження та дендрологічне

⁴ Кузьмич О. І. Перспективи розвитку города Ровно // СА. 1978, № 11. С. 1–64; Кузьмич О. І. Ландшафтная организация территории города Ровно и его пригородной зоны // СА. 1979, № 7. С. 15–19.

⁵ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. 2008. С. 57–79.

⁶ Михайлишин О. Л. Реалізація містобудівних новацій в плані забудови міста Рівне 1937–38 років: інтернаціональний та регіональний контекст // Містобудування та територіальне планування. Київ, 2009. Вип. 35. С. 252–264; Михайлишин О. Л. Конкурсні проекти генерального плану м. Рівне 1936 року // АСВ. Вип. 3. С. 76–88; Михайлишин О. Л. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне у 1950–1970-х рр. АСВ. Вип. 5. С. 52–66.

⁷ Носар І. В. Гідрографічний фактор в формуванні розпланувально-просторової моделі історичних міст Волині // Містобудування та територіальне планування. Київ, 2005. Вип. 22. С. 196–205; Носар І. В. Розпланувальний каркас і природно-ландшафтна ситуація історичних волинських поселень // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Київ, 2006. Вип. 16. С. 193–203; Носар І. В. Проблеми збереження містобудівної спадщини Волині в природно-ландшафтному аспекті // Містобудування та територіальне планування. Київ, 2006. Вип. 23. С. 190–198; Носар І. В. Вплив природно-ландшафтних чинників на формування території історичних міст Волині // Містобудування та територіальне планування. Київ, 2006. Вип. 25. С. 154–162.

⁸ Ровно 700 років: 1283–1983. 36. документів і матеріалів. Київ, 1983. 194с. Рівне — 720: від давнини до сучасності. Кн. 1. Рівне, 2003. 240 с.; Рівне — 720: від давнини до сучасності. Кн. 2. Рівне, 2003. 144 с.

⁹ Кузьмич О. І. Ландшафтная организация территории города Ровно и его пригородной зоны // СА. 1979, № 7. С. 15.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

Рис. 2. Рівне. 1957 р. Схема зелених насаджень: 1 — зелені насадження; 2 — зелені насадження загального користування; 3 — річка, озеро; 4 — межі міста

Fig. 2. Rivne. 1957. Scheme of green plantations: 1 — green plantations; 2 — public green plantations; 3 — river and lake; 4 — boundaries of the town

збагачення існуючих зелених масивів і створення нових, захист сельбищної території від шкідливого впливу промислових викидів, використання незручних територій для рекреаційних цілей. Планувалося збільшити площу зелених насаджень різного призначення до 17,6 м. кв. на одного жителя в 1980 році¹².

Генплан також передбачав об'єднання в єдину систему існуючих зелених масивів та тих, що мали проектуватися. Початком створення міського водно-зеленого діаметру «північ-центр-південь», який в майбутньому мав утворити головну просторово-композиційну вісь міста, стало створення парку Молоді (колишній Комсомольський парк) зі стадіоном Авангард на 25 тис. глядачів. Передбачалася також реконструкція зони відпочинку Басів Кут, розширення русла річки Устя¹³.

Проект 1974 р. орієнтувався на розвиток зелених насаджень двох основних видів: міські і заміські насадження загального користування. Основною метою було створення комфортних умов для відпочинку в природному оточенні, впровадження зелених насаджень спеціального призначення для захисту від шкідливих впливів промисловості, водохоронні, меліоративні насадження та ін. Також був запланований розвиток мережі зелених насаджень

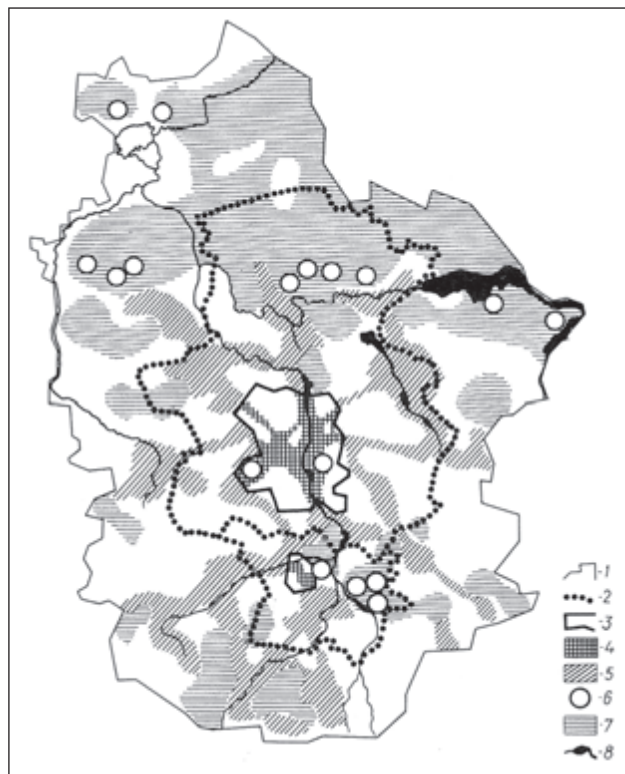

Рис. 3. Рівне. 1974 р. Схема зеленої зони міста: 1 — межі приміської зони; 2 — межі зелених зон Рівного та Здолбунів; 3 — межа міської території; 4 — міські зелені насадження; 5 — сади, хмільники, озеленені автомагістралі; 6 — зони масового відпочинку; 7 — зелені насадження лісопаркової захисної смуги; 8 — водойми

Fig. 3. Rivne. 1974. Scheme of the green zone: 1 — boundaries of the suburban zone; 2 — green areas boundaries of the Rivne and Zdolbuniv towns; 3 — boundary of the town territory; 4 — urban green plantations; 5 — gardens, hops, highways greenery; 6 — zones for public recreation; 7 — green plantations of forest park protective strip; 8 — reservoirs

всередині житлових кварталів. Згідно схеми зелених насаджень загального користування (рис. 2) вони розміщувалися вздовж річки Устя, а також локально на території міста для озеленення кварталів. Зелені насадження спеціального призначення мали виконувати роль буферної зони між промисловістю та сельбищною територією.

В цей період заплановано створення парків в Південно-східному, Південному та Північно-Східному районах, крупних скверів в зоні Дворець (біля сучасного гідропарку), в житловому районі Видумка, в районі Тинне та ін. Ретельно прораховувалися цифри по питомому забезпеченню мешканців зеленими насадженнями, планувалося їх збільшення з розрахунку на проектний період. Втілення генплану дозволяло довести площу зелених насаджень загального користування до 544,4 га (23,7 кв. м. на одного жителя), а з врахуванням лісопаркових зелених насаджень в межах міського кордону, — до 826,4 га (36 кв. м. на одного жителя).

¹² Кузьмич О. И. Перспективы развития ... // СА. 1978, № 11. С. 2.

¹³ Там само. С. 3.

Рис. 4. Схема водно-зеленого діаметру міста, 1974 р.:

1 — парки культури та відпочинку; 2 — ландшафтний парк (парк Молоді); 3 — спортивний парк (з міським стадіоном «Авангард» на 25 тис. місць); 4 — гідропарк; 5 — лугопарк; 6 — загальноміська зона відпочинку з пляжами; 7 — бульвари; 8 — площі та майдани; 9 — дороги; 10 — водні поверхні; 11 — межі «Діаметру»

Fig. 4. Scheme of the water-green diameter of the town, 1974:
1 — parks of culture and rest; 2 — landscape park (Molodi Park); 3 — sports park with the «Avangard» stadium for 25 thousand places; 4 — hydropark, 5 — meadows park, 6 — town common recreation zone with beaches; 7 — boulevards; 8 — squares; 9 — roads; 10 — water surfaces; 11 — borders of «the Diameter»

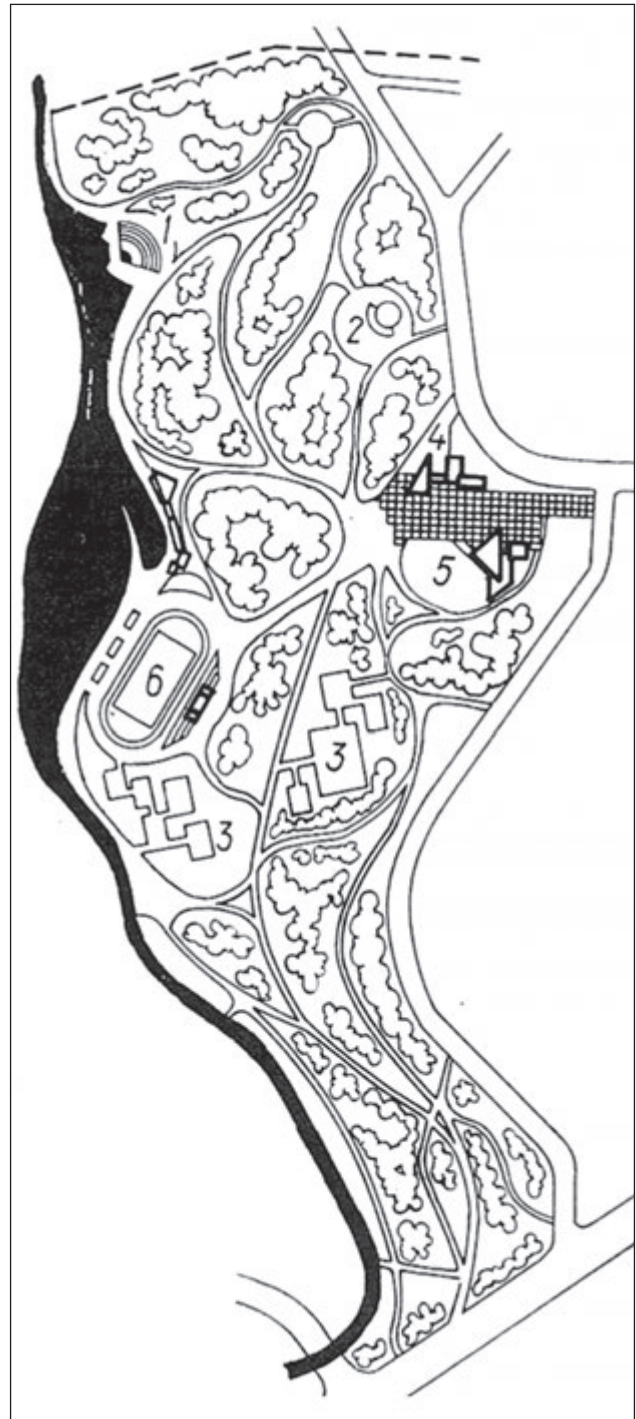

Рис. 5. Схема планувальної організації нового парку в мікрорайоні Північний. 1977 р.:

1 — літня естрада, 2 — ресторан, кафе, столова; 3 — спортивні ігрові майданчики; 4 — Палац дітей та молоді; 5 — спорткомплекс; 6 — стадіон, станція човнів

Fig. 5. The planning organization scheme of the new park in Pivnichnyj District. 1977: 1 — summer stage; 2 — restaurant, cafe, canteen; 3 — sports playgrounds; 4 — Palace for Children and Youth; 5 — sports complex; 6 — stadium and boat station

Станом на 1979 р. в місті було три парки (загальною площею 46 га), 25 скверів (80,2 га). Загальна довжина зелених насаджень вздовж вулиць, проїздів та набережних складала 595 км (!). Були проведені значні роботи по озелененню територій промислових підприємств. Проте, асортимент зелених насаджень станом на 1979 рік все-ще залишався доволі одноманітним, озеленення територій нових житлових, промислових та інших комплексів здійснювалося часом з незадовільною якістю¹⁴.

Планом зеленого будівництва на 1976–1980 рр. було намічено побудувати парки: в районі існуючого стадіону — площею 10 га, в Північно-Західному — 18 га, вздовж продовження проспекту генерала Безручка (колишня вулиця Ворошилова) — 14 га, по вулицях Набережній, Млинівській — 7 га, південніше вулиці Степана Бандери — 12 га та ін. Проте станом на 1979 р. території, що були призначені для створення парків не були відведені. Тому з цієї причини, а також в зв'язку зі збільшенням чисельності населення міста показник зелених насаджень загального користування на одного жителя знизився з 18 кв. м. в 1975 р. до 17,5 кв. м. в 1978 році, хоча в цілому площа насаджень збільшилася.

Особливий акцент в планах був зроблений на ліси та сади. Так, було намічено за рахунок рекультивації земель до 1980 р. створити 35 га нового лісу, 200 га садів та виноградників приміських господарств (Рис. 3). Територія лісопаркового поясу також збільшувалася, — в основному за рахунок освоєння незручних територій в Клевани, Олександрії та Решуцьку.

В зв'язку зі зниженням основного показника озеленення міста було вирішено збільшити площі насаджень загального користування — парків, садів і скверів, розміщених в центральній частині міста. Територіально-просторове розміщення цих насаджень дозволяло сформувати головний водно-зелений діаметр на площі 546 га, який розвивався вздовж річки Усті і складався з системи зелених зон, які активно входили в композицію загальноміського центру. При цьому раціональне розміщення різнофункціональних масивів загального користування в структурі діаметра мало забезпечити рівномірне обслуговування населення та створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов в центральному районі міста¹⁵.

Плановий розвиток водно-зеленого діаметру дозволяв сформувати просторову ландшафтну композицію, до складу якої входили (рис. 4):

- зона культурно-масового відпочинку, що об'єднувала систему парків, які проектувалися: мікрорайону Північний, по осі вулиці Директорії (колишня Плеханова), вздовж вулиці Набережної;
- зона відпочинку в природному оточенні на базі заново створеного ландшафтного парку Молоді;
- спортивна зона навколо стадіону на 25 тис. глядачів (зараз стадіон «Авангард»);
- системи гідро- та лугопарків, що проектувалися;
- загальноміська зона відпочинку з пляжами вздовж Басівкутського озера.

Генпланом міста були передбачені планувальні зв'язки водно-зеленого діаметру з садами житлових районів та мікрорайонів за допомогою системи бульварів та озелених пішохідних вулиць. Виконання планів зеленого будівництва дозволило вирішити кількісний аспект озеленення міста. Генеральний план міста визначив територіально-просторове і функціональне використання озелених територій, об'єднавши їх в систему. Тому станом на 1978 рік на етапі розвитку системи озеленення поряд з збільшенням кількісних показників зелених насаджень важливою задачею стало підвищення їх якості.

Вирішення поставлених задач передбачалося в декількох напрямках¹⁶:

- ландшафтна реконструкція садів і парків, які існували;
- створення нових садово-паркових комплексів в районах міста, що реконструювалися;
- створення нових садів і парків в районах новобудов з використанням незручних територій;
- створення заміських парків та лісопарків.

Так, в 1976–1980-х рр. було заплановано реконструювати 55 га існуючих зелених насаджень, в тому числі 28 га насаджень загального користування, 15 га приміських лісів та лісопарків.

Особливої уваги заслуговує пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення — Парк культури та відпочинку імені Т. Шевченка. Перераховані вище недоліки були характерні і для даного ландшафтного об'єкту. В 1978 р. парк мав площу 26 га. Проект ландшафтно-реконструкції парку був виконаний в 1976 р. проектним інститутом КиївНІПмістобудування та Відділенням дендрології і паркознавства Ботанічного саду АН УРСР. Він передбачав удосконалення планувальної структури, покращення дендрологічного складу насаджень, інженерний благоустрій. В процесі його реконструкції були переобладнані входи в парк, створена виставка квітів, виконаний куточок Т. Шевченка, зменшена зона атракціонів, розріджені насадження, видалені малоцінні, старі

¹⁴ Кузьмич О. И. Ландшафтная организация территории города Ровно и его пригородной зоны // СА. 1979. № 7. С. 16.

¹⁵ Там само. С. 17.

¹⁶ Там само. С. 18.

дерева, створені нові газони, сформовані поляни і просторові ландшафтні композиції. Площу парку передбачалося збільшити до 32 га.

До числа ландшафтних об'єктів, які підлягали реконструкції, входив і парк на Грабнику (колишній парк Жовтневий), проект реконструкції якого був виконаний Рівненською філією «Діпромисто» в 1978 р. Прикладом створення садово-паркових об'єктів в процесі реконструкції центрального району є бульвар Незалежності (колишній Жовтневий), що мав площу 2 га та був сполучною планувальною ланкою між майданом Незалежності та майданом Просвіти. Проект реконструкції був виконаний Рівненською філією «Діпромисто» в 1979 р.

Непридатні для забудови території прибережної смуги використовувалися для створення нового парку мікрорайону Північний (Діпромисто, 1977 р.) (Рис. 5). Згідно проекту передбачалося влаштування організованої системи зелених насаджень, планувальну основу якої складав районний парк в заплаві річки Устя, який в перспективі також мав стати складовою частиною водно-зеленого діаметру міста.

В 1979 р. ставилося питання про доцільність розроблення єдиного проекту зеленої зони Рівного та Здолбунова з метою вдосконалення функціонально-планувальної організації структурних елементів водно-зеленого діаметра.

Підсумки. В процесі виконання благоустрою території міста поруч з естетичним аспектом природно-ландшафтного облаштування, йшла постійна «боротьба» за «кількісний» вимір. Спостерігалось прагнення до дотримання нормативних показників озеленення на одного мешканця міста та поступове збільшення цього показника на розрахунковий період. Саме на протязі досліджуваного періоду місто суттєво збагатилось в ландшафтно-рекреаційному аспекті. Була закладена сучасна система зелених насаджень та сформувався так званий «водно-зелений діаметр», який все ще залишається важливим чинником містобудівної структури Рівного. Нині на території міста Рівне існують такі ландшафтно-антропогенні утворення водно-зеленого діаметру як парк Молоді, система водойм Гідропарку, парк імені Т. Г. Шевченка, парк Грабник, районний дендрологічний парк Ювілейний, парк в районі Пагорба Слави, Рівненський зоопарк, приміські лісо- та лугопарки, зони баз відпочинку.

Отже, оцінюючи сучасний стан водно-зеленого діаметру міста Рівного, можна констатувати, що нинішня містобудівна політика направлена передовсім на розвиток житлово-громадського сектору забудови. Виникають нові торговельно-розважальні та житлові комплекси. І хоча, виконується їх благоустрій в тій чи іншій мірі (лави, дитячі майданчики,

стоянки для автомобілів, благоустрій, тощо), показники озеленення та обводнення нашого міста, як кількісні так, і якісні, значно знизилися, хоча населення Рівного збільшилося.

Тому вкрай актуальною залишається проблема, над якою раніше працювали рівненські архітектори. Навантаження на парки, сквери, бульвари міста в порівнянні з 1970-ми роками значно зросло. Відтак, сучасна містобудівельна ситуація вимагає стратегічного і водночас тактичного вирішення проблеми розвитку та реконструкції водно-зеленого діаметру міста Рівного. Цей природно-ландшафтний вимір сучасного міста має стати одним з найважливіших чинників в його майбутньому розвитку.

До необхідних реконструктивних кроків поліпшення існуючого стану водно-зеленого діаметру Рівного потрібно віднести: розчищення русла річки; формування набережних в якості системи громадських просторів; приведення до відповідних нормативних санітарно-гігієнічних та естетичних показників пляжної зони міста в районі Басового кута; продовження формування діаметру в напрямі північ-південь вздовж річки — створення нових ландшафтно-рекреаційних територій, тобто, втілення в життя однієї з ідей, закладеної ще в 1970-ті роки — формування єдиної ландшафтно-рекреаційної зони Рівне-Здолбунів, а також освоєння інших територій під озеленення. Втілення запропонованих заходів по створенню «осучасненого» водно-зеленого діаметру дозволить задовольнити життєво необхідні потреби в повноцінному відпочинку та дозвіллі містян, а також зробить мікроклімат міста в цілому більш здоровим та комфортними для проживання та праці.

Iryna POTAPCHUK
Liubov BYCHKOVSKA

ORIGINS AND FORMATION PROBLEMS OF RIVNE'S WATER- GREEN DIAMETER IN POST-WAR PERIOD (1950th — 1970th)

Abstract. The features of formation and development of the green plantations system in Rivne town as a "water-green diameter" are considered and researched. The connections of the urban planning evolution of the post-war period with the formation of various landscape features are analysed. The modern state of this water-green diameter, which requires reconstructive and restoration measures is researched.

Key words: Rivne, urban development, landscape, water-green diameter, parks, reservoirs, recreational territories.

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

ДО АРХІТЕКТУРНОЇ ІСТОРІЇ ЄЗУЇТСЬКОЇ РЕЗИДЕНЦІЇ В СЕЛІ КНЯГИНИН

Анотація. Перша половина XVII ст. в містах Галичини, Волині та Поділля характеризувалася активною місіонерською діяльністю єзуїтського ордену, внаслідок якої були засновані кільканадцять колегіумів та резиденцій. Один з найбільших колегіумів з'явився в м. Острозі завдяки пожертвам Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич. Острозькі єзуїти створили також в околичних селах декілька місій, найбільша з яких з'явилася в селі Княгинин на території замку. Тут був споруджений комплекс навчальних, господарських та житлових приміщень, включно з помешканням фундаторки. Близьче уявлення про цей архітектурний комплекс дозволяють скласти архівні джерела.

Ключові слова. Княгинин, замок, єзуїти, місія, архітектура, історія.

Історичні катаклізми, які час від часу потужними хвилями прокочувалися по Волинській землі, доволі часто залишали по собі невідомні руїни знакових колись архітектурних споруд, яких в подальшому очікувала доля повного (або майже повного) забуття. Одним з таких «фантомних» об'єктів є замок і колишня єзуїтська резиденція в селі Княгинин Дубенського району на Рівненщині (до 2008 року — село Княгинине).

На території села віддавна існувало старе городище¹, а згодом тут з'явилися достатньо потужні замкові укріплення². Їхня поява була зумовлена наявністю високого мисовидного пагорбу, дві сторони якого омивалися руслом невеликої, однак достатньо повноводної річки. Під південними схилами цього пагорбу віддавна існував також розлогий став, котрий також слугував істотним фортифікаційним та водночас господарським чинником. Загалом ці ландшафтні прикмети дійшли до нашого часу (рис. 1).

Перша відома письмова згадка про Княгинин міститься в акті від 1545 р. в описі Луцького замку, одна з городень³ якого утримувалася «Олехном і Івановою Кнегининськими з Кнегинина»⁴. Згодом це поселення згадується під 1569 р. в універсалі короля Сигізмунда Августа про приєднання Волині до Корони в описі Луцького замку⁵. В кінці XVI ст. село стає власністю князівської родини Острозьких, а в інвентарі 1620 р. фігурує як «двір і фільварок», а також як центр Княгининської волості⁶.

У 1624 р. згідно дарчого запису Анни-Алоїзи Острозької (у шлюбі — Ходкевич) Княгинин відійшов у власність єзуїтського колегіуму⁷, заснованого нею в Острозі. В переліку декількох містечок та сіл, також подарованих нею єзуїтам (Сураж, Мощаниця та ін.), Княгинин був найбільшим і найзаможнішим поселенням, в якому тоді нараховувалося 124 «дими»⁸. Очевидно, ця обставина, а також зруч-

¹ Радянська історіографія згадує в Княгинині могильник доби ранньої бронзи і курган давньоруських часів, однак оминає події 16–18 ст. Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Київ, 1973. С. 284–285.

² Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1. Вінніпег, 1984. С. 504.

³ Городня — в замковому будівництві частина оборонної стіни (зазвичай дерев'яної), будівництво і утримання якої передбачало персональну відповідальність конкретної особи або спільноти.

⁴ Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. Почаев, 1889. С. 913.

⁵ Там само.

⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Пер., упоряд. та передм. І. Ворончук. Київ-Старокостянтинів, 2001. С. 74.

⁷ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... С. 54.

⁸ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. С. 31.

Рис. 1. Княгинин. Південно-східний схил замкового пагорбу над ставком. Фото П. Ричков. 2016 р.
Fig. 1. Knyahynyn. The South-Eastern slope of the castle hill above the pond. Photo by P. Rychkov. 2016

на ландшафтна ситуація Княгинина зумовили не лише господарський інтерес прийшлих єзуїтів, а й бажання створити свою постійну місію в тутешньому замку⁹. В подальшому військові конфлікти і соціально-політичні катаклізми поступово призвели до занепаду поселення. В радянські часи тут функціонувала тваринницька ферма, цілковито поруйнована на початку ХХІ ст.

Першу відому спробу ближчого дослідження замкових решток в Княгинині підійняв в кінці ХІХ ст. відомий історик і археолог Володимир Антонович¹⁰. Результатом його розвідок *in situ* став схематичний креслення оборонного кордону Княгининського замку у вигляді чотирикутника, наближеного до форми квадрату (рис. 2). Усі чотири сторони замку мали однакову довжину в 200 кроків (орієнтовно 140 м). На зовнішніх кутах знаходилися земляні бастиони, також наближені до форми квадрату. З південно-західної сторони замку зафіксовано русло ріки Стубли, з південно-східної — великий ставок. З двох протилежних сторін зафіксовано рів глибиною 3 метри. Максимальна висота зовнішнього відкосу в сторону ріки складала 11 метрів, внутрішніх відкосів — майже 5 метрів. Важливими елементами креслення є «фундаменти воріт» шириною близько 20 метрів, позначені в північно-східному валу, і «частина стіни з аркою дверей» — в північно-східній куртині, ближче до західного бастиону. На даний час ці фортифікаційні елементи на місцевості практично не прочитуються.

Рис. 2. Схема замкових укріплень. Прорис Б. Прищепи за обмірами В. Антоновича в кін. ХІХ ст. ЦДІАУК

Fig. 2. The scheme of the castle fortifications. Drawing by B. Pryshchepa according to the measurements by V. Antonovych in the late 19th. ЦДІАУК

Рис. 3. Локалізація замку на території поселення. Фрагмент топографічної мапи середини 1920-х років. Приватна збірка
Fig. 3. Castle localization on the settlement territory. Fragment of topographic map of the mid-1920s. Private collection

⁹ Місія — найменший підрозділ ордену, підпорядкований колегіуму або резиденції, який провадив душпастирську діяльність на прилеглих територіях, у війську, при магнатських дворах.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 832. Оп. 1. Сп. 158. Автор висловлює вдячність Б. Прищепи за надання копії цього фіксаційного документу.

Рис. 4. Локалізація колишнього замку на території сучасного поселення. Опрацювання на підставі інтернет-ресурсу Google Earth (2018 р.) П. Ричкова

Fig. 4. Localization of the former castle on the up-to-date village territory. Processing on the basis of the Google Earth Internet resource (2018) by P. Rychkov

Відома також пізніша фіксація Княгининського замку в першій половині 1920-х років на топографічній польськомовній мапі, де зафіксовані контури цього замку, однак у вигляді пентагону (рис. 3). Таке просторова форма у порівнянні з планом В. Антоновича виглядає явним спотворенням дійсності, що, очевидно, стало наслідком неувважності або необізнаності картографа.

Точна дата появи Княгининського замку невідома, однак, судячи з його значних фізичних вимірів, можна припустити, що він був створений (принаймні значно розбудований), саме за часів панування Анни-Алоїзи, яка щедрою рукою спонсорувала будівельні плани Ордену в усіх своїх володіннях. Принаймні, відомі замчища Волині, обстежені раніше О. Годованюк¹¹, суттєво менші від замку в Княгинині.

Природно-ландшафтна ситуація, де колись розташовувався замок та резиденція, справді виглядає доволі зручною для оборонного будівництва. З півдня та заходу ця підвищена ділянка обмежується доволі високим природним крутосхилом, у підніжжя якого протікає невеликий потічок верхів'я р. Стубли зі ставком, котрий існував тут очевидно, віддавна (рис. 4).

Історичні відомості про Княгининську єзуїтську місію достатньо скромні. Відомо, зокрема, що вона

була побудована в межах замку самими ж єзуїтами¹². В праці орденського історіографа С. Заленського засвідчено, що тут існував «оборонний замок з баштою, валом, гарматами, рушницями, амуніцією, зі шпиталем, костелом і двором»¹³. З усіх боків замок був оточений земляним валом та частоколом (палісадом). В 1660, 1685, 1692 рр. замок витримав облоги татарських загонів, а в 1698 р. був підсилений шляхом оновлення оборонних мурів, земляних валів та башт. Хроніки зафіксували також, що в 1698 р. при ректорі Острозького колегіуму П. Завільському замок в Княгинині отримав нову оборонну браму. Очевидно, це саме її рештки дійшли до нашого часу (рис. 5–6). Тоді ж були відремонтовані мури, вали та башти¹⁴. Існують також подання, що в 1702 р. тут ховалася шляхта від козацьких загонів Палія та Самуся¹⁵. Не випадково тут певний час переховувалася велика книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму¹⁶.

¹² SGK. Warszawa, 1883. T. IV. S.192; ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 57. Спр. 207. «Ведомость о зданіях древних замков, монастырей, церквей и других строениях, поступившим по разным случаям в казну и состоящих в ведении местного начальства по Волынской губернии», ар.7 зв.

¹³ Załęski St. Jezuici w Polsce. T.4, Cz.3. Lwów, 1903. S. 1253; Załęski St. Jezuici w Polsce. W skrocie. Kraków, 1908. S.212. Згаданий «двір» можна ідентифікувати з єзуїтською оселею.

¹⁴ Załęski St. Jezuici w Polsce. T. 4. Cz. 3. Lwów, 1903. S. 1275;

¹⁵ Ibid. S. 1273;

¹⁶ Серяков С. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст.: матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал // Острозька давнина. Вип. 5. Остріг, 2016. С. 81.

¹¹ Годованюк Е. М. Исследования бастионных замчищ Волыни // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. Сборник. Киев, 1980. С. 83.

Лише двома реченнями згадує тутешні «руїни кляштору» М. Орлович в путівнику міжвоєнної доби¹⁷. Дещо більше інформації міститься в публікації сучасного дослідника Г. Ранковського, згідно якої в 1644 р. Анна-Алоїза на власний кошт збудувала тут дерев'яний «оборонний двір», а в 1670 р., вже після її смерті, єзуїти розбудували новий, більш потужний замок на випадок небезпеки¹⁸.

В межах замку існував також невеликий костел, в крипті якого здійснювалися поховання місцевої шляхти. В 1715 р. споруджено новий костел, яким також опікувалися єзуїти. Вони також збудували в Княгинині шпиталь (1707 р.) та дерев'яну уніатську церкву (1722 р.), яку часом ідентифікують з нині існуючою Воздвиженською церквою¹⁹, пам'яткою архітектури²⁰ (рис. 7). Існує також подання, що єзуїти побудували ще й дерев'яну Михайлівську церкву (1765 р.) в сусідньому селі Білобережжя²¹.

Важливе значення для глибшого розкриття даної теми мало віднайдення нової архівної інформації. В ЦДІАУК зберігся короткий інвентаризаційний опис решток поезуїтської будівлі, датований 1878 р., наступного змісту: «Поиезуитский монастырь²² в с. Княгинин (Дубновский уезд); монастырь построен из кирпича и камня, архитектурных украшений не имеется, здание длиною 28 и шириною 6 сажень²³; монастырь состоит в ведении палаты государственных имуществ, здание все совершенно разрушено, в нем ничто не помещается и никакого дохода не получается; самый монастырь по ветхости починять не получается, потому что издержки на исправление примерно до 15 т. руб. серебром не будут соответственны пользе, с какою можно употребить это здание. Но отдельный дом, в коем стены довольно прочны, но без крыши, полагается исправить под помещение сельского управления, с употреблением на работы примерно 2 т. руб. серебром; исправить для помещения сельского управления, а монастырское здание продать на слом»²⁴.

Рис. 5. Руїна замкової брами на північно-західній куртині.
Фото П. Ричкова. 2016 р.

Fig. 5. The Castle Gate ruin on the North-Western curtain.
Photo by P. Rychkov. 2016

Рис. 6. Руїна замкової брами. Фрагмент.
Фото П. Ричкова. 2016 р.

Fig. 6. The ruin of the Castle Gate. Fragment.
Photo by P. Rychkov. 2016

Рис. 7. Княгинин. Воздвиженська дерев'яна церква.
1-а пол. XVIII ст. Фото П. Ричкова. 2016 р.

Fig. 7. Kniahynyn. Exaltation of the Holy Cross wooden Church.
1st half of the 18th century. Photo by P. Rychkov. 2016

¹⁷ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. S.282.

¹⁸ Rąkowski G. Wołyń. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zahodniej. Cz.1. Pruszków, 2005. S. 300.

¹⁹ Rąkowski G. Wołyń. Przewodnik... S.301. Автор стверджує, що храм був збудований на кошт єзуїтів.

²⁰ Див.: Ричков П. С. Княгинин. Церква Воздвиження Чесного Хреста // Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог. Рівне, 2017. С. 45.

²¹ Див.: Теодорович М. Историко-статистическое описание... С. 910; Ричков П. С. Білобережжя, Церква св. Архангела Михаїла // Дерев'яні церкви Рівненської області... С. 43.

²² Як відомо, єзуїти не вживали для означення своїх осель терміну «монастир».

²³ Тобто приблизно 65 та 14 метрів.

²⁴ ЦДІАУК. Ф.442. Оп. 57. Спр. 207. «Ведомость зданий...», Арк. 7–9.

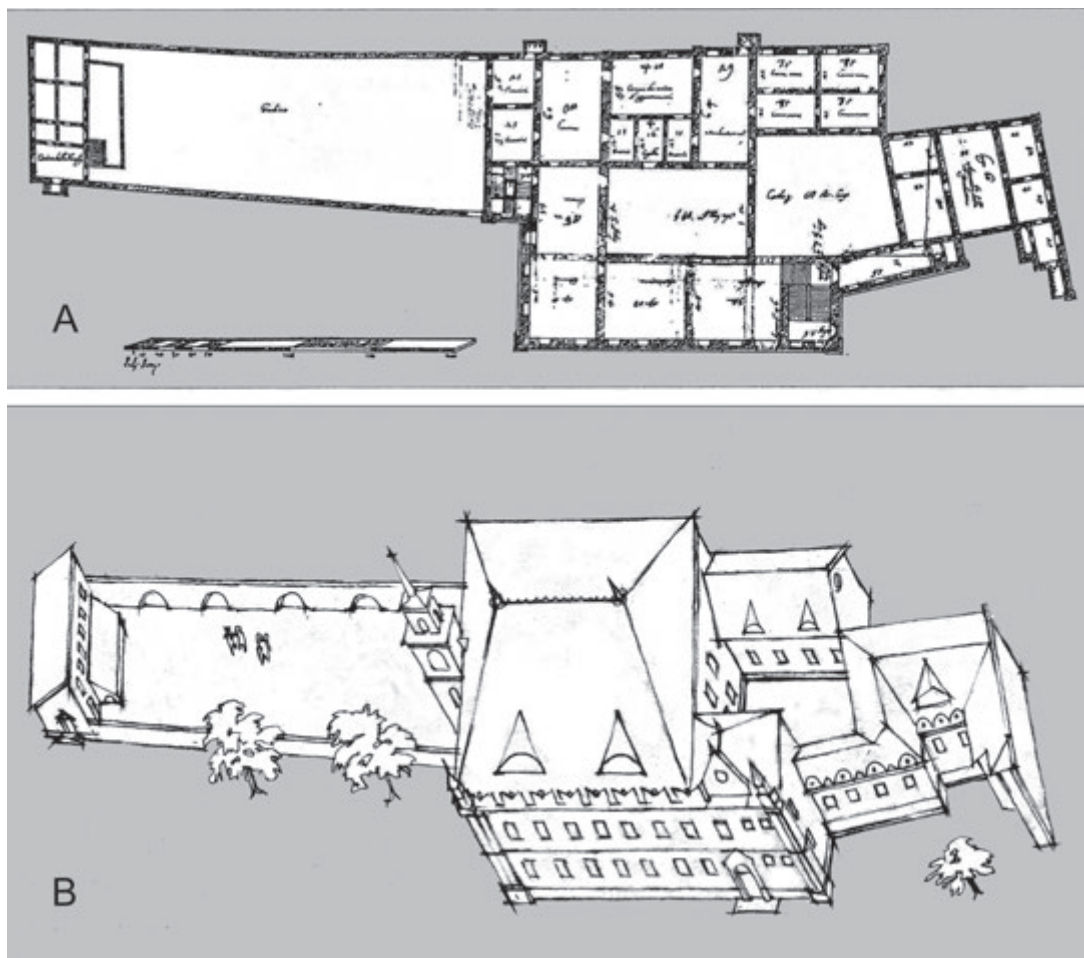

Рис. 8. Княгинин: А — фіксаційний план єзуїтської місії та резиденції Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич. 1640-і роки (?). Зі збірки ARSI в Римі. Фотокопія з публікації А. Бетлея; В — загальний вигляд єзуїтської місії та резиденції. Гіпотетична графічна реконструкція П. Ричкова

Fig. 8. Knyahynyn: A — The ground plan of the Jesuit mission with Anna Aloisia Ostrogska-Chodkiewicz residence. 1640-s (?). From the ARSI collection in Rome, published by A. Betlej; B — general view of the Jesuit mission and residence. A hypothetical graphic reconstruction by P. Rychkov

Невідомо, чи був поновлений цей «окремий дім» на практиці, принаймні конкретні свідчення про нього відсутні. В якості гіпотези можна ідентифікувати цей дім з доволі потужними мурами надбрамного корпусу, фрагменти якого дійшли до нашого часу.

В 1915 р. Княгининський замок вже був суцільною руїною з рештками стін колишньої резиденції, замкової вежі (брами), старих валів та ровів, а на його території був облаштований фільварок²⁵. Тими не менш ці рештки все ще зберігали видимі сліди зовнішнього кордону замку на плані квадрату. Єдиним матеріальним свідоцтвом колишнього замку сьогодні є напівзруйнований фрагмент вищезгаданої замкової брами²⁶, що провадила

колись на територію фортеці з північної сторони. Позначена В. Антоновичем «брама» взагалі не простежується. На даний час ця місцевість виглядає цілковитою пусткою, порослою здичавілими деревами та чагарниками.

Ще одна архівна знахідка істотно доповнила нашу уяву про Княгининський замок і єзуїтську резиденцію в ньому. Польському досліднику А. Бетлею вдалося віднайти в ARSI і опублікувати цікавий документ у вигляді плану архітектурного комплексу²⁷ (рис. 7А). Оскільки на цьому плані одне з приміщень позначено як «appartamento della duchessa», автор небезпідставно ідентифікував цю частину будівлі як стале помешкання острозької княгині Анни-Алоїзи. Розцінюючи цей запис як підтвердження реального

²⁵ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся... С. 504.

²⁶ Просторова локалізація цієї брами має помітні відхилення своєї поздовжньої осі від уявної лінії оборонного кордону, що може бути ознакою суттєвих відхилень замкового квадрату від геометричної правильності.

²⁷ Betlej A. Niech przyjdzie tu Witruwiusz wraz ze swoimi następcami. Kilka uwag na temat kościoła s kolegium Jezuitów w Ostrogu // Roczniki Humanistyczne KUL. Historia Sztuki, t. LIV, zeszyt 4, 2006. S. 196.

факту, автор гіпотетично пов'язав цей об'єкт з Острогом, відзначивши, щоправда, відсутність в цьому місті схожого прототипу для можливої атрибуції. Версія Княгинина ним не розглядалася.

Справді, через значні габарити і просторову нерегулярність, ця споруда не знаходить жодної аналогії в історичній забудові Острога. Натомість її загальні розміри та пропорції, вказані у вищезгаданому російськомовному описі руїн практично повністю збігаються з кресленням того комплексу, де мешкала «дучесса». До того ж позначення на реальному архітектурному плані помешкання княгині побічно засвідчує ще й час появи цієї споруди (як і самого креслення), — не пізніше 1648 р.

Креслення, опубліковане А. Бетлеєм, справді є достатньо інформативним для аналізу. Можна виділити три функціональних зони цього комплексу: власне єзуїтську місію з каплицею в центральній зоні (на певному етапі, очевидно, то була резиденція з навчальними класами); господарську зону з просторим видовженим двором і допоміжною будівлею з протилежної сторони; помешкання княгині з декількома приміщеннями, відділене від самої місії невеликим двориком. Наявність двох сходових клітин засвідчує існування у цьому комплексі як мінімум двох поверхів, а також функціональну автономність цих двох частин будівлі. Цікаве розпланування з шести кімнат (на рівні лише одного поверху) мало помешкання Анни-Алоїзи, до якого можна було потрапити з головних сходів через видовжений коридор. В архітектурно-композиційному сенсі звертає на себе увагу помітний поворот житлової зони княгині по відношенню до приміщень єзуїтської місії, що є, імовірно, наслідком різночасових будівельних етапів.

Цікава деталь: ззовні по довгій стіні влаштовані два виходки²⁸. Це однозначно говорить про орієнтацію цієї стіни назовні замкового простору, тобто вона могла мати одночасно ще й оборонну функцію.

Загальні просторові габарити колишнього Княгининського замку (за орієнтовним підрахунком близько 2 га) цілком дозволяли вмістити в собі таку чималу будівлю, яка до того ж, напевне, була складовою частиною оборонного кордону. Водночас вона дає достатньо інформації для гіпотетичної спроби тривимірної графічної реконструкції цього давно не існуючого архітектурного об'єкту, створеного, очевидно, за ініціативою Анни-Алоїзи, останньої представниці князівської династії Острозьких (рис. 7В).

²⁸ Виходки (по сучасному — туалет, вбиральня, відхоже місце) в замкових комплексах були доволі важливим аспектом життєдіяльності. На цю тему існує цікава публікація: Присяжний К. Львівські виходки // Ї. Незалежний культурологічний часопис. 2004. С. 246–249.

Отже, введення в науковий обіг цього унікального графічного документу дає підстави для декількох висновків. По-перше, сам факт наявності в Княгинині помешкання Анни-Алоїзи засвідчує неординарний суспільний статус цього поселення у першій половині XVII ст., значно підупалоного внаслідок суспільних катаклізмів в наступні століття. По-друге, відсутність безпосередньої функціональної комунікації між приватною житловою зоною княгині і приміщеннями єзуїтської місії з просторим двором, є непрямим доказом того, що створення цих двох складових частин було розведене у часі. Можна припустити, що спочатку тут була побудована князівська резиденція як укріплене помешкання княгині в межах тутешнього замку. А вже згодом з ініціативи Анни-Алоїзи до її резиденції були допасовані навчальні, господарські та житлові приміщення отців-єзуїтів. По-третє, ця територія все-ще зберігає значний дослідницький потенціал для наукових розвідок археологів, істориків, архітекторів. Принаймні, надання цьому замчищу офіційного статусу пам'ятки історії та археології місцевого значення виглядає в контексті вищесказаного цілком виправданим.

Petro RYCHKOV

TO THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE JESUIT RESIDENCE IN THE KNYAGYNYN VILLAGE

Abstract. The first half of 17th century was characterized by intensive missionary activities of the Jesuit Order, which had founded several colleges and residences in the cities of Galicia, Volhynia and Podolia. One of the largest Jesuit Collegium appeared in the Ostrog town, thanks to the donations of Anna-Aloisia Ostrogska-Chodkiewicz. To spread their influence, the Jesuits created in the outlying villages several permanent missions, the largest one appeared in the Knyahynyn village within the walls of old castle. For the arrangement of this mission, some commercial, educational and residential premises were built, including premises for the duchess herself. Newly opened archival sources allowed a closer idea about this architectural complex.

Keywords: Knyahynyn, castle, Jesuits mission, architecture, history.

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

«ОГНИЩЕ» В ПРОСТОРОВОМУ КОНТЕКСТІ РЕЗИДЕНЦІЇ КНЯЗЯ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО В МЕЖИРІЧІ ОСТРОЗЬКОМУ

Анотація. На території давнього містечка Межиріччя Острозького знаходиться незвична пам'ятка архітектурного мистецтва, зафіксована в колишніх інвентарях як «піч» («огнище») XVII ст. Змістовний аналіз стародавніх інвентарних описів дозволяє точніше визначити її функціональне призначення і конструктивну роль в складі князівської резиденції краківського каштеляна Януша Острозького, збудованої в першій чверті XVII ст.

Ключові слова: Межиріччя Острозький, Януш Острозький, князівська резиденція, давня піч.

В архітектурній спадщині Межиріччя Острозького, віддавна згадуваного в історичній літературі¹, поряд зі знаменитим монастирем та потужними міськими укріпленнями привертає увагу відносно невелика, незвична пам'ятка, — мурована конструкція на чотирьох опорах з високим комином. Знаходиться вона у південно-західній частині містечка, навпроти південного монастирського муру. Окрім цієї пам'ятки увесь простір від монастиря до земляного валу сьогодні вільний від забудови. Локальна спроба археологічних дослідження на прилеглій території в недалекому минулому не мала істотних результатів.

Втім, більш ніж 400 років тому на цій ділянці завершилося будівництво князівського двору-резиденції, ініційоване тодішнім власником Межиріччя, краківським каштеляном Янушем Острозьким. Як відомо, він отримав містечко в спадщину від батька — київського воєводи Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького внаслідок майнового поділу від 1603 р.² У спадкоємця виник задум створити тут кляштор ченців-францисканців, а поряд побудувати власну резиденцію. Є підстави вважати, що цей задум незадовго перед його смертю (1620 р.) був сповна реалізований. Однак в подальшому низка руйнівних чинників призвела до майже цілковитого знищення цієї князівської садиби. Єдиним свідком з тих часів власне і є ця монументальна напів-руїна на чотирьох опорах з профільованим комином.

Автор першої історичної праці про Межиріччя-Острозький монастир К. Молендзінський характеризує її як «фрагмент невідомої споруди»³. Він же, покликаючись на опис 1708 р., згадує існування на той час трьох коминів — «один кухонний, другий пічний, а третій завалився»⁴. Здається, що уцілілий донині комин слід віднести до «кухонного» типу, багатофункціонального за своїм призначенням і характеризованого часто в історичних джерелах як «огнище» («ognisko»). Саме цей архітектурний релікт можна бачити сьогодні на місцевості у вигляді автономного об'єкту, який нагадує нам

¹ Див., наприклад: Świecki T. Opis starożytniej Polski. Warszawa, 1816. T.2. S.59.

² Акт поділу володінь В. К. Острозького між його синами в 1603 р. // Описи Острозької другої половини XVI — першої половини XVII ст. Упор. В. Атаманенко, редак. Л. Винар. Київ-Острозько-Нью Йорк, 2004. С. 77; Атаманенко В. Акт поділу володінь кн. В.- К. Острозького між його синами Янушем і Олександром в 1603 р. // Острозька академія XVI–XVII ст. Острозько, 2008. С. 15–16.

³ Molendziński K. Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrońskim. Równe, 1935. S. 6–7.

⁴ Molendziński K. Klasztor pofranciszkański... S. 8.

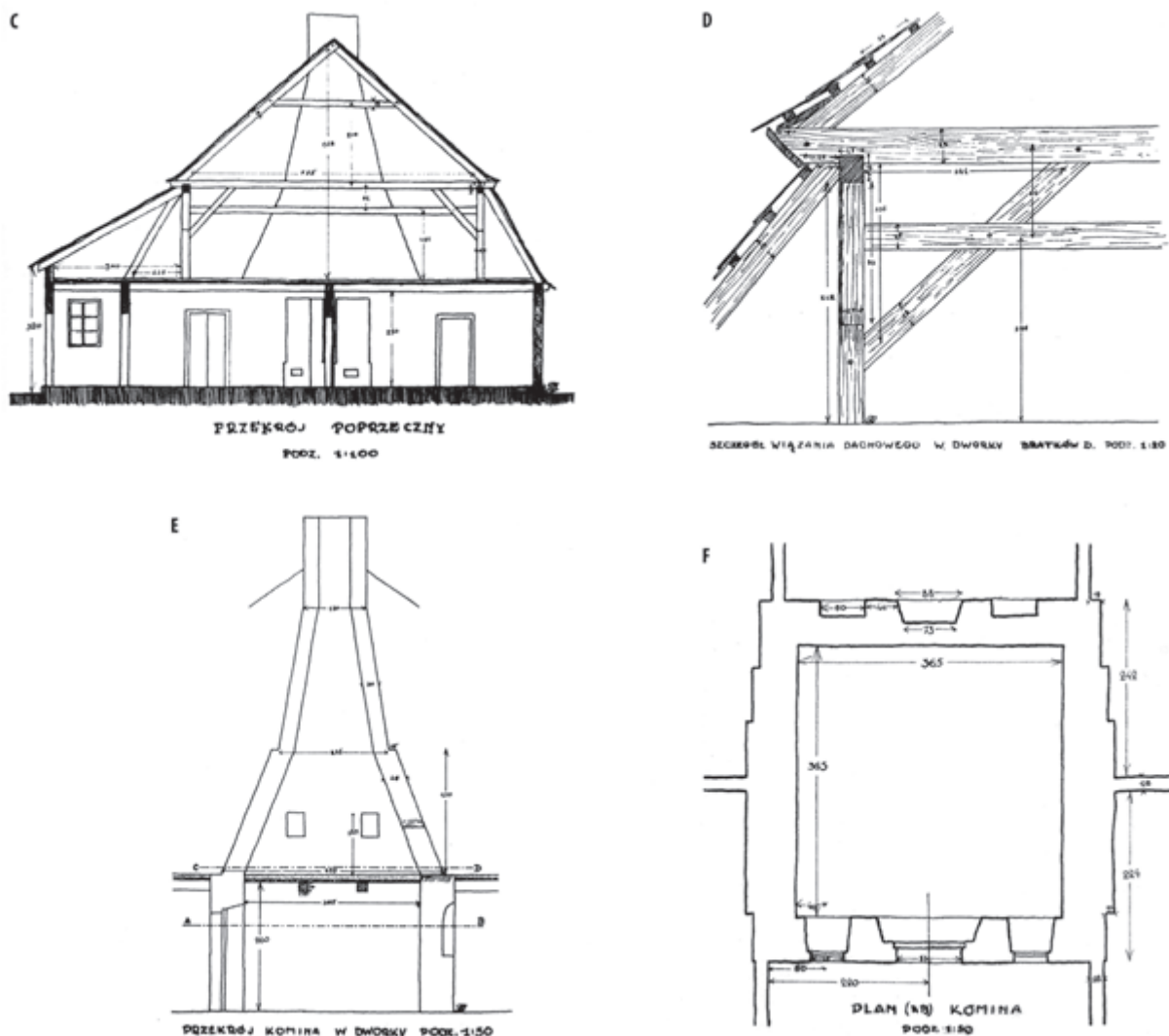

Рис. 1. Братків Дольний. Приклад «огнища» в структурі шляхетської садиби:
 A – повздовжній розріз; B – поземий план; C – розріз поперечний; D – розріз по внутрішньому комину. За М. Розбіцькою
Fig. 1. Bratków Dolny. An example of an old "hearth" in the structure of gentry manor:
 A – longitudinal section, B – ground plan; C – cross-section; D – section of the internal chimney. After M. Rozbicka

символічного «стражника», що оберігає пам'ять про ті далекі часи.

Історія подібних «огнищ» сягає незапам'ятних часів, коли вогонь в різних своїх проявах забезпечував людині умови для виживання (обігрів, приготування їжі, нагрів води, тощо). Подібні «огнища» у вигляді окремого приміщення на прямокутному або квадратному плані з високими коминами-димарями були досить поширеним явищем в контексті житлового будівництва в середньовічну добу. Використовувалися вони і в невеликих міщанських садибах, і в величних палацах заможної аристократії⁵. Фактично це було окреме приміщення з відкритим вогнем, яке слугувало просторовим осередком внутрішнього розпланування, до якого примикали

Рис. 2. Межиріч Острозький. «Огнище» на тлі монастиря.
 Фото В. Литвиненко. 1970-і рр.

Fig. 2. Mezhyrich Ostrogski. "Hearth" in front of the monastery.
 Photo by V. Lytvynenko. 1970 s.

⁵ Czerwiński T. Budownictwo ludowe w Polsce. Warszawa, 2012. S.70–75;

Рис. 3. «Огнище». Загальний вигляд з південного заходу.
Фото В. Литвиненко. 1970-х рр.

Fig. 3. "Hearth". General view from the South-West.
Photo by V. Lytvynenko. 1970s.

Рис. 5. «Огнище». Загальний вигляд з північного заходу.
Фото автора. 2001 р.

Fig. 5. "Hearth". General view from the North-West.
Photo by Author. 2001

Рис. 4. «Огнище». Загальний вигляд з південного сходу.
Фото автора. 1985 р.

Fig. 4. "Hearth". General view from the South-East.
Photo by Author. 1985

Рис. 6. «Огнище». Загальний вигляд з заходу.
Фото автора. 2015 р.

Fig. 6. "Hearth". General view from the West.
Photo by Author. 2015

Рис. 7. «Огнище». Фрагменти південно-східної (1) та південно-західної (2) опор з отворами для «риништоку».
Фото автора. 2015 р.

Fig. 7. "Hearth". Fragments of the South-East (1) and the South-West (2) supports with the holes for chute. Photos by Author. 2015

кімнати з побутовими функціями. На певній висоті над відкритим вогнем влаштовувалося перекриття з можливістю регулювання інтенсивності руху повітря (втяжки). Цікаво, що подібна «мурована піч на чотирьох мурованих колонах» згадувалася також і в описі резиденції князя Олександра Острозького в Полонному, датованому ще 1620 р., укладеному з нагоди переходу міста у власність Станіслава Любомирського⁶.

Використовувалися вони іноді ще навіть першій половині XX ст. Приклади «виживання» таких печей з відкритим вогнем, зокрема, були зафіксовані студентами Варшавської політехніки в міжвоєнну добу під час архітектурних обмірних практик⁷ (рис. 1).

В контексті сказаного очевидно цілком, що цей архітектурний релікт, який дивом зберігся в Межирічі, є унікальним фрагментом функціонального облаштування резиденції Януша Острозького. До

Рис. 8. «Огнище». Внутрішнє склепіння.
Фото автора. 2015 р.

Fig. 8. "Hearth". The inner vaults.
Photo by Author. 2015

⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. Київ-Старокостянтинів, 2001. С. 232–233.

⁷ Rozbicka M. Dwory w Albumach Inwehntaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939). Warszawa, 2014. S. 86–87.

Рис. 9. Сучасний вигляд комину та гонтової покрівлі.

Фото автора. 2015 р.

Fig. 9. The up to date appearance of the chimney and the wooden roof.
Photo by Author. 2015

того ж нам невідомо жодного уцілілого аналогу на теренах сучасної України.

В радянську добу ця конструкція отримала статус архітектурної пам'ятки національного значення і була включена до відомого довідника-каталогу⁸. Слід однак зауважити, що автор супровідної статті, не володіючи інформацією щодо її передісторії, в своєму тексті окреслив її функціональне призначення обігрівом стражників та топленням смоли. Ця характеристика печі як «огрівальниці» помандрувала згодом по популярним і фаховим виданням⁹.

В 1970-і рр. на хвилі усвідомлення потреби збереження архітектурної спадщини в містечку розпочалися реставраційні роботи на колишньому францисканському монастирі і водночас, що логічно, значна увага була приділена занепалому «огнищу», яке знаходилося на грані повного знищення (рис. 2–3).

Виконані тоді реставраційно-консерваційні роботи, звичайно, були запрограмовані на автономне існування цієї пам'ятки. Були відновлені фрагменти

втрачених мурувань з використання червоної цегли, споруді повернуті правильні геометричні форми. Конусна частина мурованої конструкції склепіння отримала ззовні пірамідальний дах з гонтовою покрівлею, а горішня частина комина відновила втрачені фрагменти свого ренесансного профілювання. Декілька фіксаційних фото характеризують загальний вигляд пам'ятки протягом останніх п'ятнадцяти років (рис. 4–6).

Звичайно, в первісному архітектурному контексті «огнище» було органічною складовою частиною князівської резиденції і функціонально було «допасоване» до її внутрішньої інфраструктури. Ззовні воно «прочитувалася» лише своєю декоративною частиною у вигляді комину (димаря) з виразним ренесансним профілюванням.

Втім, джерелознавчі відкриття останніх років дозволяють повніше уявити функціональну структуру межирічської резиденції і навіть, до певної міри, її розпланування, зокрема просторову локалізацію «огнища». Першорядне значення при цьому має інвентар Острожчини, укладений в 1621 р. після смерті Януша. Відомі дві публікації цього документу, — в скороченій¹⁰ та повній¹¹ версіях, з несуттєвими орфографічними відмінностями. Поряд з іншими містами тут подана інформація стосовно Межиріччя, яка характеризує князівський двір¹² і саме місто. Слід думати, що місто і князівський двір описані в інвентарі фактично такими, якими вони були і при житті князя. В 1640 р. був укладений новий інвентар князівської резиденції¹³. Його зміст у порівнянні з попереднім документом дає можливість відслідкувати окремі зміни, переважно деструктивного характеру.

Відволікаючись від інших частин інвентаря 1621 р., подаємо той невеликий фрагмент, який безпосередньо стосується «огнища».

«Двір в Межирічі¹⁴.

¹⁰ Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 року // Острожська Давнина. Дослідження і матеріали. Упор. І. Ворончук. Львів, 1995. С. 125–138.

¹¹ Інвентар ординатської частини Острожської волості 1621 р. // Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. Упор. В. Атаманенко, редак. Л. Винар. Київ-Острог-Нью Йорк, 2004. С. 311–315.

¹² В історичній літературі стосовно помешкання Януша Острожського в Межирічі нерідко вживається термін «резиденція». Однак за своїм статусом і функціональним призначенням цей тип князівського помешкання точніше може характеризуватися як «двір», тобто як житлово-господарський комплекс, як своєрідне «представництво» князівської влади. Князь відвідував його лише епізодично, а усіма справами завідував уповноважений намісник.

¹³ Див.: Фрагмент інвентаря Межиріччя 1640 року // Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. ... С. 336–341.

¹⁴ Переклад автора за: Інвентар ординатської частини Острожської волості 1621 р. ... С. 309.

⁸ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог в четырех томах. Т. 3. Киев, 1985. С. 322.

⁹ Див.: Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ, 2011. С. 423.

Рис. 10. Межиріч Острозький. Фіксаційна мапа. Середина XVIII ст.

Fig. 10. Mezhyrich Ostrozhkyi. A fixation map. The middle of the 18th c.

[...] Кухонька мурована, до неї двоє дверей складних на чопах з кунами залізними, засуви залізні з обох сторін. Огнище¹⁵ і комин мурований. Вікон три з ґратами залізними¹⁶. Ринштоків¹⁷ два дубових, підлога з дошок. Комора¹⁸ біля кухні, до неї двері на завісах з засовом, скобою; вікно, стіл довгий простий [...].

В пізнішому інвентарі, укладеному в 1640 р., це приміщення також згадується в наступному контексті: «Кухня в сінях, до якої подвійні двері на кунах

з засовом залізним. В ній лав три. Вікон троє без шиби, ґрати залізні і дощата підлога. Мурований комин та огнище. Столик кухонний, комор при сінях для різного начиння на низу шість, до яких четверо дверей на завісах, в яких п'ять завісів віддерто»¹⁹.

Ці лаконічні фрагменти містять тим не менш достатню інформацію стосовно ролі і обставин функціонування цього «огнища», які потребують більш детального коментаря.

По-перше, його пряма функція — це «кухонька мурована» (в пізнішому описі — «кухня в сінях»), потрапити до якої можна через «двоє дверей складних» (в пізнішому описі — «подвійні двері на кунах»). Їх неординарність («складні» або «подвійні»), — тобто такі, що можуть складатися і забезпечувати широкий прохід) в свою чергу засвідчує і неординарність самого цього приміщення. До того ж ці двері мали залізні «куни»²⁰, а ще залізні

¹⁵ В оригіналі «ognisko». На нашу думку, саме це «огнище» (відкритий вогонь) можна ідентифікувати з цією «піччю», котра дійшла до нашого часу після неодноразових ремонтів і переробок зі статусом автономної архітектурно-історичної пам'ятки.

¹⁶ З контексту виглядає так, що північна частина «огнища» через півциркулярну арку функціонально поєднувалася з головною будівлею, тоді як інші три арки з залізними ґратами виходили назовні і мали віконні заповнення.

¹⁷ Rynsztok — канал (жолоб, ринва) для дощового та господарського водовідведення. Очевидно, саме тут був найнижчий пункт двірцевої території, який давав можливість збирати та спрямовувати стічні води далі через Заславську браму з міста назовні.

¹⁸ Spiżarnia.

¹⁹ Фрагмент інвентаря Межиріччя 1640 року // Описи Острозчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. ... С. 338.

²⁰ Куна — металева накладки (часто декоративна), що поєднували дерев'яні елементи дверей в одну площину.

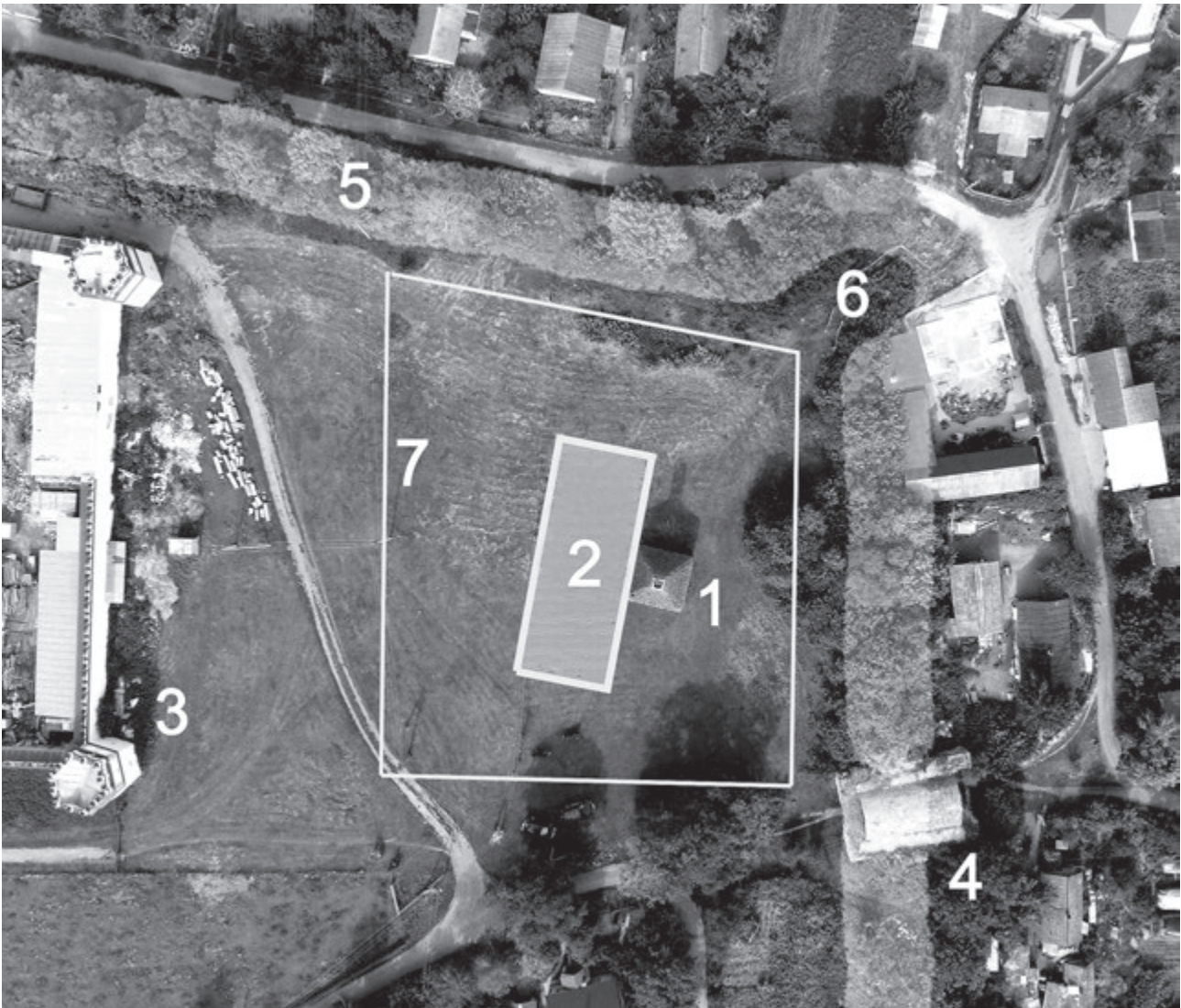

Рис. 11. Межиріч Острозький. Сучасна локалізація «огнища». Опрацювання автора по фото М. Наумця, 2018 р.:
1 — «огнище»; 2- головна будівля резиденції (втрачена); 3 — монастир; 4 — Заславська брама; 5 — земляний вал;
6 — південно-східний бастіон; 7 — орієнтовна межа князівської резиденції

Fig. 11. Mezhyrich Ostroghski. The actual localization of the "hearth". Photo by M. Naumets. Treatment by Author. 2018:
1 - "hearth"; 2 — main building (lost); 3 — monastery; 4 — Zaslavsky gate; 5 — earth wall; 6 — South-East bastion;
7 — approximate border of the princely residence

засуви з обох сторін дверей (!), що забезпечувало міцність і надійність. Отже, наявні усі підстави ідентифікувати це приміщення як таке, що дивним чином проіснувало більше 400 років від моменту своєї появи.

По-друге, дефініція «огнище і комин мурований» підкреслює особливість застосованого матеріалу, оскільки з інвентаря випливає, що переважна частина резиденції була збудована з деревини. Наявна пам'ятка має сьогодні численні сліди поновлень в минулому з використанням більш пізніх сортів цегли. Однак чітко прослідковується і уціліла первісна кладка, яка в окремих фрагментах доповнюється міцним пісковиком жовтуватого-коричневих відтінків.

По-третє, зазначення трьох вікон з залізними ґратами з трьох сторін може свідчити, що будівельний об'єм кухонного «огнища» повністю виступав за зовнішню поверхню південної стіни резиденції, відкриваючись трьома заґратованими вікнами на три сторони. Відтак північна частина огнища через півциркульну арку (нині існуючу) функціонально поєднувалася з головною будівлею, тоді як інші три арки з залізними ґратами виходили назовні і забезпечували візуальний контакт внутрішнього простору «кухоньки» з зовнішнім середовищем. Сліди закріплення цих вікон у вигляді декількох штаб на внутрішніх поверхнях арок чітко прочитуються і сьогодні.

По-четверте, в інженерному сенсі найцікавіше це те, що ревизор зафіксував в складі «огнища» дубові «ринштоки» (ринви), які були прокладені під підлогою через отвори в нижній частина двох опор з південної сторони (рис. 7). Це є конкретне свідчення наявності зливної (каналізаційної) системи, — дуже рідкісний факт в інвентарях початку XVII ст. Певне, що від самого «огнища», а також, можливо, від згаданих в інвентарі окремо розташованих «кухонь» стічні води по спеціальним ринвам по спадаючому рельєфу спрямовувалися до Заславської брами, а далі природним водотоком попід брамою виводилися назовні за земляний вал. Загалом для Межиріччя початку XVII ст., оточеного з усіх сторін високими земляними валами питання водовідведення господарських та особливо атмосферних опадів було вкрай актуальним.

Згідно інвентарного опису на усіх стінових конструкціях резиденції — як мурованих, так і дерев'яних — застосовувалося тинькування з наступною побілкою. Фрагменти цього оригінального тиньку, дякуючи захищеності від атмосферних впливів, все ще збереглися на внутрішніх поверхнях склепінчастого верху «огнища» (рис. 8). Значно меншою витривалістю відзначилася гонтова покрівля, застосована реставраторами в 1970-і роки на даху «огнища». Практично усі чотири скати цього даху за чотири десятиліття прийшли до непридатного стану і сьогодні гостро потребують заміни (рис. 9).

Варто відзначити також, що «огнище» як функціональна складова внутрішнього простору в тогочасних шляхетських садибах було доволі поширеним явищем. В описі від 1621 р. вони згадуються також в сусідніх садибах в Мізочі, Глинську, Здовбиці, Гільчі²¹.

Підсумовуючи наявну інформацію про тогочасну резиденцію і про дивом уціліле «огнище» як інтегральну частину її частину, можна поширити нашу увагу на всю її колишню територію. На жаль, існує лише один картографічний документ, котрий датується серединою XVIII ст. і вважається найстарішим серед відомих мап містечка²². Незважаючи на умовне відтворення містечкової забудови, його автор окреслив південніше від монастиря прямокутну резиденційну територію, яка на ті часи все ще зберігала свою цілісність. Тобто в цій частині містечка фіксується певне просторове утворення з чітко артикульованим кордоном (рис. 10). Щоправда, ані рештки резиденції, ані «огнище» тут не відтворені. А дві будівлі, що позначені на периферії цієї ділянки, мають, схоже, пізніше походження,

хоча в старих інвентарях такі допоміжні будівлі на території князівської резиденції також були зафіксовані.

Відштовхуючись від наявних відомостей, можна в узагальнений просторовий спосіб допасувати до уцілілого «огнища» навколишні архітектурні об'єкти (існуючі і втрачені) (рис. 11).

Резюме. Майже чотири століття височіє серед містечкового пустиря ця стародавня «під-огнище» з виразним профілюванням на високому комині. Височіє як «свідок» давньої доби і як автентичний фрагмент колишньої резиденції краківського каштеляна, яка разом з францисканським монастирем колись підносила Межиріччя до високих щаблів архітектурного мистецтва. Давні інвентарі доволі виразно демонструють її особливу композиційну роль в складі колишньої князівської резиденції. Тобто, в світлі наявної інформації функціональний статус цієї пам'ятки має бути перекваліфікований в архітектурній історіографії з простої «огрівальниці» на повноцінний і, головне, автентичний статус уцілілого фрагменту межирічської резиденції краківського каштеляна Януша Острозького. А в контексті інших відомостей, що містяться в маловідомих інвентарних описах, ця пам'ятка в подальшому має стати органічною частиною гіпотетичної архітектурної реконструкції усієї князівської резиденції, яка може вважатися унікальним творінням пізнього ренесансу на теренах України.

Petro RYCHKOV

A «HEARTH» IN SPATIAL CONTEXT OF THE PRINCE JANUSZ OSTROGSKI'S RESIDENCE IN THE MEZHRYCH OSTROGSKI TOWN

Abstract. On the territory of Mezhyrich Ostrogski town, an unusual landmark of architectural art was preserved, recorded formerly in the old directory as an "oven" («hearth») from XVII c. A meaningful analysis of old descriptions of this town allows to define more precisely its functional purpose as a part of the princely residence of the Krakow Castellan Janusz Ostrogski, built in the first quarter of the 17th c.

Keywords: Mezhyrich Ostrogski town, Janusz Ostrogski princely residence, ancient oven.

²¹ Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621... С. 134–137.

²² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21546. Арк.1.

УДК 72.03:726.1

Ольга СМОЛІНСЬКА

ІСТОРІЯ ВТРАЧЕНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ІВАНО-БОГОСЛОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕЛІ БАРМАКИ НА РІВНЕНЩИНІ

Анотація. Висвітлено історію будівництва та руйнації дерев'яної Івано-Богословської церкви в с. Бармаки Рівненського району. Охарактеризовано історичні передумови появи цього храму. Проаналізовано архітектурне та стилістичне вирішення давнього храму. Подано нововиявлені архівні матеріали – інвентаризаційне креслення плану та загальний вигляд втраченої церкви. З'ясовано імена виконавців інвентаризаційних креслень.

Ключові слова: дерев'яна церква, Бармаки, Рівненська область, радянська влада.

Рівненська область, як частина історичної Волині, належить до регіонів України з високим рівнем зосередження пам'яток сакаральної архітектури, передусім дерев'яних церков. Протягом ХХ ст. чисельність об'єктів дерев'яного зодчества поступово зменшувалася в силу тих чи інших причин. Найбільша частка втрат припадає на радянський період. Одній із таких втрачених пам'яток присвячене дане повідомлення.

Село Бармаки має давню історію і вперше згадується в 1570 р. як власність воєводи Альбрехта Ласького¹. Розташоване на північний схід від Рівного, воно має виразний ландшафт з просторами, високими пагорбами і сьогодні фактично зрослося з обласним центром. Нині налічує трохи більше 1000 мешканців².

Відомий дослідник Волині ХІХ ст. Тадеуш Стецький одним із перших коротко охарактеризував його історичне минуле. Короткі відомості про Бармаки знаходимо також в довіднику О. Цинкаловського, де згадується і дерев'яний храм: «Село збудоване на схилі височин, а на вершку стоїть дерев'яна церква, мурований дім властителя і корчма. При селі джерела і став. Тут видобувають багато крейди, котра у горішніх верствах має багато кременя. Недалеко від села є 10 курганів, з них один в центрі найбільший. Історичні відомості сягають 16 ст., коли село належало до маєтків князів Острозьких, до ключа Рівненського. По тому Беата Острозька віддала рівненський замок Б. Лаському. У відомостях 1570 р. згадуються Бармаки як власність серадського воєводи Альбрехта Ласького. За часів Станіслава Любомирського, власника села Бармаки, було приділене для утримання псарні, а пізніше частинами не раз переходило з рук у руки. Пізніше село належало до волинських земель Федора і Яцька Омелянських. Селянських господарств в кінці 19 ст. тут було 27, жителів нараховувалося загалом 291. В 17 ст. було власністю Яна Замойського. В 1911 р. велика власність належала до Зеленських». У своїх відомостях краєзнавець згадує також про церкву в ім'я Івана Богослова, збудовану на місці старішого храму³.

Важливою архітектурно-просторовою домінантою усього поселення слугувала дерев'яна Івано-Богословська церква, зведена в 1773 р. Її будівництво здійснювалося коштом поміщика Симеона Закревського. В 1866 р. церква була відремонтована. Згідно повідомлення М. Теодоровича копії метричних книг

¹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. Почаев, 1890. С. 467;

² Бармаки: [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бармаки>;

³ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984. С. 68–69

зберігалися з 1809 р.⁴ Поблизу церкви, за давньою українською традицією, розташовувалась дерев'яна дзвіниця. За інформацією нинішнього настоятеля храму розташування сучасної мурованої церкви та дзвіниці повторюють їх попередні локалізації на генеральному плані.

Теперішній діючий мурований храм знаходиться на одному з пагорбів на півдні села, в його історичному ареалі. Поряд розміщений місцевий цвинтар. Церква відіграє роль висотної домінанти в загальному силуеті поселення (рис. 1) та сакрального осередку в житті місцевого населення.

Згідно історичних свідчень втрачений дерев'яний храм мав тризрубну планувальну структуру типу «корабель», згідно якої на одній осі почергово розташовані були бабінець, нава та вівтар (рис. 2). Центральний зруб, традиційно найбільший, був накритий доволі стрімким двосхилим дахом і увінчаний невеличкою декоративною маківкою на сліпому ліхтарику. Вівтарна частина мала гранчасту форму, була накрита п'ятисхилим дахом і акцентована кованим хрестом. З півночі та півдня до вівтаря примикали невеликі приміщення ризниці і паламарні. Найменший зруб бабинця церкви також був накритий двосхилим дахом. На момент фотофіксації (кінець 1950-х рр.) дахи храму були покриті оцинкованою жерстю сірого кольору.

Стіни Івано-Богословської церкви були оздоблені вертикальним шалюванням з нащільниками, вгорі опоряджені аркатурним фризом та невеликим фігурним карнизом. Очевидно, колір стін храму був традиційний, — голубий з акцентацією темнішим відтінком елементів оздоблення (віконних та дверних лиштв, фризів, карнизів, кутових лопаток). Площина стін та цоколь були розділені фартушком для захисту підвалин від вологи. Вікна храму мали спрощену прямокутну форму та невеликі розміри.

Загалом архітектура Івано-Богословської церкви відповідала традиціям давньої волинської школи дерев'яного церковного зодчества. Однак подібний, доволі компактний і стриманий тип храму частіше зустрічається на волинському Поліссі, зокрема в селах Заболоття, Старий Порицьк, Згорани Волинської області, Іванчиці Рівненської області.

У фондах Державного архіву Рівненської області було також віднайдене фото давнього дерев'яного храму, зроблене у 1959 р. (рис. 3).

За поданням М. Теодоровича, в 1866 р. здійснювався ремонт тодішньої дерев'яної церкви⁵. Тому можна припустити, що саме в цей період була

Рис. 1. С. Бармаки Рівненського району. Загальний вигляд. Фото автора, 2018 р.

Fig. 1. Barmaki village in the Rivne district. General view. Photo by the author, 2018

Рис. 2. Івано-Богословська церква в с. Бармаки, 1773 р. Загальний вигляд з північного сходу, 1959 р. [9, арк. 67]

Fig. 2. Church of St. Ivan Bohoslov in Barmaki village, 1773. General view from the northeast, 1959 [9, s. 67]

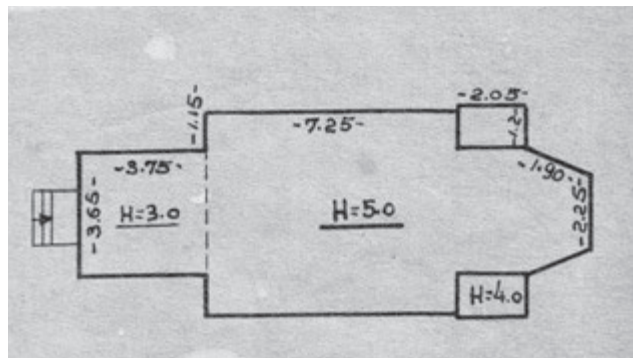

Рис. 3. Івано-Богословська церква в с. Бармаки, 1773 р. Схема плану, 1959 р. [9, арк. 66].

Fig. 3. Church of St. Ivan Bohoslov in Barmaki village, 1773. Scheme of floor plan, 1959 [9, s. 66].

⁴ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... 1890. С. 467–468.

⁵ Там само. С. 468.

Рис. 4. Івано-Богословська церква в с. Бармаки, 1990 р. Загальний вигляд з північного заходу. Фото автора, 2018 р.

Fig. 4. Church of St. Ivan Bohoslov in the Barmaki village, 1990. General view from the northwest. Photo by the author, 2018

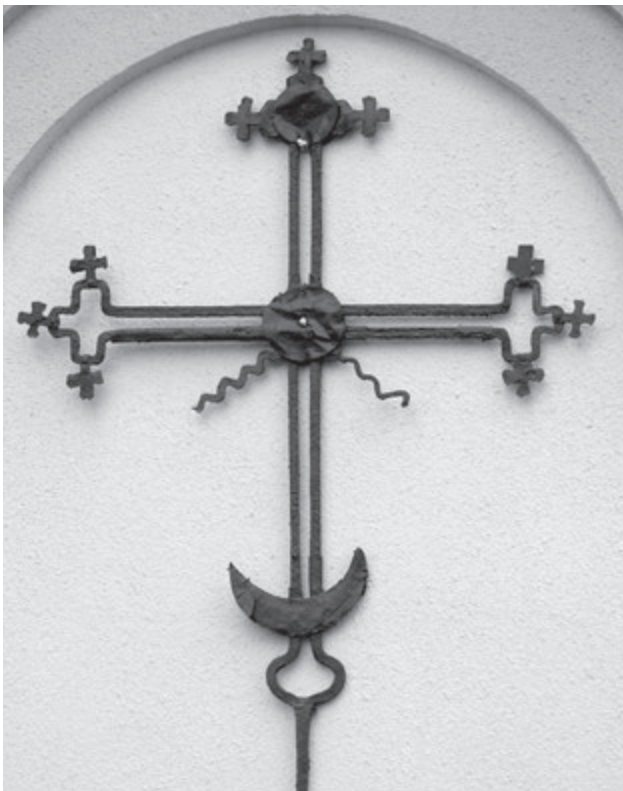

Рис. 5. Дзвіниця Івано-Богословської церкви в с. Бармаки. Кований хрест, що зберігся від попереднього дерев'яного храму. Фото автора, 2018 р.

Fig. 5. Bell tower of church of St. Ivan Bohoslov in Barmaki village. Forged cross, preserved from the previous wooden church. Photo by the author, 2018

збудована також і дерев'яна дзвіниця, яку видно поруч з храмом на старому фото. Таке припущення впливає з архітектурного вирішення дзвіниці, яке виконане з дотриманням неоросійської стилістики, популярного на теренах історичної Волині в 2-й пол. XIX ст.⁶ Двоюрисна дзвіниця квадратна в плані, накрита чотирисклилим наметовим дахом та увінчана невеличкою цибулястою маківкою. З кожного боку винос даху дзвіниці декорований спрощеним кокошником, що трансформувався у трикутну форму. Такий прийом досить часто застосовувався в архітектурі неоросійських дерев'яних храмів протягом XIX — початку XX ст.⁷

У 1959 р. на території Рівненської області була здійснена інвентаризація існуючих культових будівель, в тому числі й дерев'яної церкви в с. Бармаки. Вона проводилась місцевими органами влади за наказом Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) при Раді Міністрів УРСР. Результати тодішньої інвентаризації нині зберігаються у фонді

⁶ Rychkov P., Smolinska O. Sacred Wooden Architecture of Volyn 19th — early 20th Centuries: Local Traditions and External Influences // Wooden Architecture in Karelia II: Timber Architecture as Phenomenon of National Culture. Edizioni Firenze, 2009. P. 168–173.

⁷ Смолінська О. Е. Шляхи проникнення неоросійського стилю в архітектуру дерев'яних церков Волині // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. Вип. 32. Київ, 2013. С. 124–132;

Р-204 Державного архіву Рівненської області, що став істотним джерелом також і для даного дослідження⁸.

На основі проведеної інвентаризації та технічного огляду дерев'яної церкви в с. Бармаки інвентаризаційна Комісія постановила: «будівля Св. Івано-Богословської церкви знаходиться в задовільному технічному стані і для експлуатації придатна. Водночас Комісія вважає, що в будівлі церкви необхідно провести ремонт відливних дошок з пофарбуванням, ремонт підлоги в притворі, пофарбування стін і підлог, а також відливних дошок і пофарбування ззовні стін дзвіниці». Під наведеним текстом зазначені прізвища персонального складу Комісії: Коршун, Наконечний, Бензюк, Поліщук, Марчук⁹.

Однак згодом, у 1960-х рр. дерев'яна Івано-Богословська церква внаслідок атеїстичної політики радянської влади була зачинена для богослужінь і використовувалась як складське приміщення. Пріснувавши трохи більше двохсот років, в 1985 р. храм був остаточно знищений. З розповіді корінної мешканки села Євгенії Ющук, яка ще пам'ятає події 1930-х рр., дізнаємось про окремі факти руйнації храму. В церкві правилось і за другої Польщі, і за німецької окупації, причому українською мовою. Навіть хор практикував українські співи. Однак з наказу радянської влади стару дерев'яну церкву в ім'я Івана Богослова було розібрано, а залишки вивезено у с. Великий Житин на ферму і спалено. На місці колишнього іконостасу залишився один лише хрест. Тепер на цьому місці побудована мурована церква¹⁰. За відомостями теперішнього настоятеля церкви, отця Олега (Півня) з цей період було знищено ще два храми в сусідніх селах Дюксин та Дерев'яне.

Будівництво нової мурованої церкви розпочалось у 1989 р., а вже через рік цей храм був освячений. За своїм архітектурним вирішенням нова церква тридільна, типу «корабель», тобто подібна до втраченої попередниці. Головний об'єм накритий чотирихилим дахом, увінчаний декоративними маківками, що імітують російське п'ятиглавіє. Де-

коративне оздоблення церкви виконане з окремими фрагментами неоросійської традиції (цибулясті маківки, кілеподібні сандрики над вікнами) (рис. 4).

На захід від будівлі храму розташована нова дзвіниця. Старовинний кований хрест, що зберігся від попередньої дерев'яної церкви, розміщений на північній стіні дзвіниці (рис. 5). Крім того, за інформацією настоятеля храму вдалося зберегти різьбу Царських врат колишнього іконостасу, яка нині знаходиться у вівтарній частині нової церкви. В цілому об'ємно-просторова композиція храму має традиційну просторову структуру (тридільний план, домінуючий центральний об'єм, окремо стояча дзвіниця). Однак пропорції та завершення головної нави, а також зовнішній декор церкви демонструють значний вплив російської традиції, тобто архітектура цієї церкви засвідчила витривалість «єпархіального стилю» та відмирання давніх традицій волинського церковного зодчества. Виглядає загалом так, що цей «стиль» міцно укорінився у свідомості кількох останніх поколінь і, як не дивно, значною частиною православного духовенства і прихожан сприймається тепер як українська традиція.

Olga SMOLINSKA

HISTORY OF THE LOST WOODEN CHURCH IN THE BARMAKI VILLAGE OF RIVNE OBLAST

Abstract. *The author describes the history of the construction and destruction of the St. Ivan Bogoslov wooden church in Barmaki village, Rivne Oblast. There are characterized the historical preconditions for the appearance of this church, analysed the architectural solution and stylistics of this object, firstly built in the 18th century and rebuild newly in 1990 as the stone one. The article presents discovered archival materials — the inventory drawing of the plan and the general view of the lost church. The names of the executors of the inventory drawings are opened.*

Keywords: *Rivne region, Barmaki village, wooden church, destruction, Soviet authorities.*

⁸ ДАРО. Фонд Р-204. Зберігаються різноманітні матеріали Ради у справах Православної церкви, починаючи від 1944 року: плани роботи та звіти уповноваженого Ради по Рівненській області, статистичні відомості, доповідні записки, реєстраційні справи релігійних громад, скарги на заяви духівництва, листування представників церкви із державними органами влади, журнали реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції тощо.

⁹ Інвентаризаційна справа церкви в с. Бармаки Рівненського району // ДАРО. Ф. Р-204, оп. 11, спр. 68, 67 арк. 66.

¹⁰ Данильчук Г. Ностальгія за Бармаками // «Сім днів». № 45. 01.11.2012. С. 7.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН	— Архитектурное наследство
арк.	— аркуш
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АСВ	— Архітектурна спадщина Волині
АСУ	— Архітектурна спадщина України
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России
ДАВО	— Державний архів Волинської області
ДАЖО	— Державний архів Житомирської області
ДАРО	— Державний архів Рівненської області
ВИА	— Всеобщая история архитектуры
ВКМ	— Волинський краєзнавчий музей
ВУА	— Военно-Ученый Архив
див.	— дивись
ДІКЗД	— Державний історико-культурний заповідник м. Дубно
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України
ІА НУЛП	— Інститут архітектури Національного університету Львівська Політехніка
КиївНДІТІАМ	— Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
Київ НИИТИ	— Киевский научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем советской архитектуры
КНУБА	— Київський національний університет будівництва та архітектури
ЛКМ, НДФ	— Любомльський краєзнавчий музей, науково-допоміжний фонд
ЛННБ	— Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
ЛП	— Люблінська Політехніка
НБУ	— Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
НДІТІАМ	— Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування
НУ «ОА»	— Національний університет «Острозька Академія»
НУВГП	— Національний університет водного господарства та природокористування
ОД	— Острозька давнина
Оп.	— опис
РДВІА	— Російський державний військово-історичний архів (Москва)
РДГУ	— Рівненський державний гуманітарний університет
РДІА	— Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)
РОКМ	— Рівненський обласний краєзнавчий музей
СА	— Строительство и архитектура (Київ)
Спр.	— справа
Ф.	— фонд
ЦДІАУК	— Центральний державний історичний архів України у Києві
ЦНБ ІР	— Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського у Києві, Ін-т рукописів.

AAN	— Archiwum Akt Nowych w Warszawie
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AMSW	— Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy
APL, ChKGK	— Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
ARSI	— Archivum Romanum Societatis Jesu
BHS	— Biuletyn Historii Sztuki
BHSiK	— Buletyn Historii Sztuki i Kultury
BNW	— Biblioteka Narodowa w Warszawie
CHKGK	— Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
CAHJP	— Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem
CJA	— Center for Jewish Art, Hebrew University of Jerusalem
coll.	— collection
CPJ	— Center St. Petersburg Judaica
DARO	— State Archives of Rivne Oblast'
DAVO	— State Archives of Volyn Oblast'
DAZhO	— State Archives of Zhytomyr Oblast'
f.	— file
fol.	— folio
IA LPNU.	— Institute of Architecture, Lviv Politechnic National University
inv.	— inventory
LUT	— Lublin University of Technology
IS PAN	— Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk
KAiU	— Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KUL	— Katolicki Uniwersytet w Lublinie
MNK	— Museum Narodowe w Krakowie
MNW	— Museum Narodowe w Warszawie
NUWEE	— National University of Water and Environmental Engineering, Rivne
PAN	— Polska Akademia Nauk
PSB	— Polski Słownik Biograficzny
PWN	— Polskie Wydawnictwo Naukowe
PW ZAP	— Politechnika Warszawska, Zakład Architektury Polskiej
RGIA	— Russian State Historical Archives, St. Petersburg
RGVIA	— Russian State Military Historical Archives, Moscow
RSHU	— Rivne State Humanitarian University
RW	— Rocznik Wołyński
SGKP	— Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich
SKW	— Sztuka Kresów Wschodnich
TOZ	— Towarzystwo Ochrony Zabytków (Warszawa)
TsNB IP (ІІНБ ІР)	— Central Scientific Bibliotheque in Kiev, Institute of Manuscripts
TsDIAUK (ІІДІАУК)	— Central State Historical Archives, of Ukraine, Kiev
ŻK	— Życie Krzemienieckie
ZW	— Ziemia Wołyńska

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир — завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, м. Львів

БИЧКОВСЬКА Любов — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

БУХАЛО Олексій — журналіст, редактор Творчого виробничого об'єднання «Теми дня», м. Рівне

ЗАВАДА Віктор — доцент кафедри дизайну архітектурного середовища КНУБА.

КРАВЦОВ Сергій — старший дослідник Центру Єврейського мистецтва при Єрусалимському університеті

ЛЕВІН Владімір — виконавчий директор Центру Єврейського мистецтва при Єрусалимському університеті

ЛЕОНОВА Людмила — начальник відділу використання інформації ДАРО, м. Рівне

ЛОНЧУК Сергій — юрист, ТОВ «Нью Файненс Сервіс», м. Львів

ЛУЦ Віктор — завідувач художнього відділу РОКМ, м. Рівне

ЛУШНІКОВА Наталія — доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

МИХАЙЛИШИН Ольга — завідувачка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

ОСТАПЮК Олександр — директор Любомльського краєзнавчого музею, смт Любомль

ПОТАПЧУК Ірина — доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

ПРИЩЕПА Богдан — доцент кафедри історії України РДГУ, м. Рівне

ПШЕНИЧНИЙ Юрій — завідувач відділу історії ДІКЗ м. Дубно

РИБЧИНСЬКИЙ Олег — професор кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини НУ «Львівська Політехніка»

РИЧКОВ Петро — професор кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, професор кафедри консервації пам'яток Люблінської Політехніки.

СМОЛІНСЬКА Ольга — доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне.

ЮРЧЕНКО Сергій — директор НДІ теорії та історії архітектури і містобудівництва Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, м. Київ.

Наукове видання

**АРХІТЕКТУРНА
СПАДЩИНА ВОЛИНИ**

Випуск 6

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій
Віктор Луц

Видруковано ПП Дятлик М. С.
35304, Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.